

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TARİXİ

HEYDƏR HÜSEYNOV

**AZƏRBAYCANDA
XIX ƏSR
İCTİMAİ VƏ FƏLSƏFİ FİKİR
TARİXİNDƏN**

**M.F.Axundov adına
Azərbaycan MİA
Kitabxanası**

ŞƏRQ-QƏRB

BAKI 2007

HEYDƏR HÜSEYNOVUN “AZƏRBAYCANDA XIX ƏSR İCTİMAİ VƏ FƏLSƏFİ FİKİR TARİXİNDƏN” KİTABI HAQQINDA

Böyük ictimai xadim, tanınmış alim və filosof olan Heydər Hüseynov Azərbaycanda ictimai və humanitar elmlərin, xüsusən fəlsəfənin inkişafında müstəsna xidmətlər göstərən görkəmli şəxsiyyətdir. Heydər Hüseynov cəmi 42 il (1908–1950) yaşamış, lakin bu az müddətdə milli mədəniyyətin qüdrətli nümayəndələrinin fəlsəfi irsinin araşdırılması sahəsində olduqca çox işlər görmüşdür ki, belə qısa zaman kəsiyində bu qədər çətin işlərin öhdəsindən də yalnız həqiqi istedad sahibi gələ bilərdi. Vicdanlı və vətənpərvər alim müəllifi olduğu əsərlərdə dövrün hakim kommunist ideologiyasından tamamilən yan keçə bilməsinə baxmayaraq, çətin vəziyyətdə olsa belə, imkan daxilində sərbəst və obyektiv fikirlərlə çıxış etmiş, buna görə isə sonda sovet rejiminin qurbanı olmuşdur. “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” əsərində Heydər Hüseynov Azərbaycan xalqının fəlsəfi və ictimai-siyasi fikrinin başlıca inkişaf mərhələlərini dəqiqliklə müəyyənləşdirmişdir.

Heydər Hüseynov 1908-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. O, 1931-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetini bitirmiş, 1931–1932-ci illərdə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspirantı olmuşdur. Heydər Hüseynov 1936–1940-cı illərdə SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutunun direktoru, 1939–1945-ci illərdə SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının sədr müavini, sonralar isə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti və başqa vəzifələrdə çalışmışdır. O, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının əsas yaradıcılarından biri sayıla bilər. Heydər Hüseynov Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə İnstitutunun və Azərbaycan Dövlət Universitetinin fəlsəfə kafedrası və fəlsəfə bölməsinin yaradıcısı olmuş, beləliklə, respublikada fəlsəfə elminin tədqiqi və tədrisi işinin təşkilatçısı və rəhbəri kimi tanınmışdır.

Heydər Hüseynovun elmi fəaliyyət dairəsi olduqca genişdir. O, marksizm nəzəriyyəsi ilə yanaşı, Azərbaycan və rus ictimai və fəlsəfi fikrinin, Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Heydər Hüseynov “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin (I-II c., 1943–1944) redaktorlarından biri, “Rusca-azərbaycanca lüğət”in (I–IV c., 1940–1946), “Azərbaycanca-rusca lüğət”in (1939) redaktoru idi.

İkinci Dünya müharibəsi dövründə Heydər Hüseynovun “Faşizmin irq nəzəriyyəsi” (1941), “Faşizmin məhvi labüddür” (1942), “Faşist cəlladlarının

Elmi redaktoru: **Yusif Rüstəmov**
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Rus dilindən
tərcümə edənlər: **Arzu Hacıyeva**
Şura Məmmədova
Elmira Zamanova
Fəxrəddin Hacıyev
Əmirşah Əmirəhmədov

ISBN 978-9952-34-170-6

079.4754-dc22

Azərbaycan ədəbiyyatı – Publisistika

Heydər Hüseynov. Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 400 səh.

Heydər Hüseynov bu kitabda XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirlərindən Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Kazım bəy və Həsən bəy Zərdabinin dünyagörüşünü ustalıqla təhlil etmiş, bütövlükdə Azərbaycan fəlsəfə tarixinin sistemli tədqiqinin elmi əsasını yaratmışdır.

© “Şərq-Qərb”, 2007

“fəlsəfəsi” (1941), “Faşizm elmin düşmənidir” (1941), “Ə.Şıxlinski” (1944-1945) və başqa elmi-kütləvi kitabça və məqalələri nəşr olunmuşdur. Bununla yanaşı həmin dövrdə o, sırf elmi tədqiqatla da məşğul olmuşdur. Heydər Hüseynovun ədəbiyyatşünaslığa dair əsərləri vardır. O, “Ədəbi qeydlər”, “Vətənpərvər şair Səməd Vurğun” kitabçalarının, Cəfər Cabbarlı, Süleyman Rüstəm və başqaları haqda məqalələrin müəllifidir.

Heydər Hüseynov Azərbaycan mədəniyyətinin böyük nümayəndələrinin fəlsəfi irsini öyrənmiş, 1939-cu ildən başlayaraq Bəhmənyar, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Kazım bəy, Həsən bəy Zərdabi və digərləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır. O, Azərbaycanda ilk fəlsəfi elmləri doktoru (1944), professor, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ilk haqqı üzvlərindən biri olmuşdur.

Heydər Hüseynovu ən çox tanıdan əsəri “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” kitabıdır. Bu əsər onun həm də axıncı kitabı olmuşdur. Müəllif əsərin giriş hissəsində əsaslandırmağa çalışmışdır ki, XIX əsr Azərbaycan mədəniyyətini keçmişlə varislik əlaqəsində tədqiq etmək zəruridir. Ona görə də əsərin əvvəlində o, ən ümumi şəkildə oxucunu Azərbaycan mədəniyyətinin qədim dövr və orta əsr tarixinin əsas məqamları ilə tanış edir, Məzdek təlimi haqqında qısa məlumat verir, bir sıra mütəfəkkirlərin adını çəkir, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır, böyük Azərbaycan filosofu Bəhmənyarın fəlsəfəsi haqqında isə ətraflı yazır.

Qədim dövrdən başlayaraq XIX əsrə qədər Azərbaycan fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir tarixi haqqında böyük maraq doğuran həmin qısa icmalda Heydər Hüseynov orta əsr Azərbaycan şairlərindən, xüsusən Nizami Gəncəvinin ictimai və fəlsəfi fikirlərini məharətlə araşdırır. Onun Mahmud Şəbüstəri haqqında söylədikləri də müasir oxucuda böyük maraq doğurur. Nəimi, Nəsimi, Xətayi və başqa Azərbaycan şairlərinin ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərinin qısa icmalını verən Heydər Hüseynov XVI yüzillikdə Azərbaycan fəlsəfi fikrinin inkişafı tarixində Məhəmməd Füzulinin xüsusi yer tutduğunu vurğulayır.

Beləliklə, Heydər Hüseynov XIX əsr Azərbaycan ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinin köklərini ilk növbədə xalqımızın keçmiş mədəni irsində axtarır və belə bir varislik əlaqəsinin zəruriliyini də sübuta yetirir. O, eyni zamanda XIX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına rus ictimai və fəlsəfi fikrinin təsirini xüsusi qeyd etmişdir. Bu təsirin mütləqləşdirilməsi isə o dövrün siyasi rejiminin əsas tələblərindən biri idi.

Heydər Hüseynovun “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” kitabı altı fəsildən ibarətdir. Müəllif çox məharətlə həmin fəsillərdə tədqiq etdiyi mövzular arasında məntiqi ardıcılıq yarada bilmişdir. Belə ki, Heydər Hüseynov bilavasitə ictimai və fəlsəfi fikrin təhlilinə keçməzdən

əvvəl, XIX əsrdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyəti, siyasi və mədəni mühitin ümumi mənzərəsini verir, sonrakı fəsillərin mövzularını da məhz bu kontekstdə araşdırır.

Sovet dövründəki hakim ideologiyamın tələblərinə uyğun olaraq Heydər Hüseynov da Azərbaycanın İran və Türkiyə ilə deyil, Rusiya ilə birləşməsini daha məqbul sayaraq bunu deklarativ şəkildə bəyan etsə də, alim dövrün iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi mənzərəsini əsasən düzgün qiymətləndirir, çar Rusiyasının Qafqazda müstəmləkəçilik siyasətini tənqid edir. O, eyni zamanda Rusiyanın mütərəqqi mədəniyyətinin Azərbaycan ziyalılarına müsbət təsirindən danışır, oradakı universitetlərin böyük rolunu qeyd edir. Bundan başqa, Heydər Hüseynov haqlı olaraq göstərir ki, Azərbaycanın Rusiyaya birləşməsi Rusiya ilə daha sıx əlaqələr vasitəsilə gələcəkdə təsərrüfat məhdudluğu çərçivəsindən çıxaraq dünya bazarına qoşulmağa və qismən də olsa kapitalizmin inkişaf dairəsinə daxil olmağa imkan yaratmışdır. Həmçinin Rusiya vasitəsilə Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimlərinin Avropa ilə tanışlığına dair kifayət qədər misallar çəkən Heydər Hüseynov eyni zamanda çarizmin müstəmləkəçilik siyasətini xüsusi vurğulayır, rus üsuli-idarəsinə qarşı baş vermiş kəndli üsyanlarının xarakterini düzgün qiymətləndirir, xüsusi qeyd edir ki, çar hökumətinin keçirdiyi kəndli islahatları Rusiyadakı kimi Azərbaycanda da kəndlilərin həyat şəraitini yaxşılaşdırmamışdı.

XIX əsrin 70-ci illərində Bakıda neft sənayesinin inkişafı burada kapitalizmin bərqərar olmasına gətirib çıxardı. Bakıda kapitalizmin inkişafı şəhərin mədəni həyatına da müsbət təsir göstərdi. Burada teatr açıldı, qəzet nəşr olundu, kitablar çap edildi, yeni tipli məktəblər yarandı, qabaqcıl ziyalılar meydana gəldi. Həmin dövrdə Mirzə Cəfər Topçubaşov Peterburq Universitetinin, Mirzə Kazım bəy Qazan, sonralar isə Peterburq Universitetinin professoru olmuşlar.

Belə qısa və gərəklilik icmaldan sonra Heydər Hüseynov bilavasitə tədqiqat obyektinə keçir, XIX əsrdə yaşayıb yaratmış böyük elm və mədəniyyət xadimlərinin – Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vəzəh, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Fətəli Axundov və Həsən bəy Zərdabinin ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinin təhlilini aparır, onların hər birinin yaradıcılığına ayrıca fəsil həsr edir.

Kitabın ikinci fəslə tamamilə Abbasqulu ağa Bakıxanovun elmi fəaliyyətinə həsr ediləndir. Heydər Hüseynov Azərbaycanın fəlsəfi fikir tarixində mütəfəkkirin çoxşaxəli yaradıcılığının fəlsəfi təhlilini verir, onun sosial-siyasi görüşlərini ətraflı təhlil edir, maarifçi və ensiklopedik biliyə malik olduğunu qeyd edir, haqlı olaraq göstərir ki, Abbasqulu ağa Bakıxanov rus mədəniyyəti və onun vasitəsilə Avropa ilə tanış olan ilk azərbaycanlı mütəfəkkirlərdəndir. Abbasqulu ağa Bakıxanovun yaradıcılığını hərtərəfli təhlil edən Heydər Hüseynov, onun “Gülüstani-İrəm” əsərinin şərhinə daha çox yer ayırır.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun ədəbiyyata, dilə, dinə, əxlaqa və təbiətşünaslığa həsr olunmuş əsərlərinə də diqqət yetirən alim onun etik görüşlərini başqa mövzulara nisbətən daha ətraflı təhlil edir, ideoloji təzyiqli nəzərə almadan mütəfəkkirin əxlaq haqda fikirlərini obyektiv araşdırır.

Məlumdur ki, Abbasqulu ağa Bakıxanov rus ordusunun polkovniki kimi Tiflisdə rəsmi dövlət qulluğunda olmuşdur. Bu işə onun siyasi görüşlərinə təsirsiz qalmamışdır. Lakin Heydər Hüseynov bunu xüsusi qabartmır, Abbasqulu ağa Bakıxanovun zülmə, ədalətsizliyə qarşı çıxmasını önə çəkir və onun humanizmini vurğulayır. Abbasqulu ağa Bakıxanov monarxiyanın əleyhinə olmasa da, monarxin şəxsiyyəti barədə deyirdi ki, o, ən yüksək insani ləyaqətlərə sahib olmalıdır; yəni padşah qorxmaz və igid, iradəli və ağıllı, ədalətli və yüksək savadlı, elmin və sənətin himayəçisi olmalı, eyni zamanda zülm və cəhalət əleyhinə çıxmağı bacarmalıdır. Ateizmin tüğyan elədiyi bir dövrdə Heydər Hüseynov düşünülmüş şəkildə Abbasqulu ağa Bakıxanovun dini görüşlərinin geniş təhlilini verməmişdi.

Rusiyanın Azərbaycanı işğalından sonra ölkənin sosial-siyasi və mənəvi həyatında baş verən hadisələr, əlbəttə, ilk öncə bədii ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Abbasqulu ağa Bakıxanovla yanaşı, İsmayıl bəy Qutqaşının, Mirzə Şəfi Vazehin, Qasım bəy Zakirin, Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığı Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətinin bu dövrdəki inkişafından xəbər verir. Heydər Hüseynov ölkəmizdə maarifçiliyin əsasını qoymuş bu şəxsiyyətlərdən üçünün – Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh və Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığını fəlsəfi baxımdan daha əhəmiyyətli sayaraq xüsusi tədqiq etmişdir.

Heydər Hüseynovun diqqətini Mirzə Şəfi Vazehin fəlsəfi ideyalarla zəngin şeirləri cəlb etmişdir. O, Mirzə Şəfinin həyatı haqqında qısa məlumatdan sonra onun nə üçün ruhani olmaqdan imtina etməsinin səbəbini göstərir, mövlunata və istibdada qarşı çıxışlarını, qadın azadlığına dair fikirlərini ön plana çəkir. Mirzə Şəfinin etik fikirlərini araşdırarkən Heydər Hüseynov tamamilə obyektiv mövqedən çıxış edir, onun əxlaq haqda fikirlərinin hər birini ayrı-ayrılıqda təhlil edir və deyir ki, Mirzə Şəfinin poeziyası xalq ilə sıx bağlıdır, xalqın əzab və iztirablarını, arzu və istəklərini əks etdirir.

Heydər Hüseynov öz əsərinin mühüm bir hissəsini də Mirzə Kazım bəyə həsr etmişdir. Müəllifin Qazan və Peterburq universitetlərinin professoru haqqında bu tədqiqatı Azərbaycanda şərqşünas həmyerlimizə həsr olunmuş ilk sanballı elmi araşdırmaadır. Mirzə Kazım bəy haqda xüsusi rəğbətlə danışan Heydər Hüseynov onun nəinki Rusiya, eləcə də dünya şərqşünaslıq elminin ən böyük təmsilçilərindən biri olduğunu söyləyir. Mirzə Kazım bəyin tərcümeyi-halının başlıca məqamlarını ətraflı təsvir edən və elmi fəaliyyətini geniş işıqlandıran Heydər Hüseynov Azərbaycan dilinin Rusiyada

ilk tədqiqatçısı kimi dəyərləndirdiyi bu böyük şəxsiyyətin ümumən dil haqqında “xalqın dili onunla birlikdə böyüyür, tefəkkürü onunla birlikdə inkişaf edir” sözlərini xüsusi vurğulayır.

Heydər Hüseynov Mirzə Kazım bəyin mifologiya haqqında qənaətlərini qruplaşdırır, həmçinin tefəkkürün yaranma səbəbiylə bağlı onun idealistcə izahı ilə razılaşmır və yalnız materialist izahın doğruluğu fikrini təsdiq edir.

Mirzə Kazım bəyin yaradıcılığında mühüm yer tutan “Müridizm və Şamil” əsəri, Heydər Hüseynovun haqlı olaraq dediyi kimi, “Şamilin başçılığı altında dağlıların xalq-azadlıq hərəkatına həsr edilmiş” əsərdir. Lakin bu fikir yüksək dairələrdə tənqidlə qarşılanmışdı və Şamilin başçılıq etdiyi hərəkatın milli azadlıq müharibəsi deyil, mürtəcə xarakterli dini-siyasi cərəyan olduğu söylənmişdi. Heydər Hüseynov özü isə Mirzə Kazım bəyi “müridizmin sosial-sınıf köklərini” aç bilmədiyini üçün tənqid edirdi.

Mirzə Kazım bəyin sosial-fəlsəfi məsələlərə həsr olunmuş əsərləri arasında aktuallığı ilə seçilən “Bab və babilər” tədqiqatı haqda Heydər Hüseynov deyir ki, Mirzə Kazım bəy bu əsərində cəhalət və gerilik əleyhinə, fanatizm və mövlunata qarşı əsil maarifçi kimi çıxış etmişdir. Müəllif dövrün ümumi bolasından yaxa qurtara bilməyərək onu da qeyd edir ki, Mirzə Kazım bəy hadisələrin izahında materialist mövqedə dayanmışdır. Əsil həqiqətdə isə Mirzə Kazım bəy materialist olmamışdır. Lakin Heydər Hüseynov haqlı olaraq yazır ki, Mirzə Kazım bəyin “Bab və babilər” əsəri məsələ ilə bağlı düzgün təsəvvür yaradan ilk qiymətli tədqiqatdır.

Mirzə Kazım bəyə həsr olunmuş fəslə Heydər Hüseynov belə yekunlaşdırır: “Maarifçi və alim olan Mirzə Kazım bəy özünün filologiya, fəlsəfə və tarix məsələlərinə dair tədqiqatları ilə Azərbaycanda XIX əsr ictimai fikrinin inkişafında görkəmli yer tutur. Professor Mirzə Kazım bəy həmçinin Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının hamı tərəfindən qəbul edilmiş banisidir”.

Heydər Hüseynovun əsərinin həcm etibarilə və həm də məzmunca ən böyük fəslə Mirzə Fətəli Axundovun elmi yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Müəllif Mirzə Fətəli Axundovu “Azərbaycanın XIX əsr mütərəqqi ictimai və fəlsəfi fikrinin ən görkəmli nümayəndəsi” adlandırır. Həqiqətən Mirzə Fətəli Axundov sosial idealının həyata keçirilməsində insan ağılına böyük ümid bəsləyir və göstərirdi ki, elm, maarif tərəqqinin əsas amilidir, “insan növünün tərəqqisi ağıl ilədir”. Ona görə də “cəmiyyət öz fərdlərinə fikir azadlığı verməlidir”. Mütəfəkkir o vaxt Avropa ölkələrinin sənaye inkişafı nəticəsində xeyli tərəqqi etdiyini nümunə gətirir, sənayenin inkişafını tərəqqinin mühüm amili kimi qeyd edir, tərəqqi üçünse maarifi əsas amil sayırdı. Heydər Hüseynov bütün bu cəhətlərin ətraflı təhlilini apararkən Mirzə Fətəli Axundov haqqında çox yüksək fikirdə olduğunu da nümayiş etdirir. Mirzə Fətəlinin tərcümeyi-

həl ilə bağlı geniş məlumat verən Heydər Hüseynov çoxlu misallar əsasında onun dünyagörüşünün formalaşması yollarını da göstərir.

Mirzə Fətəli Axundovun komediyaları və “Aldanmış kəvakib” povesti haqqında geniş danışan Heydər Hüseynov “Kəmalüddövlə məktubları”nı onun yaradıcılığının zirvəsi hesab edir, görkəmli sənətkarın öz əsəri haqda belə bir fikrini vurğulayır ki, bu əsəri oxuyan adam İslam dünyasının tərəqqisinin yalnız maariflənmə yolu ilə ola biləcəyini başa düşür.

Mirzə Fətəli Axundovun dünyagörüşünün qaynaqlarından danışarkən Heydər Hüseynov qeyd edir ki, bu böyük mütəfəkkir Belinski, Gertsen, Çeruşevski və Dobrolyubov kimi rus inqilabçı demokratlarının, həmçinin Spinoza, Monteskyö, Volter, Lametri, Didro, Helvetsi, Holbax, Melye və başqalarının fəlsəfi baxışlarını alqışlamış, təbliğ etmiş, bununla yanaşı özünün yeni ideyalarını və orijinal fəlsəfi fikirlərini irəli sürmüşdür.

Heydər Hüseynovun fikrincə, Mirzə Fətəli Axundov çar hökumətinin idarə etmə metodlarını, qanun və qaydalarını yaxşı bildiyi üçün çar dövlət məmurlarının çirkin əməllərini tənqid edir, mütərəqqi demokratik ideyalar irəli sürür və onların həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə apararaq köhnə dünyanın kökündən dəyişməsi istəyirdi. Beləliklə, Heydər Hüseynov dövrün tələblərinə uyğun olaraq Mirzə Fətəli Axundovun fikirlərində daha çox demokratiya, hətta inqilabçılığa meyil axtarırdı.

1850-ci illərdə maarifpərvər, ədalətli hökmdara ümid bağlayan Mirzə Fətəli “Aldanmış kəvakib” povestində hətta sadə xalq içərisindən çıxmış ağıllı hökmdar surəti yaradaraq, onun cəsarətli tədbirlərini, islahat fikirlərini tərifləyir, eyni zamanda göstərirdi ki, şah nə qədər ağıllı olsa da, nə qədər yaxşı işlər görsə də, əgər xalq onu başa düşmürsə, bu cəhdlərin heç bir xeyri ola bilməz. 1860-cı illərdə isə Mirzə Fətəli konstitusiyalı monarxiya fikrini, dövlətin idarə edilməsində xalqın iştirakı məsələsini irəli sürür.

Heydər Hüseynov da Mirzə Fətəli Axundovun dünyagörüşündə daim ön plana çəkdiyi materialist, demokratik cəhətləri onun baxışlarının aparıcı tərkib hissəsi hesab edir və deyir ki, Mirzə Fətəli Axundov heç bir zaman öz əqidəsindən dönmürdü. Müəllif maarifçi və humanist kimi səciyyələndirdiyi Axundovun materializmini xüsusi dəyərləndirərək göstərir ki, o yorulmadan elmin və incəsənətin inkişafına mane olanları ifşa etmişdir.

Mirzə Fətəli Axundovun idealizm tənqidinin çatışmayan cəhətini marksizm mövqeyindən araşdıran Heydər Hüseynovun fikrincə, Mirzə Fətəli Axundov idealizmin qnoseoloji köklərini düzgün qiymətləndirə bilmir, çünki onun materializmi mexaniki xarakter daşıyır. Mirzə Fətəli Axundov təbiət hadisələrini izah edərkən materialist, cəmiyyəti izah edərkən marksəqədərki bütün materialistlərə xas mövqedə dayanır.

Heydər Hüseynov Mirzə Fətəli Axundovun materiya və şüur, zaman və məkan, səbəb və nəticə və b. fəlsəfi kateqoriyalar haqqında fikirlərini ətraflı təhlil edir, eyni zamanda mütəfəkkirin ictimai-siyasi görüşlərini diqqətlə araşdıraraq onun ədalət və humanizm, azadlıq və bərabərlik haqqında danışarkən formal və mücərrəd deyil, həqiqi azadlığı və bərabərliyi nəzərdə tutduğunu göstərir.

Heydər Hüseynov Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixində ilk dəfə olaraq estetika və ədəbi tənqid haqqında təlimin yaradıcısı kimi qiymətləndirdiyi Mirzə Fətəli Axundovun estetika və ədəbiyyatşünaslığa dair fikirlərinə böyük diqqət yetirir.

Mirzə Fətəli Axundova görə, cəhalət, geriliyi aradan qaldırmağın yeganə yolu elmin və maarifin inkişaf etdirilməsidir. Heydər Hüseynov dəfələrlə təkrarladığı bu fikri o dövr üçün mütərəqqi ideya hesab edir. Onun fikrincə, elm və bilik yalnız insanın maddi həyatının təmin olunması vasitəsi deyil, həm də həyat tərzinin, cəmiyyətdəki davranışın nizamlanması, bir sözlə, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşması üçün zəruridir.

Heydər Hüseynov Mirzə Fətəlinin “Babilik əqidələri” məqaləsində irəli sürdüyü fikirləri də yüksək qiymətləndirir. Məqalədə Axundov babiliyi İslam ehkamlarına qarşı çıxan azadfikirli dini-fəlsəfi hərəkat kimi səciyyələndirir.

Mirzə Fətəli Axundovun Azərbaycan sosial-siyasi və fəlsəfi fikir tarixindəki rolunu çox yüksək dəyərləndirən Heydər Hüseynov haqlı olaraq yazır: “Mirzə Fətəli Axundov xalq qəlbinə sevimli və öz vətəninin alovlu müdafiəçisi olmuşdur. Azərbaycan xalqının o zamanın mütərəqqi ideyalarının daşıyıcısı olan bu görkəmli oğlu öz əsərləri ilə Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikrin inkişafı tarixində bütöv bir dövr yaratmışdır”.

Heydər Hüseynov əsərinin böyük bir hissəsini təşkil edən son – VI fəsilini Mirzə Fətəli Axundovun dostu və davamçısı Həsən bəy Zərdabinin həyat və yaradıcılığına həsr etmişdir. O vaxta qədər Həsən bəy Zərdabinin dünyagörüşünə həsr edilmiş bu ilk böyük və hərtərəfli tədqiqatda Heydər Hüseynov Həsən bəyi demokrat publisist, təbiətşünas, Rusiyada Azərbaycan dilində ilk qəzet olan “Əkinçi”nin yaradıcısı və redaktoru, Azərbaycan teatrının banisi, görkəmli ictimai xadim adlandırır.

Azərbaycan dilində qəzetin zəruriliyindən danışarkən Həsən bəy Zərdabinin: “...Qəzet derviş kimi nağıl deyə bilməz, onun borcudur işlərin yaxşı və yamanlığını ayna kimi xalqa göstərsin, ta xalq nikü bədindən xəbərdar olub onun əlacının dalınca olsun” sözlərini Heydər Hüseynov epigraf kimi verir və böyük maarifpərvərin bu fikri üzərində geniş dayanır. İstedadlı publisist kimi Həsən bəy Zərdabi dövrü mətbuatın rolunu yüksək qiymətləndirir və hesab edirdi ki, geriliyə, irticaya qarşı mübarizədə, elmin və maarifin təbliğində,

vətənpərvərlik ideyasının yayılması işində qəzetin müstəsna rolu var. Məhz qəzet vasitəsilə Zərdabi çar hakimiyyət orqanlarının bürokratizmini, rüşvət-xorluğunu, müstəmləkəçilik siyasətini kəskin tənqid etmişdir.

Həsən bəy Zərdabiyə görə, elmin, maarifin, əkinçiliyin, sənayenin nailiyyətləri tarixi inkişafı şərtləndirir və bəşəriyyət təbii, qanunauyğun olaraq irəliyə doğru tərəqqi edir. Heydər Hüseynov da Zərdabinin tarixin inkişafını yüksələn xətt üzrə hərəkət hesab etməsi fikrini xüsusi vurğulayır.

“Əkinçi” qəzeti, adından da göründüyü kimi, ilk növbədə Azərbaycan əhalisinin mütləq əksəriyyətini təşkil edən kəndlilərin mənafeyini müdafiə edirdi. Odur ki, Heydər Hüseynov təhkimçilik hüququnu kəskin tənqid atəşinə tutan və onu cəmiyyətə zidd hadisə sayan Həsən bəy Zərdabinin həmin istiqamətdəki fəaliyyətini ayrıca qeyd edirdi.

Həsən bəy Zərdabinin yaradıcılığında aparıcı mövqeyə maarifçilik fəaliyyətini Heydər Hüseynov haqlı olaraq ön plana çəkir. Həqiqətən də, ictimai tərəqqinin, təsərrüfatın inkişafının, xalqın maddi və mənəvi rifahının yaxşılaşmasının əsas mənbəyini Həsən bəy Zərdabi elm və maarifdə görür, bu üzdən müsəlman xalqlarının geri qalmalarının əsas səbəbini cəhalət və savadsızlıqla bağlayırdı. Həsən bəy Zərdabi maarifçi kimi dünyəvi təhsil və tərbiyə ocaqlarının çox az olmasını, xalqın müasir elmi bilikdən xəbərsiz olmasını sosial-iqtisadi və mənəvi geriliyin səbəbi hesab edirdi.

Beləliklə, “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” kitabında Heydər Hüseynov böyük alim, dərin təfəkkürlü filosof kimi XIX əsrdə yaşayıb yaratmış görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirlərindən Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Şəfi Vəzoh, Mirzə Kazım bəy və Həsən bəy Zərdabinin dünyagörüşünü ustalıqla təhlil etmiş, bütövlükdə Azərbaycan fəlsəfə tarixinin sistemli tədqiqinin elmi əsasını yaratmışdır.

Yusif Rüstəmov
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

GİRİŞ

Azərbaycan xalqının həm maddi, həm də mənəvi mədəniyyətinin qədim tarixi vardır.

Hələ ən qədim zamanlarda, tunc dövründə, ibtidai icma quruluşu dövründə, bizim eradan çox-çox əsrlər əvvəl Azərbaycanda metaldan emək alətləri və silah hazırlanırdı. Akademik İ.İ.Meşşaninov yazır: “Hər halda ikinci minillikdə (b.e.ə. – H.H.) Azərbaycan Zaqafqaziyanın digər ölkələri kimi artıq özünün istehsal etdiyi metal məmulatlardan geniş surətdə istifadə edən ölkə olmuşdur. Eləcə də, üzərindəki şəklən incəliyi və zərifliyi ilə bizi valeh edən o gözəl ornamentlərlə bəzədilmiş gil qabların yerli istehsalın məhsulu olması şübhə doğurmur. Bunun üçün ustaların, öz işinin mahir bilicilərinin olması lazım idi... Kifayət qədər əsaslı surətdə güman etmək olar ki, bu cür predmetlərin hazırlanması üçün zəruri material elə yerində hasil olunurdu. Həmçinin böyük yəqinlik ehtimalı ilə güman etmək olar ki, Gədəbəy və ona bənzər rayonlar yerli istehsal üçün nəinki material verirdi, həm də ixrac üçün xammal bazası idi”¹.

Qədim Azərbaycanın maddi mədəniyyəti əsasında burada həmçinin mənəvi mədəniyyət də inkişaf edirdi. Qədim dövrdə Azərbaycanda fəlsəfi fikrin rüşeymləri zərdüştilərin dini-fəlsəfi baxışları ilə təmsil olunmuşdu. Elmi tədqiqatlar zərdüştilik təliminin bir çox xalqların fəlsəfəsinə təsirini sübut edir².

Şərqi hüdudunda yerləşən Azərbaycan özünün bütün çoxəsrlik tarixi boyu keyli qabaqcıl insan – əsərləri, bilikləri ilə azərbaycanlıları Yaxın Şərqi digər xalqları arasında əvvəlinci yerlərdən birinə çıxaran elm və incəsənət nümayəndələri, siyasi və ictimai xadimlər vermişdir.

B.e. V əsrinə doğru Azərbaycanda özünəməxsus sosial-siyasi və fəlsəfi təlim yarandı. Bu təlimin banisi Məzdək idi. Məzdəkin təlimi zəhmətkeş xalqa zülm edənlərin və sosial bərabərsizliyin əleyhinə yönəlmişdi. O, insanlar arasında bərabərliyi təbliğ edirdi.

¹ И.И.Мещанинов. “История Азербайджана по археологическим памятникам”. “Известия АЗФАН”, № 7, июль, 1944 г.

² Азәрб. SSR EA-nın Fəlsəfə İnstitutunun elmi fondu. A.O.Makovelskinin tədqiqi.

Məzdekın təlimində əsrlərlə formalaşmış quruluşu mühafizə etməyə çalışan icmaçı kəndlilərin ümidləri öz ifadəsini tapmışdı. Məzdek deyirdi: “Nəmətlər insanlar arasında bölüşdürülsün... Biri o birinə öz varını versin ki, dilənçi və kasıb olmasın”¹.

Məzdekın təlimi kütlələr arasında geniş yayılmışdı. Muğanda, Talışda, Qaradağda xalq kütlələri Məzdekın çağırışı ilə mübarizəyə qalxdılar. Sasani şahı Xosrov Anuşirvan məzdekilər hərəkatını amsızlıqla yaturdı. Məzdek özü də həlak oldu, lakin onun təliminin gizli ardıcılıarı qaldılar. Məzdekın təlimi Yaxın Şərğ ölkələrində sonrakı bir sıra xalq hərəkatlarına böyük təsir göstərmişdir.

Erkən orta əsrlər dövründə, VII-IX əsrlərdə Azərbaycan xalqı orta əsrlər mədəniyyətinin, xüsusilə müsəlman Şərqi mədəniyyətinin inkişafı üçün az iş görməmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycanın görkəmli alimlər pleyadası Hafiz Əziz oğlu, Əbdül Əziz Həsən oğlu, Məkki Əhməd oğlu, Abdulla Əbdül Məlik oğlu və bir çox başqalarının adları ilə parlayırdı². Onlar təkcə öz vətənləri Azərbaycanda yox, onun hədudlarından çox-çox uzaqlarda, bütün müsəlman Şərqi ölkələrində şöhrət qazanmışdılar.

Dövrünün böyük yazıçısı və alimi Məkki Əhməd oğlu o vaxtkı mədəni mərkəz – Bağdadda yaxşı təhsil almış, çoxlu səyahət etmiş və Şərğin iri şəhərlərində olmuşdu. Tanınmış ərəb yazıçısı Yaquf Həməvi yazırdı ki, Məkki Əhməd oğlu elmin müxtəlif sahələri üzrə çoxlu kitabın müəllifidir.

XI əsrə yaxın gözəl xalq əfsanələri və əsəirləri əsasında “Kitabi-Dədə Qorqud” adı ilə məşhur olan yüksək poetik xalq qəhrəmanlıq dastanı yarandı.

Erkən feodalizm dövründə Azərbaycanda bir tərəfdən dini-mistik təlim olan sufizm, digər tərəfdən neoplatoncasına işlənmiş aristotelizm yayılır.

XI əsrdə, Azərbaycanda dövlət birliyinin olmadığı bir vaxtda, ölkə səlcuqların hücumuna məruz qaldı. Bu hücum böyük fəlakətlər gətirdi. Ölkə “gümüş böhranı”, ticarətin tənəzzülünün şahidi oldu. Azərbaycan mütəfəkkiri Əbülhəsən Bəhmənyar həmin dövrdə yaşamışdır.

Əbülhəsən Bəhmənyarın çoxlu əsərləri arasında “Mövcudatın mərtəbələri”, “Metafizika”, “Gözəllik və səadət”, “Musiqi haqqında” xüsusilə seçilir¹.

Bəhmənyar belə hesab edir ki, maddi dünya bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq mövcuddur. Bəhmənyarın fəlsəfəsi əsas etibarilə müəllimi Əbu Əli ibn Sinanın (Avisennanın) baxışlarının davamıdır. Bəhmənyarın fəlsəfi baxışlar sistemi Aristotel fəlsəfəsinin islam dininin bezi müddəaları ilə əlaqələndirilməsi cəhdidir. Lakin Bəhmənyarda materialist yönüm vacib və əsasdır. Bəhmənyar yazırdı ki, “varlıq” sözü çox anlayışı ifadə edir, onlardan, hər şeydən əvvəl, real gerçəkliyin mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Bəhmənyar yazır: “Biz iddia edirik ki, hər bir şey onun məzmununu təşkil edən öz gerçəkliyinə malikdir”².

Bəhmənyarın nöqteyi-nəzərincə, bütün mövcud olan şeylərin çox-cəhətliliyi son nəticədə dünyanın maddi əsası ilə şərtlənir. Bununla belə, Bəhmənyar heç də həmişə ardıcıl olaraq bu əsas prinsipdən, yəni real obyektiv dünyanın mövcudluğunun təsdiqindən çıxış etmir.

Bəhmənyar “Metafizika”da elmin predmeti haqqında danışıarkən bunları yazır: “Metafizika” (təbiətin arxasında olan) adı ilə tanınan elmin predmeti varlıqda varlıqdır (mövcud olan ondadır ki, mövcuddur). ...Varlıqdan daha ümumi olan heç nə yoxdur”. Bəhmənyar müəllimi Əbu Əli Sinanın “Nə üçün insanın bədəni daima dəyişikliklərə məruz qalır, halbuki onun ruhu həmişə sabitdir və heç bir dəyişikliyə uğramır?” sualına belə cavab vermişdi: “Biz, adət üzrə, belə hesab edirik ki, səhər gördüyümüz hər hansı bir heyvan və yaxud bitki axşam da bizim nəzərimizdə elə həmin vüduddur. Əslində isə belə deyil: o şeyi ki biz səhər görürük, bizim onu axşam gördüyümüz kimi olmur. Biz diqqətlə baxsaq aydın olar ki, səhər müşahidə etdiyimiz şey axşama yaxın artıq dəyişikliklərə uğramışdır. İnsanın ruhu elə bu cürdür; o bizim gözüməzə görünmədiyinə görə dəyişiklikləri də görünmür, çünki o bizim mövcudluğumuz üçün sezilmədən dəyişir”. Bəhmənyarın bu mülahizələrində biz dialektik tənəkkürün elementlərini duyuruq.

¹ Bəhmənyarın “Mövcudatın mərtəbələri” və “Metafizika” əsərləri Qərbi Avropa dillərinə, o cümlədən alman dilinə tərcümə edilmiş və 1851-ci ildə Leypsiqdə nəşr olunmuşdur. Ərəb dilində onlar Qahirədə çap edilmişdir.

² Bəhmənyar. “Metafizika”, səh. 3.

¹ А.Крымский. “История сасанидов и завоевание Ирана арабами”. Москва, изд. 1905 г.; проф. Б.Н.Заходер. “История Восточного средневековья”. Москва, 1944 г.

² ۸۱، “نگارستان سخن”

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar XII əsrdə Azərbaycanda xeyli sonralar adətən "İntibah dövrü" adlandırılan Qərbi Avropa mədəniyyətinə bir çox cəhətdən bənzər mədəniyyət inkişafıdır. XII əsrə doğru bir sıra Azərbaycan şəhərləri dövrünün iri, mədəni və iqtisadi mərkəzlərinə çevrildi. Azərbaycanın Yaxın Şərq ölkələrini Rusiya ilə birləşdirən ən mühüm ticarət yollarının üzərində yerləşməsi, "gümüş böhranı"nın zəifləməsi və sonra aradan qaldırılması, bunun nəticəsində ticarətin canlanması – bütün bunlar və bir sıra digər sosial-iqtisadi səbəblər XII əsrdə Azərbaycanın orta əsr mədəniyyətinin inkişafına imkan yaratdı.

Feodalların – çarların, şahların və əmirlərin düşmənçiliyinə, həmçinin qapalı kilsə mühitinə, müsəlman və xristian ruhanilərinin fəaliyyətinə baxmayaraq Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanın xalq kütlələri canlı təsərrüfat əlaqələri, sıx mədəni və ideya ünsiyyəti şəraitində yaşayırdılar.

Həmin dövrdə Azərbaycanda orta əsrlər ədəbiyyatı, incəsənəti və elmi inkişaf edirdi. Demək lazımdır ki, bu mədəniyyət feodal xarakteri daşıyırdı.

XII əsrdə Şirvanda "şairlərin müəllimi" Əbül-Üla, şair Xaqani, şairə Məhsəti xanım, güy cisimlərinin hərəkətini 30 illik müşahidəsi nəticəsində "Astronomiya" kitabını tərtib və nəşr edən astronom-alim Əbülhəsən Şirvani yaşayırdılar¹. Özündən sonra astronomiyaya dair "Zic" adlı elmi əsər qoymuş astronom Məhəmməd Fələki eyni zamanda istedadlı şair idi².

Həmin əsrdə Azərbaycanın istedadlı memarı Əcəmi Naxçıvani öz gözəl əsərlərini, bu günümüze qədər qalmış Atabəy və Atababa məqbərələrini yaratmışdır. Əzəmətli "Qız qalası", Mərdəkan qalaları və başqa tikililəri inşa etmişdir. Həmin dövrün binaları arasında Şirvanda Gülüstan qalası seçilirdi (göstərilən qalalar Əcəmi Naxçıvanını layihəsi əsasında tikilməmişdir – red.).

Qədim musiqi inkişaf edir və təkmilləşirdi. Hələ Babək dövründə onun Bəzz qalasında xalq musiqisi səslənir, gözəl rəqslər ifa olunurdu. Nizami dövründə Azərbaycan şəhərlərində incəsənət nümayəndələri az deyildi. "Xosrov və Şirin" poemasında Nizami o vaxtlar məşhur olan muğamlar adlanan melodiyalardan bəhs edir.

¹ محمد علی تربیت، "دانشمندان آذربایجان"، طهران، ۱۳۱۴، ص. ۲۹۶.

² А.И.Бакиханов, "Гюлистан-Ирам", стр. 168; F.Köçərli. "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları", I c., 1-ci hissə, səh. 89.

XII əsrdə Azərbaycanda antik fəlsəfənin öyrənilməsinə meyil, astronomiyaya, riyaziyyata, təbətə maraq müşahidə olunurdu.

Azərbaycanın həmin dövrünün qabaqcıl xadimləri sosial idealarını irəli sürür, insanlara, feodal gerçəkliyinə yeni münasibət təbliğ edirdilər.

Qaranlıq feodalizm zamanəsində dinin, metafizikanın, sxolastikanın ağalıq etdiyi dövrdə Azərbaycanın qabaqcıl insanları XII əsrdə ictimai həyata işıq şüası saldılar.

Lakin bu insanlar tək idilər. Cəmiyyətin sinfi strukturu onların ideyalarının xalq kütlələri arasında dərinə kök salmasına mane olurdu. Azərbaycanın qabaqcıl mütəfəkkirlərinin əsərləri ilə yalnız bəzilərinin tanış olmaq imkan var idi, belə ki, feodal zülmünün ağır boyunduruğu altında inləyən xalqın böyük əksəriyyəti savadsız olaraq qalırdı.

XII əsr Azərbaycan ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinin əsas siması Nizami Gəncəvidir.

Orta əsrlər mədəniyyətinin Nizami Gəncəvi kimi dahi şair-mütəfəkkirin yetişməsinə həmin dövrdə Azərbaycanda qabaqcıl mədəniyyətin formalaşması səbəb olmuşdu.

Nizami ensiklopedik zəkaya malik idi. Fəlsəfənin, psixologiyanın, filologiyanın, etikanın, siyasətin, pedaqogikanın, astronomiyanın, təbiətşünaslığın, təbətənin, estetikanın əsas problemləri – Nizaminin bilik sahələrinin heç də tam siyahısı deyil.

Nizami fəlsəfi görüşlərində mürəkkəb təkamül prosesi keçmişdir. Nizaminin ilk poeması olan "Sirlər xəzinəsi"ndə idealist fəlsəfə öz möhrünü vurmuşdur, o biri poeması "Yeddi gözəl"də idealizmin təsiri hələ də duyulur, lakin sonralar Nizaminin fəlsəfi görüşlərinin təkamülündə dönüş baş verir və o, materializm və idealizm arasında tərəddüd etməyə başlayır.

Nizami empirizm (sensualizm) və rəasionalizm arasında əksliyi aradan qaldırmağa çalışırdı.

XII yüzillikdə hər yerdə və xüsusilə metafizik konsepsiyanın ağalıq etdiyi, sxolastikanın və dini əhkamların hökm sürdüyü Şərqdə Nizaminin dünyagörüşü dialektika elementlərini özündə ehtiva etməsi ilə aşkar seçilirdi.

Nizami bir sıra qabaqcıl, mütərəqqi ideyalar söyləyir. O deyir ki, "eyni çayda su daimi qalmadığı kimi, dünyada daimi olan heç

nə yoxdur"¹. Nizamini nöqteyi-nəzərinə, dünyada hər şey hərəkət edir, daima yeni yaranır, köhnə məhv olur. O yazır: "Axı zaman biri – təkmilləşdirmək, digəri – dağıtmaq olan başqa düzgün yol tanımır"².

Nizami "Leyli və Məcnun"da göstərir ki, maddi dünya bir-birinə münasibətdə iki cüt əkslik olan dörd ünsürdən (torpaq, su, hava və od) ibarətdir.

"Xosrov və Şirin" poemasında Nizami yazır ki, "həyat ölümə əsaslanır"³.

Nizamini fəlsəfi görüşləri kimi ictimai-siyasi görüşləri də müəyyən təkamül yolu keçmişdir.

Nizami şəhər sənətkarlarının qabaqcıl hissəsini birləşdirən mütərəqqi əxi təriqətinə mənsub idi.

Ən yaxşı dövlət quruluşu, kütlələr üzərində istismar və zülmün aradan qaldırılması haqqında ideya Nizamini həmişə narahat edir və onun yeni yollar axtarışının mərkəzində dururdu. Humanist olaraq o, insan şəxsiyyətinin xoşbəxtliyi və azad surətdə inkişafı uğrunda çıxış edirdi.

Nizami maarifçilik ideyalarını təbliğ edir. O göstərir ki, Yunanıstan elmin inkişafı sayəsində bütün dünyada məşhur olmuşdur.

Nizamini sosial görüşlərinin tarixi məhdudluğu özünü onda göstərir ki, o, elm və incəsənətin inkişafının təməli olan amilləri özü üçün aydınlaşdırmır. O, insan cəmiyyətinin inkişafı prosesini idealistcəsinə anlayır. Sosial bərabərsizlikdən danışarkən, Nizami onu doğuran əsas səbəbləri göstərə bilmir. Bununla belə, o, hüquq bərabərliyi ideyasını təbliğ edir və insanları əməkdaşlığa, xeyirxah işlər görməyə, şərlə mübarizə aparmağa dəvət edir.

Nizami feodalların – hökmdarların kəskin tənqidi ilə çıxış edir. Nizamini şahlar və onların əlaltılarının cinayətləri haqqında dediyi sözlər acı satıra kimi səslənir:

"Mən beyinləri boşaldılmış başlar görmüşəm ki,
Onlar, çirkin üsulla çox başlar üzmüşlər".

Nizami nəzərə çatdırır ki, hətta mesenat–şahlar elm və incəsənət adamlarına yalnız alçaqcasına lovğalanmaq, yalnız şöhrət qazanmaq istedikləri üçün himayə edirlər.

"Onların hamısı sərraf xislət alverçilərdir,
Öhdəsində olanlara əzab verənlərdir".

Təsadüfi deyil ki, Nizami ömrü boyu feodal hökmdarlarının saraylarından uzaqda yaşamışdır.

Nizami bütün hökmdarlara qarşı çıxış edirdi, çünki yaxşı bilirdi ki, şahların hamısı qəddarlıqda bir-birinə bənzəyir, hərçənd bəziləri gözəndə pərdə asmaq üçün ədalətdən çox dəm vururlar. Nizami xalqın özü tərəfindən idarə edilən cəmiyyəti görmək arzusunda idi. "İskəndərnamə" poemasında deyilir ki, onun qəhrəmanı İskəndər dünyanı fəth etdikdən sonra şimalda azad və xoşbəxt yaşayan bir xalqla qarşılaşır, yəni orada Nizamini axtardığı və arzu etdikləri həyata keçmişdi.

Nizami hər bir hekayəsində (dastanında) hər hansı bir sosial məsələyə toxunur. Məsələn, "Arximed və Çin qızı haqqında dastan"ın əsas ideyası ailə məişətinə və çoxarvadlıqla mübarizəyə aiddir.

Nizami xalqı düzlüyə və doğruluğa çağırır, həqiqəti rədd edənləri damğalayır.

Nizamiyə görə, öz fikirlərini dostlarına açıq söyləməkdən çəkinmək lazım deyil, çünki sınıanmış və yoxlanmış dostlara inanmadan dövləti idarə etmək olmaz. Lakin hər kəsə etibar etmək olmaz. Gözübağlı etibar məhvədicə nəticələrə səbəb ola bilər. Hər bir işdə uğur iradənin möhkəmliyindən və bütün və hər cür maneələri aradan qaldırmaq səyindən asılıdır. Uğursuzluq ruh düşkünlüyünə gətirib çıxarmamalıdır. İnamla irəliyə getməkdə davam etməliyənsə, yadda saxlamalısan ki, hər cür əlverişsiz şərait tezliklə dəyişə bilər, çünki dünyada hər şey dəyişir. Bədbinlik fəlakətin mənbəyidir.

Nizami yoxsulların, məzlum kütlələrin müdafiəsinə qalxır. O, hər vasitə ilə onlara kömək etməyə, qəlblərinin hərarəti ilə onları isitməyə çağırır, çünki ehtiyacı olana kömək etmək ictimai həyatda rifahın əsas şərtlərindən biridir. Nizami etikasının əsas müddəaları bunlardır. Nizamini etik görüşləri "İskəndərnamə" poemasında xüsusilə aydın ifadə edilmişdir.

Nizamini yaradıcılığında xalqlar və irqlərin hüquq bərabərliyi ruhu hakimdir. Bax, məsələn, Nizami həbəşlər haqqında belə fikir söyləyir:

"Həbəş qaradır, dəmir kimi,
Onun dərisi qaradır, amma qəlbi təmizdir!"

¹ Низами. "Искендер-наме", стр. 205.

² Низами. "Хосров и Ширин", стр. 486.

³ Yəni orada, səh. 337.

Nizami yaradıcılığının ilk dövründə müdrik və ədalətli padşah ideyasını irəli sürür, sonuncu “İskəndərnamə” poemasında isə o, özünün sosial utopiyasını – varlıqlara və kasıblara bölgünün, zorakılığın və məcburiyyət aparatının olmadığı ideal cəmiyyətini yaradır. Bu cəmiyyətdə tufeyli ünsürlər yoxdur. Məhkəmələr də yoxdur, çünki burada oğurluq, qarət, qətl və başqa cinayətlər baş vermir. Bu cəmiyyətin sakinləri müharibə etmirlər, “qan tökmürlər”. Bütün vətəndaşlar eyni hüquqlardan istifadə edirlər. Kimə isə bədbəxtlik üz verəndə, onun dərdinə hamı şerik olur; sevincli anlarda uşaqlardan böyüyə hamı sevinir. Bu cəmiyyətdə pis adam tapa bilməzsən. Bütün sakinlər sağlam düşüncəyə malikdirlər, yüksək əxlaqi təmələ arxalanırlar. İnsanın sağlamlığı və rifahı onlarda birinci yerdə durur. Yalnız çox qoca adamlar ölür.

Nizami həmçinin kollektiv əmək və istehlak predmetlərinin bölünməsi bərabərlik ideyasını aşılır. Onun ideal cəmiyyətində torpağı elliklə əkir və şumlayırlar, bu cəmiyyətdə heç kəs zəhmətdən qorxmur, hamı əlbir işləyir. Nizami əmək haqqında deyir:

“İş üçün biz bu dünyaya gəlmişik,
Boş söhbət üçün gəlməmişik”.

Nizamının ideal cəmiyyətində Allaha sitayiş edilir, lakin məbədlər və ruhanilər yoxdur.

Nizamının təsvir etdiyi ideal cəmiyyət həyatının bu mənzərəsi onun feodal cəhalətpərəstliyi əleyhinə etirazını, ədalət və ağıl tənqinə əsaslanaraq çalışdığını göstərirdi. Lakin öz tarixi məhdudluğu və tarixi idealist anlamı üzündən Nizami müasiri olduğu ictimai quruluşu dəyişməyin düzgün yollarını görmür.

Nizami Gəncənin yaşayb yaratdığı XII əsrdə Azərbaycanda sufizm adlanan dini-fəlsəfi təlim geniş yayılmışdı. Sufizmdə iki cərəyanı fərqləndirmək lazımdır. Onlardan biri sırf mistik xarakter daşıyırdı. Digər cərəyan isə dini örtük altında feodal qaydaları əleyhinə çıxış edirdi. Bu cərəyanın səciyyəvi cəhətləri materialist meyillər və dini məsələlərdə azad fikirlilik idi. F.Engels yazırdı: orta əsrlər dövründə “...feodalizm üzərinə bütün ümumi hücumlar... bütün inqilabi, sosial və siyasi təlimlər eyni zamanda ilahiyyətçi bidətləri də özündə təmsil etməli idi. İctimai münasibətlər üzərinə hücumun müm-

kün olması üçün onların üstündən müqəddəslik örtüyünü götürmək lazım idi”¹.

Bütün Şərqdə olduğu kimi Azərbaycanda da şəxsiyyəti, təbiəti Allahla eyniləşdirən panteist-filosoflar özlərini sufi adlandırırdılar. Onların arasında sufilerin təlimini nəzəri cəhətdən əsaslandırın XIII əsr Azərbaycan filosofu Mahmud Şəbüstəri görkəmli yer tutur. Şəbüstərinin çoxsaylı əsərləri arasında “Gülşən-i raz” (“Sirlər gülşəni”) xüsusilə seçilir. Şəbüstərinin bu əsəri sufilerin dünyagörüşünün öyrənilməsinin əsas qaynaqlarından biridir.

Şəbüstərinin göstərilən əsərində toxunulan bir çox fəlsəfi məsələlər arasında idrak nəzəriyyəsi xüsusi yer tutur. Şəbüstəri təfəkkür prosesi haqqında danışarkən yazır: “Təfəkkür yanlışdan (fanidən) həqiqətə doğru getməkdir. Cüzi (kiçik) arasında böyüyü görməkdir (xüsusi arasında ümumi görməkdir)”.

Şəbüstəri digər əsəri – “Tədqiqatçıların güzgüsü”ndə yerdə həyatın meydana gəlməsi haqqında məsələnin maraqlı şərhini verir. O yazır: “Bitkilər aləminin (flora) həyat başlanğıcı öz atributları ilə birlikdə heyvanat aləminin (fauna) həyat başlanğıcına xidmət edir, heyvanat aləminin həyat başlanğıcı isə insanın həyat başlanğıcına xidmət edir”.

XIII əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycanda, Marağa şəhərində bütün Yaxın Şərqdə şöhrət qazanmış rəsədxana fəaliyyət göstərirdi². Özündən sonra “Yollar”, “Şəfəqin çıxması”, “Həqiqətin bəyan edilməsi” və başqa gözəl əsərlər qoymuş təbiətşünas alim və məntiqçi Mahmud Əbubəkr oğlu elə həmin əsrdə Urmiyada yaşamışdır³.

XIV əsr mütəfəkkiri Fəzlulla əl-Hürufinin (Nəimi) və onun şagirdi İmadəddin Nəsiminin dünyagörüşü feodalizm və Şərqdə onun ideologiyası olan rəsmi islam dini əleyhinə mübarizənin daha cəsarətli formasıdır. Nəsiminin fəaliyyəti Teymurun hücumu ilə bir vaxta təsadüf edir. Teymurilərin hökmranlığının ağır illəri Nəsiminin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Teymurilərin hökmranlığı əleyhinə xalq kütlələri ayağa qalxırdı. Kütlələrin etirazının ideya ifadəsi “Hürufi” (hüruf – hərflər) hərəkatı adlanan hərəkatın geniş yayılması oldu. Hürufilər belə hesab edirdilər ki, “hərfləri dərk etmiş”

¹ Ф.Энгельс. “Крестьянская война в Германии”, изд. 1932 г., стр. 33.

² “Труды совещания по истории естествознания”. Изд. АН. СССР, 1948.

³ ۱۷۹، محمد علی تربیت، “دانشمندان آذربایجان”، طهران، ۱۳۱۴، ص ۱۷۹.

insan özü-özündən yüksəkdə durur. Belə insan Allah da ola bilər. Hürufilərin formulu bəyan edir: “Həqiq mənəm!” Nəsimi hürufilərin təliminin böyük ideoloqlarından, onu yayanlardan biri idi. Bu təlimi inkişaf və təbliğ edərək o, hakim sinfin mənafeyini ifadə edən teymurilər və islam dinilə mübarizənin fəal iştirakçısı olmuşdur.

Nəsimi öz ideyalarının təbliği məqsədilə uzun müddət Yaxın Şərqdə səyahət etmiş, Hələbdə olmuş, hürufilərin bir çox tərəfdarlarını öz ətrafına toplamışdı. Hələbdə Nəsimi teymurilər tərəfindən ələ keçirilmiş və edam edilmişdi. Onu işgəncə ilə öldürmüşlər. Sağkən mütəfəkkirin dərisini soymuşlar, lakin Nəsimi ölüm ayağında belə öz fəlsəfi və ictimai-siyasi baxışlarından üz döndərmədiyini söyləmişdir. O, uca səslə demişdir: “Həqiq mənəm!”

Nəsimi belə hesab edirdi ki, dünya dörd əsas ünsürdən: su, od, hava və torpaqdan ibarətdir. O öyrədirdi ki, dünya materiyanın inkişafı nəticəsində yaranmışdır. Quran təlimini rədd edərək, Nəsimi bütün müsəlmanları islam dininə ibadətdən imtina etməyə çağırırdı. Nəsiminin təliminə görə, mərkəzdə duran insandır, kainat onun ətrafında genişlənir.

XIV əsrin sonu və XV əsrin əvvəlində bəstəkar, bir sıra musiqi əsərlərinin və orijinal Azərbaycan təranələrinin müəllifi Marağalı Əbdül Qadir öz musiqi yaradıcılığı ilə bütün Yaxın Şərqdə şöhrət qazanmışdı¹.

XV əsrdə riyaziyyat, astronomiya, estetika və məntiqə də məşğul olan məşhur Azərbaycan alimi Şükrulla Şirvani² yaşayıb yaratmışdır. O, elmi əsərlərin sərhəci kimi də tanınır.

Dövrünün yüksək təhsil görmüş şəxsiyyəti, ədəbiyyatda Xətayi təxəllüsü ilə məşhur olan I Şah İsmayıl öz dövlətinin paytaxtı Təbrizdə kitabxana yaratmış, buraya çox qiymətli, nadir əlyazmaları toplamışdı. Onun himayəsi altında rəssamlıqda yeni istiqamətin və incəsənət tarixində Təbriz məktəbi adı ilə tanınan məktəbin yaradıcıları olan miniatürçü rəssamlar işləyir və yaradırdılar. Bu məktəbin banisi istedadlı usta – miniatürçü Behzad idi³. Mahir miniatür ustası azərbaycanlı Əvəz Əli şöhrətdə ondan geri qalmırdı, o, Şərqdə çox məşhur ədəbi məcmuə “Kəlilə və Dimnə”nin azərbaycancaya tərcüməsinə gözəl rəsmlər çəkmişdi.

XVI yüzillikdə Azərbaycan fəlsəfi fikrinin inkişafı tarixində Məhəmməd Füzuli xüsusilə seçilir. Füzuli I Şah İsmayıl Səfəvi vaxtında Osmanlı Türkiyəsinin işğalçılıq cəhdləri əleyhinə mübarizə aparan böyük mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətinin yarandığı bir dövrdə yaşayıb yaratmışdır.

Füzuli antik fəlsəfə ilə yaxşı tanış idi. Şair Füzuli alimin vəzifəsini insanları tərbiyə etməsində görürdü. O deyirdi ki, poetik söz, elmi əsərlər insanların qəlblərində ən yaxşı insani keyfiyyətləri: düzlük, saflıq, cəsarət, sədaqət, ədalət, rəhmətlik, möhkəmlik və əzmkarlıq oymalıdır.

Füzulinin əsərləri bütün Yaxın Şərqdə geniş yayılmışdı. Onun fəlsəfi traktatı “Mətləül-ətiqad”¹ fəlsəfənin əsas məsələlərinə, “Səhət və Mərez”, “Rindü Zahid”, “Yeddi cam”² əsərləri isə təbabət, dövlət quruluşu və astronomiya məsələlərinə həsr olunmuşdur. Poeziya üçün elmin əhəmiyyəti haqqında Füzuli yazırdı: “Mən istəmədim ki, mənim poeziyam elmlərdən ayrı düşsün. Elmlə bağlı olmasaydı, o, cansız bədənə bənzəyər. Bax buna görə mən ömrümün bir hissəsini humanitar və dəqiq elmləri öyrənməyə həsr etdim, bununla poeziyanın gəlinini elm mirvariləri ilə bəzədim”.

Füzulinin fəlsəfi baxışlarını səciyyələndirmək üçün onun “Mətləül-ətiqad” traktatını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu fəlsəfi traktatında o, idrak məsələlərinə mühüm yer ayırır. Füzuli deyir ki, idrak yollarını müəyyənləşdirərkən tədqiqatçıların fikirləri ayrılır, yəni “bəziləri deyirlər ki, həqiqi yalnız odur ki, ağıl ilə olur; başqaları isə deyirlər ki, bu yol nəfsi əhtirasların ram edilməsidir, daxilən təmizlənmə yoludur, çünki ağıl ilə olan heç də həmişə həqiqi olmur”. Füzulinin özü bu məsələdə tərəddüd edərək, insanların fəaliyyətinin də nəzərə alınmasının vacibliyindən yazır.

Füzuli fəlsəfi traktatının ikinci bölməsində, əsas etibarilə, dünyanın mənşəyi məsələlərini və yaxud, onun öz təbirincə desək, dünyanın başlanğıcı haqqında məsələləri işıqlandırır. Füzuli deyir: “Aləmin mənşəyi Tanrıdan başqa bütün digər varlıqlardan ibarət olub, dəyişməz bir həqiqəti (gerçəkliyi) vardır”³. Buradaca Füzuli Miletli Falesin, Heraklitin, Demokritin dünyanın mənşəyi haqqında baxışlarının əsas cəhətlərini işıqlandırır.

¹ ۱۴۹. خواند امیر، جیب السیر “جز و سیم از جلیه سیم”، ص ۱۴۹.

² محمد علی تربیت، “دانشمندان آذربایجان”، طهران، ۱۳۱۴، ص ۱۱۹.

³ کریم طاهرزاده قریزی “سرآمدان هز”، ص ۸۱-۹۲، ۵-۱۶.

¹ Azərb. SSR EA-nın Fəlsəfə İnstitutunun elmi fondu.

² Azərb. SSR EA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi fondu.

³ Füzuli. “Mətləül-ətiqad”, səh.12.

Falesin fəlsəfi baxışlarını izah edərkən, Füzuli onun nöqteyi-nəzərini düzgün göstərir: “Miletli Fales üçün ilk ünsür sudur, çünki o, hər cür şəkə düşə bilər. Onun sıxlaşmasından torpaq, saflaşmasından od və hava, odun tüstüsündən göy əmələ gəlmişdir... Onun (Falesin – H.H.) taxtı suyun üzərində idi”¹.

Füzuli öz traktatında yazır: “Mövcudiyyəti hərəkət vasitəsi ilə olan hər bir şeyin qalıb yaşaması da hərəkət vasitəsilə olmalıdır”².

Bu fikri inkişaf etdirərək Füzuli deyir ki, bir cisim hərəkətsiz qalmış digər cismin hərlənməsinin səbəbidir. Hərlənmənin sürətindən cisimdə hərarət yaranmış, bundan o isinmiş, yumşalmış, parçalanmış və oda çevrilmişdir.

Füzuli yer üzündə həyatın əmələ gəlməsi məsələlərinə, həmçinin estetika, etika, dövlət quruluşu və ictimai həyat məsələlərinə diqqət yetirir.

Dövrünün dövlət quruluşuna mənfi münasibət bəsləyən Füzuli deyir ki, heç bir qabiliyyəti olmayan ləyaqətsiz adamlar yüksək dövlət vəzifələrinə sahib olurlar... Füzuli yazır: “Bəziləri heç də ləyaqəti olmadan rəyasətə və yüksək rütbəyə çatır”³.

Füzuli həyat vasitələrinin insanlar arasında bərabər bölünməsinə diqqətli cəlb edir. Füzuli yazır: “İnsanlar arasında eləsi olur ki, yoxsulluq ələmi içərisində ölür, eləsi də olur ki, varlılıq ləzzəti içərisində ölür. Əgər haman yoxsulluq bəd əməl və həmin varlı yaxşı əməl sahibi olmuşsa, iş öz qaydası ilə getmişdir; varlılıq yaxşı əməlin mükafatı, yoxsulluq isə bəd əməlin cəzası olmuşdur. Lakin əgər iş əksinə olarsa, eyni zamanda həm yaxşı əməl sahibi, həm də yoxsul olan adam yoxsulluq ələmi qarşısında müəyyən bir əvəzə çatmalı olur... Demək olmaz ki, yoxsulluq və yaxud varlılıq tənbellik və yaxud çalışma ilə əlaqədar olub, ancaq Tanrı tərəfindən qismət olmuşdur; çünki çalışmanın şərti bədən sağlamlığı nailiyyəti və maneçilik göstərən hadisələrin olmamasından ibarətdir... insan təbiəti şəhvət və qəzəb qüvvələrinin vasitəsilə əlverişli şeyləri özünə cəlb etmək və zərərli şeyləri rədd etmək (qabiliyyəti) əsasında qurulmuşdur; çünki bu iki qüvvə təbiətin (insan təbiətinin) bozi cəhətlərini ələ keçirərək bir məzlumun varını əlindən almağa və yaxud onu zülm ilə

¹ Füzuli. “Mətləül-ətiqad”, səh. 12.

² Yəne orada, səh. 18.

³ Yəne orada, səh. 68.

öldürməyə səbəb olur. Əgər bunun qarşısında cəza verilməzsə, ədalət pozulmuş olar”¹.

Sonra Füzuli insanın bədənini və ruhu haqqında yazır: “İnsan ruhu və bədənini birlikdə olmasından ibarətdir. Bunlarsız onların (yəni insanların) növ və keyfiyyətini təsvir etmək olmaz və biri digəri olmadan fəaliyyət göstərmir”².

Füzulinin sosial-siyasi baxışlarını anlamaq üçün onun digər əsəri “Şikayətnamə” də səciyyəvidir, burada o, feodalların və şah memurlarının özbaşınalığını və zorakılığını ifşa edir, feodal zülmü altında inləyən xalq kütlələrinin ağır vəziyyətini göstərir.

XVIII əsrdə Azərbaycan xalqının tarixi İraq, Orta Asiya, Əfqanıstan, Hindistan, Yəməni, Ərəbistan, Misir, Sudan, Türkiyəyə səyahət etmiş, həmçinin öz vətəni Azərbaycanı tədqiq etmiş və Şirvan, Muğan, Talış, Ordubad, Naxçıvan, Ərdəbil, Ağsu, Dərbənd, Bakı, Bərdə, Təbriz, Gəncə və başqa şəhərlərdə olmuş coğrafiyaçı və etnoqraf alim Hacı Zeynalabdin Şirvanini elm meydanında irəli çəkdi. Hacı Zeynalabdin Şirvani sanballı əsərini – “Səyahət bağı”nı (“Büstanüs səyahə”) yaratmışdır, burada o, əlifba sırası ilə olduğu ölkələri, həmçinin bu ölkələrin sakinlərinin mədəniyyətini, həyat tərzini, adətlərini, dinini, təriqətlərini və i.ə. müfəssəl surətdə təsvir etmişdir³.

XIX əsrdə Rusiya ilə sıx qarşılıqlı münasibətlərin bərqərar olması və Zaqafqaziya xalqlarının rus xalqı ilə dostluğunun möhkəmlənməsi Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda da mədəniyyət və elmin sonrakı inkişafına səmərəli təsir göstərirdi.

XIX əsrin materialist filosofu Mirzə Fətəli Axundov Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşməsinin mütərəqqi əhəmiyyəti haqqında yazırdı: “...rusların himayəsi altında canları, malları və namuslarının toxunulmazlığı tamamilə təmin olunmuş müsəlmanlar rusalardan ürküb qaçmaq və uzaqlaşmaq hallarına son qoymuş olurlar. Onlar başa düşərlər ki, özlərinin İranda və Türkiyədəki qardaşları acımacıqlı vəziyyətdə və dəhşətli ehtiyac içində yaşayırlar. ...dini etiqaddan doğan fanatizm... onların arasından məhv olub gedəcəkdir, kor-koruna fanatizmin təlqininə uyaraq öz ruqlarını müsəlman sultanının hakimiyyəti altında yaşamaqla “bağışlatmaq” təmənnası ilə müsəlmanların Tür-

¹ Füzuli. “Mətləül-ətiqad”, səh. 12.

² Yəne orada, səh. 79.

³ ۳۱۸. حاجی زینالعابدین شیروانی “تستان الساحتہ”، ص ۳۱۸.

kiyəyə köçüb getmək əhval-ruhiyyəsinə son qoyulacaq. Eləcə də təkcə Qafqaz ölkəsində hər il milyonlarca pulun, heç bir faydası olmadan göyə sovrulmasına səbəb olan Məkkə ziyarətinə meyil aradan gedəcəkdir. Qafqaz müsəlmanlarında savadlanmaq həvəsi, elmləri öyrənmək cəhdləri əmələ gələcək, onların əxlaq və tərbiyyəsi yaxşılaşacaq... İndiyə qədər əhalinin əksəriyyətini rus dilini öyrənməkdən çəkindirən ancaq dini əqidələrdir; ruhanilər xalqı inandırmaq istəyirlər ki, rus dilini öyrənmək günahların bağışlanmasına mane olur”¹.

XIX əsrdə Azərbaycanın qabaqcıl ictimai və fəlsəfi fikri mütərəqqi rus ictimai və fəlsəfi fikrinin səmərəli təsiri altında inkişaf etmişdir.

BİRİNCİ FƏSİL

XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏT

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaranmış olan tarixi şərait Azərbaycan xalqına iki alternativ yoldan birini seçmək imkanı yaratdı. Azərbaycan xalqı ya geri qalmış feodal İran şahlığına və Türkiyə sultanlığına tabe olmalı, ya da Rusiyaya birləşməli idi. Belə bir tarixi şəraitdə Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi çox da pis olmadı.

1828-ci ildə bağlanan Türkmənçay müqaviləsinə əsasən, Azərbaycan xalqı iki hissəyə bölündü. Cənubi Azərbaycanda yaşayan əhalinin əksər hissəsi İran şahlarının əsarəti altına, Şimali Azərbaycan əhalisinin az bir hissəsi isə çar Rusiyasının hakimiyyəti altına düşdülər.

Şimali Azərbaycanın və bütün Qafqazın Rusiyaya birləşdirilməsi böyük hadisə idi.

Rusiya hətta o vaxt mütərəqqi mədəniyyətin daşıyıcısı olduğu halda İran şahlığı və Türkiyə sultanlığında feodal zülmünün ən ağır formaları hökm sürürdü, orta əsr geriliyi qalmaqda idi.

Rusiyaya birləşdirilmək həm Azərbaycan xalqı və həm də Zaqafqaziyanın digər xalqları üçün çox da ziyanlı olmadı.

XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəllərində geri qalmış İran və Türkiyə feodal dövlətləri tərəfindən əsarət altına alındığının real qorxusunu nəzərə alan mütərəqqi dövlət xadimləri və Azərbaycanın qabaqcıl ictimai fikir nümayəndələri, məsələn, uzaqgörən Qubalı Fətəli xan, Qarabağ xanlığının keçmiş vəziri, XVIII əsrin görkəmli şairi və diplomati Vaqif və bir çox başqaları Rusiyaya tərəfdar idilər.

Tarix göstərdi ki, Azərbaycanın qabaqcıl adamları səhv etməmişlər, çünki imperiyanın ucqarlarında məskunlaşmış millətlərə münasibətdə çarizm müstəmləkəçilik siyasəti yürüdükdüsayə də, Rusiya Zaqafqaziya və Orta Asiyanın ictimai-iqtisadi inkişafında mütərəqqi rol oynamışdı.

F.Engels yazmışdı: “Şərqə münasibətdə Rusiya həqiqətən mütərəqqi rol oynayır”¹.

¹ М.Ф.Ахундов. Письмо Исакову от 12 февраля 1875 г.

¹ К.Маркс и Ф.Энгельс. Сочинения, т. XXI, 1929 г., стр. 211.

Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinin Azərbaycan xalqının müqəddəratı üçün böyük mütərəqqi əhəmiyyəti olmuşdur. Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi ilə Azərbaycanın xanlıqlara parçalanmasının qarşısı alındı, xanların ölkənin dağılmasına səbəb olan, daim öz aralarında apardıqları daxili müharibələr dayandırıldı.

Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi iranlıların və türklərin Azərbaycanı dağıdan və talan edən basqınlarına son qoydu.

XIX əsr Azərbaycan tarixçilərindən Əhməd bəy Cavanşirin¹, Əbdül Lətif Əfəndinin², Mir Camal Qarabağinin³, Mirzə Adıgözəl bəyin⁴, xüsusilə, Abbasqulu ağa Bakıxanovun⁵ və digərlərinin yazılarında İran qoşunlarının Azərbaycana dəhşətli hücumlarından, Azərbaycan əhalisinə qarşı törətdikləri vəhşiliklərdən bəhs edən bir çox faktlar vardır. İran hökmdarı qaniçən Ağa Məhəmməd şah Qacarın XVIII əsrin ortalarında Azərbaycana zorla girərək, kəndləri necə yandırmasını, mal-qaranı, əhalini özü ilə aparmasını biz bu əsərlərdən oxuyuruq. O, Azərbaycanın dinc əhalisini amansızcasına qırmaq haqqında əmr vermişdi. Yadelli işğalçıların saysız miqdarda soyğunçu yürüşləri Azərbaycanın məhsuldar qüvvələrini məhv edir, əhalinin həyatını dözülməz hala salırdı.

Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi ölkəni iranlıların və digər yadelli işğalçıların bu basqınlarından xilas etdi.

Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi Rusiya ilə daha sıx əlaqə yaratmağa və onun vasitəsilə gələcəkdə təsərrüfat məhdudluğu çərçivəsindən çıxaraq dünya bazarına qoşulmağa və qismən də olsa kapitalizmin inkişaf dairəsinə daxil olmağa imkan yaratdı.

Nəhayət, Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi Azərbaycan mədəniyyəti ilə qabaqcıl rus mədəniyyəti arasında əlaqənin yaranmasına səbəb oldu.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi ilə ikiqat zülm altına düşən Azərbaycan zəhmətkeşləri olduqca ağır bəla və iztirablara dözməli oldular.

¹ "1747-ci ildən 1805-ci ilə qədər Qarabağ xanlığının siyasi mövcudluğu haqqında". Şuşa, 1901.

² "Şəki xanlarının tarixi". Bakı, 1926.

³ "Tarixi-Qarabağ" ("Qarabağnamə").

⁴ "Qarabağnamə" (əlyazması).

⁵ "Гюлистан-Ирам". Баку, 1926 г.

Şimali Azərbaycan çarizmin müstəmləkəsinə çevrilmişdi. Azərbaycanın zəhmətkeş kütləsi ikiqat ağır zülm çəkməli idilər, çünki onlar təkcə yerli feodallar tərəfindən deyil, həm də çar hökuməti tərəfindən istismar olunurdu. Azərbaycanı öz müstəmləkəsi hesab edən çarizm onu Rusiyanın inkişaf etməkdə olan kapitalist sənayesinin aqrar əlavəsinə çevirmişdi.

Bundan əlavə, çarizm Azərbaycanda milli müstəmləkəçilik siyasətini aparmaqla Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin inkişafına mane olmağa çalışırdı.

Çarizm təkcə Azərbaycan xalqına deyil, eləcə də ruslara və keçmiş Rusiya imperiyasının bütün digər xalqlarına zülm edir və onları sıxışdırırdı.

* * *

Şimali Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra birinci onillik ərzində onun iqtisadiyyatında elə bir ciddi dəyişiklik hiss olunmadı. XIX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda hələ də natural təsərrüfat üstünlük təşkil edirdi.

Dənli bitkilər istehsal edən əsas rayonlar Quba, Şirvan və Talış əyalətləri, Yelizavetpol mahalı və buğda, arpa, bir qədər də düyü istehsal edən digər yerlər idi. İpək istehsalının mərkəzi Şirvan, Qarabağ və Şəki sayılırdı. Texniki bitkilərdən boyanın hazırlanmasında istifadə olunan boyaq otu istehsal olunurdu. Heyvandarlıq nisbətən Şirvanda və Qarabağda inkişaf etmişdi. Lakin heyvandarlıq müəyyən qədər hələ köçəri xarakter daşıyırdı. Kürün mənsəbində və Xəzərin sahillərində zəngin balıq vətəgələri var idi. Abşeronda şoran göllərdən duz hasil edilirdi. Naxçıvanda iso duz yataqları istismar olunurdu.

Abşeronda neft istehsal olunurdu. Əvvəllər xanlara məxsus olan neft mənbələri Şimali Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra çarın xəzinəsinə keçmişdi. Çar hökuməti onları icarəyə verirdi.

Neft istehsalı olduqca ləng gedirdi, texniki istehsalat isə primitiv halda qalmaqda idi. O vaxtın bəzi sənədlərində neft quyularının istismarı təsvir olunur.

Bakı qəzasının dövlət əmlakının qəyyumu N.Kvartano özünün 5 aprel 1842-ci il tarixli bildirişinə qəzanın əmlakının vəziyyəti haqqında ətraflı məlumat əlavə etmişdi. Həmin sənəddə deyilir ki, 1841-ci ildə məskunlar mineral-mədəni müdiriyyəti üçün mədəndən pulsuz duz hasil etmək mükəlləfiyyətindən azad edirlər, lakin

onlar 1840-cı ildə müəyyənləşdirilmiş vergidən əlavə xəzinəyə 4433 man. 80 qəp. ödəməlidirlər.

Bundan əlavə sənəddə Balaxanı kəndinin vergi ödəməkdən azad olduğu və onların pul və mal mükəlləfiyyətini verib qurtardıqları göstərilmişdi, lakin əhali mineral-mədən müdiriyyətinin bölgüsünə və göstərişinə əsasən neft hasil etməyi öhdələrinə götürmüşdülər, lakin Balaxanı kəndinin əhalisi istər yayda, istərsə də qışda hər gün kəndin ətrafındakı neft quyularından neft hasil edirdilər¹. Balaxanlılar əmək haqqını aşağıdakı qaydada alırdılar: "...Nefti hasil etməyə görə 1474 man. 56 qəp., neftin öz-özünə sudan və palçıqdan təmizləndiyi yerli anbarlara gətirilməsinə görə 648 man. 88 qəp. (bu anbarlar kəndin özündə olurdu); ağ nefti yığmaq və onu quyudan Balaxanı kəndinə, yerli anbarlara aparmağa görə: 38 man 11500 xalvar (hər xalvar 24 puddur) nefti 14 verstlikdən Bakıya gətirməyə görə 3407 man. 11 qəp.; qalanın 4 verstliyindən çıxarılan 800 xalvar (xüsusi adamlara məxsus olan) beybat neftini Bakıya gətirməyə görə: 160 man. Balaxanı kəndinin məskunları bütövlükdə mineral mədən müdirilərindən hər il 5728 man. 55 qəp. pul alırdılar. Əlavə olaraq onlar anbarların çirkədən və sudan təmizlənməsi ilə, tikintilərin təmiri və mineral-mədən müdiriyyəti üçün müxtəlif tikinti işləri ilə məşğul olurdular. Onlar mineral-mədən idarəsinin tələb edib-ətməməsindən asılı olmayaraq öz şəxsi tuluqlarında öz araba və atları ilə Bakıya gətirirdilər". Balaxanlılar bütün vaxtlarda sadəcə olaraq zavodda zavod-mədən fəhləsi kimi qeydə alınmışdılar, lakin onlar işləyib hazırlamağa borclu olduqları maddi sərvətlərdən istifadə etmək hüququndan məhrum idilər.

Hərçənd bəzi sənədlərdə yazılır ki, 1820-ci ilə qədər dövlət xəzinəsi Azərbaycanın neft quyularına fikir verməmiş və neft hasilatı azad olmuşdur, quyulardan çıxarılan neftin üzərinə heç bir vergi qoyulmamışdı, lakin bu müddəalar heç bir əsasa malik deyildi.

"Min səkkiz yüz on altıncı ilin 6 iyulunda Gürcüstan Ali Hakimiyyətinin dövlət ekspedisiyası ilə quberniya katibi Tarumov və Mark Matveyev arasında Bakı əyalətindən çıxarılan neftin onun sərəncamına verilməsi barədə aşağıdakı bəndlərdən ibarət müqavilə bağlanmışdır.

Birinci: dörd il müddətinə, yəni 1 yanvar 1817-ci ildən 1 yanvar 1821-ci ilədək Bakı əyalətində yerləşən aşağıdakı yağ-neft mənbələri

Tarumova tapşırılsın: Bakının 15 verstliyindəki Balaxanı kəndi və onun xələfi, Ağayi, Zabrat, Əlibəyi adlandırılan 4 iri qara neft mənbəyi və onlara yaxın olan və bir-birindən 3 verstə qədər aralıda yerləşən 73 xırda mənbə. Bakının 15 verstliyindəki Binəqədi kəndi ətrafındakı 5 kiçik mənbə, Bakının 7 verstliyindəki, dənizə yaxın Bəybatı kəndi, ətrafında 19 mənbə, Bakının 20 verstliyində Əmircan və Suraxanı kəndləri arasında 15 eyni, lakin qara neft mənbəyindən kiçik ağ neft mənbəyi.

İkinci: yerin altında yerləşən və bəzilərinin dərinliyi 20 sazına qədər olan Balaxanı kəndi yaxınlığında, quyu şəklində taxta və qismən daşla hörülən neft mənbələri; iltizamçı hər şeyi səliqəli saxlamalı, onların dağılmasına və zibillənməsinə yol verməmək şərti ilə fəhlə qüvvəsini və avadanlığın istismarını özü həyata keçirməlidir və s."¹

Sonra, müxtəlif vergi və yığım departamentinin 26 oktyabr 1821-ci il tarixli rəsmi məktubundan aydın olmuşdur ki, əvvəllərdə, yəni 1 iyul 1812-ci ildən 1 yanvar 1817-ci ilədək titulyar müşavir Tarumovla ağ və qara neftə, duza, sallaqxana dükanlarına, isti şərabın və boyaxanaların satışına görə 4,5 il müddətinə müqavilə bağlanmışdır ki, bütün bunlara görə xəzinəyə ildə 62500 manat gümüş pul, ya da 250000 manat əskinaz ödənməli idi.

Gürcüstanın idarə başçısı Pauluççi bu müqaviləni dövlət xəzinəsinə faydalı hesab edərək, onun hökumət tərəfindən təsdiq olunması üçün maliyyə nazirliyinə, maliyyə nazirliyi isə senata təqdim etdi. Beləliklə, senat 28 avqust 1812-ci ildə müqaviləni təsdiq edərək, icrası üçün sərəncam verdi.

Nəhayət, həmin sənəddə göstərilir ki, "dövlət ekspedisiyası iltizamçılarla müqavilələrin müddətinin 1812-ci ildə bitəcəyi vaxtın yaxınlaşdığını bildirir, tərəflərə göstəriş verilir ki, onların xəzinə gəlirlərinin müəyyən edilməsini həyata keçirmək üçün öz müşavirlərini Yelizavetpola, Bakıya, Qubaya və Dərbənd şəhərinə ezam etsin və yerlərdə yeni şərtlər hazırlanıb qəbul edilsin. Yerli əhali tərəfindən şərtlərlə razılan hər kəs icarəyə götürmək istədiyi barədə ekspedisiyaya öz təkliflərini versin"².

¹ ЛОЦИЯ, фонд департамента горных и соевных дел, отделение IV, стол 1, 1821 г., № 242. Цитируется по книге К.А.Пажитнова "Очерки по истории бакинской нефтедобывающей промышленности". Москва-Ленинград, 1940 г.

² Yene orada.

¹ "Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.", ч. I, изд. АН СССР. Москва-Ленинград, 1936 г., стр. 399.

O vaxt neft hasilatı stabil vəziyyətdə idi və bir çox illər ərzində əhəmiyyətli artım nəzərə çarpmırdı. Məsələn, 1831-ci ildə 250 min pud, 1839-cu ildə 239 min pud, 1850-ci ildə 260 min pud neft hasil edilmişdi.

Azərbaycan tədqiq olunan dövrdə, XVIII əsrdə olduğu kimi, kустar sənayesi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi, parça, xalça, silah, metal, qab-qacaq və digər mallar istehsal olunurdu. Kустar sənayesi həm şəhərdə, həm də kənddə yerləşirdi. Bu sənayenin müxtəlif sahələrinin məhsulları ilə məşhurlaşan bir sıra kəndlər fərqlənməyə başlamışdı. Şirvan əyalətinin Lahıc kəndi silah və mis qablar düzəltməkdə məşhurlaşmışdı. Baskal parça, ipək yaylıqlar istehsalı ilə seçilirdi və s. Azərbaycan sənətkarları əvvəllərdə olduğu kimi işdəki ustalılıqlarına görə şöhrət qazanmış və Azərbaycanın hüdudlarından kənar da belə tanınırdılar.

Natural təsərrüfatın üstünlük təşkil etməsi və daxili mal dövriyyəsinin zəif olması ilə əlaqədar şəhərlər hələ ölkənin iqtisadiyyatında böyük rol oynamırdı. Əvvəllər iri ticarət və sənətkarlıq mərkəzi olan bir çox köhnə şəhərlər hələ XVIII əsrdə özlərinin əvvəlki əhəmiyyətlərini itirmişdilər. Qubada 20-30-cu illərdə cəmi 7-8 min əhali var idi. Bakıda 40-cı illərin əvvəllərində cəmi 6 min əhali yaşayırdı. Əhalinin az olmasına baxmayaraq, Bakı XLX yüzilliyin 30-cu illərində mühüm ticarət portu və Kaspidə ön yaxşı liman kimi tanınmağa başlamışdı. Bakı vasitəsilə Zaqafqaziya, Rusiya və İran arasında tranzit ticarət həyata keçirilirdi. Həştərxandan Bakı vasitəsilə parça, metal məmulatları, qənd və s., Azərbaycandan və İrandan ipək, xalça və s. gətirilirdi.

Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildiyi vaxtda Bakı şəhəri böyük daş divarla müdafiə olunan qalaya bənzəyirdi. Şəhər tikintisinin baş hissəsi qala divarında yerləşirdi; kənar da isə kiçik qəsəbə var idi.

Bakıya rus, İran və başqa yerlərin tacirləri gəlirdi. Şəhər əhalisinin xeyli hissəsi ticarətlə məşğul olurdu. 1832-ci ildə, o vaxt Bakıda yaşayan ailələrin sayının (1291) 302-sini sənətkarlar, 249-nu tacirlər, 167-sini matroslar, 203-nü günəmuzdçular və s. təşkil edirdi.

Şimali Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra birinci onillikdə Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti belə idi.

* * *

Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildiyi vaxtda burada feodal-patriarxal münasibətləri hökm sürürdü. Böyük kəndli kütləsi xanların, bəylərin və ağaların əsarəti altında idilər.

Çarizm nəinki təhkimçilik hüququnu ləğv etmədi, əksinə, hər vasitə ilə onu müdafiə edir və möhkəmləndirirdi. Kəndlilərin vəziyyəti olduqca ağırlaşmışdı. Kəndlilər nəinki feodal torpaq sahibləri tərəfindən amansızcasına istismar olunurdular, həm də onların əsarəti altında idilər. Canlı insanlar almır və satılırdı. Hələ 1826-cı ildə Nağı Kərbəlayı Nur Əli oğlu adlı birisi Quba sakini poruçik Məmməd Xan bəyə öz kəndlisini 4 azyaşlı uşağı ilə birlikdə satmışdı. Aşağıda Nağı Kərbəlayı Nur Əli oğlunun Quba şəhər məhkəməsinə ərizəsinin tam mətni verilmişdir.

“QUBA ŞƏHƏR MƏHKƏMƏSİNƏ

Dərbənd sakini Nağı
Kərbəlayı Nur Əli oğlu

Ərizə

Mən öz qızımı 4 azyaşlı uşağı ilə məhz: Narıngülü, qızları Qayıbat və Seybatı, oğlanları Karçaqay və Fətullanı, qeyd olunan 5 nəfər kəndlini könüllü olaraq cənab poruçik Məmməd Xan bəyə 500 manat gümüş pula satmışam. Mənim şəhadətnaməmə əsasən, hansı ki, mənədir, Məmməd Xan bəy həmin kəndlilərə sahib olmaq hüququna malikdir.

Aprəlin 15-ci günü 1826-cı il, Quba şəhəri”¹.

Digər sənəddə göstərilirdi ki, təhkimçi kəndlinin sahibi onları “öz itaətində olan kəndlərin”² istənilən yerində satmaq hüququna malikdir.

¹ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 75. “Кубинский комендант”, оп. 1, л. 9, л. 5.

² Yene orada, vət. 2.

Faktiki olaraq Azərbaycanda təhkimçilik hüququnun özünəməxsus formalarda mövcudluğuna şübhə yox idi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda rəsmi olaraq “qanuni” təhkimçilik hüququ olmamışdır. Bu, işin yalnız zahiri tərəfidir, əslində kəndlilər xanlardan, bəylərdən, ağalardan tam asılı vəziyyətdə idilər: kəndlilər heç bir hüquqa malik deyildilər. Tam hüquqa malik olanlar yalnız xanlar, bəylər və ağalar idi. V.İ.Lenin təhkimçilik hüququnun əsas elementi haqqında yazmışdı:

“Təhkimçilik hüququnun əsas elementi ondan ibarət idi ki, kəndlilər (o zaman kəndlilər əhalinin əksəriyyətini təşkil edirdilər, şəhər əhalisi isə hələ çox az idi) torpağa təhkim edilmiş sayılırdılar – təhkimçilik hüququ anlayışının özü də buradan meydana gəlmişdir. Kəndli mülkədar tərəfindən ona verilmiş bir parça torpaqda həftənin bir neçə gününü özü üçün işləyə bilərdi; həftənin qalan günlərini isə təhkimli kəndli ağası üçün işləyirdi. Sınıf cəmiyyətin mahiyyəti yenə əvvəlki kimi idi: cəmiyyət sinfi istismar üzərində dayanırdı. Yalnız mülkədarlar tamhüquqlu ola bilərdilər, kəndlilər isə hüquqsuz sayılırdılar. Həyatda kəndlilərin vəziyyəti quldarlıq dövlətindəki qulların vəziyyətindən çox az fərqlənirdi... Təhkimli kəndlilər hər cür siyasi hüquqdan büsbütün məhrum idilər.

Həm köləlik, həm də təhkimçilik hüququ zamanı kiçik bir azlığın böyük bir çoxluq üzərindəki hökmranlığı cəbrsiz keçinə bilməz. Bütün tarix zülmü devirmək yolunda məzlum siniflərin ardı-arası kəsilməyən təşəbbüsləri ilə doludur. Köləlik tarixində, köləlikdən azad olmaq üçün on illərlə sürən müharibələr olmuşdur”¹.

V.İ.Leninin qeyd etdiyi əlamətlər əsasən Azərbaycan kəndlilərinin vəziyyəti üçün də səciyyəvi idi. O vaxt Azərbaycan kəndliləri iki əsas qrupa ayrılırdı: 1) rəiyyətlər; 2) rəncbələr.

Azərbaycan rəncbələri heç bir hüquqa malik deyildilər. Onların tam hüquqlu sahibləri xanlar, bəylər və ağalar idi. Rəncbələr nəinki alınıb-satılırdılar, həm də çara yaxşı xidmətinə görə fərqlənən feodalları daha da həvəsləndirmək məqsədilə rəncbələri feodalların istifadəsinə verirdilər.

General Yermolov 1824-cü il martın 10-da general-mayor Krabbeye yazmışdı ki, çox vaxt rəncbələr layiq olmayan və çar hökumətinə öz sədaqətini sübut etməyən şəxslərə və hətta bəzən çar hökuməti

əleyhinə olanlara verilir. Ona görə də Yermolov bu vəziyyəti ətraflı öyrənməyi və kimə neçə rəncbər verilməli olduğunu müəyyənləşdirməyi qarşısına məqsəd qoyur. Bununla bərabər Yermolov rəncbələri iki qrupa ayırmışdı. Onlardan biri hər cür dövlət vergilərindən və mükəlləfiyyətdən azad olanlar və digərləri bütün mükəlləfiyyətlərin əvəzində hər il xəzinəyə müəyyən qədər pul ödəməli olanlar idi. Qəribədir ki, bu məsələdə Yermolov ruhanilərə xüsusi “qayğı” göstərmişdi. Yermolovun qeyd olunan məktubunda deyilir:

“Dövlətə sədaqətinə və nümunəvi xidmətlərinə görə Baş qazi Həsən Əfəndidə podpolkovnik Ponomaryov tərəfindən verilənləri çıxmaq şərtilə rəncbələrin sayı ömürlük olduğu kimi qalsın.

Gələcəkdə bu vəzifəni tutacaq adamda rəncbələrin sayı yeni əsasnaməyə uyğun olmalıdır”¹.

Sonra Yermolov rəncbələrin sayı yeni əsasnamədə göstərilən miqdardan çox olan məhəllə naiblərindən onların alınması və xəzinəyə verilməsi zəruriliyini qeyd edir.

“Rəncbələr xəzinədən elə məhəllələrə verilir ki, onların idarəçiliyində kəndlər, başqa təsərrüfat müəssisələri vardır, onların dağınıq halda fəaliyyəti nə onun sahibinə, nə də dövlət xəzinəsinə xeyir gətirmir...

Rəncbəri olan hər kəs onlar üçün Hərbi Dairə rəisinin möhürü ilə təsdiq olunmuş yazılı sənəd almalıdır.

Sənəd divanda yazılır və onun üçün ayrılan xüsusi kitabda nömrəsi qeyd olunur. Bütün rəncbələr bir vəsiqədə qeyd oluna bilər, ona görə də hər bir rəncbər üçün xüsusi vəsiqə almağa ehtiyac yoxdur.

Əvvəllər rəncbələrin diqqətsiz təyinatı üzündən demək olar ki, bütöv kəndlər tam dağınıq hala düşmüşdü. Ona görə də bunu nəzərdən qaçırmaq olmaz. Ordunun hərəkət etməsi ehtimalı olan yolların ətrafında rəncbələrin məskunlaşması da məqsədəuyğun deyildir.

“Əlahəzrət sizin göstərişinizin dəqiq icrasına nəzarəti həyata keçirərək, yerli şərait baxımından bu məsələ ilə əlaqədar faydalı bir məsələ müəyyən etdiyiniz təqdirdə qərarda dəyişiklik edilməsi üçün mənə məlumat vermənizi xahiş edirəm”².

¹ ЦИА Азерб. ССР, ф. 75. “Кубинский комендант”, оп. 1, д. 5, л.л. 3 и 18.

² Yenə orada.

¹ В.И.Ленин. Сочинения, т. 29, стр. 443, 444.

Yermolovun yuxarıda qeyd olunan sənədinə Quba əyalətindəki rəncbərler haqqında cədvəl əlavə edilmişdir. Məlumatda kimdə nə qədər rəncbər var, hansı kəndə və kim tərəfindən verildiyi göstərilir.

№	Beylərin adı	Hansı xətlə	Rəncbərlərin sayı	Kim tərəfindən verilib
1	Həsən bəyə – qalsın	Kuşşi kəndində	1	Xan
2	Azyaşlı Ağa bəyə – qalsın	Molla Kamalıda	2	Saginov
3	Nəhyədinə – qalsın	Kor Koroğluda	2	
		Hacı Yaqubluda	1	Ponomaryov
			3	
4	Həsən Əfəndi	Ərməkide	7	
	Polkovnik Ponomaryov tərəfindən verilən yeddi rəncbər geri alınmış. Qalanları, onlar indiyə qədər xəzinəyə vergi ödemirdilər, indi hökumətə şəxsi sədaqətlərinə və ailəyə sayılacaq xidmətlərinə görə vergi ödəməkdən azad edilmişlər, lakin mənim rəncbərler haqqındaki sərəncamın rəhbər tutulsun!	İlxıcaxda	1	Xan
		Seyidlər	4	
		Sayadda	7	Ponomaryov
		Şuduqda	1	Xan
		Çiçidə	1	—
		Rustovda	1	—
		Qədikdə	3	—
		Alpoitdə	6	—
		Nügedidə	5	—
		İqrixdə	19	—

Podpolkovnik fon Aşberq tərəfindən imzalanan, "Buradakı sahibkarların, bəylərin, yüzbaşılardan və digər şəxslərin hüquqlarını göstərən siyahı" adlanan sənəddə Şirvan əyalətinin əhalisinin sosial xarakteristikası verilir. Sənəddə deyilir ki, Şirvan əyalətinin əhalisini aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1) bəylər, 2) ağalar, 3) yüzbaşılardan və koxalar, 4) darğalar, 5) maaflar, 6) maaflar-nökərlər, 7) sakinlər, 8) rəncbərler, 9) tacirlər, müxtəlif növ sənətkarlar, fabrikkilər və sənayeçilər, 10) axundlar və mollalar, 11) seyidlər və ağalar, 12) şeyxlər, 13) dərvişlər.

¹ ЦГИА Азерб. ССР. ф. 75. "Кубинский комендант", оп. 1, д. 5, л.л. 4-17.

Sənəddə xanların idarəçiliyi vaxtında bəylərin aşağıdakı hüquq və imtiyazlara malik olduqları göstərilir: onlar öz imtiyazlı vəziyyətlərinə görə rus əyanlarına bənzəyirdilər, lakin onların arasında belə bir fərq var idi ki, xan ona verilən hüquqa əsasən onun bəy adını saxlayaraq ona bədən cəzası verməklə bərabər, onu əmlakdan məhrum edə bilərdi. Bəyin kəndi və kəndlini satmaq hüququ yox idisə də, lakin xana məxsus torpağın bir hissəsi bəyin əkin sahəsi üçün ayrılmışdı və həmin torpaq evrəzlər tərəfindən becərilirdi. Bəylərin ixtiyarında təhkimçi kəndlilərdən, rəncbərlərdən əlavə kölələri də var idi.

Kişi kölələr qul, qadın kölələr isə qarabaş adlanırdı, adətən onlar ev qulluqçuları kimi xidmət göstərirdilər.

Sonra sənəddə ağaların əsas hüquqları xarakterizə olunur. Sənəddə göstərilir ki, ağa xan nəslindən olanlara deyilir, lakin bəzən sadəcə olaraq ağa adını daşıyanlar da olurdu, əsil ağaların və bəylərin hüquq və imtiyazları demək olar ki, eyni idi.

Həmin sənəddə yüzbaşı və koxaların da hüquqları müəyyənləşdirilmişdi, onların hüquqları təxminən Rusiya kəndlilərindəki kəndxudaların hüquqları kimi idi.

Yüzbaşılardan kəndlilərin razılıqları olduqda bəylərdən də olurdu. Xan idarəçiliyində yüzbaşı xidmətə görə verilir və hətta irsi olaraq nəsildən nəsle keçirdi.

Sənəddə deyilir ki, darğa həm bəylərdən, həm də yerli əhəlidən olur. Lakin onlar xanın xüsusi istəkli adamları idilər. Xan darğaların xidmətindən istifadə edərək kəndlilər üzərində öz hakimiyyətini gücləndirirdi. Xan xidmətinə görə kimi işə mükafatlandırmaq istədikdə onu kəndlilərdən gələn gəlirlərdən istifadə edə bilən ya kənd darğası, ya da köç yerinin darğası təyin edirdi. Darğalar xana məxsus olan əkinə, bağlara baxırdılar. Bu darğalar üçün müəyyən haqq nəzərdə tutulmurdu, adətən məhsuldarlıqdan asılı olaraq zəhmətlərinə görə məhsulun müəyyən hissəsi onlara ayrılırdı. Lakin buna baxmayaraq, rəncbərler öz paylarının $\frac{1}{10}$ hissəsini darğalara verməyə məcbur idilər.

Maaflar adlanan xanın vaxtında hər cür vergi və mükəlləfiyyətdən azad edilmişdilər. Xanın vaxtında maaflıq hüququ ya xüsusi xidmətə görə, ya cəmiyyətin istismar olunan təbəqəsi ilə qohumluq əlaqəsi olan bəylərin xahişi ilə, ya da müəyyən haqq ödəməklə xanın özündən alınırdu.

Maaflar-nökərlər xanın vaxtında xüsusi mövqə tuturdular. Adətən onlar xanın xüsusi qoşununu təşkil edirdilər və onlar nəinki bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idilər, hətta xan onlara at, silah və digər mallardan ibarət hədiyyələr də verirdi. Xan maaf-nökərlərin xidmətlərindən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edirdi. Lakin Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra, yuxarıda göstərilən sənəddə deyildiyi kimi, onlar lazımsız oldular və yalnız hərdən bir onlar xidmət üçün sərhədə gözetçi kimi göndərilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, maaf dedikdə, rütbəsindən asılı olmayaraq, vergi və mükəlləfiyyət ödəməyən, lakin rütbəsinə uyğun ona verilən tapşırıqları danışıqsız yerinə yetirən adam nəzərdə tutulur.

Podpolkovnik fon Aşerq yazır ki, buranın kəndliləri rus kəndlilərindən heç nəylə fərqlənmirlər, onlar da tam və qeyri-müəyyən vergi ödəyirlər. Hələ xan idarəçiliyi vaxtında onlar üçün müəyyənləşdirilən mükəlləfiyyət Şimali Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildikdən¹ sonra da qalmaqda idi. Kəndlilər aşağıdakı mükəlləfiyyətləri torpaq sahibinin xeyrinə ödəməyə məcbur idilər:

1) məcəhət və ya bütün yığılan məhsulun bir hissəsini sahibkar üçün ayırmaq; 2) nökrəçilik; 3) sahibkarın xeyrinə iş günləri; 4) evrez və ya əldən tutmaq üçün kənd yığıncağı; 5) çöpbaşı və ya mal-qaranın otarılması üçün haqq; 6) köçəri sakinlərdən mal yığımı².

Bəyin ixtiyarında olan kəndlilər də, kiçik bir istisna ilə xəzinəyə vergi verir və bununla da bəylərə də ödəməli olduqları müəyyən mükəlləfiyyətdən qurtarırdılar. Məlumdur ki, kəndlilər öz bəyləri üçün torpağı şumlamalı, buğda biçməli, otu çalmalı, odun, kömür, saman, yağ, toyuq yumurtası, meyvə, tərəvəz və toydan qabaq toy payı verməli idilər. Bütün bunları bəy müəyyən olunmuş növbəti vergidən əlavə pul, çörək və digər məhsullarla alırdı.

"Axundlar, qazi və mollalar, vergi ödəməyən, lakin adətə və islam qanunlarına uyğun olaraq sakinlərdən zəkat, yəni taxıl məhsullarının 10%-ni alan və onların tən yarısını yetimlərə paylamalı olan dindarlar özlərinə məxsus xeyirxahlıq göstərərək çox vaxt məhsulun hamısını mənimsəyirdilər.

¹ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 24. "Казенная экспедиция Верховного Грузинского правительства", оп. 1, д. 310, л.л. 25-30.

² "Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.", ч. II, изд. АН СССР, 1937 г., стр. 85.

Dini səlahiyyətlər heç kim tərəfindən təsdiqlənmir və irsi olaraq nəsil-dən-nəslə keçirdi. Lakin bir çoxları "Qurani-Kərim"-i oxumağı öyrəndikdən sonra özləri özlərini molla və ya axund elan edir, bəzi hallarda isə bəylər tərəfindən təqdim olunurdular. Axund və qazi rütbələri rusların baş keşiş və keşiş rütbələrinə uyğun gəlirdi, yalnız fərq ondan ibarət idi ki, axundlar, qazi və mollalar təkcə dini məsələləri deyil, həm də mülki məsələlərin araşdırılması və həlli ilə də məşğul olurlar"¹.

Sonra sənəddə tüfeyli həyat sürən, cəmiyyətə heç bir xeyir verməyən, lakin istisnasız olaraq bütün imtiyazlara malik olan seyidlərin və aqamirlərin vəziyyəti təsvir olunur. Müsəlmanların fikrinə görə guya onlar Məhəmməd Peyğəmbərin nəslindəndirlər. Bu fikrə əsaslanan seyidlər özlərini Məhəmməd Peyğəmbərin qohumu kimi qələmə verərək ondan öz məqsədləri üçün istifadə edirdilər. "Qanunda deyilir ki, öz qazancının $\frac{1}{5}$ hissəsini ayıraraq onu seyidlərə və aqamirlərə verməsi hər bir şəxsin müqəddəs borcudur, əks təqdirdə o şəxs özünü gələcək xoşbəxt həyatdan məhrum etmiş olacaq..."²

Sonda fon Aşerq şeyxləri də cəmiyyətin müftəxorları, tüfeyliləri kimi xarakterizə edir... O yazır:

"Heç kimə xeyir verməyən, vergi ödəməyən, tüfeyli həyat sürən şeyxlər də özlərini müqəddəs sayır, hətta Məhəmməd Peyğəmbərin nəslindən olduqlarını iddia edirdilər, lakin onlar seyid və aqamirlərin malik olduqları hüquqlara malik deyildilər.

Dərvişlər bizim qədim tərki dünyalara, daha doğrusu qələndar zahidlərə bənzəyirlər. Demək olar ki, onların daimi yaşayış yeri olmurdu, mümkün olan yerlərdə veyillənir, xalq arasında gəzərək fanatik şeirlər və mahnılar oxuyur, cadugərlik edir, fitnə-fəsad işlətməklə, insanları aldatmaqla məşğul olurdular, lakin onlar aza qane olduqlarına, yalnız özlərinə lazım olanları və lazım olan miqdarda götürdükləri üçün xalq tərəfindən qəbul olunurdular. Onlar gələcəkdə öz yaşayışlarını da bu şəkildə davam etdirmək üçün xalqın hörmətini qazanmağa çalışırdılar. Bizim idarəçilik üsulunda belə insanlar ciddi təqib olunur və əksər hallarda ölkədən qovulurlar"³.

¹ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 24. "Казенная экспедиция Верховного Грузинского правительства", оп. 1, д. 310, л.л. 25-30.

² "Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.", ч. II, изд. АН СССР, 1936 г., стр. 143.

³ Üçüncü orada.

Bununla əlaqədar podpolkovnik fon Aşberq belə fikir irəli sürür ki, guya çar hökuməti cəmiyyətin bütün bu cür müftəxorlarına və tüfeylilərinə qarşı mübarizə aparmışdır. Halbuki, belə müftəxorların vəziyyəti Azərbaycanda hətta çar hakimiyyəti dövründə də pis olmamışdı. Onların fəaliyyətlərinə gəldikdə isə xalq kütləsinə zülm etməklə yanaşı, əhalinin daha sıx olan yerlərində mövhumatı və fanatizmi yaymaq məqsədini daşıdıqlarına görə həmişə rəğbətləndirilmişdir. Çünki çarizm və ruhanilər qarşılıqlı surətdə bir-birini dəstəkləyirdilər.

A.A.Bakıxanovun bəylərin imtiyazları və onların kəndlilər üzərində səlahiyyətləri haqqında söylədikləri də maraqlıdır. Bakıxanovun Zaqafqaziya müsəlmanlarının yüksək təbəqəsinin hüquqları təsdiq olunan 7 iyul 1843-cü il tarixli təqdimatında deyilirdi ki, xanlar öz malikanələrində istər daxili, istərsə də xarici münasibətlərdə tam müstəqil hökmranlığa malik olmuşlar və xanın uşaqları, qohumları, hörmətli bəylər, sultanlar, məliklər öz adlarına müvafiq xanın iradəsinə tabe olmalı idilər. "Bəzi qədim sülaləyə mənsub olan naib, məlik və digər titulları daşıyan bəylər xanın iradəsindən asılı olaraq əraziləri hissə-hissə nəsilliklə idarə edirdilər. Onların vəfatından sonra xan ailənin digər hörmətli üzvünü onun yerinə təyin edib, xələt tələb edirdi, xanın xəyanətkarın da yerinə başqasını təyin etmək ixtiyarı var idi. Lakin köklü nəsiləndən olan naiblərin, məliklərin və digərlərinin torpaq və kəndlərdən ibarət daşınmaz əmlakı onların öz ixtiyarında qalırdı.

Rəiyyət bir bəyin yanından o biri bəyin yanına qaçdıqda və ya o biri bəyə qoşulduqda, bəyin onları saxlamaq hüququ olmadığına görə bəy onu sahibinə qaytarmalı idi. Hətta rəiyyət xanın xüsusi rəiyyətlərinə qoşulduqda belə, xana çatan məlumat əsasında xan onu sahibinə qaytarırdı"¹.

Çar məmurları Azərbaycan hələ Rusiyaya birləşdirilməzdən əvvəl də orada təhkimçilik hüququnun faktiki olaraq mövcudluğunu dəfələrlə qeyd etmişdilər. Məsələn, Qafqaz canişini knyaz M.S.Vorontsov Qafqaz komitəsinin sədri A.S.Çernışevə yazmışdı ki, "...bütün bunlar doğrudan da orada asılılığın indiyə qədər olma-

dığını sübut etmir, bu hüququn orada mövcudluğunu sübut edən faktlara müraciət etməyə isə ehtiyac yoxdur, çünki bu məsələ artıq qanuni şəkildə öz həllini tapmışdır, lakin kifayət qədər başqa sübutlar da vardır. Belə ki, Azərbaycanın müsəlmanlar yaşayan əyalətlərində əsasən güclülər hüquqca üstünlük təşkil edirdilər, deməli, güclülərin yaşadığı yerlərdə zəiflərin asılı vəziyyətdə olmaması mümkün deyildi. Buna bənzər cəmiyyətlərdə abadlıq və qayda yaratmağın xeyrindən çox ziyan ola bilərdi, yüksək təbəqədən asılı vəziyyətdə olanlara, xalq kütləsinə bu cür azadlıq vermək olduqca zərərli idi, belə azadlıq isə bizdə heç dövlət kəndlərində yaşayan kəndlilərdə də yoxdur"¹.

Zaqafqaziyanın mülki idarəsinin rəisi P.A.Ladinski Qafqaz canişini knyaz M.S.Vorontsova yazdığı raportunda Qafqazın müsəlmanlar yaşayan hissələrində faktiki olaraq rəsmi surətdə qanuniləşdirilməyən təhkimçilik hüququnun mövcudluğunu qeyd etmişdi. "Hazırkı idarə başçıları öz təqdimatlarında əyalətdə sakinlərin, növçülərin, rəncbərlərin sahibkarlardan güclü və müxtəlif növ asılılığının mövcudluğunu dəfələrlə sübut etmiş və indi də sübut edə bilər. Asılı olanlar öz sahiblərindən hər cür uzaqlaşdırıldıqda, onlarda haqlı olaraq belə bir fikir yarana bilər ki, mövcud əsasnaməyə görə qulluqçuların hətta qısamüddətli icarəyə verilməsi belə şəxsi asılılığa bərabər tutula bilər və bunun əsasında geri alınabilir.

Cənab adlandırılmağa haqqı olan bəylər öz növçülərini, rəncbərlərini və xalisələrini sata bilməzdilər, lakin onları borc yerinə və digər sövdələşmələr əsasında müvəqqəti icarəyə verə bilərdilər, bəzən də onları geri qaytarmaq üçün məhkəməyə müraciət etməli olurdular"².

O vaxt Azərbaycan zəhmətkeşlərinin vəziyyəti olduqca ağır idi. Azərbaycanın xüsusilə əməkçi kəndliləri dözülməz şəraitdə yaşayırdılar. Bakı qəza qəyyumunun Kaspi dövlət əmlak Palatasına ünvanlanmış 1842-ci il 16 aprel tarixli raportunda kəndlilərin Azərbaycan Rusiyaya birləşdirilməzdən əvvəl və faktiki olaraq hazırda olduğu kimi qalan, hansı vergi və mükəlləfiyyətləri ödədikləri göstərilmişdir. O yazır: "Xanların vaxtında əhali aşağıdakı mal və pul vergilərini ödəməli idilər:

¹ "Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.", ч. I, изд. АН СССР, 1936 г., стр. 143.

¹ "Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.", ч. I, изд. АН СССР, 1936 г., стр. 143.

² Yene orada, səh. 125.

1-ci. Xana:

a) xüsusi xanların yanında daim müəyyən sayda cangüdənlər olurdu. Bunlar əmək haqqı əvəzinə sayı 3-dən 5-ə qədər olan kəndli ailəsi tərəfindən saxlanılırdı. Həmin ailələr isə bütün başqa vergilərdən azad idilər.

b) hər bir kənddə 3 həddi-bülüğa çatmış cavanlardan ibarət Maqaflar (əsgərlər) təyin olunurdu, onlar harda olmasından asılı olmayaraq, düşməni qarşılamağa borclu idilər. Onların ailələri bütün vergilərdən azad idilər. Şeyx Əli xan Qubalı və Mustafa xan Şirvanlı sanki növbə ilə Bakı xanlığını bərbad hala salırdılar.

c) kəndlilər xan üçün pulsuz neft və duz çıxarırdılar, onların satışından əldə olunan pullar isə xana çatırdı.

ç) materialların emalı və lazımı yerinə çatdırılması kəndlilərin vəziyyəti hesab edilirdi.

d) qonşu sahibkarlardan, ya da yüksək rütbəli şəxslərdən xana qonaq gəldikdə, lazım olan bütün ərzaqlar saraya kəndlilər tərəfindən gətirilməli idi.

e) kəndlilər xana hər ailə başına hər il 5-dən 3-ə qədər minaltun (yunan puludur, 1 minaltun 1 manat mis pula bərabərdir) verirdilər.

2-ci. Kəndləri idarə edən bəylərə:

a) kəndlilər ildə 3 gün onlar üçün işləməli, yəni 1 gün onun torpağını şumlamalı, 1 gün taxıl əkməli və 1 gün taxıl biçməli və döyməli idilər.

b) bəylər kəndlilərdən öz istədikləri adamı özlərinə qulluqçu təyin edirdilər.

c) torpağın şumlanmasında istifadə olunan bir cüt öküz üçün öküz sahibi öz bəyinə 25 batman, hər batman 25 girvənkə hesabla arpa verməli idi.

3-cü. Seyidlərə:

Gəlir mənbəyindən asılı olmayaraq kəndlilər, qazanclarının $\frac{1}{5}$ hissəsini xüms verməli idilər.

4-cü. Mollalara:

Kəndlilər seyidlərin payını verdikdən sonra gəlirlərinin $\frac{1}{5}$ hissəsini zəkat verirdilər¹.

¹ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 32, ед.хр. За, л.л. 47 и 49.

Kollec müşaviri Nefediyev Naxçıvan əyalətində köçəri kəndlilərin vəziyyətinə dair 22 noyabr 1837-ci il tarixli qeydlərində yazırdı ki, xanın köçəbəsi də öz növbəsində əyalət əhlinə ağır yük idi. Hər yay, yazdan payıza qədər xan şəhəri tərk edib köçəri həyat sürürdü. Xanın məskən saldığı hər bir kəndin kəndliləri xanı və onun bəzən sayı yetmişdən çox olan əshabələrini azuqə ilə təmin etməli idi. Əks təqdirdə həmin kəndin əhalisi xan və çar məmurları tərəfindən cəzalandırılırdı.

Həmin Nefediyev bildirirdi ki, bir çox mötəbər məlumatlardan aydın olmuşdur ki, polis idarəsi sakinlərin əyalətdən qaçması haqqında rəhbərliyə düzgün məlumat çatdırmırdılar ki, xan qaçanları məvacibdən məhrum etsin və xana ödənilən vergidən isə onlar özləri istifadə etsinlər. Şəhərdə xalq arasında soyğunçuluğa və qətl hadisələrinə, eləcə də istintaqın qərəzli aparılmasına qarşı narazılıq baş qaldırırdı. Tərədilən hadisə səs-küyə səbəb olduqda aşkar olunan günahkara qaçmaq üçün şərait yaradılırdı.

Zəhmətkeş əhalinin çoxsaylı şikayətləri heç vaxt düzgün araşdırılmırdı. Hətta yuxarıda adı çəkilən kollec müşaviri Nefediyev özünün rəsmi məlumatında zəhmətkeş əhalinin vəziyyətinin ağır olduğunu təsdiq etməli olmuşdu.

O yazır: “Əhalinin narazılığı pristav və rus məmurlarından idi. Çünki onlar əhalinin şikayətlərinə məhəl qoymurdular. Pristav “bu işlər mənim səlahiyyətimdə deyil” deyib, onları naibin yanına göndərirdi. Naib isə istədiyini edirdi. Şikayətçilər bəzən vilayət rəisinə şikayət edirdilər, rəis isə şikayətin təsdiqi üçün onu şikayətçilərin şikayət etdikləri həmin polis idarəsinə göndərirdi və alınan cavab, əlbəttə, şikayətçinin xeyrinə olmurdu”¹.

Çar hökumətinin rəsmi nümayəndələrinin məlumat və rəqələrinə Zaqafqaziya əyalətinin əhalisindən taxıl yığıcı vaxtında yol verilən sui-istifadə hallarının olduğu dəfələrlə göstərilmişdi. 1830-cu ildə Qafqazın idarə başçısı V.Yanoviç özünün xidmət vəzifəsində Zaqafqaziyanı təftiş edən senatorlardan Y.N.Meçnikov və P.N.Kutaysova bildirirdi ki, əhalinin dövlət xəzinəsinə taxıl təhvil verməsi onlar üçün olduqca ağırdır. Çünki əhalinin çoxunun öz taxılı və qoşqu

¹ “Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.”, ч. I, изд. АН СССР, 1936 г., стр. 344.

qüvvəsi olmadığından, onlar taxılı baha qiymətə satın alaraq onu icarəyə götürdükleri araba ilə aparıb dövlət xəzinəsinə təhvil verməyə məcbur olurlar.

“Keçən il, 1828-ci ildə Gürcüstanın başçısına belə bir məlumat çatmışdı ki, Şeki əyalətində və Nuxanın özündə taxılın qiyməti bahalaşmış və 1 çərək taxıl 12 manat gümüş pula satılır.

Buna görə də o həmin ilin noyabr ayında müsəlman əyalətinin hərbi dairə rəisinin Nuxa şəhərinə ezam olunması haqqında göstəriş verdi”¹.

İkiqat, üçqat vergilər və mükəlləfiyyətlər əhalinin dəhşətli yoxsulluğuna səbəb olmuşdu. Hər yerdə özbaşınalıq və pozğunluq geniş vüsət almışdı.

“Şəmşədil əyalətində əhalidən, baş pristavın mətbəxində və at tövləsində xidmət edən 2 nəfərin hər biri üçün 50 manat, malbənd üçün isə 20 manat gümüş pul yığılırdı. Ondan əlavə əhali pristavın öz ştatı üçün hər gün 1 qoyun, 5 girvənkə yağ, 4 çanaq buğda unu, şam üçün 5 girvənkə donuz piyi, 5 girvənkə duz və 9 girvənkə buğda verməli idi. Başqa tatar əyalətlərində də həyata keçirilən həmin yığım elə geniş hal almışdı ki, pristavlar cəsarət edib bunu az qala qanun şəklinə salmışdılar”². Gözdən pərdə asmağ xatirinə 1829-cu ildə bu cür yığımların qanunsuz olduğu barədə ciddi göstərişin olmasına baxmayaraq, yerlərdə vəziyyət olduğu kimi qalmışdı.

“Yelizavetpol qəzasında məhəllə bəyləri (kəndləri idarə edənlər), heç bir təlimat kitabları, mədaxil və hesabat qeydləri olmadan özbaşına əhalidən vergi və mükəlləfiyyətləri ikiqat yığirdılar”³.

Bundan əlavə, çar məmurları əhalidən xəzinəyə qanun üzrə bazarlıq taxıl vergisini toplayarkən, əhalinin Rusiyada tətbiq olunan çəki vahidlərini bilməmələrindən istifadə edərək onları çökiddə aldadırdılar. Bu da kəndlilərin üzərinə düşən əlavə yük idi.

“Yelizavetpol qəzasında əhalidən xəzinəyə vergi və bazarlıq taxılın yığım vaxtı, onların istifadə etdikləri toğara adlanan taxıl çəki vahidi 25 pud 29 girvənkə olduğu halda, əhalidən 1 toğara 31 pud 27¹/₂ girvənkə həcmində alınır, nəticədə hər bir toğaradan 5 pud 38¹/₂ girvənkə əlavə qazanc əldə edilirdi. Yelizavetpolun keçmiş

¹ “Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.”, ч. I, изд. АН СССР, 1936 г., стр. 225.

² Yene orada, səh. 26–27.

³ Yene orada, səh. 227–228.

dairə rəisləri əhalinin rus ölçü və çəki vahidlərini bilməmələrindən istifadə edərək taxılı əhalidən əvvəl özləri qəbul edib, sonra isə satış məntəqələrinə çatdırırdılar. Əlavə qazancı isə özləri üçün saxlayırdılar. Həmin əlavə qazanc taxıl satış məntəqələrinə əhali tərəfindən çatdırılmalı idi ki, bu da onlar üçün ağır yük idi”¹.

Vergi və mükəlləfiyyətlərin miqdarı qanunla müəyyənləşdirilməmişdi. Ona görə də kəndlilər xəzinəyə nə qədər vergi və mükəlləfiyyət ödəməli olduqlarını bilmirdilər. Hər bir yerli rəis kəndlilərdən vergi və mükəlləfiyyətlərin həcmi özü istədiyi kimi təyin edirdi. Xanların, bəylərin və yerli rəislərin özbaşınalıqları haqqında kəndlilərin çar hökumətinə şikayətləri nəticəsiz qalırdı.

Gözdən pərdə asmağ məqsədilə general Yermolov komendantların sədrlik edəcəyi əyalət məhkəmələri yaratdı və məhkəmələrə inzibati, mülki və çox mühüm olmayan cinayət işlərinin həllini həvalə etdi.

“Uzun illər həmin məhkəmələr bütün işləri apellyasiyasız həll edirdi. Məhkəmələrin tatar və erməni üzvləri öz əvvəlki sahiblərini – xanı nəzərdə tutaraq hesab edirdilər ki, onların vəzifəsi yalnız danışıqsız komendanta tabe olmaqdan ibarətdir. Əslində əyalətdə yaşayan bəzən yüz minlərlə əhalinin əxlaqı, ləyaqəti və əmlakının aqibəti adi poruçik rütbəsində olan komendantdan asılı olurdu. Halbuki əyalət məhkəməsindən əlavə müsəlmanlar yaşayan yerlərdə Yermolov tərəfindən təyin edilmiş hərbi dairə rəisləri fəaliyyət göstərirdi. Onların vəzifəsi yalnız sərhəd işlərindən və hərbi məhkəmə komissiyasına dair mühüm məsələlərin həllindən ibarət idi”².

Yeni, çar satrapları tərəfindən icad edilən məhkəmə müəssisələri açıq şəkildə süründürməçilik və rəsmiyyətçiliklə məşğul idi. Ona görə də bu müəssisələr bütün əhalinin narazılığına səbəb olmuşdu.

* * *

İkiqat zülmə məruz qalan Azərbaycanın xalq kütlələri dəfələrlə bu zülmə qarşı çıxışlar etmişdilər. Hələ 1830-cu ildə Zaqatala dairə-

¹ “Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.”, ч. I, изд. АН СССР, 1936 г., стр. 229.

² Акты Кавказской Археологической Комиссии. Архив Главного Управления Наместника Кавказского, т. VIII. Тифлис, 1881 г., № 1.

sinin əhalisi çarizmə qarşı qiyam qaldırmışdı. 1837-ci ildə Quba əyalətində böyük üsyan qalxmışdı. 1863-cü ildə Zaqatalada yenidən üsyan qalxdı. Kəndlilərin bu üsyanları çarizmin və mülkədar-beylərin zülmünə qarşı yönəlmişdi. Bu üsyanlar çarizm tərəfindən amansızcasına yatırılmışdı. V.İ.Lenin yazmışdı: "Təhkimçilik hüququ zamanı bütün kəndli kütləsi öz zalımlarına qarşı çar hökumətinin qoruduğu, müdafiə etdiyi və yardım göstərdiyi mülkədarlar sinfinə qarşı mübarizə edirdi. Kəndlilər birləşə bilmirdilər, o zaman kəndlilər tamamilə cəhəlet içində boğulurdular, şəhər fəhlələri arasında kəndlilərin köməkçiləri və qardaşları yox idi, bununla belə kəndlilər öz bildikləri və bacardıqları kimi mübarizə edirdilər. Kəndlilər hökumətin vəhşicəsinə təqiblərindən qorxmurdular, cəza və güllədən qorxmurdular, kəndlilər təhkimçilik hüququnun müqəddəs kitabda yazıldığını və Allahın əmri olduğunu (mitropolit Filaret o zaman lap belə deyirdi!) sübut etmək üçün dəridən çıxan keşişlərə inanmırdılar, kəndlilər gah orda, gah burda ayağa qalxırdılar..."

Kəndli üsyanı ona görə yatırıldı ki, bu üsyan avam, şüursuz kütlənin üsyanı idi, qarşısına müəyyən, aydın siyasi tələblər qoymayan, yəni dövlət quruluşunu dəyişdirmək tələbi qoymayan bir üsyan idi. Kəndli üsyanı ona görə yatırıldı ki, hazırlanmamışdı. Kəndli üsyanı ona görə yatırıldı ki, kənd proletarlarının şəhər proletarları ilə hələ ittifaqı yox idi"¹.

Çarizmin müstəmləkəçilik rejiminə və yerli feodallara qarşı Azərbaycan xalqını mübarizəyə ruhlandıran həm də "Şamil" hərəkatı oldu. Heç də təsadüfi deyildir ki, çar məmurları öz raport və məlumatlarında bunu dəfələrlə vurğulayırdılar. Şamil də öz növbəsində Azərbaycan kəndlilərinin çarizmə qarşı mübarizəsinə hər vasitə ilə kömək etməyə can atırdı. Yüksək mənəb sahibləri kəndli üsyanları nəticəsində yaranan təhlükəli vəziyyəti nəzərə alaraq hadisələrin gələcək inkişafının qarşısını almaq üçün bir sıra tədbirlər gördülər. Jandarm korpusunun polkovniki V.Viktorov Tiflisdən jandarm korpusunun şefi və şəxsi dəftərxanasının III şöbəsinin rəisi A.X.Benkendorfa yüksək təbəqənin vəziyyəti haqqında və Zaqafqaziyanın müsəlman əyalətlərində müridizmin nailiyyətləri haqqında yazmışdı:

"Əgər onu da nəzərə alsaq ki, sayıq və ağıllı dağ tayfalarının təhrikçisi olan Şamil öz vəziyyətinin xüsusiyyətini başa düşərək, bizim

hərbi qüvvəmizin isə 2000 verst dağlıq əraziyə dağınıq halda səpələnmiş olduğunu görüb, 2-3 günə öz ətrafına 10 min nəfərlik dəstə toplayıb üzərimizə hücum etmək üçün yorğun ordumuzun öz ayıqlığını itirəcəyini gözləyir...

Həqiqət və vicdanın mənə, hakimiyyətlə xalq arasında mövcud olan etinasızlıq barəsində, qorxu hissənin isə son 6-7 ildəki hərbi uğursuzluğumuz nəticəsində heçə enməsi barədə sizə məlumat verməyimə cəsarət verir"¹.

* * *

Azərbaycanda və Zaqafqaziyada tez-tez baş verən kəndli üsyanları çar hökumətini təşvişə salmaya bilməzdi.

General Paşkeviç yaranan vəziyyəti nəzərə alaraq Zaqafqaziyada köhnə müstəmləkə idarəçilik sisteminin kökündən dəyişdirilməsi barədə çar hökuməti qarşısında məsələ qaldırdı. 1828-1836-cı illərdə "Rusiyanın Zaqafqaziyadakı malikanələrinin icmalı" çapdan çıxmışdı. Həmin icmalda Zaqafqaziyanın çar Rusiyasının müstəmləkəsi kimi idarə edilməsinə dair yeni baxışlar dəqiq və aydın ifadə olunmuşdu.

"1829-cu ildə türklərə qarşı müharibə bitdikdən sonra bu vilayətin o vaxtkı idarə başçısı, sonradan knyaz Varşavski tituluna sahib olmuş, general-feld marşal qraf Paşkeviç-İrəvanlı Gürcüstanın və Zaqafqaziyanın digər əyalətlərinin mülki müəssisələrinin işlərinə baxarkən bir çox uyğunsuzluqlar və anlaşılmazlıqlar aşkar etmişdi. Bunlar rəhbər işçilərin vəzifə və hüquqlarındakı qeyri-müəyyənlikdən, rusların qanunlarının yerli adət və ənənələrlə qarışmasından, nəhayət, vergi və maliyyə sistemlərindəki nizamsızlıqdan irəli gələn qüsurlar idi. Bütün bunları aradan qaldırmaq üçün knyaz Varşavski 24 aprel 1830-cu il tarixində imperator Nikolaya ünvanladığı raportda öz təkliflərini vermişdi. O, təkliflərində bütün Zaqafqaziya əyalətlərində rus idarəetmə sisteminin və rus qanunlarının tətbiq edilməsini məqsəduyğun hesab edirdi"². Onun üçün Paşkeviç aşağıdakı təklifləri verdi:

¹ "Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг., XIX в.", ч. II, изд. АН СССР, 1937 г., стр. 8.

² Журн. "Русская старина". Ежемесячное историческое издание, 1900 г., С.-Петербург, т. 101, стр. 26.

¹ В.И.Ленин. Сочинения, т. 6, изд. 4-е, стр. 384-386.

1) Zaqafqaziya əyalətini 2 quberniyaya və 1 muxtar vilayətə bölmək lazımdır. 10 qəzadan ibarət quberniya şəhəri Tiflis olan Gürcüstan quberniyası, 8 qəzadan ibarət quberniya şəhəri ya Şamaxı, ya da Bakı olan quberniya, bir də şəhəri Yerevan olan Ermənistan vilayəti;

2) quberniyalarda hökumət idarələrinin adlarını Rusiyada olduğu kimi saxlamaq və yalnız ikinci quberniyada, həmçinin Ermənistan vilayətində cinayət palatası ilə mülki palatayı birləşdirmək;

3) qəza müəssisələrini Rusiyada olduğu kimi təşkil etmək, lakin müsəlmanlar arasındakı bəzi məsələləri islam qanunlarına uyğun həll etmək üçün yerli əhalidən şəriət məhkəmələri təsis etmək;

4) istər quberniya, istərsə də qəzanın hər yerində və bütün məsələlərdə Rusiya qanunlarını rəhbər tutaraq digər heç bir qanuna qətiyyətinə istinad etməmək;

5) mülki işlərdə hərbi məhkəməni ləğv etmək”¹.

1841-ci ildə Azərbaycanda yeni inzibati idarəetmə sistemi tətbiq olunmağa başladı. Mərkəzi Rusiyada fəaliyyət göstərən quberniya və qəza müəssisələrinə bənzər quberniya və qəza müəssisələri yaradıldı. Bakı Şamaxı quberniyasının qəza şəhəri oldu. 1859-cu ildə quberniyanın paytaxtı Bakı şəhərinə köçürüldü.

Bütün Zaqafqaziya qəzalarında çarın qanunları tətbiq edildikdən sonra zəhmətkeş əhalinin vəziyyəti bir qədər də ağırlaşdı. Məsul katib Pozen Qolovinə 5 aprel 1842-ci il tarixli məktubunda bildirirdi ki, Şamaxıda keçirdiyim 10 saat ərzində yerli əhalidən çoxlu sayda şikayətlər eşitdim və bu şikayətlər əsasən onların hüquqlarının nə polis, nə də məhkəmə tərəfindən qorunmaması ilə əlaqədar idi.

Həmən Pozen, Qolovinə yazmışdı ki, Qarabağ qəzasında qəza idarələri faktiki olaraq heç bir fəaliyyət göstərmir, bütün işlər dolaşmaq şəkildədir. Qəza rəisləri əhali ilə qəddar rəftar edir. Bununla belə, Pozen qeyd edirdi ki, “əfsuslar olsun ki, əhalinin şikayətləri olduqca ədalətli idi. Dəhşətli rəsmiyyətçilik bütün hökumət sistemini bürümüşdü. Belə ki, heç kəs sahə iclasçısının başının üstündən qəza rəisinə şikayət edə bilməzdi”².

Yaranmış vəziyyət çarizmi öz sosial dayaqlarını möhkəmləndirməyi təkidlə tələb edirdi.

¹ Журн. “Русская старина”. Ежемесячное историческое издание, 1900 г., С.-Петербург, т. 101, стр. 27.

² Yənə orada, səh. 26-27.

“Çarizmin Zaqafqaziyada müəyyən sosial bazanın yaranmasına, təhkimçilik siyasətini fəal surətdə həyata keçirə biləcək adamlara ehtiyacı var idi. Bu funksiyamı isə feodal torpaq sahibləri (gürcülər və türklər) və komprador burjuaziya (o dövrdə əsasən ermənilər) yerinə yetirə bilirdi. Hər iki təbəqə o vaxt idarəetmə orqanlarında təmsil olunmurdular və bu da onların narazılığına səbəb olmuşdu. Müsəlmanların yüksək təbəqəsi üçün torpağa və kəndlilərə sahiblik hüququnun təsdiqi onların çarizm tərəfindən müdafiəsi kimi qəbul olunurdu. Bir halda ki, ibtidai zadəganlıqdan başqa ayrı zadəganlıq mövcud deyildi və Rusiya zadəganlığını buralarda yaymaq və yeni torpaq sahibləri kimi sahə iclaslarında olmaq rus müstəmləkəçilərinə uzun müddət arzu olaraq qaldı.

30-40-cı illərin milli müstəmləkəçilik hərəkatı hökuməti bəylərlə daha sıx əlaqə qurmağa sövq edirdi. Bəylər çarizmin müridizmə qarşı mübarizəsində çarizmə müttəfiq ola bilirdi. Müridizm (əsasən Dağıstan və Şimali Azərbaycanda kök salmışdı) öz sosial tərkibinə görə çox mürəkkəb, çar müstəmləkəçiliyinə və yerli feodallara qarşı yönəlmiş olan bir hərəkat idi”¹.

Çar müstəmləkəçiləri hansı vasitə ilə olursa olsun Azərbaycanda öz sosial dayaqlarını möhkəmləndirməyə can atırdılar. Hələ 1845-ci ildə Qafqaz komitəsinin sədri knyaz A.İ.Çernışev 1 Nikolaya “Əlcəzairdə fransızların və bizimkilərin Zaqafqaziyada” idarəetmə sistemi mövzusunda (müqayisəli icmal) xüsusi məruzə ilə müraciət etmişdi. O öz məruzəsində çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin tezliklə həyata keçirilməsi üçün çara sədaqətli olan yerli kadrların hazırlanmasının vacibliyini çar hökumətinin nəzərinə çatdırırdı. A.İ.Çernışev qeyd edirdi ki, “Fransa hökuməti Əlcəzairin fransız məmurları vasitəsilə idarə olunmasına çalışırdı. Hətta onlara müxtəlif hüquq və imtiyazlar da verilmişdi. Həmən imtiyazlarla Zaqafqaziyada xidmət etmək arzusunda olan rus məmurları az deyildi. Lakin bizim hökumət ən çox onun üçün çalışırdı ki, Zaqafqaziya əyaləti yaxşı hazırlıqlı və Rusiya ali tədris müəssisələrində təhsil almış yerli kadrlar tərəfindən idarə olunsun”².

¹ “Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.”, ч. I, изд. АН СССР, 1936 г.; И.П.Петрушевский. “Система русского колониального управления в Азербайджане в первой половине XIX в.”, стр. 28.

² “Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.”, ч. II, изд. АН СССР, 1937 г., стр. 289.

Azərbaycan feodalları ilə sinfi müttəfiqliyi möhkəmləndirmək məqsədilə bəylərin vərəsəlik hüquqlarının tanınması və faktiki olaraq onların hüquqlarının rus zadəganlarının hüquqlarına bərabərləşdirilməsi haqqında 6 dekabr 1846-cı ildə çarın fərmanı imzalanmışdı.

Çar məmurları mülkədarların xeyrinə vergi və mükəlləfiyyətlərin artırılması ilə əlaqədar və kəndlilərin daha çox istismarı üçün bir-birinin ardınca layihələr tərtib edirdilər. 1852-ci ildə daxili işlər naziri qraf L.A.Perovski Qafqaz komitəsinin işlər müdiri V.P.Butkova məktubunda yazırdı ki, Qafqazın valisi 22 fevral tarixli rəyində Şamaxı quberniyasında mülkədarlarla kəndlilər arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirmək üçün Əsasnamənin bəzi maddələrində dəyişikliklər edilməsinin zəruriliyini göstərmişdi.

“Nəzərdə tutulan dəyişikliklər aşağıdakı məsələlərə aid olunurdu:

1. Əkin sahələrinin, bağların və bostanların becərilməsi və toxum səpilməsi torpaq sahiblərinin vasitələri ilə həyata keçirildiyi halda, Əsasnaməyə görə kəndlilərin torpaq sahiblərinin xeyrinə ayırdıqları məhsul $\frac{1}{3}$ hissədən çox olmamalıdır. Qafqaz valisi qeyd edir ki, həmin şərtlər əkin-becərənlərə fayda gətirməyən, torpaq sahiblərini müflisləşdirən, ipəkçilərə və bağçılara ziyanlı olan şərtlərdir. Nəzərə alsaq ki, bağ və əkin sahələrinin becərilməsində torpaq sahiblərinin vasitələrindən istifadə edən rəncbərlər torpaq sahibinə məhsulun $\frac{1}{2}$, $\frac{3}{5}$ və bəzən də $\frac{2}{3}$ hissəsini verirlər, torpaq sahibindən torpaq, alət, mal-qara və toxum alan kəndlilərə əməyə görə məhsulun yarısı kifayətdir. Knyaz Vorontsov hesab edir ki, sahibkarın xeyrinə məhsulun yarısının verilməsi yüksək norma kimi qəbul edilsin”¹.

Həmin il avqustun 5-də kəndlilərin torpaq sahiblərinə öz məhsulunun $\frac{1}{5}$ hissəsini deyil, yarısını verməsi haqda Qafqaz Komitəsi qərar qəbul etdi. “Canişinin fikrinə görə, bu qərarın qəbul edilməsi olduqca zəruri idi. Belə ki, məhsulun $\frac{1}{5}$ -dən çox hissəsinin sahibkara verilməsi nəticəsində ipəkçiliyə və bağçılığa güclü zərbə dəyə bilərdi”².

Sahibkar torpaqlarında yaşayan kəndlilərin azad halda köçməsi məsələsi meydana çıxdıqda, yaranan vəziyyətdən narahat olan çar məmurları hesab edirdilər ki, kəndlilərin azad köçməsi haqqında nəzərdə tutulan tədbir torpaq sahiblərinin narazılıqlarına səbəb

¹ “Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.”, ч. II, изд. АН СССР, 1937 г., стр. 169.

² Yenə orada, səh. 174-175.

olmaqla yanaşı, “onların narahatlığını da pozacaq”. Aydın ki, çar müstəmləkəçiləri öz müttəfiqlərini narahat etmək istəmirdilər və heç də təsadüfi deyildi ki, Qafqaz Komitəsinin sədri knyaz A.İ.Çerņışevin bu məsələ ilə əlaqədar fikri belə idi:

“Qafqaz canişini sahibkar torpaqlarında yaşayan kəndlilərin azad köçməsinə kəskin etirazını bildirir. O yazırdı ki, yerli kəndlilərlə torpaq sahiblərinin arasındakı hazırkı münasibətlərin zəifləməsi, sahibkarların hüquqlarının pozulması deməkdir. Bununla biz sahibkar müsəlmanların ən sülhsevərinin və ən dözümlülərinin etirazına imkan yaratmış olarıq. Bu layihənin tətbiqi nəticəsində vilayətin müsəlmanlar yaşayan hissəsində sakitliyin pozulmaması inandırıcı görünmür. Belə olan halda köçürülmələr nizamsızlıqla, köçürülənlərin özbaşnalıqları ilə müşayiət olunacaq; yerli rəhbərliyə çətinlik, başağrı gətirəcək və ən əsası hakimiyyətin vilayətdə sakitliyin bərqərar olunması istiqamətində atdığı addımların nəticəsiz qalacağına gətirib çıxaracaq”¹.

Çar müstəmləkəçilərinin və onların müttəfiqləri olan xanlar, bəylər və ağaların sərt siyasətinə baxmayaraq, Azərbaycanın xalq kütlələri çar hökumətinə və yerli feodallara qarşı fədakarlıqla mübarizə aparırdılar. Çarizmin və yerli feodalların soyğunçuluq siyasətinə qarşı əhalinin artan hiddətini çar məmurları özləri öz rəsmi raportlarında qeyd edirdilər. Kaspı vilayəti jandarm korpusunun qərargah zabiti Namvrin jandarmların başçısı qraf A.F.Orlova raportunda yazmışdı:

“Nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm ki, Kaspı vilayətində, xüsusilə Şəki qəzasında əhali arasındakı soyğunçuluq və özbaşnalıq gündü-gündən artır. Yerli polis məmurlarının soyğunçuluq dərəcəsinə çatan ədalətsiz, tamahkar və acgöz hərəkətlərinə qarşı xalqın etiraz səsi ucalmaqdadır”².

Kəndlilərin torpaq sahiblərindən çar hökumətinə şikayətlərinə çar hökuməti nəinki baxmırdı, əksinə, şikayətçiləri ağır cəza ilə cəzalandırırdı. 1841-ci ildə Qarabağ qəzasının praporşiki İosif Mədətova məxsus olan Zərdanaşın kəndinin sakinləri onlardan yığılan verginin olduqca çox olması haqqında torpaq sahibindən şikayət etmişdilər. Lakin çar məmurları kəndlilərin bu qanuni tələblərini əsassız hesab

¹ “Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.”, ч. II, изд. АН СССР, 1937 г., стр. 118, 119.

² Yenə orada, səh. 281.

etmiş və bütün əsil təhrikçiləri həbs etdirmişdilər. Lakin kəndlilərə qarşı yönəldilən cəza tədbirlərinə baxmayaraq, onlar tələblərinin yerinə yetirilməsinə israr edirdilər. “Onlar digər kəndlilərə mübarizlik nümunəsi göstərir və onlara itaətsizlik ruhu aşılayırdılar. Ona görə də Zaqafqaziya vilayətinin başçısı general Qolovinin sərəncamı ilə 17 əsas günahkar hərbi məhkəməyə verilmişdi.

Hərbi məhkəmə komissiyasının qərarına görə “öz sahiblərinə və rəhbərliyə itaətsizlik göstərən Zərdanaşın kəndinin 13 sakini bütün əmlaklarından məhrum olunub, şpistrutenlə (cəza üçün alət) cəzalandırılıb ağır işlərə göndərilmiş; 4 nəfər isə yaşlı olmaları nəzərə alınaraq, əlavə cəza tətbiq etmədən ağır işlərə göndərilmiş”.

Vilayətin idarə başçısı həmən qərarla bu şərtlə razılaşmışdı ki, 13 məhkumun hər biri 2 dəfədən 500 nəfər tərəfindən şpistrutenlə cəzalandırılsın.

Vəziyyəti belə görən və müqəddəs qanunun 15-ci cildinin 261-ci maddəsini (1842-ci il buraxılışı) əsas tutan Zaqafqaziya vilayətinin başçısı 13 nəfər fiziki cəzadan azad olmayan məhkumun 500 nəfər tərəfindən hər birini 1 dəfə şpistrutenlə cəzalandıraraq fiziki cəzadan azad olunmuş, digər 4 məhkumun Sibirə sürgün olunması qərarını verdi”¹.

Kəndlilərin artan narazılıqlarını görən çar hökuməti vəziyyəti yaxşılaşdırmaq əvəzinə, onları xırda vədlər verməklə sakitləşdirməyə çalışırdı. Təsəffüfi deyil ki, Dövlət Şurası Qanunlar Departamentinin sədri Bludov “Zaqafqaziyanın müsəlman əyalətlərində kəndlilərlə mülkədarların qarşılıqlı münasibətləri, hüquqları və vəzifələri haqqında” əsasnamənin layihəsinə qeydlərində yazırdı:

“Maddə 7. Yaxşı olardı ki, kəndli IX cildin 622-ci maddəsinə əsasən mülkədarların torpağında yaşayan kəndli deyil, mülkiyyətçinin torpağında məskunlaşmış azad kənd sakini adlandırılınsın. “Azad” sözü bəlkə də onların təhkimli kəndli olmamalarını göstərmək üçün lazımdır. Bu sözün əlavə edilməsinin isə heç bir ziyanı yoxdur. Çünki, məlum olduğu kimi, islam qanunları təhkimçilik hüququ əsasında insanlara sahib olmağı qadağan edir”².

¹ “Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.”, ч. II, изд. АН СССР, 1937 г., стр. 11, 12.

² Yene orada, səh. 69, 70.

Bakı hərbi qubernatoru, general-leytenant Kolyubakinin 1866-cı il üçün bir neçə bölmədən ibarət “Hesabat”ında əhalinin və istehsalçı qüvvənin vəziyyətinə dair xarakterik faktlar ətraflı surətdə göstərilmişdir.

“Hesabat”da Bakı quberniyasının əhalisini xarakterizə edən, ticarətin, sənayenin, kənd təsərrüfatının, vergi və mükəlləfiyyətlərin vəziyyəti haqqında məlumatlar vardır. 1862-1863-cü illərdə aparılan siyahıyaalınmaya əsasən, Bakı quberniyasının əhalisinin sayı 859843 nəfər, bunlardan Bakıda 14897 nəfər, Şamaxıda 29525 nəfər, Nuxada 19714 nəfər, Şuşada 19659 nəfər yaşayırdı. Qezalardan: Şamaxı qəzasında 154440 nəfər, Quba qəzasında 112380 nəfər, Nuxa qəzasında 107491 nəfər, Lənkəran qəzasında 99006 nəfər, Bakı qəzasında 34448 nəfər yaşayırdı¹.

“Hesabat”da o vaxt Bakı quberniyasında sənaye və kənd təsərrüfatının, xüsusilə ipəkçiliyin tənəzzül vəziyyətdə olduğu qeyd edilir.

“...Beləliklə, ipəkçiliyin iflasa uğraması həm baramaaçma karxanalarının, həm də ipək parça emalı fabriklərinin bərbad hala düşməsinə səbəb olmuşdu. Quberniyanın ipəkçilik sənayesinin mərkəzi sayılan Şamaxı şəhəri öz əhəmiyyətini itirmişdi. Kənd ipəkəyirmə müəssisələri də iflic vəziyyətində idi”².

Kəndlilərin ağır vəziyyətini hətta general-leytenant Kolyubakin də etiraf etməli olmuşdu. O öz “Hesabat”ında qeyd etmişdi ki, “kəndlilərin yaşayışında başlıca və əsas dayaq kənd təsərrüfatıdır, ona görə də hər cür müvəffəqiyyətsizlik və qıtlıq kəndlilərin bütün iqtisadi durumunda dərin iz buraxır...”

Kənd təsərrüfatında nəzərə çarpacaq inkişaf yox idi: təsərrüfat alətləri, ümumiyyətlə, bütün təsərrüfat sistemi vaxtilə qəbul olunmuş istiqamətdə gedir və yaxşılığa doğru heç bir cəhd göstərilirdi. Bəzi mülkədar təsərrüfatlarında kəndlilərin bağlarından bir qədər böyük meyvə bağları meydana gəlmişdi. İstismar sistemi isə hər yerdə olduğu kimi qalırdı. Əsrlər boyu istismar olunmuş əkin torpaqları gücdən düşmüşdü və bu da dağ yerlərində özünü daha çox büruzə verirdi, çünki aran torpaqları arxlarla suvarılırdı³.

General-leytenant Kolyubakin özünün “Hesabat”ında vergi və mükəlləfiyyətlər haqqında aşağıdakı məlumatları vermişdi.

¹ ЦГИА Груз. ССР, ф. 12/38, д. 38, л.л. 3-36.

² Yene orada.

³ Yene orada.

Vergilərin ümumi vəziyyəti

1866-cı ildə vergi qalığı	128133 man. 58 qəp.
Verginin miqdarı	
1866-cı ildə ibarət idi	519343 man. 83 qəp.

Təyin edilmişdir:

Verginin qalığı	.750 man. 97 qəp.
Verginin miqdarı	.20318 man. 40 qəp.
Alınmalı idi	668546 man. 78 qəp.

1866-cı ildə alınıb:

Verginin qalığı	54694 man. 46 ³ / ₄ qəp.
Verginin miqdarı	430947 man. 25 qəp.

Xaric olub:

Verginin qalığı	.969 man. 98 qəp.
Verginin miqdarı	7124 man. 39 qəp.

Cəmi: 493735 man. 8³/₄ qəp.

Verginin qalığı	174810 man. 69 ¹ / ₄ qəp.
---------------------------	---

İndiyə qədər Quba qəzasında vergilər natural şəkildə, yəni ipək, taxıl və s. şəklində ödənilir. Verginin miqdarı isə hələ qəza Rusiyanın tərkibinə daxil olarkən təyin olunmuşdu¹.

* * *

Azərbaycanda mövcud olan təhkimçilik hüququnun ləğvi yalnız 1870-ci ildə həyata keçdi. Lakin kəndlilərin bəydən, mülkədarkən şəxsi və hüquqi asılılığının ləğvi heç də əslində təhkimçilik münasibətlərini ləğv etmədi. İ.V.Stalinin qeyd etdiyi kimi, Bakını çıx-

maq şərtlə, Azərbaycan geridə qalmış feodal-patriarxal münasibətlər ölkəsi kimi qalmışdı. Torpaq sahibi mülkədarın sərəncamı olmadan kəndlinin öz pay torpağında belə özünə ev tikmək hüququ yox idi. Təhkimçilik hüququnun Azərbaycanda özünəməxsus formada ləğvi ilə çarizm öz sosial dayaqlarını möhkəmləndirməyə çalışırdı.

İ.V.Stalinin fikrinə görə, çarizmin əyalətlərdə feodal zülmünə rəvac verməsinə səbəb onun xalq kütlələrini itaətdə və cəhalətdə saxlamaq istəyindən irəli gəlirdi. Milli ayrışdırıcı möhkəmləndirmək üçün çarizm bilərəkdən yerli milli kütlələri əyalətin pis yerlərinə sıxışdırır, müstəmləkəçilik elementlərini isə yaxşı yerlərdə yerləşdirirdi. Çarizm kütlənin savadsız olması üçün yerlərdə məktəbləri, teatr və digər mədəni maarif ocaqlarını sıxışdırır, bəzən isə onları tamam bağlatırdı. Çarizm yerli əhalidən olan müterəqqi insanların hər cür təşəbbüsünün qarşısını alırdı. Nəhayət, çarizm əyalətlərdə xalq kütləsinin hər cür fəallığını məhv edirdi¹.

Çar hökumətinin keçirdiyi kəndli islahatı Rusiyadakı kimi Azərbaycanda da kəndlilərin həyat şəraitinin yaxşılaşması üçün onlara heç nə vermədi.

V.İ.Lenin yazır: "Bədnam "azadlıq" kəndlilərin ən vicdansız şəkilə talan edilməsi, bir sıra zorakılıqlar və kəndlilərin tamamilə ələ salınması idi. Azadlıq münasibətilə kəndli torpaqlarını mülkədar torpaqlarından ələ ayırdılar ki, kəndlilər "qumsalıqlarda" yaşamağa başladılar, mülkədar torpaqları isə kəndli torpaqlarının arasına ələ salındı ki, kəndlilər əsarət altına almaq və torpağı onlara sələmçi qiymətləri ilə icarəyə vermək nəcib zadəganlar üçün daha asan olsun².

Azərbaycan kəndlilərinin vəziyyəti əvvəlki kimi olduqca ağır idi. Kəndli islahatından sonra Azərbaycanda zəhmətkeş kəndlilərlə feodal-torpaq sahibləri arasındakı sinfi mübarizə daha da kəskinləşmişdi.

Azərbaycan kəndlərində sinfi mübarizənin özünəməxsus forması olan qaçaqlar hərəkatı meydana gəldi. Qaçaqların bəzisi əsil xalq qəhrəmanı olmuşdu. Qaçaq kəndlilərin məhəbbətini qazanmaqla bərabər onların hərtərəfli dəstəyini də hiss edirdilər. Qaçaqların arasında elələri var idi ki, xalq tərəfindən onların haqqında rəvayətlər və dastanlar yaradılmışdı. Bunlardan "Qaçaq Nəbi"ni misal göstərmək olar.

¹ И.В.Сталин. Сочинения, т. 4, стр. 356.

² В.И.Ленин. Сочинения, т. 17, изд. 4-е, стр. 94-96.

¹ ЦГИА Груз. ССР, ф. 12/38, д. 38, л.л. 3-36.

Kəndli islahatı Azərbaycanda müəyyən qədər kapitalist münasibətlərinin inkişafına təkan verdi.

1870-ci il islahatı nəticəsində torpaqsız qalmış Azərbaycan kəndlilərinin bir hissəsinin qazanc dalmca şəhərlərə yollanması şəhər əhalisinin artmasına səbəb oldu. Bütövlükdə Qafqaza münasibətdə bu vəziyyəti xarakterizə edən V.İ.Lenin yazmışdı: “Qafqazın müstəmləkə olmasının güclənməsi və onun ikinci əhalisinin sayının xeyli artması prosesi ilə yanaşı əhalinin sənayedən uzaqlaşması prosesi də gedirdi. Qafqazın şəhər əhalisinin sayı 1863-cü ildə 350 min idisə, 1897-ci ildə 900 minə yaxın oldu (bütün Qafqaz əhalisinin sayı 1851-ci ildən 1897-ci ilə qədər 95% artmışdı)”¹.

XIX əsrin axırlarında çarizm və Rusiya burjuaziyası Qafqazın və xüsusilə Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən mənimsənilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi.

XIX əsrin 70-ci illərində Qafqazın yeraltı sərvətlərinin öyrənilməsi sahəsində iş xüsusilə güclənirdi. “1864-cü ildə Qafqazın dağ yerlərində vəziyyət haqqında hesabat”da xarakter faktlar və xüsusilə qızıl yataqlarının axtarışı ilə məşğul olan bir sıra mühəndisin adı qeyd olunmuşdu.

“Bu xadimlərdən birincisi, hələ 1851-ci ildə Sibir qızıl istehsalçıları kollecinin müşaviri Astaşevin adından fəaliyyət göstərən və müəssisənin işini canlandıran İvanitskidən sonra qızıl emalı işində təcrübəli və geniş elmi məlumatla malik olan dağ mühəndisi general-mayor Kleymezov olmuşdu. Onun burada qızılın işlənməsi işi ilə məşğul olmaq barədə razılığını aldıqdan sonra hökumət dərhal tam rəğbətlə bu işdə öz qanuni köməkliyini göstərdi. General Kleymezov müəssisə üçün dövlət xəzinəsindən pul vəsaiti aldıqdan sonra, tezliklə 25 il bundan əvvəl yerli dağ idarəsinin dağ mühəndisi tərəfindən tədqiqat işləri aparılmış, Ağstafa və Həsənsu çayları hövzəsində qızıl mədənlərinin axtarışına başlanmışdı. Ağstafa vadisində kəşfiyyatın uğurlu olacağına ümid var idi. Çünki bu torpaqda qızılın olması haqqında 1851-ci ildə polkovnik İvanitski məlumat vermişdi”².

“Hesabat”da Zəqlik zəy zavodunun genişlənməsinə böyük fikir verilməsi göstərilirdi. Əvvəllər Zəqlik yatağından zəy yerli əhali

tərəfindən primitiv üsullarla hasil olunub otkupçu vasitəsilə satılırdı. 1864-cü ildə zəyin həm istehsalı, həm də onun daşınması və satışı yenidən otkupçu tərəfindən, lakin daha sərfəli şərtlərlə həyata keçirilirdi. Sənəddə göstərilir ki, zəyin çıxarılması və daşınmasını yeni otkupçular müasir texnikanın göstərişləri əsasında həyata keçirməli və 3 il müddətinə istehsal gücü 20 min puddan az olmayan zəyərilmə zavodu quraşdırmalıdır. Zavodu quraşdırmaq üçün onlara xəzinədən 20 min manatlıq kredit ayrılmışdı. Həmin vəsaitin 10 min manatı müqavilə imzalandıqdan dərhal sonra, yerdə qalan 10 min manatı isə bu pul vəsaitinin dəyərində tikililər hazır olduqdan sonra ödənilməli idi. İllik gəlir 3750 manatdan 7850 manata qədər artmışdı”¹.

“Hesabat”da həmçinin Naxçıvanda duz hasilatı da nəzərdə tutulmuşdu.

XIX əsrin 70-ci illərindən Bakıda neft sənayesi sürətlə inkişaf etməyə başladı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əvvəllər neft sənayesi durğunluq dövrünü yaşayırdı. Çar hökumətinin tətbiq etdiyi otkup sistemi və təhkimçilik münasibətlərinin hökmranlığı neft sənayesinin inkişafına və onun texniki tərəqqisinə böyük maneçilik törədirdi. 1840-cı ildən 1863-cü ilə qədərki dövr ərzində neft hasilatı 228 min puddan yalnız 395 min puda çatmışdı.

1872-ci ildə çar hökuməti mövcud otkup sistemini ləğv edərək neft hasilatını azad elan edib, neft sahələrini mülki şəxslərə uzunmüddətli icarəyə verməyə başladı.

Mövcud otkup sisteminin ləğvinin fəal tərəfdarı görkəmli rus kimyaçısı D.İ.Mendeleyev olmuşdu. O, neft sənayesinin inkişafında otkup sisteminin böyük maneə olduğunu qeyd edirdi. D.İ.Mendeleyev Bakı neft sənayesinin inkişafının mübariz tərəfdarı olmuşdu. O, Bakı neftinə xüsusi diqqət yetirmiş və Bakının parlaq gələcəyi olacağını görə bilmişdi.

Otkup sisteminin ləğvindən sonra Bakı neft sənayesi kapitalist inkişaf yoluna çıxdı. Bakı Zaqafqaziyanın ən iri sənaye mərkəzinə çevrildi.

Ölkənin iqtisadiyyatında Bakının mühüm əhəmiyyətini və onun sürətli inkişafını qeyd edərək, V.İ.Lenin “Rusiyada kapitalizmin inkişafı” əsərində yazmışdı: “İslahatlar dövründə dağ-mədən sənaye-

¹ В.И.Ленин. Сочинения, т. 3, изд. 4-е, стр. 521.

² ЦГИА Груз. ССР, ф. Канц. Нам., 1865 г., д. № 5/109, св. 5154, л. 16.

¹ ЦГИА Груз. ССР, ф. Канц. Нам., 1865 г., д. № 5/109, св. 5154, л. 17, 18.

sinin güclü inkişafı ilə xarakterizə edilən Cənubla yanaşı Qafqazın da adını çəkmək lazımdır. 60-cı illərdə (1865-ci il 557 min pud) neft hasilatı bir milyona çatmadığı halda, 1870-ci ildə 1,7 mln. pud, 1875-ci ildə 5,2 mln. pud, 1880-ci ildə 21,5 mln. pud, 1885-ci ildə 116 mln. pud, 1890-cı ildə 242,9 mln. pud, 1895-ci ildə 384,0 mln. pud, 1902-ci ildə 637,7 mln. pud hasil olunmuşdu. Demək olar ki, neftin hamısı Bakı quberniyasında istehsal olunurdu və Bakı şəhəri Rusiyanın yüksək səviyyəli, əhalisi 112 min olan sənaye mərkəzinə çevrilmişdi¹.

Neft sənayesinin inkişafı ilə bərabər Bakı da sürətlə böyüyürdü. Dar və əyri küçələri ilə seçilən kiçik bir qala şəhərinin yanında bir neçə kilometr ərazini, hətta yaxın kəndləri əhatə edən yeni və böyük bir şəhər salınmışdı. Bakı nefti təkcə Azərbaycan, erməni və rus kapitalistlərini deyil, hətta xarici kapitalistləri özünə cəlb etmişdi. Bununla belə Bakı sənayesində xarici kapital hakim mövqə tuturdu.

O vaxt "Kavkaz" qəzetində Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafına dair çoxsaylı məqalələr dərc olunmuşdu. Bakıda neft sənayesinin inkişafı mövzusu oxucuların marağına səbəb olmuşdu. Heç də təsadüfi deyil ki, 1873-cü ildə "Kavkaz" qəzetinin nömrələrindən birində aşağıdakı fikirlərin dərc olunduğunu görmək olar:

"– Onlardan bəziləri "Amerika, möhkəm dur!" – deyə çığırırdı.

Digərləri isə "Yaşasın Balaxanı!" deyirdilər.

Pen-sil-vaniya indi gör hardadır".

İ.V.Stalin Bakının inkişafını xarakterizə edərkən qeyd etmişdir ki, "Azərbaycanda sənaye sahəsi yerin altından boy atmayıb. O, Nobelin, Rotşildin, Vişanın və başqalarının köməklili ilə yerin üstündə tikilib"².

Tez bir zamanda qazanc əldə etmək məqsədiylə kapitalistlər Azərbaycanın neft sərvətlərini qəddarcasına istismar edirdilər.

Həmin o vaxtlar Bakının müstəsna sənaye əhəmiyyətinə malik olduğuna baxmayaraq, şəhər hədsiz dərəcədə səliqəsizliyi ilə seçilirdi. Fəhlələr və şəhər yoxsulları şəhərin kənarlarında, bəzən neft buruqlarının yaxınlığında çirkli, natəmiz komalarda yaşayırdılar. Lakin neft sənayeçilərinin möhtəşəm binaları isə şəhərin mərkəzində yerləşirdi.

İnqilabdan əvvəl iki dəfə Bakıda olmuş M.Qorkinin şəhər haqqında çox güclü təəssüratları vardır. "Neft mədənləri mənim yaddaşında zülmət gecəni xatırladan rəsm əsəri kimi qalmışdır. Neft buruqlarının ətrafında ibtidai insanların yaşadığı evlərə bənzər, sarımtıl və boz rəngli yonulmamış daşlardan tələm-tələsik tikilən uzun və alçaq fəhlə kazarmaları yerləşirdi. Mən heç vaxt insanların yaşayış yerlərinin ətrafına bu qədər zibil, tullantı töküldüyünü, kasıb, mağarayabənzər evlər görməmişdim. Məhəccərlərdə bir dənə də olsa gülə, ətrafda nə bir ağaca, nə də bir kola rast gəlmədim"¹. Toz duman şəklində aləmi bürümüşdü. Yaxınlıqdakı neft emalı zavodlarının tüstüsü bütün şəhərə yayılmışdı. Neft lampaları ilə işıqlandırılan küçələrdən konkalar irəliləyirdi. Şəhər və xüsusilə neft emalı zavodlarının ətrafı daim tüstüyə, hissə bürünmüş olurdu.

Bakıda fəhlələrin sayı ildən-ildə artırdı. 1879-cu ildə Bakının neft mədənlərində cəmi 1800 fəhlə çalışırdısa, 1905-ci ildə bu rəqəm 50 min nəfərə çatmışdı.

Bakı proletariati öz çoxmillilik xarakteri ilə fərqlənirdi. Azərbaycanlı, rus, gürcü, ləzgi, tatar fəhlələri vahid proletar ailəsini təşkil edirdi.

Bakı neft mədənlərində həyat şəraiti dözülməz dərəcədə ağır idi. Bakı proletariati həm çarizm və həm də neft burjuaziyası tərəfindən güclü istismar olunurdu. Gündəlik iş vaxtı 12–14 saat və bəzən ondan da çox olurdu. Təhlükəsizlik texnikası qətiyyənlə olmadığına görə neft mədənlərində bədbəxt hadisələr adi hal almışdı.

Öz ağır əməyi müqabilində, Bakı fəhlələrinin aldığı məvacib, onların yarıac, yarıt ox yaşamalarına güclə çatırdı.

Artıq XIX əsrin 90-cı illərində çarizmin zülmü altında inləyən və kapitalist istismarına moruz qalan Bakı proletariati çarizmə və burjuaziyaya qarşı inqilabi mübarizə yolunu seçdi. Bolşevik təşkilatının rəhbərliyi altında Bakı proletariati inqilabçı mübarizlərin ön sıralarında gedirdi.

¹ В.И.Ленин. Сочинения, т. 3, изд. 4-е, стр. 429-430.

² И.В.Сталин. Сочинения, т. 5, стр. 47.

¹ Журн. "Наши достижения", 1929 г., кн. 1-я, стр. 11, 13.

* * *

Çarizmin Rusiya xalqlarını boğan müstəmləkəçilik siyasəti Azərbaycan xalqının mədəni inkişafına mane olurdu. Məhz bunun da nəticəsində Azərbaycanda maarifçiliyin və səhiyyənin səviyyəsi olduqca aşağı idi.

General-leytenant Kolyubakinin "Hesabat"ından məlum olur ki, 859843 nəfər əhalisi olan Bakı quberniyasında cəmi 14 həkim fəaliyyət göstərirdi ki, bunun da biri mal həkimi idi. Quberniya üzrə, yalnız Bakı, Nuxa və Şamaxı şəhərinin hər birində cəmi 1 şəxsi aptek fəaliyyət göstərirdi. Quberniyada 628 şagirdi olan bir Bakı real gimnaziyası, üç qəza məktəbi və iki ibtidai məktəb var idi¹.

Quberniyada az miqdarda kitabı olan iki kitabxana fəaliyyət göstərirdi.

Çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə baxmayaraq, rus xalqının mədəniyyəti ilə əlaqə və qarşılıqlı münasibət Azərbaycan mədəniyyətinə səmərəli təsir göstərirdi.

XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq neft sənayesinin inkişafı və Bakının sürətlə böyüməsi ilə yanaşı, şəhərin mədəni həyatında da müsbət irəliləyişlər müşahidə olunmağa başladı. 1873-cü ildə Şərqdə ilk teatr olan Azərbaycan Milli teatrının bünövrəsi qoyuldu. Teatrın səhnəsində, ilk dəfə Azərbaycan dilində görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri və Şərq dramaturgiyasının banisi M.F.Axundovun "Hacı Qara" komediyası tamaşaya qoyuldu.

1875-ci ildə Bakıda Azərbaycan maarifçisi və ictimai xadimi Həsən bəy Məlikov (Zərdabi) tərəfindən ilk dəfə Azərbaycan dilində "Əkinçi" qəzetinin təməli qoyuldu. M.F.Axundov, böyük şair Seyid Əzim Şirvani, dramaturq Nəcəf bəy Vəzirov və Azərbaycan mədəniyyətinin digər qabaqcıl nümayəndələrinin əməkdaşlıq etdiyi bu qəzet, Azərbaycanın qabaqcıl və demokratik ziyalılarının orqanına, xalq kütlələrinin maariflənməsi yolunda görkəmli mübarizə çevrilmişdi.

70-ci illərdən Bakıda bakılı lirik şairlərin təşkil etdiyi ədəbiyyat dərnəyi fəaliyyətə başlamışdı. Satirik şair Seyid Əzim Şirvani də bu dərnəkdə iştirak edirdi.

Bu dövrdə, 1883-cü ildə görkəmli rus dramaturqu A.N.Ostrovski Bakıya gəlmiş və öz gündəliyində şəhərin bəzi mənzərələrini əks etdirmişdir. Neft mədənlərinə getdikdən və neft hasilatı ilə tanış olduqdan sonra öz gündəliyində yazmışdı: "Biz neft quyularına, neft buruqlarına baxdıq, neftin yerin tərkindən necə sovrulmasına tamaşa etdik, Nobelin fontanını gördük, onu bizim yanımızda ram etdilər. Quyudan bərk və gurultulu səslə qaz axını başladı və gurultu get-gedə güclənirdi. Sanki minlərlə mermi partlayırdı. Hamı qorxudan qulaqlarını tutmuşdu. Biz 30 sajin uzaqda durmağımıza baxmayaraq, qorxudan qeyri-ixtiyari geri çəkilməyə başladıq. İnsanların üzündəki dəhşəti və təbiətin gücü ilə əlaqədar təəccübü görmək o qədər də çətin deyildi"¹.

Milli əyalətlərin mədəni inkişafına hər vəchlə maneçilik törədən, xalqın maariflənməsinin qatı düşməni olan mütləqiyyətin apardığı siyasətə baxmayaraq, Azərbaycan mədəniyyəti durmadan inkişaf edirdi. "Əkinçi" qəzetinin təsis olunmasından 4 il sonra, 1879-cu ildə çar senzurası tərəfindən bağlandı. Çar məmurları M.F.Axundovu və digər mütərəqqi yazıçıları təqib edirdilər. M.F.Axundov bütün səylərə baxmayaraq, 15 il ərzində öz fəlsəfi əsərlərini çap etdirə bilməmişdi. Bu əsərlər yalnız Azərbaycan mədəniyyətinin çiçəklənməsi üçün yollar açıldığı vaxt, yəni Sovet hökuməti vaxtında işıq üzü gördü.

* * *

Çarizmə və feodal zülmünə qarşı mübarizədə Azərbaycanın qabaqcıl adamları XIX əsr rus materialist fəlsəfəsinin nümayəndələrinin və rus demokratlarının simasında özlərinə böyük ideoloji dayaq tapmışdılar.

Qabaqcıl rus mədəniyyətinin və ədəbiyyatının təsiri nəticəsində XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mütərəqqi mədəniyyət və realist ədəbiyyat tədricən inkişaf etməyə başlamışdı. Rus inqilabçı demokratik ideologiyanın və XIX əsr materialist fəlsəfənin təsiri altında Azərbaycanda qabaqcıl ictimai fikrin formalaşması və inkişafı prosesi gedirdi. Əsasən zadəgan ziyalıdan ibarət bütöv bir pleyada həm yerli xan və bəylərin zülmünə qarşı, həm də çarizmin müstəmlə-

¹ ЦГИА Гruz. ССР, ф. 12/38, л. 38. л.л. 3-36.

¹ А.Н.Островский. Дневники и письма, изд. "Академия", 1937 г., стр. 76-77.

kəçilik siyasətinə qarşı çıxırdılar. Onlar bir maarifçi kimi orta əsr qalıqlarına, fanatizmə və mövhumata qarşı mübarizə aparır və zəhmətkeş xalqın azadlığını və maarifçilik ideyalarını təbliğ edirdilər. Azərbaycanda XIX əsrdə fəlsəfi və ictimai fikrin inkişafında mühüm rol oynayan mütəfəkkirlərdən Mirzə Şəfi Vəzehi, Mirzə Məmməd Əli Kazım bəyi, Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Məlikovu (Zərdabini) göstərmək olar.

V.İ.Lenin 1861-ci ildə inqilabçılar barəsində dediklərini müəyyən qədər XIX əsr Azərbaycanın maarifçi demokratlarına da aid etmək olar. Lenin yazırdı: “61-ci ilin inqilabçıları tək-tək inqilabçılar olaraq qaldılar və görünür tam məğlubiyyətə düşər oldular. Həqiqətdə məhz onlar həmin dövrün böyük xadimləri idilər və biz o dövrdən uzaqlaşdıqca həmin xadimlərin böyüklüyünü daha aydın görürük, o zamankı liberal islahatçıların acizliyi, miskinliyi daha çox aydın olur”¹.

O dövrün qabaqcıl şairləri və yazıçıları həm də maarifçi idilər. Köhnəlmiş Şərqi poeziya formasına və estetik normalara qarşı çıxaraq sosial ideyalarla dolu olan, lakin Şərqi sxolastikasına qarşı yönəlmiş realist ədəbiyyatı və incəsənəti təbliğ edirdilər. Bu ədəbiyyatın leytmotivini humanizm, vətəna alovlu məhəbbət, dinə və feodal qayda-qanunlarına qarşı amansız mübarizə təşkil edirdi. O vaxt ədəbiyyatda əsas janr satira idi. Azərbaycanın XIX əsr realist yazıçılarının, şairlərinin əsas yaradıcılıq metodu tənqidi realizm idi. Dilin sadəliyi və xalqiliyi şair və yazıçıların yaradıcılığının əsasını təşkil edirdi.

Bununla bərabər qeyd etmək lazımdır ki, şair, yazıçı və mütəfəkkirlərin yaradıcılığında ziddiyyət də var idi. Abbasqulu ağa Bakıxanov kimi alim, mütəfəkkir özünün bədii və fəlsəfi əsərlərində dinə qarşı çıxırdı. Halbuki, onun dünyagörüşündə dini elementlərə də rast gəlmək mümkündür. İsmayıl bəy Qutqaşını dini ehkamlara və dini ayinlərə, qadınların hüquqsuzluğuna qarşı kəskin mübarizə aparırdısa da, lakin köhnəlmiş baxışlardan tamamilə azad ola bilmirdi. Qasım bəy Zakir kimi şair dərin sosial və siyasi ideyaları əks etdirən şeirlərlə yanaşı, mərsiyələr də yazırdı.

Bu vəziyyəti iqtisadiyyatın zəif olması və əsasən də Azərbaycanda (Bakıdan başqa) feodal-patriarxal münasibətlərin hökm sür-

məsi ilə izah etmək olar. Bundan əlavə, əsasən Şimali Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra qabaqcıl, mütərəqqi rus mədəniyyəti və ədəbiyyatının təsiri ilə Azərbaycan xalqının yeni mütərəqqi mədəniyyət və ədəbiyyatının yayılması ilə bərabər Azərbaycan şair və yazıçılarının dünyagörüşündə orta əsr Şərqi sxolastikasının elementlərinə rast gəlmək mümkün idi. Bununla belə onlar həm Şərqi mədəniyyətini mükəmməl mənimsəmişdilər və həm də müasir rus ictimai fikrinin təsiri altında qabaqcıl mədəniyyəti, maarifçiliyi, elmi təbliğ edirdilər.

İsmayıl bəy Qutqaşını fransız dilində Varşavada nəşr olunan “Rəşid bəy və Səadət xanım” romanını yazmışdı. Müəllif bu romanda Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətlərini, adət-ənənələrini və həyat tərzini əks etdirməyə çalışmışdı.

M.F.Axundov öz gözəl realist komediyalarında Azərbaycanın feodal-patriarxal həyat tərzini kəskin tənqid edirdi. Qabaqcıl demokratik ideyaları təmsil edən M.F.Axundov öz fəlsəfi əsərlərini, bilavasitə Belinski, Dobrolyubov və Çernışevskinin səmərəli baxışlarının təsiri altında yaratmışdı. O öz əsərlərində geriliyi, mövhumatı, fanatizmi, dini qamçılıyırdı. Azərbaycanda realist ədəbiyyatın yaradıcısı olan M.F.Axundov XIX əsrdə Azərbaycanda satirik poeziyanın inkişafına təsir göstərirdi. Satirik poeziyanın nümayəndələri isə Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani və başqaları idi. Bu şairlərin satirik əsərləri fanatizmə və mövhumata qarşı yönəlmişdi. Onlar çar məmurlarını, mülkədarları, tacirləri və ruhaniləri kəskin tənqid edirdilər. XIX əsrin ikinci yarısında Bakıda, Şamaxıda, Qubada və s. şəhərlərdə məclis adlandırılan ədəbiyyat dərnəkləri yaradılmışdı.

M.F.Axundovun davamçılarından biri Nəcəf bəy Vəzirov müasir gerçəkliyi əks etdirən bir sıra dram əsərləri yazmışdı. O, məşhur rus yazıçısı V.Q.Korolenko ilə yaxın dost idi. Nəcəf bəy Vəzirov dram sənətini A.N.Ostrovskidən öyrənmişdi. Vəzirovun yazdığı dram əsərlərində maarif, elm və mədəniyyət təbliğ olunur, gerilik isə tənqid edilir, feodal həyat təzi qamçılanırdı.

¹ В.И.Ленин. Сочинения, т. 17, изд. 4-ое, стр. 100.

* * *

Azərbaycana bilik məşəli gətirən və xalqın mədəni inkişafına müsbət təsir göstərən rus xalqının qabaqcıl mütərəqqi adamları Azərbaycan mədəniyyətinə böyük hörmətlə yanaşırdılar.

Azərbaycanda yeni dövrün ilk tarixçisi – mütəfəkkiri olan Abbasqulu ağa Bakıxanovla sıx əlaqəyə girən, ona böyük təsir göstərən olan böyük yazıçısı A.S.Qriboyedov olmuşdur. A.S.Qriboyedov Azərbaycan xalqının uzaq keçmişi, qəhrəmanlıqları haqqında Bakıxanovun söhbətlərini diqqət və maraqla dinləyirdi.

A.S.Qriboyedov özünün diplomatik fəaliyyətində də Bakıxanovla sıx əlaqə saxlayırdı. Qriboyedov yazırdı: “Mən bizim Abbasquluya qayıdarkən mənə qorunmalı (irəvanlı olmayan) olan kürdlərlə danışığa girməyi tapşırırdım”¹.

Məlumdur ki, A.S.Qriboyedov Bakıxanova həddindən çox inanırdı. Qriboyedovun fars sarayı ilə apardığı bütün məxfi yazışmalar Bakıxanovun əlindən gəlib keçirdi. General Paskeviçin xarici işlər naziri Nesselroda 30 noyabr 1833-cü il tarixli məktubu bunu bir daha sübut edir.

“Mərhəmətli hökmdar qraf Karl Vasiyeviç!

Əlahəzrət sizə, mənim Türkiyədə və xüsusilə farslarla müharibədə tərcüməçim olmuş podpolkovnik Abbasqulu ağa tanış olmalıdır.

Abbasqulu ağa keçmiş Bakı xanının oğlu və Quba xanının bacısı oğludur. O, həm əslinə, həm də şəxsi ləyaqətinə görə həmvətənləri arasında böyük hörmətə malikdir.

Gürcüstanla gəldikdən sonra onun bacarığını və alicənablığını görüb, mən onun tam inamla diplomatiya sahəsində çalışmasını davam etdirdim. Abbasqulu ağanın İran müharibəsindəki xidməti mənə tam razı salmışdı. Fars dilini mükəmməl bilməyi, yorulmaq bilməyən fəaliyyəti bizə çox xeyir vermişdi. Fars sarayı ilə yazışma demək olar ki, bütövlükdə onun vasitəsilə aparılırdı və beləliklə o, İranla olan münasibətimizdən, İranla bizim aramızdakı siyasətimizdən xəbərdar idi.

Beləliklə, Abbasqulu ağanın xidmətlərindən biz gələcəkdə də istifadə edə bilərik. Lakin onun səhhətinin pozulması və digər amillər onu işdən uzaqlaşmağa və evdə yaşamağa vadar etmişdi.

¹ А.С.Грибоедов. Сочинения. Ленинград, 1940 г. Донесение А.С.Грибоедова генералу Паскевичу от 30 июля 1827 г., стр. 556.

Abbasqulu ağanı xidmətdə saxlamaq və bununla da bizim Qafqaz müsəlmanlarına hökumətin ona sədaqətlə qulluq edənlərə diqqət yetirdiyini göstərmək üçün hal-hazırda ayrıca Qafqaz korpusunun tərkibində olan Abbasqulu ağanı öz himayənizə götürməyinizi, onun indiki məvacibini, nişanını saxlamaq şərtilə Xarici İşlər Nazirliyinin sərəncamında saxlamaq barədə imperatora təqdimatla müraciət etməyinizi acizənə xahiş edirəm”¹.

A.S.Qriboyedov Abbasqulu ağa ilə dostluğunu özünün “Yol qeydləri”ndə qələmə almışdır. Onun yazılarında biz oxuyuruq: “Erkən oyanıq, dəhşətli isti var. Abbasqulunun Yelizavetpol döyüşünün Nizaminin məzarı yaxınlığında olduğu barədə söhbətini dinləyirik”.

Bakıxanovla Ərzurum səyahətində tanış olmuş dahi rus şairi A.S.Puşkin ona dərin hörmət bəsləyirdi. Zaqafqaziya xalqlarının və əsasən azərbaycanlıların yaşayışını, adət və ənənələrini öyrənməkdə Bakıxanovun Puşkinə böyük köməyi olmuşdu. Yəqin ki, böyük şairinin Qafqaz poetik etüdlərinin müəyyən hissəsi A.Bakıxanovla söhbətlərin təsiri nəticəsində yaranmışdı. Ola bilsin ki, bu gözəl sətirlər də həmin şeirlərdəndir:

Şan-şöhrət əsiri olma döyüşdə,
Ey gözəl növcavan, qızışma birdən!
Atılma hücumu bu keşməkeşdə
Zəhmli Qarabağ alayıyla sən!

Ölümdən uzaqsan, – bunu bilirəm;
Qılınclar alanda səni dövrəyə,
Hüsnü camalını əzrayıl o dəm
Görüb rəhm eləyər bu gözəlliyə!

Ancaq qorxuram ki, qan tuta səni,
Qorxuram uyduqca hər döyüşə sən,
İtirib ismətin cazibəsini,
İnsafdan, mürvətdən uzaq düşsən!

Dahi rus şairi M.Y.Lermontov Azərbaycan dilini və folklorunu böyük maraqla öyrənmişdi. O, Azərbaycanın folklor materialları əsa-

¹ Azerb. SSR EA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əlyazmalar şöbəsində Bakıxanovun arxivini.

sında “Aşiq Qərib” mənzum dastanını yazmışdır. M.Y.Lermontov dostu S.A.Rayevskiyə 1837-ci ildə yazdığı məktubunda yazır: “Rusiyadan çıxdığım vaxt ərzində dağlardan keçmiş, Şuşada, Qubada, Şamaxıda olmuşam. Avropada fransız dilini bilmək zərurəti olduğu kimi, burada və ümumiyyətlə bütün Asiyada zəruri olan tatar dilini (yeni Azərbaycan dilini – H.H.) öyrənməyə başladım”¹.

Görkəmli rus mütəfəkkiri və tənqidçisi V.Q.Belinskinin, Azərbaycan alimi və şairi Mirzə Cəfər Topçubaşovun şeirləri barəsindəki mülahizələri böyük maraq doğurur. O vaxt Mirzə Cəfər Topçubaşov Peterburq Universitetinin fars filologiyası üzrə və eyni zamanda Xarici İşlər Nazirliyi Asiya departamentinin Şərq dilləri İnstitutunun professoru olmuşdur. Bir alim kimi Mirzə Cəfər Topçubaşov hələ keçən əsrin 30-cu illərindən tanınırdı. Bunu onun London Krallığının Asiya Cəmiyyətinə üzv seçilməsi faktı sübut edir. Mirzə Cəfər Topçubaşovun əsərlərindən “Fars-rus danışiq kitabı” (1883-cü ildə Qazanda nəşr olunub), “Qısa fars qrammatikası” (1884-cü ildə Qazanda nəşr olunub), “Fars-rus-fransız danışiq kitabı” (1896-cı ildə Moskvada nəşr olunub), “Tam sözlərin süni olaraq yaranması” (1900-cü ildə Moskvada nəşr olunub), “Fars dilinin qrammatikası” (1901-ci ildə Moskvada nəşr olunub) və başqalarını qeyd etmək olar.

Mirzə Cəfərin Şərq dillərindəki şeirləri haqqında Belinski yazmışdı: “Şeirlər yazıldığı dildə daha yaxşıdır, nəinki onun tərcümələri”².

Mirzə Cəfər Topçubaşov Peterburq Universitetinin professoru olarkən A.S.Qriboyedovla sıx əlaqə saxlayırdı. “Peterburqda Qriboyedov tənha yaşayır və professor Kazım bəylə Mirzə Cəfərin rəhbərliyi altında Şərq dillərini öyrənirdi”³.

M.C.Topçubaşovun bədii əsərləri arasında onun “Qalibiyyət təranəsi”⁴ şeirini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu əsər rus ordusunun 1812-ci ildə Napoleon üzərində qələbəsinə həsr olunmuşdur. Bu qələbənin şərəfinə M.C.Topçubaşov yazırdı: “Onun (Napoleonun)

¹ М.Ю.Лермонтов. Полное собрание сочинений, т. V, изд. “Академия”. Москва-Ленинград, 1937 г., стр. 393.

² В.Г.Белинский. Сочинения, т. I, Москва, 1859 г., стр. 437.

³ Журн. “Русская старина”. Ежемесячное историческое издание. С.-Петербург, 1874 г., т. 10. “Александр Сергеевич Грибоедов”, стр. 276.

⁴ ЦГАДА, ф. Зимнего дворца, д. № 1315, лл. 1-11.

Труды по Востоковедению
Изданные при Императорском Институте Восточных Языков
Выпускъ VI.

سرف و نجر فارسی بروسی

ГРАММАТИКА ПЕРСИДСКАГО ЯЗЫКА,

СОСТАВЛЕНАЯ

МИРЗЮ-ДЖАФАРОВЪ,

Преподавателя персидскаго языка въ Среднѣшнѣмъ Классѣ
Императорскаго Института Восточныхъ Языковъ

لطيف اقل نامس ميرزا جعفر معلم و ترجم
در معتمدخانه مباركة اسسه شرفه سكو.

ИЗДАНИЕ ВТОРОЕ

(съ участіемъ академика Ф.-Е. Корша).

МОСКВА

Типографія Свѣтлицы Шляхъ Венковскъ, Голубякъ, Курьяковскъ, Козловскъ и др.

(1901)

Mirzə Cəfər Topçubaşovun “Fars dilinin qrammatikası” kitabının titull sahifəsi.

gözlərində dünya qaraldı, qəzəblənmiş sifəti saraldı, ürəyi lərzəyə düşdü və o döyüş meydanından qaçmaq qərarına gəldi. Eyni zamanda şərəf meydanının qalibi olan çar qələbə vadisinin aslanına bənzəyirdi”. “Ey, amansız döyüşlərdə özlərini sınamaq arzusu ilə alışıb-yanan, döyüş meydanlarında mərdlik göstərən məşhur başçılar! Qanlı döyüşlər qəddar düşmənimizi sıxışdırdı və o döyüş meydanını tərk etmək qərarına gəldi. Budur bizim düşmənimiz kin-küdurətlə dolu, sülhün və qərarlarımızın əleyhdarı. Bu çarın qəzəbindən dünya öz gözəlliyini itirib. Aslan kimi hər tərəfdən ona hücum edib, onun sinəsini dağdın”. Dərhal iti qılınc və uzun nizələrlə silahlanmış qəhrəman döyüşçülər, hər tərəfdən aslan kimi düşməne hücum edib çoxlarını məhv etdilər. Onlar vurur, öldürür və fransız qəhrəmanlarının əl-qolunu bağlayırdılar. Qalib, aslan döyüşçülərini öz qarşısında görəndə qoca qurd yumağa dönüb qaçmağa məcbur oldu”.

Topçubaşov Moskva haqqında yüksək vətənpərvərlik ruhu ilə yazırdı: “Moskva! Şəhərlər anası! Qoy sevinc və şadlıq sənə torpağının dərinliklərinə hopsun! Başındakı çələng işıq saçır... sənə qəhrəmanların əvəz olunmazdırlar, hər biri qızıl qalxanı göydən qopartmağa qadirdir. Qəhrəmanların, döyüşən əsgərlərin bəbirə bənzəyir, onlar cəsur, mərd, düşməne qarşı amansızdırlar”.

Mirzə Cəfər Topçubaşov öz əsərlərində bir sıra fəlsəfi müddəalar da irəli sürmüşdür. Məsələn, “Qalibiyyət təranəsi” əsərində müəllif dünyanın vahidliyi haqqında, hissə ilə tam arasındakı münasibət haqqında mülahizələr söyləmişdi. “Qalibiyyət təranəsi” əsərində biz belə bir müddəaya rast gəlirik: “Dünya nara bənzəyir, biz isə onun dənələriyə”. M.D.Topçubaşov varlığın qanunlarından bəhs edərkən qeyd edir ki, “o bizə bəzən şirin, bəzən də acı nemətlər bəxş edir”. “Bu dünya ikiqapılı qəsre bənzəyir. Qapıların biri giriş, digəri çıxış üçündür”.

Görkəmli rus şairi və yazıçısı, dekabrist A.A.Bestujev-Marlinski Azərbaycan dilini gözəl bilirdi. O, Azərbaycanın XIX əsr görkəmli materialist filosofu M.F.Axundovun yaxın dostu idi. Axundov özü bir şair kimi Puşkinin dahiyənə yaradıcılığını dərinləndirərək edirdi və sevimli şairin faciəli ölüm xəbəri onu olduqca möhkəm sarsıtmışdı. M.Y.Lermontovla demək olar ki, eyni vaxtda o, “Rus ədəbiyyatının fəxri, xalqın dahi şairi A.S.Puşkinin ölümünə” həsr

olunmuş “Şərq poeması”nı yazmışdır. Aşağıda M.F.Axundovun “Şərq poeması”ndan bir parça verilir:

Nəzm evini süsləyən Lomonosovdu,
Orda Puşkin xəyalı oldu bərqərar.
Derjavin tutmuşdusa sözün mülkünü,
Yerində Puşkin oldu nəzmilə muxtar.
Camə bilik meyini tökdü Karamzin
Puşkinə qismət oldu o cam-i-gülınar.
Çar kibi, Çindən tutub Tatara qədər
Dolaşırdı şöhrəti diyarbədiyar...
Bülbül, təbinə həmdəm – qönçə könlündən
Xəbər verməz torpaqdan baş çıxarsa xar.
Rus torpağı yas tutub, fəğan qılır ki...
Torpağına saçmağa iki gül ətri,
Qopar Bağçasaraydan bir incə ruzgar,
Tutulub bu xəbərdən ağsaçlı Qafqaz
Səbuhinin¹ şerilə yasını saxlar.

¹ S e b u h i – M.F.Axundovun bədii təxəllüsü

İKİNCİ FƏSİL

ABBASQULU AĞA BAKIXANOV (1794–1847)

“Avaraçılıqdan uzaq ol, qorx, avaraçılıq bütün qüsurlardan ən pisidir”.

* * *

“Alçaq və hoşboğaz çərənçilərdən və axmaqlardan uzaq ol ki, özün də elə olmayasan”.

A. Bakıxanov

XIX əsrdə Azərbaycanın görkəmli maarifçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov həqiqətən mükəmməl ensiklopedik biliyə malik idi. Tarix və arxeologiya, fəlsəfə və filologiya, astronomiya və coğrafiya, pedaqogika və poeziya – bütün bunlar A. Bakıxanovun məşğul olduğu elm və incəsənət sahələrinin tam siyahısı deyildir.

* * *

A. Bakıxanov öz tərcümeyi-halında yazırdı: “Məni 7 yaşında oxumağa qoysalar da, müharibələr, aramsız həyəcanlar üzündən 10 il ərzində mən fars dilindən başqa heç bir şey qazanmadım, siyasi iğtişasa son qoyulduqdan və ailəmiz Qubaya köçdükdən sonra 10 il ərəb dili və sair fənləri öyrənməklə məşğul oldum”¹. 1820-ci ildə Qafqaz ordusu baş komandanı general Yermolov Bakıxanovu işə təyin etmək üçün öz yanına dəvət edir.

Tiflisdə olarkən A. Bakıxanov rus dilini öyrənməklə məşğul olur və bu sahədə böyük müvəffəqiyyətlər qazanır. Özünü yazır ki, “onun vasitəsilə (rus dilinin – *H.H.*) mən Avropa maarifçiliyi ilə tanış oldum”.

A. Bakıxanov böyük mədəniyyətinin nailiyyətləri ilə dərinləndən tanış olmuş ilk Azərbaycan mütəfəkkirlərindən və alimlərindən biri olmuşdur.

Qafqazın baş hakimi yanında xidmətdə olan Abbasqulu ağa Bakıxanov çoxlu səyahətlər edirdi. Səyahət edərkən Bakıxanov Azərbaycanın, Gürcüstanın, Dağıstanın və digər bir çox ölkələrin tarixini öyrənir, özü demişkən, “yerlə və alim adamlarla tanış olurdu”. Bakıxanov İran və Türkiyə ilə aparılan müharibələrin, həmçinin Rusiya ilə həmin ölkələr arasında sülh müqaviləsinin bağlanması üçün fəal iştirakçısı olmuşdur. “...1248 (1833)-ci ildə Qafqaz xəttinə səyahətə çıxdım. Don ölkəsini, Malorossiyanı, Velikorossiyanı, Liflyandiyanı, Litvanı və Polşanı gəzdim. Təcrübəli dövlət adamları, məşhur alimlər və bilici adamlarla tanış oldum. Mən qəlb və əql üçün maraqlı olan çox şey gördüm və onlardan faydalanmağa çalışdım. İnsanlığa dair işlərə diqqət yetirdikdə məlum oldu ki, dünyada əbədi heç nə yoxdur, mal-dövlət hər halda puç olacaq, ixtiyar və iqtidar əldən gedəcəkdir. Şəxsi ləyaqət olmadan nəsəb və sülalə şərəfi qütbətdə naməlum, vətəndə isə məzəmmətə məruzdur. Etibar ediləcək və arxalananaq bir dövlət varsa, o da hər bir halda elm və adabdan ibarətdir”¹.

Qabaqcıl rus ictimai fikrinin səmərəli təsiri ilə A. Bakıxanov belə qərara gəlmişdi ki, hər bir adam üçün təhsil və maarif zəruridir. A. Bakıxanovun maarifçilərin baxışları üçün xarakterik olan bu fikri N. Q. Çernişevskinin xeyli sonralar söylədiyi fikir ilə üst-üstə düşür. N. Q. Çernişevski yazmışdı: “Təhsilin insan üçün ən böyük səadət olmasını sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Təhsilsiz insanlar həm kobud, həm kasıb, həm də bədbəxtirlər”².

A. Bakıxanov bir maarifçi kimi hesab edirdi ki, əgər siyasi sabitlik və lazım olan tərbiyə Qafqaz əhalisinin təbii bacarığının inkişafına imkan versəydi, onlar maarifçiliyin yüksək səviyyəsinə çatardılar.

A. Bakıxanovun elmin bir çox sahələri üzrə zəngin irsi qalmışdır.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun çoxsaylı əsərləri arasında Azərbaycanın tarixinə dair yazılmış məşhur “Gülüstanı-İrəm” (“Cənnət çiçəkliyi”) elmi-tədqiqat əsəri xüsusi olaraq seçilir.

¹ А. Бакиханов. “Гюлистан-Ирам”. Баку, 1926 г., стр. 177.

² Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений. Москва, 1947 г., т. III, стр. 311.

¹ А. Бакиханов. “Гюлистан-Ирам”. Баку, 1926 г., стр. 176.

“Gülüstani-İrəm” Azərbaycan xalqının tarixinə həsr olunmuş ilk böyük tədqiqat işidir. A.Bakıxanovun bu əsəri bir çox ədəbi mənbələr, əlyazmaları və keçmişin maddi abidələrinin şəxsən araşdırılması əsasında yazılmışdır.

Bu əsəri yazmağa başlamazdan əvvəl A.Bakıxanov Şərqi, rus və Qərbi Avropa dillərində yazılmış çoxsaylı əlyazmaları və məqalələri dərinlən öyrənmişdi. O, antik dövrün alimlərinin (Herodot, Strabon, Plutarx) əsərlərini, N.M.Karamzinin “Rus dövlətinin tarixi” əsərini, Təbəri, Rəşidəddin, Həmdullah Qəzvini, Xətib Çələbi kimi ərəb, fars və türk tarixçi və coğrafiyaşünaslarının əsərlərini və tarixə dair bir çox digər əsərləri öyrənmişdi.

Azərbaycan arxeologiyasının banisi A.Bakıxanov tez-tez Azərbaycana etdiyi səyahətlər zamanı maddi mədəniyyət abidələrinin qalıqları, xalq nağılları və rəvayətləri ilə tanış olmuşdu. “Gülüstani-İrəm” əsərində bütün bunlardan geniş istifadə edilmişdir.

Əsərin adının “Gülüstani-İrəm” olması ilə əlaqədar A.Bakıxanov yazır: “Gülüstani-İrəm – Arvad Şərqi, Qaf dağının yaxınlığında son dərəcə tərəvətli və axar-baxarlı, gözəl çeşməli və meyvəli ağacları olan bir yerdir. Ehtimal ki, bu Quba qəzasının indiki Şabran adlı səfəli vadisidir, bu fikir yerli əhəlinin rəvayətinə də uyğundur.

Bəziləri belə fikirləşirlər ki, Gülüstani-İrəm Qarabağ qəzasındakı, İranla 1813-cü ildə Gülüstani müqaviləsinin bağlandığı yerdir. Hətta, həmin yerdən yuxarıda, dağda Gülüstani-İrəm adlanan yay otlağı indi də vardır”¹.

Azərbaycanda İctimai Fikrin Aliminin Mədəniyyətinə və Xüsusiyyətlərinə tarix elminin inkişafında A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərinin müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Bu əsərdə A.Bakıxanov Azərbaycan xalqının tarixini böyük həvəslə şərh etmişdir.

“Gülüstani-İrəm”də vətənpərvərlik hissi olduqca çoxdur. A.Bakıxanov öz vətəni, öz xalqını sevir və onunla fəxr edirdi. Onun “...bu ölkədən olmağınla fəxr edərim”² deməsi heç də təsadüfi deyildi.

A.Bakıxanovun “Azərbaycan” sözünün mənşəyinə dair apardığı tədqiqat da maraqlıdır. O, bu sözün mənşəyini məşhur Azərbaycan sərkərdəsi Babəkin adı ilə bağlayırdı. “Ehtimal olunur ki, Azərbaycan sözü Azər-Babəqan sözündən götürülmüşdür, ərəblər isə bunu

Abbasqulu ağa Bakıxanov

¹ A. Бакиханов. “Гюлистан-Ирам”. Баку, 1926 г., стр. 11.

² Yene orada, səh. 176.

Azərbaycan kimi işlədirlər ki, bu da “Babəkin odu” deməkdir. Bizə də məlumdur ki, atəşpərəstlik indi Azərbaycan adlanan yerdə meydana gəlmişdir”¹.

A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsəri giriş, beş fəsil və nəticədən ibarətdir. Giriş hissəsində başlıca olaraq Şirvan və Dağıstanın coğrafi təsviri, bu ölkələrin əhalisinin mənşəyi və onların dilləri haqqında məlumat verilmişdir.

Birinci fəsildə ərəblərin hücumuna qədərki dövrdə Şirvan və Dağıstanın tarixi, ikinci fəsildə ərəblərin hücumundan monqolların işğalına qədərki dövr, üçüncü fəsildə monqolların istilasından səfəvilərə qədərki dövr, dördüncü fəsildə səfəvilər dövründən Nadir şahın ölümünə qədərki dövr, beşinci fəsildə Nadir şahın ölümündən Gülüstani sülh müqaviləsinin bağlanmasına qədərki dövr təsvir olunur.

Qədim Azərbaycanın müxtəlif yerlərinin adlarını, qədimdə orada yaşamış tayfaların və həmçinin Azərbaycan xalqının qəhrəmanlarının adlarını çəkən A.Bakıxanov, bir sıra elmi nəticələrə gəlib çıxır. Ptolomeyə və digər müəlliflərə istinad edən A.Bakıxanov yazır:

“Nəinki əsrlər, hətta minilliklər belə bu ölkənin bir çox ibtidai yer adlarını, qəbilə adlarını dəyişdirə bilməmişdir; Şamaxı şəhəri Kamaxı və ya Ksamaxı olmuşdur. Burada olan Qəbələ şəhəri Xabaladır ki, Ptolomey də onun adını çəkir. Quba qəzasında Al-pan adlı kənd vardır, ehtimal ki, Alban adından götürülmüşdür. Qayalla dağının yaxınlığında qədim bir qala vardır, onu Əşkəbus adlandırırlar. Firdovsinin “Şahnamə” əsərindəki qeydinə görə Əşkəbus adlı bir türk pəhləvanı olmuşdur; o xaqana qarşı döyüşdə Rüstəm tərəfindən öldürülmüşdür. Həmdullahın Məcməülbüləndanda yazdığı əlamətlərə görə Zərqubad kəndinin də Firuzqubad şəhəri olmasına ehtimal vardır. Saadan kəndi Bakı qəhrəmanı Saadananın adı ilə adlandırılmışdır. Xəzrəgan adlı yer də “İskəndərnamə”də adı çəkilən Xəzrəngün ola bilər. Dağıstanda Cunqutay kəndinin adı xalis monqol adıdır, Çeçenistanda Boyan kəndinin adı məşhur avar xanı Bayananın adından götürülmüşdür. Nuxa şəhərini yerinin vəziyyətinə görə, həmin Nixiya və ya Nogiya şəhəri hesab etmək olar ki, qədim tarixlərdə Şirvan şəhərlərindən biri sayılırdı. Qədim dövrdə Kürün sağ sahilində, dənizə yaxın yerdə Kaspi xalqı yaşamışdır. Ona görə dəniz də romalılar tərəfindən Kaspi dənizi adlandırılmışdır. Şərqi xalqları onu

ətrafda yerləşən vilayətlərin adı ilə Xəzər, Gilyan, Şirvan və s. adlandırmışlar. Qafqaz və ya Qafqas ehtimal olunur ki, Kaspi xalqının adı ilə Qaf dağının adının birləşməsindən əmələ gəlmişdir”¹.

Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana çoxsaylı yürüşləri təsvir edən A.Bakıxanov, Azərbaycan xalqının ta qədimdən öz azadlığını və müstəqilliyini yadelli işğalçılardan qorumaq üçün əllərində silah müdafiə olunmaq məcburiyyətində qaldıqlarını xüsusi olaraq qeyd etmişdir.

Azərbaycanın yaşayış məntəqələrinin qədim adlarının yaranma tarixinin öyrənilməsinə Bakıxanov böyük diqqət yetirirdi.

A.Bakıxanovun qeyd etdiyi kimi, bir çox qəbilə və kəndlər İndiyə qədər öz adlarını və dillərini qoruyub saxlaya bilməmişlər. Məsələn, “Bakı qəzasında Zığ, Dağıstanda isə Miatlu kəndlərinin əhalisi zığ və miat tayfalarının qalıqlarıdır. Onların bu ölkənin qədim sakinləri olduqlarını Pliniy və Strabon da qeyd etmişlər. Şeki, Şirvan və Qubada yaşayan udili tayfasını da Udi şəhərində yaşayan əhalinin nəsiləri hesab etmək olar”².

* * *

“Zamanın ruhu və hər bir xalqın təhsili həmişə ədəbiyyatda və digər abidələrdə əks olunur”.

A.Bakıxanov

“Gülüstani-İrəm”in nəticə hissəsində A.Bakıxanov Azərbaycanın mədəniyyət tarixində ilk dəfə olaraq ümumi şəkildə olsa da, Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirləri, şairləri, yazıçıları və dövlət xadimləri haqqında fikir söyləmişdi.

Xalqın yaratdığı ədəbiyyat və maddi abidələrdə onların mənəvi aləminin inikasını gören A.Bakıxanov, ədəbiyyatı və abidələri yüksək qiymətləndirirdi. A.Bakıxanov deyirdi: “Zamanın ruhu və hər bir xalqın təhsili həmişə ədəbiyyatda və digər abidələrdə əks olunur... Şimal tayfaları ilə cənub tayfaları arasında mütəmadi müharibələrin yaratdığı xarabalıqlara baxmayaraq, burada elə insanlar yetişmişdir ki, onlardan bir çoxu öz elmi və hünəri ilə bütün dünyada şöhrət

¹ А.Бакиханов. “Гюлистан-Ирам”. Баку, 1926 г., стр. 11.

¹ А.Бакиханов. “Гюлистан-Ирам”. Баку, 1926 г., стр. 10-11.

² Yene orada, səh. 13.

qazanmışdır. Demək olar ki, bu ölkənin yetirmələrinin hamısı müxtəlif dövlətlərdə məşhurlaşmış və onların çoxu yüksək mənəb sahibi olmuşlar”¹.

A.Bakıxanov şairə Məhsəti xanım Gəncəvinin yaradıcılığını xarakterizə edərək yazır: “Onun poeziyası öz zərifliyi ilə seçilirdi”. Böyük Azərbaycan mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvi haqqında A.Bakıxanov yazır: “... Onun ehtiraslı poeziyası hər cür tərifdən və heyrətdən yüksəkdir. Bütün yazıçıların ümumi rəyinə görə onun misli-bərabəri olmamışdır”².

“Gülüstani-İrəm”də Bakıxanov Azərbaycan xalqının görkəmli dövlət xadimlərinə və sərkərdələrinə (Babək, Şirvanşah I İbrahim, Fətəli xan Qubalı və başqaları) xüsusi diqqət yetirmişdir.

A.Bakıxanov qeyd edirdi ki, “Qafqaz tarixində Fətəli xan ən yaxşı adam olmuşdur. O, öz ağılına, səxavətinə və bacarığına görə yüksəlmişdi. O, tədbirli, mərhəmətli, məmləkəti idarə etmək işlərində mahir bir adam idi. Hakimiyyətə gəldikdən sonra onun bütün ətrafındakıların könlünü ələ almaq, düşməni aldatmaq və ən ağır vəziyyətdən çıxmaq bacarığı aşkara çıxdı”³.

Tarixdə şəxsiyyətin rolunu xarakterizə edən A.Bakıxanov cəmiyyətin inkişaf qanunlarını bilmədiyindən tarixi hadisələrin gedişini idealist mövqedən izah edirdi. Düzgün olmayan bu mövqedən çıxış edən A.Bakıxanov, görkəmli şəxsiyyətlərin qəhrəmanlıqlarını kütlənin hərəkətindən ayırırdı. A.Bakıxanov hesab edirdi ki, tarixi ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlər yaradır. Lakin tarixdə şəxsiyyətlərin rolunu idealist kimi anlamasına baxmayaraq, Bakıxanovun Azərbaycan xalqının dövlət xadimi, sərkərdəsi və XVIII əsrin diplomati olan Fətəli xan Qubalı və onun arvadı Tutu Bikə haqqındakı mülahizələri müəyyən qədər maraqlı doğurur.

Abbasqulu ağa Bakıxanov demək olar ki, əsərlərinin hamısında qadınların köləlikdən azad olunması ideyasını irəli sürmüş və heç də təsadüfi deyildir ki, o özünün “Gülüstani-İrəm” əsərində cəsarətli Tutu Bikənin qəhrəmanlığından heyranlıqla bəhs edir.

“Dişsiz Şamxal, Məhəmməd xanın qardaşı oğlu Eldar bəy və Şeyx Əli məsum iki tərəfdən öldürüldülər. Məğlub olan Fətəli xan da

Qubada qalmaqı münasib bilməyib Salyana getdi. Üsmi, Şamxalın nəşini götürüb apardı. Dərbəndin yaxınlığında yalandan Fətəli xanın öldürülməsi xəbərini Tutu Bikəyə göndərdi, qalanın təslimini tələb etdi. Tutu bikə ona inanmayıb özü gecə-gündüz bürclərin üzərində qalanı mühafizə etməyə məşğul oldu”¹.

A.Bakıxanov tərəfindən Böyük Pyotra verilən xasiyyətnamə diqqətəlayiqdir. O yazır: “...Böyük Pyotr ağıllı, güclü iradəyə malik olan, müharibədə və idarəetmədə mahir padşah idi. Dəfələrlə Avropaya səyahət edərək onun yaranması və bəhrələri ilə tanış olub öz dahi istedadını zinətləndirirdi. Poltava yaxınlığında İsveç kralı XII Karlı məğlub edərək Şimalda Rusiyaya həlledici üstünlük qazandırdı və bu dövlətin qüdrətli və özəmətli olmasının ilk təməlini qoydu”².

Öz tarixi əsərini – “Gülüstani-İrəm”i iki variantda, yəni rus və fars dillərində yazıb qurtardıqdan sonra A.Bakıxanov rus variantının əlyazmasını I Nikolaya təqdim edir. O isə maarif naziri Uvarov vasitəsilə əlyazmanı Rusiya Elmlər Akademiyasına rəyə göndərir, Elmlər Akademiyası əlyazmanı müzakirəyə qoymağı akademik Brosseyə və akademik Dorna tapşırır. Akademiklərin, yəni Brosse və Dornun A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsəri haqqındakı rəyində aşağıdakı fikirlər yazılmışdı: “...Abbasqulu ağanın əsərində Şərqi mənəblərindən xəbər və məlumatlar toplanmışdır. Bu məlumatlar indiyə qədər Avropa alimləri üçün əlçatmaz olan, mövcud məlumatları müəyyən qədər tamamlayan, müxtəlif coğrafi məkanları öyrənməyə həvəsi olanlara arayış verən məlumatlar olmaqla yanaşı, qədimdən indiki dövrə qədər Şirvan və Dağıstan tarixinə əlavə ibrətəməz icmal verir ki, bütün bunları Qafqaz ölkələrinin coğrafi məkanlarının tarixinə tamamilə əhəmiyyətli və faydalı əlavələr hesab etməyə haqqımız vardır və müəllifin söylərinin bizim tərəfimizdən təsdiq olunduğunu bildirməyə bilmərik”.

Məşhur qafqazşünas alimlərin A.Bakıxanovun əsərinə verdikləri yüksək qiymətə və müəllifin öz söylərinə baxmayaraq, onun əsəri çap olunmadı. “Gülüstani-İrəm” əsəri yalnız sovet hakimiyyəti dövründə işıq üzü gördü. Əsər 1926-cı ildə Bakıda Azərbaycanın tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti tərəfindən nəşr olundu.

A.Bakıxanovu və onun “Gülüstani-İrəm” əsərini xarakterizə edən professor İ.N.Berezin yazır:

¹ А.Бакиханов. “Гюлистан-Ирам”. Баку, 1926 г., стр. 163.

² Yəne orada, səh. 165.

³ Yəne orada, səh. 139.

¹ А.Бакиханов. “Гюлистан-Ирам”. Баку, 1926 г., стр. 133.

² Yəne orada, səh. 111.

“Tezliklə mən yerli alim, mərhum Abbasqulu Xanovu tapdım və onunla 2 gün olduqca gözəl vaxt keçirdim. Birinci dəfə idi ki, mənə Şerq qonaqpərvərliyindən istifadə etmək nəsib oldu və Allah eləsin ki, hər bir qonaqpərvərlik bunun kimi olsun. Bu vaxt Abbasqulu Xanov Şerq müəlliflərinə istinad edərək Dağıstanın tam tarixini tərtib etməklə məşğul idi. Olduqca maraqlı olan bu kitab əfsuslar ki, müəllifin sağlığında nəşr olunmadı”¹.

Dekabrist-yazıçı A.A.Bestujev-Marlinski Bakıxanovu böyük alim və cəsur döyüşçü kimi xarakterizə edir. Marlinskinin “Hərbçi antikvari” hekayəsində yalançı antikvarinin A.Bakıxanov tərəfindən necə ifşa olunduğu təsvir edilir.

“...Bu dəqiqədə qapı açıldı və bizim tatar süvari qoşunlarının cəsur mayoru və son dərəcə elmi, xoşsifət Abbasqulu daxil oldu. Biz onu əhatəyə alıb qədim zaman bərədə ona üç sual verdik. Suallar tiyədən başlandı, çünki dağıstanlılar silahların biliciləri idi.

– Bilirsinizmi, bu necə və hansı tiyədir?

– Yaxşı bilirəm, – deyər cavab verir, – dəcəl P.B. kabab bişirəndə şiş kimi istifadə etdiyim bu köhnə demir parçasını məndən xahiş edərək alıb, üstünə hərflər yazdırıb və paslanması üçün sirkəyə qoyub.

– Bəs bu nədir? – sualını verib ona Makedoniya yüyənini göstərdik.

– Bu... bu türk uçayaqlıdır, – deyər o cavab verdi, – bu üç halqaya qandal qoşulur.

Biz güldük, antikvarinin rəngi ağardı.

– Xahiş edirəm, təmizlədiyim yerdəki yazıları tərcümə edin.

Abbasqulu, “Məhəmməd Peyğəmbərə məxsusdur” sözlərini oxuduqda əşyanın sahibi sevincini gizlədə bilmədi: “Mən haqlı deyildimmi? Mən deyirdim ki, bu əşya yüz başqa nadir tapıntılara dəyər”.

Daha sonra Abbasqulu yazının ardını oxumağa başladı və yazıların mənasını bizə izah etdi: “Şərəf Məhəmməd Peyğəmbərə məxsusdur, onun Quranına riayət edən xoşbəxtidir, Allah bu təamın xeyir duasını versin”.

– Təam! – deyər biz hamımız ucadan dedik. – Məgər sizlərdə mömin müsəlmanların başları yeyilir? Bu ki, dəbilqədir.

Müsəlman alim soyuqqanlılıqla cavab verdi:

– Bağışlayın cənablar, bu plov qazanının qarağıdır.

Biz gülməkdən özümüzü saxlaya bilmirdik. Biri dayananda, o birisinin qəh-qəhəsi yenidən bizi gülməyə sövq edirdi. Biri “Gözəl dəbilqədir”, o biri isə “Əhsən sənə, Makedoniya yüyəni” deyərək gülməyi davam edirdilər. Abbasqulu bizə elə baxırdı ki, sanki biz deli olmuşuq. Antikvarilərin komik ümitsizliyi mənzərəni başa çatdırdı”¹.

Görkəmli alim, ümumi diqqətə layiq Bakıxanovun adı o vaxtın dövrü mətbuatında dəfələrlə qeyd olunurdu. Əldə olan sənədlər Bakıxanovun böyük şairi A.S.Puşkinlə dost olduğunu sübut etməyə əsas verir.

* * *

“Əgər sən avarasansa, onda bil ki, daş və palçıq səndən daha yaxşıdır. Çünki onlar ev tikməyə yararlıdır”.

A.Bakıxanov

A.Bakıxanovun zəngin yaradıcılığında “Gülüstani-İrəm”dən başqa fars dilində yazdığı “Riyazül-qüds” (“Qüdsi çiçəkliyi”) və “Qanuni-Qüdsi” əsərləri xüsusi olaraq seçilir. “Qanuni-Qüdsi” fars dilinin qrammatika və sintaksisindən bəhs edir.

Sonralar A.Bakıxanov “Qanuni-Qüdsi”ni rus dilinə tərcümə etmiş və bu əsərə görə 1830-cu ildə brilyant üzüklə mükafatlandırılmışdır. “Qanuni-Qüdsi” əsərində A.Bakıxanov özünü dərin biliyə malik olan filoloq kimi göstərə bilmişdi.

A.Bakıxanovun iki hissədən ibarət olan, Amerikanın kəşfinə və coğrafi təsvirinə həsr olunmuş “Kəşfül-qəraib” (“Qərribə kəşflər”) adlanan işi olduqca maraqlıdır.

A.Bakıxanovun əsərləri arasında “Təhziübül-əxlaq” – məhz etika məsələlərinə həsr olunmuş elmi əsəri xüsusi olaraq seçilir.

A.Bakıxanovun etika məsələlərinə həsr olunmuş digər işi “Nəsihətname” (“Nəsihət kitabı”) adlanır. Bu iş 102 nəsihətdən ibarətdir və A.Bakıxanovun pedaqoji baxışlarının öyrənilməsində

¹ А.А.Марлинский. Собрание сочинений. Петроград. Изд. акц. общ. “Копейка”, 1914 г., стр. 365-366.

¹ И.Березин. “Путешествие по Дагестану и Закавказью”, ч. 2-ая, стр. 65.

böyük əhəmiyyət kəsb edir¹. A.Bakıxanov “Nəsihətnamə”də öz pedaqoji baxışlarını ifadə edərkən o bu əsərdə nəzəriyyəçi-pedaqoq kimi çıxış edir. Kitabın müqəddiməsində o yazır: “Mən uşaqların təlimi üçün öz dilinə və məzmununa görə uşaqların başa düşə biləcəyi və uşaq psixologiyasının xarakter və tələblərinə cavab verə bilən kitab axtardım, lakin bir nüsxə belə tapmadım. Olan kitab nüsxələrinin bəziləri öz şərhinə görə, digərləri məzmununa görə o qədər qəliz və dolaylı idi ki, heç müəllimin özü baş çıxara bilməzdi, bəzi cümlələr o qədər uzun və əlaqəsiz idi ki, onları mənimsəmək və başa düşmək olduqca çətin idi”².

A.Bakıxanovun məntiqə həsr etdiyi “Eynül-mizan” (“Tərəzinin gözü”) kitabı girişdən, iki fəsildən və nəticədən ibarətdir.

Sadalanan əsərlərdən başqa Bakıxanovun “Ümumi coğrafiya”, “Mişkətül-əнвар” (“İşıq şüaları”), əxlaqa dair poema olan “Kitabi-Əsgəriyyə” (“Əsgər haqqında kitab”) əsərləri də vardır. Bu poemada gənc qubalı əsgərin həyatının təsvirini vermiş və azad sevgini bədii şəkildə mədh etmişdir.

A.Bakıxanovun təbii-elmi baxışlarını xarakterizə etmək üçün onun “Əsrarül-Mələkut” (“Göylərin sirri”), eləcə də Amerikanın kəşfinə və təsvirinə həsr olunmuş “Kəşfül-qəraib” (“Qəribə kəşflər”) kitablarının böyük əhəmiyyəti vardır. “Göylərin sirri” kitabında A.Bakıxanov Ptolomeyin və Kopernikin sistemlərini müqayisə edərək, Kopernikin nəzəriyyəsini üstün və əsaslı hesab edir. A.Bakıxanov sonuncu nəzəriyyənin düzgünlüyünü riyazi sübutlar və astronomik müşahidələrdən əlavə, Quranın surələri vasitəsilə təsdiq etməyə çalışırdı. O zamankı şəraitdə feodal-patriarxal Azərbaycanda A.Bakıxanov mütərəqqi elmi baxışlar təbliğ edirdi. A.Bakıxanovun əlyazmasının birinci səhifəsində dünyanın hərəkəti haqqında yazılan və qeydləri vardır. A.Bakıxanov dünyanın sonsuzluğunu qəbul edirdi.

A.Bakıxanov varlıqdan bəhs edərkən yazır: “...Varlıqda qeyri varlıq yoxdur, vəziyyətin bir haldan digər hala keçməsinə biz ölüm adlandırırıq. Hər şey dağılır, bir formadan digər formaya keçir, lakin yox ola bilmir. Bu, məhz varlıqdır”.

¹ Pedaqoji elmlər doktoru A.Səyidovun A.Bakıxanovun pedaqoji baxışlarına həsr olunmuş xüsusi tədqiqatı (əlyazması).

² Azərb. SSR EA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əlyazmalar şöbəsində Bakıxanovun arxivi.

A.Bakıxanov Azərbaycan, fars və ərəb dillərində bir çox şeirlər də yazmışdır. Bir şair kimi o, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli yer tutur (onun ədəbi təxəllüsü Qüdsidir). Aşağıda Abbasqulu ağa Bakıxanovun (Qüdsinin) “Təbriz əhlinə müraciət” şeiri verilmişdir. Bu şeir dərin sosial ideyalarla zəngindir.

Xitab

“Əya gürubi-sitəmkar, əhaliyi-Təbriz.
Vəfa yerində cəfa sizdə bu nə adətdir?!
Həvayi-nəfsə mütiü tamam eyşpərəst,
Görüm, ilahi, dağılsın necə vilayətdir.
Nə elmə talib olan var, nə rəsmdən agah,
Vəli bu firqəyə mətlub zibi-surətdir.
Kimin ki, xülqi müzəyyəndir, istəməz zinət,
Kişi özün bəzəmək cəhldən əlamətdir.
Yetişdi bir yerə iş hər kimin ki, saqqahı,
Hənəli olsa uzun, hörməti ziyadətdir.
Bu torz olursa parak tazi tuladan yeydir,
Sürü içində siyiz sahibi-kərəmətdir.
Nə qədər seyr edirəm küçə ilə bazarı,
Adam çox az görünür, izdihami kəsətdir.
Vüfuri vardır üç firqənin bu kişvərdə,
Axund ilə xərü xan bihədu nihayətdir.
Bunun əməməsi rəngin, onun yükü səngin,
Xüsusən ol birinin cübbəsi qiyamətdir.
Xəri çıxmaq aradan bunlara şəbahətu yox,
O binəvanın işi rəncilə rəyazətdir.
Axund ilə xana hər tənə eyləsən yaraşır,
Bu müftəxorların əndişəsi şərəfətdir.
Nə rahi-rəsmi-nəçara, nə şiveyi-islam.
Nə bütpərəst süluki, bular nə millətdir?!
Bular vuran od idi əhli fəqr xərməninə
Ki, indi şöləvər oldu cahanda, vəhşətdir.
Süluki-dəhrdə təhzibi-nəfs üçün fəzil,
Müdəlləl eylədidin söz sana nəsihətdir”.

A.Bakıxanov şair olmaqla yanaşı, həm də maarifçi idi. Onun həyatında həm də hərbi və diplomatik fəaliyyət böyük yer tuturdu. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, A.Bakıxanovun ailəsindən bir sıra sərkərdələr çıxmışdır. Onlardan A.Bakıxanovun qardaşı general-leytenant Cəfərqulu ağanı, qardaşı oğlu – general-mayor Həsən ağanı, ikinci qardaşı – qvardiya polkovniki Abdullah ağanı və digərlərini göstərmək olar. A.Bakıxanovun ailəsi rus ordusuna demək olar ki, 5 general və 1 polkovnik vermişdir.

A.Bakıxanovun hərbi və diplomatik fəaliyyəti bir sıra mükafatlarla qeyd olunmuşdur. Onun formulyar siyahısında aldığı mükafatlar göstərilmişdir.

1828-ci il yanvarın 1-də A.Bakıxanov Sərdarabad və Erevana görə "III dərəcəli bantla Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif olunmuşdu.

1828-ci il oktyabrın 16-da türklərə qarşı vuruşmada və Qars şəhərinin alınmasında göstərdiyi mərdlik və şücaətə görə "IV dərəcəli, bantla Müqəddəs Vladimir" ordeni ilə təltif olunmuşdur.

1829-cu il oktyabrın 29-da, Rusiya ilə İran arasında sülh danışıqlarına və Türkmənçay müqaviləsinin bağlanmasında iştirakına görə İran şahı tərəfindən almaz nişanlı "Şir və günəş" ordeni ilə təltif olunmuşdur.

1829-cu il iyunun 19 və 20-də Sağanlıq dağlarındakı döyüşlərə görə "II dərəcəli Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif olunmuşdur.

1829-cu il iyulun 24-də Xart yaxınlığında və sentyabrın 27-də Bayburtdakı döyüşlərdə iştirakına görə "imperator tacı ilə bəzədilmiş II dərəcəli Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Bakıxanovun rus ordusuna göstərdiyi xidmətlərinə görə ordenlərlə təltif olunmasına baxmayaraq, hərbi komandanlıq ona siyasi cəhətdən etibarsız adam kimi baxırdı, çünki A.Bakıxanov Rusiya ilə yaxınlaşmağın nə qədər alovlu və ardıcıl tərəfdarı idisə, bir o qədər də çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı qəti etirazını bildirirdi. Qafqaz ordusunun baş komandanı baron Rozen Bakıxanova hökumətə qarşı müxalifətçi mövqedə duran adam kimi baxaraq, hesab edirdi ki, ona etibar etmək olmaz. Lakin əhalinin hiddətinə səbəb olmamaq üçün A.Bakıxanovla mümkün qədər ehtiyatlı olmağı məsləhət görürdü. Tamamilə aydındır ki, bu cür münasibət A.Bakıxanovun Azərbaycanda böyük nüfuzla malik olması ilə əlaqədar idi.

ФОРМУЛЯРНЫЙ СПИСОКЪ

СЛУЖБЪ И ДОСТОИНСТВЪ

*Составлен по Каталогу Ступенчатника
Аббаса Кули Али Бакинскаго*

Сентября 25 дня 1830 года

A.Bakıxanovun xidməti haqqında formulyar siyahının üz qabığı

Bununla əlaqədar, 1837-ci ildə Quba əyalətində kəndlilərin üsyanına A. Bakıxanovun münasibətini qeyd etmək lazımdır. O, xalq qəhrəmanları Yar Əli və Hacı Məmmədin başçılığı ilə olan üsyanın gedişini çox diqqətlə müşahidə edirdi. Çar müstəmləkəçilərinə və yerli feodallara qarşı yönəlmiş bu üsyanda 12 minə qədər kəndli iştirak edirdi. Kəndlilərin 1837-ci il üsyanına Şamil də böyük maraq göstərirdi.

Üsyançılar Quba şəhərini mühasirədə saxlayırdılar. Üsyanın yatırılması üçün xeyli sayda ordu yönəldilmişdi. Bəylər və ağalar tərəfindən müdafiə olunan çar ordusunun üstünlük təşkil edən qüvvəsi ilə üsyan yatırıldı. Üsyan yatırıldıqdan sonra onun iştirakçılarna amansız divan tutuldu.

A. Bakıxanovun üsyançılara hüsn-rəğbət bəsləməsi xəbəri tezliklə çar hökumətinin Zaqafqaziyadakı yüksək rütbəli məmurlarına çatdırıldı. Hərbi nazir Çernışev 1838-ci il yanvarın 9-da çar I Nikolaya raportunda qeyd edirdi ki, Bakıxanov Tiflisdə şübhəli adamlar arasında dolayır və onlarla çar hökumətini nüfuzdan salan söhbətlər aparır. "Abbasqulu Tiflisə gəldikdən sonra bir çox bədxah adamlarla birləşərək yerli məmurlardan narazılığını açıq şəkildə bildirir və Qubadakı hadisələrlə əlaqədar onun hərəkətlərini pisləyirdi". 1838-ci il oktyabrın 19-da yazdığı izahatında Bakıxanov çar məmurları tərəfindən yığılan mükəlləfiyyət və vergilərin hədsiz dərəcədə çox olduğu bir neçə yerdə vurğulamış, xalqın ehtiyaclarına lazımı diqqət yetirilmədiyini, məhz buna görə də Quba əyalətində üsyan baş verdiyini açıq şəkildə bildirmişdi.

Quba əyalətində başlanan üsyanın ilk günlərindən A. Bakıxanov Qubadan Tiflisə çağırılmışdı. Quba kəndlilərinin 1837-ci ildəki üsyanının səbəblərinin hərtərəfli öyrənilməsi və tədqiqi ilə məşğul olan qraf Vasilçikov öz raportunda Quba sakini podpolkovnik A. Bakıxanovun bir neçə ay bundan əvvəl Tiflisə, kəndli üsyanı ilə əlaqədar izahat verməyə çağırıldığı barədə məlumat verirdi. Aydınır ki, çar hökumətinin atdığı bu addımlar A. Bakıxanovu kəndlilərin üsyanından uzaqlaşdırmaq məqsədi daşıyırdı.

Yüksək rütbəlilərin Bakıxanova bədxah münasibətləri haqqında baron Rozenin qraf Çernışevə 10 dekabr 1837-ci il tarixli məktubunda da deyilir:

"...Məndə olan məlumata görə qraf Vasilçikov Tiflisdə olan podpolkovnik Abbasqulu Bakıxanovla onun əslinin hökumətə sadıqlığı

آذربایجان تّدقیق و تّیج جمعیّتک نشریاتی

ИЗДАНИЕ

Общества исследования и изучения Азербайджана.

Выпуск 4-й.

ГЮЛИСТАН-ИРАМ

Абас-Кули-Ага Кудси
БАКИХАНОВ.

Travaux de la Societé

Scientifique d Azerbaïdjan

Livr. 4

Баку 1926-г.

A. Bakıxanovun "Gülüstani-İram" kitabının titull sahifəsi.

barədə hansı isə bir şəhadətnamə vermişdir. Məəttəl qalmışam ki, qraf Vasilçikov üzərinə belə bir səlahiyyət götürüb, halbuki mən Abbasqulunun fitnə-fəsadları barədə onu xəbərdar etmişdim. Hökumət tərəfindən müavinət alan A.Bakıxanov mənim göstərişimlə Tiflisə çağırılmışdı, lakin mən ona tapşırıq verə bilmədim, çünki bura gələn A.Bakıxanov mənə qarşı narazılığını açıq şəkildə bildirməkdən çəkinmədi. Ona görə də mən ona heç cürə inana bilməzdim. Bu haqda isə qraf Vasilçikova şəxsən xəbər verilmişdi... Lakin demək olar ki, Bakıxanovlar nəslində Rusiya hökumətinə qarşı satqınlıq və pisniyyətlik olmamışdır. Amma onların həqiqətən səmimi olmalarına inanmaq olmaz”¹.

Quba əyalətindəki kəndli üsyanı yatırıldıqdan sonra çarın hakim dairələri A.Bakıxanova Qubaya qayıdıb üsyanın təhrikçilərini və onların tərəfdarlarının aşkara çıxarılmasında və cəzalandırılmasında yerli hökumət nümayəndələrinə lazımı köməklik göstərməyi təklif etdilər. Bu təklifi rədd etməsi haqqında A.Bakıxanovun verdiyi məlumatda deyilir: “Həmin ilin sentyabrında Qubada qəzəblərin yenidən coşduğu bir vaxtda idarə başçısı mənə Qubaya gəlib nüfuzumdan istifadə edərək ona köməklik göstərməyi təklif etmişdi, bu cür təklifi isə mən qəbul edə bilməzdim”.

* * *

A.Bakıxanov Qafqaz Komitəsinin işində fəal iştirak edirdi. Bu mənada jandarm korpusunun 6-cı dairəsinin rəisi V.Viktorovun A.X.Benkendorfa 1843-cü il 15 iyul tarixli məlumatı maraqlıdır. Sənəddə Qafqaz Komitəsinin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini xarakterizə edən faktlar göstərilmişdi. Məlumatdan həmçinin Qafqaz Komitəsinin bəylərin təbəqə imtiyazlarını məhdudlaşdıran ayrı-ayrı tədbirlərinə qarşı A.Bakıxanovun çıxışları da məlum olur. Çar müstəmləkəçilərinin siyasətindən xəbərdar olan A.Bakıxanov Qafqaz Komitəsinin fəaliyyəti barədə bəy nəslindən olan deputatlara məsləhətlər verirdi. Məlumatda yazılmışdı:

“Tatar dilinə tərcümə olunmuş imzasız çıxarışı alan deputatlar, Bakı və Quba qəzasından seçilən deputat A.Bakıxanovun evinə müşa-

virəyə toplaşdılar, tez bir zamanda Komitə tərəfindən oraya Xəzər vilayətinin rəisi, kollec müşaviri Tornaunun imzası ilə çıxarışın əsli göndərildi. Hər iki sənədlə tanış olan müşavirə iştirakçıları bu sənədlərdə onlar üçün ən mühüm məlumatların ya yanlış olduğu və ya bir-birini təkzib etdiyi, ümumiyyətlə irsən keçən hüquqlara, xanların hakimiyyəti vaxtında yüksək təbəqə nümayəndələrinə üstünlük verilməsinə tərəddüdü münasibət aydın oldu. Sənədin hər bir bəndi deputatların Komitə üzvlərinə qarşı hiddətini artırırdı. Çünki təsdiq üçün təqdim edilmiş sənəd deputatların fikrincə, keçmişdə onlara verilmiş hüquqlar barədə yanlış məlumatlarla zəngin idi. Həqiqəti əks etdirməyən maddələrin şəxsi imzalarla təsdiq olunması onları düzəldilməsi mümkün olmayan səhvlərə asanlıqla sövq etmiş olardı”².

Komitənin üzvləri onlara təqdim olunan bu sənədlərin yarımçıq olmasından, fikirlərin ziddiyyətliliyindən və ifadələrin dürüst formulə edilməməsindən hiddətlənərək sənədlərin aydınlaşdırılması üçün Tornauya müraciət etməyi lazım bildilər.

Ona ilk sualı deputat polkovnik Abbasqulu ağa Bakıxanov verdi: “Hansı səbəbə görə IV fəslin ümumi qaydalar barədə olan baş məqaləsinin altında bu məlumatın onun tərəfindən söylənilməsi qeyd olunur, halbuki həmin məlumatı o heç vaxt verməyib. Bu vaxt, Bakıxanov görməyə bilməzdi ki, bu cür yalan şəxsən onun özünə keyli ziyan gətirirdi, çünki müsəlmanların ümumi işində onunla birlikdə iştirak edənlərdə və onların seçicilərində onun barəsində pis fikir yaranardı”².

Yuxarıda göstərilən sənədlərdən əlavə, yüksək təbəqədən olan bir qrup şəxslərin çar hökumətinin bəzi tədbirləri ilə razılaşmayan müxalif çıxışlarına başçılıq edən A.Bakıxanovun bir ictimai xadim kimi fəal rolunu əks etdirən digər sənədlər də mövcuddur.

Hakim dairələr bundan xəbərdar idilər, lakin onlar A.Bakıxanovun Qafqaz Komitəsinin işinə qarışmasının qarşısını ala bilmirdilər. Birincisi, o deputat idi və formal da olsa, heç kimin onu Qafqaz komitəsinin işində iştirakından uzaqlaşdırmağa ixtiyarı yox idi. İkincisi, A.Bakıxanov böyük nüfuza malik olduğuna görə yüksək hökumət dairələri bununla hesablaşmaya bilməzdilər. 1843-cü il martın 19-da Qafqaz Komitəsi öz işini yenidən bərpa edərək iclası açıdıqda,

¹ “Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.”, ч. I, изд. АН СССР, 1936 г., стр. 144.

² Yənə orada, səh. 145.

¹ Акты Кавказской Археографической Комиссии, т. IX, Тифлис, 1884 г., стр. 208.

A.Bakıxanovun iclasa buraxılmaması üçün olan bütün cəhdlərin əksinə olaraq, idarə başçısının göstərişi ilə A.Bakıxanov Qafqaz Komitəsinin iclaslarında iştirak etmək üçün dəvət olundu.

Komitə 1843-cü il martın 19-da öz işinə başladı.

Polkovnik A.Bakıxanov idarə başçısının göstərişi ilə komitənin iclaslarına buraxıldı. A.Bakıxanovun "Vilayətin hazırkı vəziyyətinin dərk olunması haqqında və əvvəlki çevrilişlər və hadisələr haqqındakı məlumatları komitə üçün mühüm sənədlərdən oldu"¹.

A.Bakıxanovla çar müdiriyyəti arasındakı bir sıra çarpışmadan sonra, o, çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə etiraz əlaməti olaraq istefaya çıxdı. A.Bakıxanov istefaya çıxmaqla, bütün bilik və bacarığını xalqın maariflənməsi işinə sərf etmək imkanı əldə etdi. Həyatının son illərində o əsasən elmi fəaliyyətlə məşğul olurdu.

* * *

"Əsil insan odur ki, öz nöqsanlarını başqalarından yaxşı görə bilsin, bacarığını isə başqalarının bacarığından az hesab etsin".

A.Bakıxanov

A.Bakıxanovun fəlsəfi, xüsusilə etik baxışlarının xarakterizə edilməsində onun "Təhzibül-əxlaq" ("Əxlaqın yaxşılaşdırılması") əsərinin böyük əhəmiyyəti vardır. A.Bakıxanovun bu əsəri fəlsəfi, psixoloji, etik, pedaqoji məsələlərə həsr olunmuşdur. "Əxlaqın yaxşılaşdırılması" əsərində A.Bakıxanov elmlə insanların praktiki fəaliyyəti arasındakı münasibətə böyük diqqət yetirir. O göstərir ki, "dünyada hər şey işlə (praktika ilə) bağlıdır, iş (praktika) isə bütün ləyaqətlərin mənbəyi olan elmlə bağlıdır. Nəzəriyyə ilə praktikanın vəhdətini sübut etmək üçün bir çox misallar gətirən müəllif, Sənainin iki misradan ibarət olan şerindən də istifadə edir:

"Elmsiz iş, şoran yerə səpilmiş toxum kimidir,
Əməlsiz elm, diri-diri basdırılmış adam kimidir".

¹ "Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.", ч. I, изд. АН СССР, 1936 г., стр. 188.

تہذیب اخلاق
بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
الذی لا ینزل الہام الا علی الذی یشاء
سنائش و سپاس احدی را من است که ای شکر او نمی است و نفس بان ام
از وی نشی و در رو به ویس معتمدی در ادوست کرد ذات و جب و انظر است
و طوطی امکان و مسمود و بر آل حمیه خصال او که لغز او را استند را نماند و غایت
ملت و عیال و مخرج علوم و آثار تحصیل مدارف و تحقیق معارف است زیرا که کتب
نیگار است بوقت و ادوام باشد و در بیان محبت ارقام سنه ۱۲۸۴ در شهر
دین و دولت ازین دو شعر فزاده در سنه ۱۲۸۴ در بیت و میرد است
منده معیار عباس علی مقدسی شخص بن مرزا محمدخان باکوئی خواستم که درین باب
تحقیقات حندی را که از کتابت الہی و آثار الہی بر اعم در کما می آید و در بیان در وقت
تبع کرده ام و ب طبیقات عقیدت فرام آورده شد عشق و تالیف نامیم اگر چه استند
آن ندانم که بوجود غفلت و تقاضی خویش مقدم صحبت دیگران بر اعم لای خود

A.Bakıxanovun fikrinə görə, yelkənsiz gəmi dənizdə dalğalar arasında dolaşdığı kimi, elmi əsası olmayan, dərk olunmamış iş də (insanların fəaliyyəti) nəticəsiz qalacaq.

A.Bakıxanovun etik baxışlarının əsası “Əxlaqın yaxşılaşdırılması” əsərində şərh olunmuşdur.

A.Bakıxanov yazır: “Əgər sən avarasansa, onda daş və palçıq səndən yaxşıdır. Çünki onlar ev tikməyə yararlıdır...”

Elm və kamal dünyada hər şeydən üstündür, onları əziz tut. Çünki hər şey onların vasitəsilə əldə edilir...

Yaxşı işdən sən iki dəfə ləzzət alırsan: biri işi yerinə yetirdikdə və ikinci, öz işinin bəhrəsini gördükdə...”

“Əxlaqın yaxşılaşdırılması”nın müqəddiməsində fəlsəfinin əhəmiyyətindən bəhs edərkən Abbasqulu ağa Bakıxanov yazır: Nəmətlərə yiyələnmək barədə düşündükdə və şeylərin həqiqətini araşdırdıqda elə bir keyfiyyət əmələ gəlir ki, gözəllik və çirkinlik onun vasitəsilə nəzərə çarpır. Beləliklə, heç bir şey insana qərribə görünməz və o, çətinliklə təsəlli tapar, öz təbiətinin qaranlığında təcəllanınuru parıldar və insan bu vasitə ilə elmi və maarifi təhqiq etməyi bacarar və bəşəriyyətə məxsus olan həvayü həvəsi özündən mümkün qədər uzaqlaşdırmağa müvəffəq olar. Bu cür təfəkkür əsil hikmət deməkdir.

Hikmətin məqsədi göy cisimlərini və onların hərəkət xətlərini müəyyən etmək deyil, bəlkə maarifin təhsil və məsrəfləri tədqiq etməkdir. Lakin bunlar xalq üçün bir təhsil vasitəsi olmaq əvəzinə bir maneə alətinə çevrilmişdir”¹.

A.Bakıxanov sosial mühitin insanların etik baxışlarının formalaşmasına təsirdən bəhs edərkən yazır: “Hər kəs hər hansı bir cəmiyyət içərisində yaşarsa, o cəmiyyətin əxlaqını mənimsər, yaxud o cəmiyyətə zidd olmaqda öz zərərini və ona yaxınlaşmaqda öz xeyrini güdər, özünü onlara bənzəder”².

A.Bakıxanovun etik baxışlarının realist xüsusiyyətlərini qeyd etmək lazımdır.

¹ A.Bakıxanov. “Təhziib ül-əxlaq” əsərinin əlyazması (Azərbaycan EA-nın Fəlsəfə İnstitutunda saxlanılır), səh. 2, 3 (bundan sonra mənbə “Bakıxanovun əlyazması” adlanacaqdır).

² “Bakıxanovun əlyazması”, səh. 8.

A.Bakıxanov yazır ki, çoxları özlərinin tələbatlarının nədən ibarət olduğunu bilmədikləri halda, mümkün olmayan işdən yapışırlar. Nəticədə onlar öz məqsədlərinə çatmır, özlərini bədbəxt hesab edirlər və bunun da günahını başqalarında görürlər.

A.Bakıxanovun etik baxışlarında mülayimliyə riayət etmək məsələsi əsas yer tutur.

Mülayimlik olmasaydı heç bir inkişaf ola bilməzdi. “Dünyanın məhsulət rütubətə (suya) möhtacdır, lakin su həddindən artıq olsa, məhsulu zay edər. Yer kürəsinin soyuqluğu mane olmasa, günəşin hərərəti aləmi yandırar”¹.

A.Bakıxanov yazır ki, mülayimliyin fəziləti tamamilə aydındır və onu heç kim inkar edə bilməz. Hər bir işdə və mühakimədə, mülayim olmaq, orta xətti gözləmək lazımdır. Bu fikri sübut etmək üçün o ictimai həyatdan bir sıra faktlar göstərir. A.Bakıxanov qeyd edir ki, xəsislik insanlarda pis xasiyyət olduğu kimi, israfçılıq da töhmətə layiqdir. Əxlaqlıq və həlimlik xasiyyətlərin ən yaxşısı hesab edilir, lakin yeri gəldikdə qəzəbsiz də iş keçmir. “Yaxşılıq etmək yaxşı şeydir, lakin yamanlara yaxşılıq etmək, yaxşılardan haqqında pislik etmək kimidir”².

A.Bakıxanovun mülayimlik haqqındakı baxışlarında qədim yunan filosoflarının, xüsusilə Aristotelin güclü təsiri hiss olunur. Məlumdur ki, Aristotelin etik baxışlarının mühüm cəhətlərindən biri orta ölçü anlayışı idi. Aristotel bu münasibətlə yazmışdı: “Orta mövqe – yaxşılığa mənsubdur”.

A.Bakıxanovun etik baxışlarında mülayimlik insan əxlaqının əsası kimi qeyd olunur. “Azadlıq ifrat dərəcəyə çatdıqda özbaşınalıqə çevrilir. Əgər şöhrətpərəstlik insana qalib gəlsə, onu öz nəfsinin qulu edər. Əgər əqlin diqqəti fəsada və boş xəyallara yönəlmiş olarsa, onda o (əql) axmaqlığə çevrilər. Böyük bilik təsəvvürlərin oyununa və hədsiz-hüdüdsuz axtarışlara yönəlmiş olarsa, o tərəddüdə və şübhəyə gətirib çıxarar”³.

A.Bakıxanov təbiətdə qanunauyğunluq və səbəbiyyətin mövcudluğunu xüsusi olaraq qeyd edir.

¹ “Bakıxanovun əlyazması”, səh. 9.

² Yəne orada.

³ Yəne orada, səh. 10.

A. Bakıxanovun fikrincə, bütün baş verən hadisələrin öz səbəbi var və bu səbəblər insanın yaxşı işlər görməsinə yönəlmişdir.

A. Bakıxanov hesab edir ki, dünyada mütləq pislilik yoxdur, pislilik nisbidir. Ona görə də Bakıxanovun etik baxışlarında dünyada mövcud olanların hamısının xeyir üçün yaradıldığının izahına və sübutuna xeyli yer ayrılmışdır. Bununla əlaqədar o yazır: “Şər hiss olumarsa, o da xeyir üçündür. Aydın ki, böyük xeyir xatirinə cüzi şərə yol vermək özü məsləhətli və xeyirlidir. Necə ki, ilan vurmuş barmağın kəsilməsi bütün bədəni qorumaq üçün zəruridir”¹.

A. Bakıxanova görə tərbiyənin və təhsilin, eləcə də əxlaqın vəzifəsi xeyirxahlıq hissini aşılamaqdan ibarətdir. O öz fikrini qısa olaraq belə şərh edir: “Həyatda yaxşılığı səxavətlə ək!”²

A. Bakıxanov xeyir və şərden bəhs edərkən, xeyir anlayışına ümumi və mütləq mənalarnı əlavə edir. Bakıxanovun fikrinə görə xeyir odur ki, o ümumiyyə fayda versin və belə xeyir üçün, yəni ümuminin faydasına yönəldilən xeyir üçün nisbi pisliliklə razılaşmaq lazımdır. O, çoxlarına ziyan vurmaq hesabına ayrı-ayrı adamlara yaxşılıq etməyə can atanları kəskin tənqid edirdi. “Dünyada adamların işinin çoxu qərəz üzündən olduğundan hər faydalı işə yaxşılıq və hər bir zərərli nəticələnən işə yamanlıq demək olmaz. Adamların yaxşı işlərinin çoxu yamanlıqdır. Çünki bir nəfərə yaxşılıq etməklə min nəfərə zərər yetirir. Bu ona bənzəyir ki, soyuq dəymiş adamı isitmək üçün elə bir od qalayalar ki, o oddan bir şəhər alışıb yana. Belə olduqda, lazımdır ki, hər kəs özünün bütün işlərini və hərəkətlərini insaf gözü ilə mülahizə etsin: başqasına yamanlıq etmək fikrində olan adama yaxşılıq etsin. Çünki birisi başqasını bir işə zövq edirsə, o işi gözü görmüş kimidir. Çox vaxt olur ki, bir nəfər günahkarın halına acıyaraq və ya öz mənafeyi ucundan qanunla cəzaya layiq olan adamı xilas edir və sevinib deyir ki, bu gün mən yaxşı iş görmüşəm. Daha orasını bilmir ki, bu vasitə ilə o başqa cinayətkarlara da cəzadan xilas olmaq ümidi vermiş bir günaha batmışdır.

Günahkarın bağışlanmasına vasitəçilik etmək ümumin asayişini pozan ən pis hərəkətdir.

Günahkarın haqqında vasitəçilik edən şəxs iş sahibini ya zalım bilir və ya onu günaha batırmaq istəyir. Cəza yersizdirsə – zülmür,

haqdırsa müqəssirə cəza verməmək günahdır və başqalarının tüğyanına səbəb olur.

Bağışlamaq əxlaqın ən gözəlidir. Lakin bu bağışlamaqdan zülm doğmamalıdır”¹.

A. Bakıxanovun fikrincə əxlaqda ən gözəl cəhət ondadır ki, o bir nəfərin iztirabı hesabına minlərlə başqalarının taleyini yüngülləşdirir. Bununla belə, ya öz şəxsi arzusu ilə, ya da yaxşılıq etmək istəyən, lakin öz şəxsi xeyrini də yaddan çıxarmayanı yaxşı adam hesab etmək olmaz. Çünki öz xeyrini yaddan çıxarmadan yaxşılıq etmək qəhrəmanlıq deyildir. Yaxşılığı o adama etmək lazımdır ki, sen ondan heç bir şəxsi fayda gözləməyəsən. “İnsan etdiyi yaxşılığı yadına saldıqca elə bir zövq alır ki, heç bir dövlət ona çatmaz; pis iş tutmuş adam isə əməlini düşündükcə xəcələt çəkəcək. Pis işin sahibi əməlini bürüzə verməsə də, ürəyində daim özünü məzəmmət edəcək və onun cəzasının qorxusundan asudə olmaz”².

A. Bakıxanov yaxşı ilə pisin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün yaxşılıq edən adamın halı ilə pislilik edən adamın halını müqayisə edir. O göstərir ki, birincinin, yəni yaxşılıq edənin ürəyi sakit və məmnundur, işlərinin qaydasında getdiyi müşahidə olunur. Belə adama bədbəxtlik üz verdikdə hamı onun halına acıyır və köməyinə gəlirlər. Belə adamın haqqını hətta düşmənləri də dana bilməzlər. Əksinə, pis iş görə, ədəbsiz adam həmişə etdiyi pis əməllərinin aşkara çıxacağından qorxur və bədbəxtlik üz verdikdə özünü itirir. O, yaranan vəziyyətdə hər cür alçaqlığa gedə bilər. Belə adam səlahiyyət sahibi olarkən yerli-yersiz özünü tərifləyir başqalarına isə zülm edir. Bir bəlaya düçar olduğu zaman tənə və məzəmmətdən başqa heç nə eşitmir. Hətta dost hesab etdiyi adamlar ondan üz döndərir, kömək əvəzinə onu təhqir edirlər. Çünki onlar da onun özünə bənzər adamlardır. “İnsaf gözü ilə baxsaq görürük ki, birincilər (yaxşılar – H.H.) ikincilərin (pislərin – H.H.) əlində məğlub olduqları halda belə, yenə qalibdirlər. Heyf o adama ki, yaxşılığı bacarır, lakin etmir”³.

A. Bakıxanov hesab edir ki, mənəviyyatca saf, təmiz olmaq üçün insan fiziki cəhətdən sağlam olmalıdır. Orqanizmin fiziki sağlamlığı

¹ “Bakıxanovun əlyazması”, səh. 11.

² Yenə orada, səh. 12.

¹ “Bakıxanovun əlyazması”, səh. 13.

² Yenə orada, səh. 14.

³ Yenə orada.

hər bir şeyin mahiyyətini dərk etməkdə və düzgün nəticə çıxarmaqda insana kömək edir. Çünki qarşıya çıxan maneələri dəf etməkdə insana möhkəmlilik və enerji lazımdır. "Orqanizmin sağlamlığı maldan, dövlətdən və rütbədən deyil, insanın fiziki vəziyyətindən asılıdır. Əgər sağlamlıq rütbədən asılı olsaydı, onda ən sağlam adamlar yüksək rəsmi vəzifə tutanlar olardı, lakin əslində rütbəsi və dövləti artan adamların zəhməti və tələbatı daha da artır"¹.

A.Bakıxanov qeyd edirdi ki, əgər biz özümüzədən yuxarı mövqedə olanla rastlaşdıqda özümüzü bədbəxt hesab ediriksə, onda biz öz nəzərimizi bizdən aşağı olanlara yönəltməliyik. "Əgər bizim arzumuz bizim vəziyyətimizə uyğun gəlirsə, biz bunu xoşbəxtlik adlandırırıq, əgər əksinə olarsa, onda onu bədbəxtlik adlandırırıq: həqiqi bədbəxtlik odur ki, adam müsibətə tab gətirməyərək özünə təsəlli yolu tapa bilməsin. Bizim payımıza düşən müsibətin iki səbəbi ola bilər. Məhz, onun günahkarı ya biz özümüz, ya da başqa birisi olur. Əgər səbəbkar özümüzükse, onda başqasını deyil, özümüzü günahlandırmalıyıq. Əgər biz özümüz səbəbkar deyilikse, onda ola bilsin ki, bizim etdiyimiz pisliliyin nəticəsi yaxşılıq olsun. Çox vaxt mütləq xeyir üçün ayrıca bir adama nisbi zərər vurmaq olursan..."².

"Əxlaqın yaxşılaşdırılması"nda A.Bakıxanov təbiətdəki qanunauyğunluqlardan ətraflı şəkildə bəhs edir. O yazır ki, bəzi insanlar bütün hadisələri bəxtə bağlayır və belə fikirləşirlər: "Görürsənmi, bunların hamısı mənim bəxtimdəndir. Mən gəmiyə minən kimi tufan qopdu və ya filan hadisə baş verdi. Bunların hamısı ona görə baş verir ki, mən bədbəxtəm, hadisələr mənə şərait yaratmır". "Yazıq onu başa düşmür ki, bunların ona dəxli yoxdur və o heç də o qədər qiymətli deyil ki, ona görə təbiətdə hər hansı bir dəyişiklik baş versin. Bütün baş verənlər təbiətdəki qanunauyğunluğun nəticəsidir, o adamın olmasının və ya olmamasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Naməlum bir şair yazmışdır:

"Dəryanın özünə görə dalğalanması vardır,
Çör-çöp elə bilir ki, dəniz onunla çəkişir"³.

A.Bakıxanovun etik baxışlarında iradə möhkəmliyinə və təmkinli olmaq xüsusiyyətinə xeyli yer ayrılmışdır. Onun fikrinə görə, zəif iradəli, özlərini tez itirən insanlar vaxtsız ölümə məhkumdurlar. İnsan gerek özündə möhkəm iradə tərbiyə etsin. Deyilənləri sübut etmək üçün belə bir misal çəkir: "Gəmi dənizdə fəlakətə uğradıqda gəmidə olanların hamısı qorxuya düşür. Əksər hallarda tez təşvişə düşən adam özünü itirir və xilas olmaq üçün heç bir vasitə tapmır, hətta öz hərəkətləri ilə öz məhvini tezləşdirir. Bu, tora düşən quşu xatırladır, quş tordan tez xilas olmaq üçün hövsələsizlikdən özünü tora vurmaqla tora daha çox dolaşır. Diri iken ölüm axtarmaq, ölüm ayağında həyat arzusunda olmaq qeyri-təbii və qanunauyğunsuzluqdur. Bu, çaşqınlığın tam təsiri altına düşməyin nəticəsidir"¹.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun etik baxışları adətlərlə də (ənənə, mərasim) əlaqədardır. Bakıxanovun fikrinə görə, bir ölkənin əhalisi öz ölkəsinin və millətinin qanun və qaydalarını bəyənir, başqa ölkənin əhalisi bunları qətiyyənlə bəyənir və hətta onlar bu qanun qaydalarını tənqid edirlər. Bakıxanov qeyd edir ki, əxlaqın bir çox qaydaları bir tayfanın nəzərində qiymətli və dəyişməz olduğu halda başqa xalqın nəzərində bu qayda qanunlar əxlaqa ziddir və yararsızdır. Etikənin ümumi, mütləq və dəyişməz normaları yoxdur. "Tarix kitablarının müəllifləri müxtəlif tayfaların zülm və qəbahətli işlərindən çox yazmış, hətta onların əksəriyyətini biabırçı adlandırmışlar. İndi biz təəccüb edirik ki, niyə insanlar bu işlərin pis tərəfini vaxtında başa düşməmişlər. Elə bizim əsrimizdə də o şeylər ki, İranda adət şəklini almışdır. Avropada qəbahət hesab olunur. Avropada yaxşı qəbul edilənlər isə ərəblər tərəfindən pislənir"².

A.Bakıxanov əxlaq normalarından bəhs edərkən subyektiv mühakimələrə deyil, obyektiv mühakimələrə müraciət etməyi zəruri hesab edir. Çünki, Bakıxanovun dediyi kimi, hər kəsin öz fikri vardır, şeylərin keyfiyyəti haqqında hər kəs biliyinə uyğun müəyyən nəticələrdən razı qaldığına görə fikir yürüdür. "Çox ola bilir ki, kimsə öz nadanlığı üzündən başqasını tərifləmək əvəzinə, onu pisləyir"³.

¹ "Bakıxanovun əlyazması", səh. 18-19.

² Yene orada, səh. 20.

³ Yene orada, səh. 21.

¹ "Bakıxanovun əlyazması", səh. 14.

² Yene orada, səh. 17.

³ Yene orada, səh. 17-18.

A.Bakıxanov insan xassələrinin mahiyyəti məsələsinə toxunaraq onu iki növə ayırır: onlardan biri anadangəlmə xassələr, ikincisi isə öz əməyi ilə qazanılmış xassələrdir. Bakıxanov qeyd edir ki, anadangəlmə xassələrin əlamətlərindən xilas olmaq, eləcə də onlara yiyələnmək olduqca çətindir. Bakıxanov yazır ki, bu məqsəd üçün böyük əziyyət və zəhmət çəkmək lazımdır. Öz əməyi ilə qazanılan xassələrin əlamətlərindən isə ilk vaxtlarda az bir sөy nəticəsində ya xilas olmaq, ya da onları qəbul etmək mümkündür. “Lakin vaxt keçdikcə bu sonradan qazanılan xassələrin əlamətləri möhkəmlənir və insanın təbiətində kök salaraq anadangəlmə xassələr kimi davamlı olur; belə bir deyim vardır: “Adət – ikinci təbiətdir”¹.

Bakıxanov insan təbiətinin mahiyyətindən bəhs edərkən xüsusi olaraq sevginin üzərində dayanır. O qeyd edir ki, sevgisiz insan ola bilməz, lakin sevgi müxtəlif adamlarda, müxtəlif formada təzahür edir.

A.Bakıxanov sevgi anlayışına çox geniş mənə verir. Bu xüsusiyyət (sevgi) insan təbiətindən və maddi aləmdən törəmədir, olduqca müxtəlif növdə təzahür edir. Birinci növ – meyildir, bu növ hər yerdə, istər bitkilər aləmində, eləcə də cansız təbiətdə baş verir. Məsələn, dəmirin maqnitə, samanın kəhrəbaya meyli kimi. İkinci növü – ünsiyyətdir, buna heyvanlar (cuşa gəlmiş) aləmində rast gəlmək olur. Uzun müddət ərzində yaranan ünsiyyət meylin yüksək səviyyəsidir. Məsələn, hər hansı bir heyvan hər hansı bir səbəbdən başqa bir heyvanla ünsiyyətə girir. Onunla görüşməkdən zövq alır, ondan ayrıldıqda isə kədərlənir. “İnsanlar əqlə malik olduqları üçün onlarda ünsiyyət daha mükəmməl olur”².

Bakıxanova görə ünsiyyətin ən yüksək zirvəsi sevgidir. Yaxşı adamla pis adam arasında, ədalətli ilə zülmkar arasında sevgi ola bilməz. Eyni zamanda ağıllı ilə axmaq arasında, vicdanlı ilə vicdansız arasında dostluq ola bilməz. Ona görə də hər kəsin əxlaqının necəliyini onun dostlarının əxlaqından da öyrənmək olar. “İnsanın dostu onun öz əqlinin dərinliyini müəyyən edən meyar dır. Müəyyən adam tərəfindən dostluğa qəbul olunan insanların əxlaq və tərbiyyəsi onun öz əxlaq və tərbiyyəsinə uyğun olur”.

Bakıxanov sevginin ən yüksək dərəcəsini “eşq” adlandırır (aşığıda “sevgi” sözü bizim tərəfirmizdən ən yüksək, güclü və hər şeyi unuduran, yəni “eşq” mənasında işlədilir). “Təbiət aləmində ruhlarla

ünsürlərin (materiya) arasında xüsusi əlaqə mövcud olduğu üçün, ayrı-ayrı maddələrin mahiyyətindən və ayrı-ayrı xassələrin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq canlı varlıqlarda sevgi başa çatmış (kamil) və başa çatmamış (naqis) ola bilər. Sevgi (hisslərin xarakterindən asılı olaraq) qəfil və ayıq ola bilər. Sevgi yaranmazdan əvvəl biz sevgimizin predmetinin kim olduğu haqqında və o bizə gələcəkdə nə verə biləcəyi barədə düşünməliyik. Əgər o əqlə batan və məqbuldursa, bu əsil xoşbəxtlikdir. Sədi yazır: “Eşq insanlıqdır, o səndə yoxdursa, yeməkdə və yatmaqda heyvanla şeriksən”.

Əks təqdirdə, heç olmasa imkan dairəsində, onun (sevginin) zərəri barədə düşünmək lazımdır, çünki sevgi ürəkdə möhkəmləndikdə bütün hissələr və xasiyyətlər onun qulu olur və əqlin artıq hansı isə bir tədbir görməyə gücü çatmır. “Sevgi elə bir oddur ki, özündən başqa hər şeyi yandırır”³.

A.Bakıxanov kainatda müxtəlifliklər və ziddiyyətlərlə yanaşı səbəbiyyət əlaqəsinin də mövcudluğunu qeyd edir. Bununla əlaqədar yazır: “Ziddiyyətlərin toplandığı bu aləm səbəblərin varlığı (mövcudluğu) ilə bağlıdır”⁴.

A.Bakıxanov xüsusiyyətin ümumiyyə, azın çoxa, hissənin tama münasibəti haqqında bir sıra maraqlı mühakimələr irəli sürmüşdür. Bakıxanov qeyd edir ki, etikanın ümumi qaydasına əsasən ümumi hər bir fərdə, bütöv isə hissədə öz ifadəsini tapır. “Onların hamısı istər ümumiyyətlə, istərsə də xüsusi olaraq gah bir-birilə bağlı və gah da ayrıldırlar. İnsanlar həm zahiri görünüşlərinə görə, həm də sifətcə bir-birindən fərqli olduqları kimi, əxlaqi cəhətdən də bir-birinə bənzəmir və olduqca müxtəlifdirlər. Dünyada iki nəfəri tapmaq olmaz ki, onların əxlaqi bir-birinin eyni olsun, hər bir ferdin hər bir ayrıca hadisəyə dair öz rəyi olur”⁵.

Bakıxanov hissə ilə tam arasındakı münasibət haqqındakı mülahizələrini ümumiləşdirərək yazır: “Bədənin bir əzası (üzvü) ağrıdıqda bütün əzalar (üzlər) ağrıyır. Buradan aydın olur ki, bədəndə olduğu kimi, aləmdə olan bütün şeylər də bir-birilə əlaqədərdir və bir-birindən asılıdırlar”⁶.

¹ “Bakıxanovun əlyazması”, səh. 29.

² Yəne orada, səh. 31.

³ Yəne orada.

⁴ Yəne orada, səh. 33.

¹ “Bakıxanovun əlyazması”, səh. 25.

² Yəne orada, səh. 26.

Öz etik baxışlarında insanlarda əməksevərliyin tərbiyəsinə A.Bakıxanov xüsusi diqqət verir. O, əmək sərf etməyi sevməyən adamları tənqid edir. Bakıxanov yazır: “İşləmədən, çalışmadan Allah-dan nemət gözləmək sərgərdan (evsiz) avara olmaq deməkdir. Çünki bəxşişə layiq olmayan adama bəxşiş vermək günaha batmaq deməkdir...

...İşin sayəsində fiziki sağlamlıq, bilik və təcrübə qazanılır; məişət və axirətin savabı iş vasitəsilə əldə edilir... Dəfələrlə sübut olunmuşdur ki, çəkişmələrin əksəriyyəti işsizliyin nəticəsində yaranır...

Qədim millətlərdən biri olan Afina tayfasının qanununda özgə əməyinin bir hissəsini mənimsəyən tənbellər oğru kimi ölüm cəzasına məhkum olunurdular. Əgər tənbellik insanın təbiətində kök salarsa, onu əmək işdən ayırır, sonra getdikcə bədənin sağlamlığını və zahiri görkəmini pozmağa yol tapar. Fiziki keyfiyyətlər mənəvi (əxlaqi) keyfiyyətlərlə bağlı olduğuna görə, o daxili hisslərə xələl yetirər ki, bunun da nəticəsində insanda iradənin və bütün orqanizmin zəifliyi baş verə bilər”¹.

A.Bakıxanov etik prinsiplərindən bəhs edərkən düzgünlüyü, düz sözü əxlaqın ən gözəl xüsusiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirir. O qeyd edir ki, düz danışmağa adət edən adam qorxu və həyəcəndən həmişəlik azaddır. “Həqiqət dərman kimi acı və faydalıdır. Filo-soflardan biri öyrədir ki, böyüklərə sözün düzünü demək lazımdır, belə ki, əgər onlar onu qəbul etməsələr də səni ona görə cəzalandırmazlar; Necə ki, deyiblər: yalançılıqda ölüm olduğu kimi, doğruluqda nicat var”².

A.Bakıxanov özünün etik mühakimələrini insanlar arasında qarşılıqlı münasibət məsələsi ilə sıx əlaqələndirir. Onun nöqteyi-nəzərinə görə dostluğa əsaslanan münasibət insana yüksək zövq verir. Ona görə də A.Bakıxanov belə bir nəticəyə gəlir ki, xoşbəxt adam o adamdır ki, onun çoxlu vicdanlı, sədaqətli dostu var.

A.Bakıxanova görə əsasən var-dövlət və vəzifə ilə maraqlanan adamla dostluq etmək olmaz, çünki o mütələq insana məxsus müqəddəs dostluq şərtlərini poza bilər. Əksinə, təbiətən rəhmli və insanpərvər adam həmişə dostluğa meyil edir. Hətta onun düşmənçiliyi də möhkəm olmur. Ona görə ki, onun düşmənçiliyi yaranan şərait-

dən irəli gəlmişdi. “İnsanların əksəriyyətində belə bir xüsusiyyət vardır ki, onların sənə ehtiyacı olduqda sənə təzim etməyə başlayırlar, sənin onlara ehtiyacın olanda isə onlar səndən onlara təzim etməyi tələb edirlər. Mən özüm bunların hamısını müxtəlif formalarda (vəziyyətlərdə) sınaqdan keçirmişəm”¹.

A.Bakıxanov iddia edir ki, mükəmməl əqlə malik insanda mükəmməl əxlaq olmalıdır, onun dostları isə dərin zəkaya və böyük ürəyə sahib olmalıdır. Əgər insan özü dostluq etməyə qadir deyilsə, onda o digərləri tərəfindən dostluq hissəsinə ümid etməməlidir. “İntiqam almaq istəyən adama qələbə arzu olunmazdır (ziyandır). Adama yaxşılıq etdikdə, öz hərəkətini, hətta işarə vasitəsilə də olsa, hamıya bildirməməlisən, çünki minnət qoymaqla yaxşılıq qiymətdən düşür. Sevinc əvəzinə peşmanlıq yaradarsan”².

A.Bakıxanov xalq arasında yaranan və yayılan dostluq hissini üç qrupa ayırır:

Birincisi – ümumi yaşayış yerlərində baş verir, istəyinə çatmaq üçün rəsmi tanışlıqdır.

İkincisi – aşkar mənfəət məqsədi ilə yaranan dostluq.

Üçüncüsü – ağıllı ilə həqiqətən bilikli (məlumatlı) adamlar arasındakı dostluq. “Bu cür dostluğa çox az rast gəlmək olur. Əgər belə dost rast gələrsə, onda onun üçün nəinki bütün var-dövlətindən, hətta candan da keçmək olar.

Yaxşı olar ki, dostluğu bilikli, ağıllı adamlarla edəsən. Bilikli və ağıllı adamlar hər bir işin vəziyyətini, hər addımın yaxşı və pis tərəflərini yaxşı başa düşdüklerine görə faydalıdırlar... Heç nə bilməyən avam adam, hətta faydalı iş görmək arzusunda olsa belə, elə hərəkət edir ki, nəticəsi xeyir əvəzinə ziyan getirir. Öz şəxsi işlərini idarə etməyi bacarmayan adam başqası üçün nə edə bilər? Yaxşı deyiblər: “Ağıllı düşmən axmaq dostdan yaxşıdır. Səninlə dostluq etməyə can atan adamın hansı isə gizli məqsədi olub-olmadığını və dostluq adını öz məqsədinə çatmaq üçün alət edib-ətmədiyini həmişə nəzərdə tutmalısan. Çox vaxt düşmən səni aldadaraq və müəyyən zərəərə salmaq niyyəti ilə dostluq iddiasında olur, özü zəiflədiyi halda isə, möhkəmlənmək üçün müvafiq şərait gözləyir”³.

¹ “Bakıxanovun əlyazması”, səh. 41.

² Yəne orada, səh. 48.

³ Yəne orada.

¹ “Bakıxanovun əlyazması”, səh. 33, 35

² Yəne orada, səh. 36.

* * *

A.Bakıxanov əxlaq prinsiplərinin düzgün tərbiyə olunması və inkişafı məsələsi üzərində xüsusi olaraq dayanır. O qeyd edir ki, bəzən əxlaqın tərbiyəsi və inkişafı düzgün müəyyənləşdirilmədikdə kiçik səbəblər böyük xoşagəlməz hadisələrin yaranmasına kömək edir və əksinə, əxlaq prinsiplərinin düzgün tərbiyəsi və inkişafı ən böyük xoşagəlməz hadisələri aradan qaldırmağa imkan yaradar.

A.Bakıxanova görə, insan öz işində mümkün qədər sadə və qərəzsiz olmalıdır. Bəzən kiçik işlərlə məşğul olmaq insanı böyük işlərdən ayırır. Ona görə də o bəzi ikinci dərəcəli işlərinin bir qismini yoxlanmış, düzgün əqidəli adamlara tapşırılmalı, özü isə işə ümumi rəhbərlik etməlidir. Lakin köməkçiləri özbaşına buraxmaq olmaz. İşə rəhbərlik edən həmin adamların işdə bacarığını və bu işə yararlı olub-olmadığını bilməlidir.

A.Bakıxanov yazır ki, "çox vaxt ağıllı adamlar elə bir hərəkotə yol verirlər ki, cahillər onu etməyi özlərinə ar bilirlər; eyni zamanda cahil elə hərəkotə edər ki, o öz müdriqliyi ilə ağılları heyran qoyar.

Buna heç də təəccüblənmək olmaz, çünki insan təbiəti daim dəyişməkdə və inkişafdadır. Düşmən haqqında da yaxşı danışmağı özünə adət et. Çünki düşmən onu eşitdikdə onun sənə ədavəti azalar, dostun isə sənənin əxlaqı gözəlliyinə inanar"¹.

A.Bakıxanova görə, insanın təbiətində onun həyatının müxtəlif dövrlərində xarakter xasiyyətinin müəyyən bir əlaməti üstünlük təşkil edir.

Pis hərəkotə edən adam tezliklə ətrafdakıların hörmətini itirir. Mənsəbpərəst, rütbə axtaran həmişəlik öz ehtirasının qulu olaraq qalır. Ehtiram arzusunda olan, şöhrətpərəst və təkəbbürlü adam özünü bədbəxt edir. Qara qəlbli adam öz günahlarına görə öz-özünü cəzalandırır. "Bir sözlə, əsil insan odur ki, öz şəxsi nöqsanlarını hamıdan yaxşı görsün, öz qabiliyyətini isə az əhəmiyyətli hesab etsin. Filosoflardan biri demişdir ki, gözlü adam odur ki, özünü dərk edə bilsin"².

A.Bakıxanov yalançıları xüsusi olaraq tənqid edərək yazır: "Özünü yalandan qoru. Əgər insanlar sənə olan bu nöqsanı hiss etsələr, onda sənənin düz sözlərinə də inanmazlar".

O həmçinin boşboğaz adamlara qarşı da kəskin çıxış edərək deyirdi: "Alçaq və boşboğaz çərəncilərdən uzaq ol ki, özün də onlar kimi olmayasan".

A.Bakıxanov özünün etik baxışlarında təvazökarlıqdan xüsusi olaraq bəhs edərək yazır: "Bu xüsusiyyət insanın yaraşığı, onun həyatı və mənəvi mənfəətlərinin mənbəyidir"¹.

Təvazökar adamların dostları çox, düşmənləri isə az olur. Hətta təvazökar adamların düşmənləri həmişə onlarla dost olmağa çalışırlar. "Təvazökar adam hər gün özünə diqqət yetirir və mümkün qədər öz nöqsanlarını düzəldir"².

Təvazökar şan-şöhrət və rəsmi mövqə axtarmır, hamıdan çox işləyir və bununla özünü göstərməyə çalışmır və öz işinə çox ciddi yanaşır. Qeyri təvazökar adam isə əksər halda acınacaqlı vəziyyətə düşür. "Rütbə sahibinin vəzifədən kənar edildiyi vaxt çəkdiyi qüسس-qəm, həmin vəzifəyə təyin olunduğu vaxtda etdiyi sadlıqdan artıq olur"³.

Dünya malı təvazökar adamı yoldan çıxarmır. Dövlət arzusunda olmaq, hətta onu varisə vermək məqsədi ilə də olsa mənasızdır, çünki, "qabiliyyətli oğulun buna ehtiyacı yoxdur, qabiliyyətsiz oğul isə ata-baba nəslinə ləkədir"⁴.

A.Bakıxanov təvazökarlığı ən gözəl əxlaqi keyfiyyətlərdən biri hesab etməklə yanaşı belə bir fikri də irəli sürür ki, "təvazökarlığı alçalmaq səviyyəsinə enməkdən qorumaq lazımdır". Əxlaqi cəhətdən gözəl və saf olan adam təkəbbürlü olmalıdır, çünki həddindən çox təvazökarlıq bir sıra adamlara zəiflik kimi görünür ki, bu da belə adam üçün çətinlik və əziyyətin yaranmasına səbəb olur.

A.Bakıxanov "Əxlaqın yaxşılaşdırılması" əsərində vicdan (insaf) və ədalət məsələlərinə böyük diqqət yetirir. "Vicdan elə bir aynadır ki, adam özünün bütün hərəkotələrini, işlərinin yaxşı və yamanını onda görə bilir. Bu keyfiyyətə malik olan adam öz əxlaqi nöqsanlarını tədricən düzəldir... Ədalətli adam öz xasiyyətində və hərəkotələrindəki pis cəhətləri heç vaxt yadından çıxarmır. O öz nöqsanlarını düzəltməyə çalışır"⁵.

¹ "Bakıxanovun əlyazması", səh. 52.

² Yene orada.

³ Yene orada, səh. 53.

⁴ Yene orada.

⁵ Yene orada, səh. 54.

¹ "Bakıxanovun əlyazması", səh. 40.

² Yene orada, səh. 49.

İnsanın vicdanı tərbiyə ilə və xüsusilə A.Bakıxanovun dediyi kimi, daha çox hissəsi xalq arasında geniş yayılan adətlərlə (ənənələrlə) bağlıdır. "...Vicdan insan təbiətinin bəzəyidir"¹.

* * *

*"Paxıllıq mütləq özünü bürüzə verən
daxili çirkinlikdir... Paxıllıq bacarığın
yoxluğunu göstərir".*

A.Bakıxanov

A.Bakıxanov belə bir fikir irəli sürür ki, insanın vicdanı kamillik səviyyəsinə çatdıqda o başqa insanlara edilən zülmü onun özünə edilən zülm kimi ədalətsizlik hesab edir.

A.Bakıxanova görə törədilən hər cür pislik mütləq cəzaya məhkumdur.

Öz etik baxışlarında A.Bakıxanov təvazökarlıq haqqında məsələni "yaxşılıq" və "pislik", itaətkarlıq və sadəlik və s. məsələlərlə əlaqəli şəkildə həm aydınlaşdırır, həm də şərh edir: "Bütün aləm tam vahid olduğuna görə, sənin Əmirə etdiyən pisiyə görə Zeyd tərəfindən cəzalandırılmağına təəccüb etmə"².

"Əxlaqın yaxşılaşdırılması" əsərində A.Bakıxanov insanın xarakter xüsusiyyəti olan qənaətçilikdən də bəhs edir. "Əgər dövlətli olmaq istəyirsənsə, qənaətçiliyə adət et". Bakıxanova görə, qənaətçi adamın əldə edəcəyi saysız-hesabsız faydalardan ən əsasları dördüdür:

Birincisi, qənaətçi adam xalq arasında əziz və hörmətli olar.

İkincisi, maddi cəhətdən təmin olunduqda, o gündəlik həyəcədən azad olacaq, riskə getməyəcək, alçaldılmağa dözməyəcək, tənələre qulaq asmayacaq və s.

Üçüncüsü, rahatlığını pozan, hər cür yüksəlişə maneçilik törədən hərəslilik və acgözlüklə əlaqədar yaranan sıxıntılardan azad olacaq. Həqiqətən "acgözlük" çox ağır iztirablara səbəb olur və ona görə acgöz adam həmişə dərddi olur. Onun dövləti nə qədər olsa da, yenə hesab edir ki, azdır. O, həmişə dövlətini artırmaq haqqında fikirləşir. Öz şəxsi mənfəəti üçün başqalarına ziyan vurmağa çalışır. Acgözlüyə meyl olmayan adam yüksək əxlaqa malikdir.

Dördüncüsü, ürəkləri yandıran paxıllıqdan azad olacaq. Doğrudan da paxıllıq odundan daha şiddətli od yoxdur"¹.

A.Bakıxanovun etik baxışları dini mövhumatdan azad deyildi. Bəzən o öz mühakimələrini möhkəmləndirmək üçün dini əhkamlara istinad edir.

Paxıl adam, A.Bakıxanovun fikrincə, heç vaxt sakit yaşaya bilmir. Paxıl adamın öz şəxsi dərdi və başqalarının sevinci həmişə onun qəzəblənməsinə səbəb olur. İnsanların sevinci paxıl adamı qəmləndirir. "Paxıllıq mütləq özünü bürüzə verən daxili çirkinlikdir. Paxıllıq bacarığın yoxluğunu göstərir".

Əgər paxıllıq insanın əsas xüsusiyyətidirsə, deməli, onun mütləq bacarığı yoxdur. Çünki bacarıqlı adam öz qiymətli vaxtını paxıllıq kimi iyrenc hissələrə sərf etməyə hayfi gələr. Bacarıqsız insanlar özləri də inanmırlar ki, nə vaxtsa bacarıqlı ola bilərlər. Ona görə də onlar bacarıqlı olanların paxıllığını çəkir və istəmirilər ki, onlar insanlığa fayda vermək üçün yaşayıb yaratsınlar. Belə insanlar haqqında A.Bakıxanov deyir: "Onlar başa düşməzlər ki, başqalarını səadətdən məhrum etməklə heç bir şey qazanmırlar. Bacarıqsız bacarıqlıda nöqsan olmasın arzulayır, çünki bacarıqlının hər bir nöqsanı onun üçün təsəllidir"².

A.Bakıxanovun fikrinə görə xəsis və paxıl adama əksər hallarda bütün topladığı dövlət əvəzində onun qismətinə, arzusuna çatışmazlıq və kədər düşür. Belə adam ya hər hansı bir hadisə nəticəsində müflis olur, ya da onun var-dövləti vərəsinə çatır. Hər iki halda xəsis və paxıl adama yalnız peşmançılıq qalır.

A.Bakıxanov dəfələrlə qeyd etmişdir ki, əxlaqı təmiz insanlarda xəsislik olmur. Onun fikrinə görə, xəsis adamlar dövlət əldə etməklə və yığmaqla öz şəxsi dincliklərini itirirlər. Əgər adamda dövlət əldə etmək bacarığı və hüququ yoxdursa, lakin o, heç bir əmək sərf etmədən dövləti toplamağa müvəffəq olubsa, hər hansı bir hadisə nəticəsində həmin dövlət əldən çıxacaq, ona isə qüسسə və peşmançılıq qalacaq. Əgər dövlət nəvə-nəticə üçün toplanıbsa, bu da əbəsdir, "çünki dəfələrlə təcrübə sübut etmişdir ki, dövlətinin övladı yoxsul, yoxsul-ların uşaqları isə təcridən dövlət və hörmət sahibi olurlar"³. Atanın

¹ "Bakıxanovun əlyazması", səh. 55.

² Yenə orada, səh. 56.

¹ "Bakıxanovun əlyazması", səh. 57.

² Yenə orada, səh. 58.

³ Yenə orada, səh. 59.

dövləti nəvə-nəticəyə deyil, onun özünə xidmət etməlidir. Xəsis insanların arzusu və məqsədi var-dövlət yığmaqdır, onlar unudurlar ki, tamahkarlıq onların dinc və yaxşı həyatını pozur.

A.Bakıxanov yazır ki, valideynin öz şəxsi bacarığı sayəsində yığıldığı dövlət onun özünə xidmət etməlidir, “o dövlətdən oğula pay düşür. Əgər bu pay saxlanarsa, o yadlara nəşib olacaq. Arvad öz payını təzə əri ilə xərcləyəcək, qız öz ərinin evinə aparacaq, oğul yad qızına verəcəkdir. Ədalətli ol. Gör bunun sənə nə xeyri var? Əgər desən ki, səni xatırlayacaq və sənənin adından xeyriyyəçiliklə məşğul olacaqlar, bu da hələ məlum deyil. Çünki kənar adam səni sənənin özünə istədiyindən çox istəyə bilməz. Əgər sən xeyriyyəçiliklə məşğul olmamırsansa, onda heç bir yad adam da bunu sənənin adından etməyəcək. Tutaq ki, qəbul olunmuş adətə (qaydaya) görə, sənənin dövlətinin müəyyən bir hissəsini buna (xeyriyyəçiyə) xərclədilər, lakin bu halda da onun şərəfi və axirət savabı ehsan verən adamlara çatacaqdır. Deməli, bütün qiymətli ömrünü mal-dövlət toplamaya və pula pərəstişə həsr etməyin heç bir mənası yoxdur”¹.

A.Bakıxanov “Əxlaqın yaxşılaşdırılması” əsərində səxavətlik məsələsi üzərində də dayanır. O göstərir ki, səxavətli olmaq yaxşıdır, lakin o məqsədəuyğun bölüşdürülmədikdə həddindən çox səxavətlik bədxərcliliklə bərabərləşir. Bədxərclilik də paxıllıq və xəsislik kimi lazımsızdır, insan israfçılığa yol verərək vəsaiti gərəksiz yerə xərclədikdə özünü bir çox zövqlərdən məhrum edir. Öz şəxsi mənafeyini güdərək israfçılıq edən adam ən alçaq, əxlaqsızdır. “Dövlət hamının xeyrinə sərf olunmalıdır” deyən A.Bakıxanov öz mühakiməsini yekunlaşdıraraq yazır: “Filosoflardan biri demişdir ki, səxavət bağlı qapılardan açardır”.

A.Bakıxanovun etik baxışlarının əsas xəttini “İnsan zəhmət çəkməli və öz əməyi ilə yaşamamalıdır” tezi təşkil edir. Bakıxanovun fikrincə, əmək insan həyatını gözəlləşdirir (zənginləşdirir). Əxlaqın ən gözəl xüsusiyyəti əməyə məhəbbətdir. Bakıxanov deyir: “Avaralardan qorx, uzaq ol, avaralıq bütün qüsurların ən pisidir”.

Bakıxanov özünün etik baxışlarında heç bir əmək sərf etmədən yüksək vəzifə tutanları kəskin tənqid edir və əksinə, öz namuslu əməyi ilə yüksək vəzifə tutan insanları isə tərifləyir.

A.Bakıxanov deyir ki, gecə-gündüz vəzifə dalınca qaçan əksər insanların necə narahat həyat keçirdiklərini görmək o qədər də

çətin deyil. “Yaxşı deyiblər: Tale istənilən məqsədə çatmaq yolunda maneədir. Bir halda ki, hər cür əməlin mahiyyəti bizdən gizlidir, biz hansı məqsədə və hansı yolla nail olacağımızı bilə bilmərik”¹.

A.Bakıxanov taleyə itaətkarlıq haqqında fikri dəfələrlə irəli sürmüşdü. Onun bu müddəası, şübhəsiz ki, səhvdir. Məlumdur ki, tarixi insanların özləri yaradırlar. “Tale” insana məqsədə çatmaqda maneə ola bilməz. Əksinə, müəyyən tarixi vəziyyətdə ictimai şəraitin özü zəruri və tamamilə əldə edilməsi mümkün olan məqsədlər irəli sürür.

A.Bakıxanovun etik baxışlarında ona müasir olan Azərbaycanın ictimai şəraiti öz əksini tapmışdır.

Öz sinfi xarakterinə görə, A.Bakıxanovun etikası keçici yer tutur: o, bir çox hallarda feodalizm etikasını tənqid edir, lakin bəzi hallarda isə həmin etikaya əsaslanır.

A.Bakıxanovun əxlaqı, əsasən kübar dairələrinə mənsub əxlaqdır. O, insanlara necə yaşamaq, öz həyatını necə yaxşılaşdırmaq və s. barədə tövsiyələr verir. Lakin bu olduqca həyatı və praktiki tövsiyələrini Bakıxanov çox vaxt Allaha, Qurana və dini əhkamlara istinad etməklə əsaslandırır.

Sonuncu vəziyyət Bakıxanovun etik baxışlarının feodal əxlaqı ilə möhkəm əlaqədə olduğundan xəbər verir.

Bakıxanovun etikasında zəngin həyat təcrübəsi hiss olunur. Onun etikası həyat müdrikliyi etikasıdır. Lakin bu etikada fəal mübarizəyə çağırış, qəhrəmanlıq, döyüş ruhu qətiyyətlə yoxdur.

Bakıxanov etikasının özünəməxsus mükəmməlliyinə baxmayaraq, o bir sıra ziddiyyətlərdən xali deyildir. Məsələn, “mütləq səadət” anlayışını vurğulayan Bakıxanov eyni zamanda qeyd edir ki, etikada mütləq norma mövcud deyildir, hər bir xalqın hər bir dövr üçün öz əxlaqı və hətta hər bir insanın xüsusi əxlaqı vardır.

Bəzi məsələlər, məsələn, sevgi məsələsi Bakıxanov tərəfindən fərdiyyətçilik nöqtəyi-nəzərindən şərh olunur.

Bakıxanovun etikası üçün səciyyəvi cəhət odur ki, o ya ayrı-ayrı fərdlərin marağını, ya da ümumbəşəri maraqları irəli çəkir, bu etikada hər cür əxlaqın sinfi cəmiyyətdə sinfi olması haqqında anlayış yoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, A.Bakıxanovun etikası xalq kütləsi deyil, əsasən cəmiyyətin savadlı təbəqəsinə, ziyalılara yönəldilmişdir.

¹ “Bakıxanovun əlyazması”, səh. 60.

¹ “Bakıxanovun əlyazması”, səh. 60-61.

Alovlu maarifçi olan A.Bakıxanov maarifi, elmi və mədəniyyəti təbliğ edirdi. O, dəfələrlə qeyd edirdi ki, maarifsiz insan heç bir vaxt cəmiyyətin dəyərli üzvü ola bilməz. Mədəniyyət və maarif bəşər övladının yaraşığıdır.

A.Bakıxanov hesab edirdi ki, “bəşər övladı vahid bir ailəni təmsil edir”. Bakıxanovun bu fikrini onun dünyagörüşünün məhdudluğu ilə izah etmək olar. O başa düşmürdü ki, antaqonist sinifli cəmiyyətdə bəşər övladı vahid ailəni təmsil edə bilməz. Bu yanlış fikirdən A.Bakıxanov ömrünün axırına qədər əl çəkə bilməmişdi. Bəşər övladının bütün təbəqələrdən, bütün siniflərdən ibarət vahid ailəni təmsil etməsi haqqındakı tezis A.Bakıxanovun etik baxışlarına böyük təsiri olmuşdur, etika problemlərinə yanaşmada isə sinfilik yoxdur.

A.Bakıxanovun sosial-fəlsəfi baxışlarında feodal qaydalarının tənqidi xüsusi yer tutur. A.Bakıxanov bir maarifçi humanist kimi hər vasitə ilə elm və mədəniyyəti təbliğ edirdi. O, fanatizmi, dini tərqiçiliyi amansızcasına tənqid edirdi.

Şəki hökmdarı Məmməd həsən xanı xarakterizə edərək A.Bakıxanov yazmışdı: “...O, işgüzar, qoçaq idi, qayda-qanunu sevir və onu öz xanlığının hər yerində tətbiq edirdi. Lakin, heyf ki, bu cür müsbət cəhətlər onda güclü fanatizm və qəddarlıqla birləşmişdi”¹.

A.Bakıxanovun dünyagörüşünün məhdudluğuna baxmayaraq, onun XIX əsrdə Azərbaycanda qabaqcıl ictimai və fəlsəfi fikrin inkişafı tarixində müəyyən rolu olmuşdur. A.Bakıxanovun Azərbaycan xalqının işıqlı gələcəyinə böyük inamı var idi. O, qüdrətli rus xalqının mədəniyyətinin ehtirashı tərəfdarı olmaqla yanaşı, rus mədəniyyətinin nailiyyətlərini hər vasitə ilə Azərbaycan əhalisi arasında təbliğ etməyə çalışırdı.

A.Bakıxanov öz həyatında ona rast gələn bütün çətinlikləri aradan qaldırarkən deyirdi: “Möhkəm ol, qoy ürəyin ağlasın. Kişiyə yalnız iradə xoşbəxtlik gətirir”.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH

*Qoy sən həqiqəti söyləyən zaman,
Qopsun min təhlükə, qopsun min tufan.
Gəl baxma bunlara, ey Mirzə Şəfi,
Uca tut daimu ari, şərəfi!*

Mirzə Şəfi

XIX əsrdə Azərbaycan ictimai fikir tarixində Mirzə Şəfi Vazeh, özünün fəlsəfi ideyalarla zəngin şeirlərlə tanınırdı¹.

Mirzə Şəfinin atası Kərbəlayı Sadıq, sonuncu Gəncə hakimi Cavad xanın yanında memarlıq edirdi.

Mirzə Şəfi Gəncə mədrəsəsində oxuyurdu. Mədrəsədə əsas tədris fənləri bunlar idi: şəriət, fars və ərəb dilləri, hüsn-xət. Gəncə mədrəsəsini bitirdikdən sonra Mirzə Şəfi ruhani adı almağa hazırlaşdı.

Azərbaycanın Rusiyaya ilhaq edilməsi (birləşdirilməsi) və ölkənin sosial-iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklər, Mirzə Şəfinin dünyagörüşünə böyük təsir göstərmişdi və o özünün ilk məqsədindən, ruhani olmaq fikrindən imtina etmişdir.

Mirzə Şəfiyə bilavasitə panteist-alim Hacı Abdulla güclü təsir göstərmişdir. Hacı Abdulla dövrünün qabaqcıl adamlarından biri idi. Mirzə Şəfi Hacı Abdulladan dərs alırdı və vaxt keçdikdən sonra onun davamçısı olmuşdur. Hacı Abdullanın gənc Mirzə Şəfiyə münasibəti haqqında 50-ci illərdə Tiflisdə yaşamış Adolf Berje yazır: “O zaman hələ mədrəsə tələbəsi olan gənc Şəfi, öz həmyerliləri – mollalara çox laqeyd münasibət bəsləyirdi və bütünlüklə Abdullanın təliminə maraq göstərirdi. Hacı Abdulla öz tərəfindən ona

¹ Mirzə Şəfinin anadan olduğu tarix indiyə qədər dəqiq müəyyən edilməmişdir. Bəzi sənədlərə görə o, 1800-cü ilə qədər, digərlərinə görə isə, XIX əsrin əvvəllərində anadan olmuşdur. Onun xidməti haqqında 1845-ci il üçün hazırlanmış formulyar siyahıda, Mirzə Şəfinin anadan olmasından 40 il keçdiyi, 1852-ci il üçün formulyar siyahıda isə onun 45 yaşında olduğu göstərilir. Beləliklə, təxmin etmək olar ki, Mirzə Şəfi XIX əsrin əvvəllərində anadan olmuşdur. O, 1852-ci ildə Tiflisdə vəfat etmişdir.

¹ “Bakıxanovun əlyazması”, səh. 65.

himayədarlıq edir, onun maarifə olan həvəsini dəstəkləyirdi və eyni zamanda gələcəkdə tərbiyəsini davam etdirmək üçün, onu lazımi vasitələrlə təchiz edirdi. Mollalar gənc Mirzə Şəfinin düşüncə tərzindəki bu dönüşü gördükdə, onunla gələcək məşğələlərdən imtina etdilər və beləliklə o, mədrəsəni tərk etməyə və öz gələcək taleyini qurmaq haqqında düşünməyə məcbur edilir.

Buradan şairin gələcəkdə ən səciyyəvi xüsusiyyətinə çevrilmiş şəxsi keyfiyyətinin inkişafı – ruhanilərə dərin nifrəti başlayır. Əgər onun mədrəsədə bilavasitə müşahidələrindən əldə etdiyi məlumatın nə qədər zəngin olduğunu nəzərə alsaq, o zaman müsəlman ruhanilərinin onun simasında necə qorxulu bir düşmən qazanmış olduqları aydın olar”¹.

Mirzə Şəfi azadkimli, dinin və mövhumatın düşməni kimi məşhur oldu.

M.F.Axundovun tərcümeyi-halında Mirzə Şəfi haqqında deyilir: “Gəncə məscidinin hücrələrindən birində bu şəhərdən olan Mirzə Şəfi adında biri yaşayırdı. Mən ondan dərs alırdım və dərs zamanı mənimlə bu hörmətli insan arasında yaxın dostluq əlaqələri yarandı. Bir dəfə bu hörmətli insan mənə sual ilə müraciət etdi:

“Mirzə Fətəli, elmləri təhsil etməkdən məqsədin nədir?” Cavab verdim ki, ruhani olmaq istəyirəm. Dedi: “Sən də onlar kimi riyakar və şarlatanı olmaq istəyirsən?” Təəccüb və heyrət etdim ki, bu nə sözdür. Mirzə Şəfi mənim halıma baxıb dedi: “Mirzə Fətəli, öz həyatını bu qaragüruhun içərisində puç etmə, başqa bir məşğuliyyət qəbul et!”

* * *

Mirzə Şəfi gözəl kalligraf idi. O deyirdi: “Şərqi müdrikləri, gözəl fikrin həm sözdə, həm də yazıda gözəl ifadə edilməsini çox yüksək qiymətləndirirdilər”.

Hacı Abdulla, Mirzə Şəfini Gəncədə Cavad xanın qızının malikanəsinin idarəsində mirzə vəzifəsinə təklif etmişdir. Lakin çox keçmədən, 1826-cı ildə, Rusiya-İran müharibəsinin başlanması ilə o bu vəzifəsinə də itirir. Gəncədə Mirzə Şəfi müxtəlif kağız və kitabların üzünü köçürməklə və fərdi dərslər verməklə məşğul olurdu.

¹ И.К.ЕНИКОЛОПОВ. “Поэт Мирза-Шаффи”, изд. АзФАН. Баку, 1938 г., стр. 11-12.

Mirzə Şəfi Vazeh

40-cı illərdə Mirzə Şəfi Tiflisə köçür. O zaman Mirzə Fətəli Axundov Tiflis məktəblərinin birində Azərbaycan dili müəllimi idi. Səhətinin pisləməsi ilə əlaqədar Mirzə Fətəli Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsindən azad olunması haqqında müraciət edir (məlumat verir) və onun yerinə M.F.Axundovun tövsiyyəsiylə Mirzə Şəfi dəvət edilir.

Zaqafqaziya məktəbləri müdiri Knopfa (3 may 1840-cı il tarixli) raportda Mirzə Şəfinin boş olan Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsinə qəbul edilməsi xahiş olunur.

Çox hörmətli, yüksək təhsilli insanlar, Mirzə Şəfini bu vəzifəni tutmağa tamamilə layiq bir insan kimi xarakterizə edirdilər. Bir çox xahiş və tövsiyələrdən sonra, Mirzə Şəfi şərqsünas mütəxəssislər, o cümlədən Budaqov qarşısında imtahan edilir. Mirzə Şəfi haqqında rəyində Budaqov yazırdı ki, o yalnız Azərbaycan dilini deyil, həm də ərəb və fars dillərini kifayət qədər bilir.

Nəhayət, Mirzə Şəfi Tiflis qəza məktəbinə müəllim vəzifəsinə qəbul edilir və orada Azərbaycan və fars dillərindən dərs verir.

“Müdiriyyətə hər il təqdim edilən “tədris müəssisələrinin nizamnaməsi”nin 74-cü paragrafi əsasında aparılan imtahan haqqında hesabatda Mirzə Şəfi haqqında belə deyilirdi: “Tatar dilində müvəffəqiyyətlər yetərli dərəcədə yaxşıdır: 2-ci və 3-cü sinif şagirdləri azərbaycanca kifayət qədər yaxşı yazır və oxuyurlar, hətta elələri var ki, bu dildə danışmaq iqtidarındadırlar” (“1843-cü il üçün rəhbərliyə təqdim olunan müxtəlif məlumatlar”, 7№-li işin arxivindən).

Məktəbdə dərs deməkdən başqa, Mirzə Şəfi fərdi dərslər də verirdi”¹.

* * *

Tiflisdə Mirzə Şəfi, Qafqaza sürgün edilmiş Rusiya ictimai fikrinin qabaqcıl təmsilçiləri, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın mütərəqqi xadimləriylə yaxın dostluq əlaqələri qurmuşdu. O, “Divani-hikmət” ədəbi-fəlsəfi dərnəyinin yaranmasının təşəbbüsçüsü və təşkilatçısı idi. Dərnəkdə bir çox mütərəqqi xadimlər, o cümlədən Abbasqulu ağa Bakıxanov da iştirak edirdilər.

¹ И.К.Ениколопов. “Поэт Мирза-Шаффи”, изд. АзФАН. Баку, 1938 г., стр. 31.

Dərnəkdə rus və Şərqi poeziyasının klassiklərinin ən yaxşı əsərləri, eləcə də Mirzə Şəfinin və A.Bakıxanovun əsərləri oxunur və müzakirə edilirdi.

Bu dərnək və Tiflisdə A.Bakıxanovla görüşləri haqqında, F.Bodenştedt yazır: “Mən rütbəsi və adı ilə seçilən Bakı sahibinin oğlu Abbas qulu xan ilə tanış oldum. O, Qərb əxlaq və adətləri, vəziyyət və şəraiti haqqında geniş biliyə sahib olması ilə, həmçinin ruslara müəyyən rəğbət ilə, öz tayfasının üləmələrindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirdi. Peterburq və Moskvada uzun müddət qalması sayəsində o, rus dilini mükəmməl mənimsəmişdi. O, çar sarayında qəbul edilmişdi və hətta rus ordusunun polkovniki rütbəsinə malik idi. Şərqi dillərini dərinlən bildiyinə, poetik şeirlərinə görə, dərin biliklə yazdığı böyük tarix ilə... o üləmələr arasında yüksək ad sahibi idi. Abbas qulu xan özünə hər yerdə hörmət hissi oyadan istedadlı insanlardan idi...”¹

F.Bodenştedtin dediyinə görə, Mirzə Şəfi ədəbi fəlsəfi dərnəkdə A.Bakıxanovla görüşdükdə ona layiqli hörmət etmiş, onu “böyük mütəfəkkir” adlandırmışdı.

Bu görüş zamanı onlar arasında özlərinin və özgələrinin nəğmələrinin oxunmasında əsil yarış (müsabiqə) ilə müşayiət edilən canlı söhbətlər aparılırdı.

F.Bodenştedtin ona yadigar olaraq bir şey yazmaq xahişinə, A. Bakıxanov öz şeirlərindən “ən gözəlini” – “Fatma tar çalarkən” şerini yazdı.

“Mirzə Şəfi şeirin gözəlliyini ucadan təriflədi və dedi ki, o şairə “böyük şöhrət gətirməlidir”².

* * *

Tiflisdə dövlət xidmətində olan Fridrix Bodenştedt, Mirzə Şəfi-dən fars və Azərbaycan dilləri dərsləri alırdı, Mirzə Şəfinin ən yaxşı şeirlərini köçürürdü və onları “Şərqdə min bir gün” adıyla 1850-ci ildə nəşr edilmiş öz qeydlərinə daxil etmişdi. Bir ildən sonra Bodenştedt, Mirzə Şəfinin şeirlərinin xüsusi nəşrini “Mirzə Şəfinin nəğmələri”

¹ И.К.Ениколопов. “Поэт Мирза-Шаффи”, изд. АзФАН. Баку, 1938 г., стр. 49-50.

² Yəni orada, səh. 50.

adı altında çap etdirdi. "Mirzə Şəfinin nəğmələri" Avropada 300 dəfədən çox nəşr edildi və bir çox xalqların dillərinə tərcümə edildi.

"Başqa ölkələrin ən yaxşı tərcüməçi şairləri öz əsərlərini Mirzə Şəfinin canlandırılmasına və təqlidinə həsr etdilər. O, italyan, fransız dillərinə (məşhur yazıçı Rossi tərəfindən) tərcümə edilmişdir, onun ingilis, İsveç, holland, ispan, portuqal, rus, çex və bütün slavyan dillərinə, həmçinin flamand, macar, qədim yəhudi dillərinə edilmiş tərcümələrinin gözəl, nəfis nəşrləri mövcuddur. Sonuncu tərcümə qədim ivriti yaxşı bilən bir alim tərəfindən edilmişdir"¹.

Mirzə Şəfinin əsərləri haqqında L.N.Tolstoyun fikirləri diqqətə layiqdir. 1880-ci ildə o, şair A.A.Fetə xəbər verirdi ki, bu yaxınlarda tanışlarından biri, ona Mirzə Şəfinin onda dərin təəssürat oyadan şeirlər kitabını gətirdi. Bu təəssürat haqqında L.N.Tolstoy yazırdı: "Bu yaxınlarda o mənə Mirzə Şəfini gətirdi... orada çox gözəl şeylər var. Sizin onlardan xəbəriniz varmı?"²

Bodenştedt, Mirzə Şəfinin əsərlərinin müvəffəqiyyətlərini görərək, sonrakı nəşrlərdə onun müəllifini təkzib etməyə başladı və özünü "Mirzə Şəfinin nəğmələri"nin müəllifi kimi qələmə verdi³.

Bu plagiat sayəsində Bodenştedt geniş şöhrət qazandı.

Avropa avantüristlərinin (fırıldaqçıların) Rusiyaya, M.Y.Lermontovun ifadəsilə – "xoşbəxtlik və rütbə qazanmaq məqsədilə" yönəlmiş belə həyasız plagiat halları istisna deyildi. İstər ədəbiyyat tarixi sahəsində, istərsə də bütövlüklə ölkəmizin xalqlarının elm və mədəniyyətinin inkişafında bir sıra faktlar göstərir ki, bir çox böyük elmi ixtiraların, ədəbiyyat və sənət əsərlərinin yaranmasında prioritet (ilkinlik), şübhəsiz, vətənimizin alimlərinə və yazıçılarna məxsus olduğu halda, ayrı-ayrı "Qərb mədəniyyəti təmsilçiləri" tərəfindən çəkinmədən və alçaqcasına mənimsənmiş və oğurlanmışdır".

* * *

Mirzə Şəfi, bir maarifçi olaraq maarifçilik ideyalarını təbliğ edirdi və xüsusilə qabaqcıl rus mədəniyyətinə böyük diqqət yetirirdi. "Mirzə Şəfi rus ədəbiyyatı ilə yaxşı tanış idi. Bizə onun yalnız

¹ Журн. "Русская старина", т. 54. С.-Петербург, 1887 г., стр. 414.

² Л.Н.Толстой. Полное собрание сочинений, т. 63. М.-Л., 1934 г., стр. 14.

³ Bu məsələ ilə bağlı bax: A.A.Scyidzadə. "Mirzə Şəfi və ya Bodenştedt?" (F.A.Bodenştedtin plagiatçılığının mənşəyi, həcmi və xarakteri məsələsinə dair). Bakı, 1940-ci il.

ПѢСНИ

МІРЗЫ ШАФФІ

съ прологомъ

ФРИДРИКА БОДЕНШТЕДА,

въ переводѣ

Н. И. Эйфертъ.

МОСКВА.

Типографія Вильде. Верхняя Кисловка, собств. домъ

1880

"Mirzə Şəfinin nəğmələri" kitabının titullı səhifəsi.

A.Veltmanın bir tərcüməçisi, məşhur “Nə dumanlanmısan aydın dan işığı. Yərə şəh iləmi düşmüşsən?” şeiri çatmışdır.

Bu nəğmə “Muromsk meşələri” poetik hekayəsində (Moskva, 1831) yerləşdirilmiş və o vaxtdan geniş yayılmışdır¹.

Mirzə Şəfi ruhanilərə, mövhumata və istibdada qarşı kəskin çıxış edirdi, qadınların azad edilməsinə çağırırdı; dini adət olan çadra geyməyin qızğın düşməni idi. Şeirlərinin birində biz oxuyuruq:

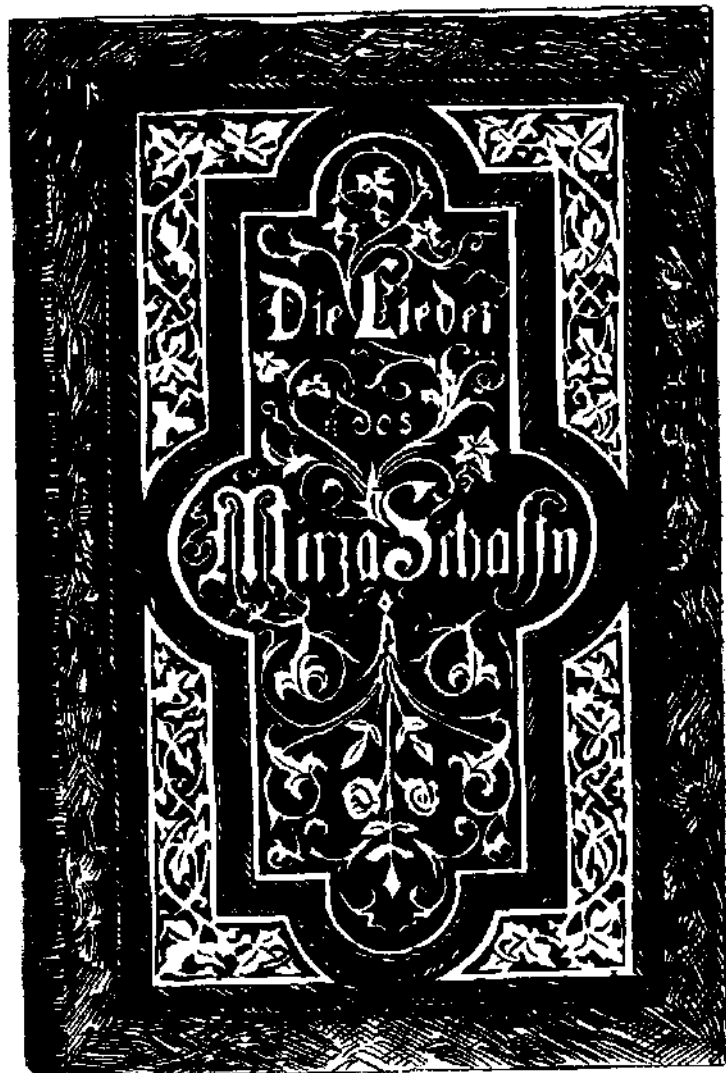
Tulla gəl çadranı... bilsin ki, dünya
Yoxdur yer üzündə senin tək afət.
Qoy senin nəzərin hər yana baxsın,
Baxışın qəlbləri yandırıb yaxsın.
Pəmbə dodaqların təbəssümləri
Ətrafa nur yaysın, açsın səhəri.
Sənə çadra kimi ey incə melək,
Tək gecə zülməti olsun bürüncək.
Tulla gəl çadranı... hüsnün tək hüsnü
İstanbul sultanı görməmiş be!e!
Uzun sıx kirpiklər arasındakı,
O aydın gözlərin – nurlu piyalə.
Aç qara gözünü , çadranı tulla!
Heyatda cəsur ol, yaşa qürurla.

Mirzə Şəfi, çadra geyməyi qadınlar üçün zəruri sayan müsəlman ruhanilərini ifşa edərək və qamçılaraq deyirdi:

Qadağan eyləmə, şeyx, yar üzünə baxmağımı,
Nə bilirsən necə ləzzət duyulur baxmaqdan?!

Mirzə Şəfi, müctəhidə (müsəlman ruhanilərinin başçısı) müraciətində, özünü insanlığın azadlığı və xoşbəxtliyinin nəğməkarı kimi, müctəhidə-irtica və xurafat vaizinə qarşı qoyaraq deyir:

“Kim aramızdakı fərqi görür?
Mən kiməm və bizim müctəhid kimdir?
Biz ikimiz də xalqa vəz oxuyuruq ki,
Ağıla daha çox azadlıq versin;
Mən nəğməylə – o isə iyrenc üz büzüşdürməklə,

“Mirzə Şəfinin nəğmələri” kitabının üz qabığı.

¹ И.К.Емихолопов. “Поэт Мирза-Шаффи”, изд. АзФАН. Баку, 1938 г., стр. 51.

Onun ürəyi qalın ətə batmışdır.
Belə ki, o görünmür əsla
Halbuki mən ürəklərdə,
Ağızlarda insanam

Tərəddüdlə, qısa ayaqları üstündə belə
O çıxış edir qoca qaz kimi
Fısıldayır, sanki tosğunluqla
Bütün insan günahlarını mədəsində daşıyır.
Mən ayaqdan yüngüləm, uçuram küçə boyu;
O hirslenir, için çəkir – mən zarafat edirəm
O gizlicə mənə məsxərəyə qoymağı sevir,
Amma mən onun açıqca cavabını verirəm
Mənim istehzalarından o çox qorxur
Mənə isə onun hiddətini görmək gülüncdür”.

Mirzə Şəfi ruhanilərin axirət dünyası haqqında söylədikləri fikirlərə qarşı kəskin çıxış edirdi. Ruhanilərin bu ağılsız fikirlərini ifşa edərək, Mirzə Şəfi dəfələrlə deyirdi ki, bizi əhatə edən real (gerçək) dünyadan başqa heç bir dünya yoxdur. O kəs ki insanları aldatmaq üçün ruhanilərin uydurmasından başqa bir şey olmayan axirət dünyasına ümidlə yaşayır, o axmaqdır.

Mirzə Şəfi deyir ki, müdrik insanlar ruhun ölməzliyinə inanmırlar.

“Axmaqlar gələcək həyat üçün hüzn edirlər,
burada yaşamırlar, amma yaşadırlar, bilməlisən!
Müfti cəhennəm və cinlərlə qorxudur,
Amma ağıllı ol və məyus olmamalısən!
Müfti inanır: o hər şeyi yaxşı bilir.
Amma Mirzə Şəfini inandırmamalısən!”¹

Mirzə Şəfinin bir sıra şeirləri, inam və həyat məsələlərinə həsr edilmişdir. Azadfikirli insan olaraq, o, Allahın adıyla şər iş görənləri qamçılıyırdı.

“Mən belə dedim gələn riyakarlara:
Kim özünə hörmət edir, Allaha pərəstiş edir.
Amma kim Allahın adıyla şər iş görür,
Qabacasına müqəddəs bir şeyi – məbədi ayaqlayır”².

Mirzə Şəfi alın yazısı və taleyə inama qarşı çıxaraq, hesab edirdi ki, ağıllı hərəkətlər insanın xoşbəxt həyatının zəruri şərtidir.

“Xeyir mi, yaxud şər mi gözləyir bizi
sonra taleyimizdə?
Məni qorxu götürmür,
Mən özümə deyirəm:
Kim ağılla yaşayır, xoşbəxt insandır
Və gələcəkdə də olacaq,
Həmişə esrədən-əsro!”¹

Azadfikirli Mirzə Şəfi, insan şəxsiyyətinin azadlığından ilhamla danışırdı, o, ehtirasla yer üzündə azadlıq arzulayırdı.

“İstərdim bütün yer üzünü
həbsdən azad edim...”²

Mirzə Şəfi real, obyektiv dünyanın insan şüurundan asılı olmayaraq mövcud olmasını etiraf edir və varlığı dərk etməyə çağırırdı. Mirzə Şəfi, özünün yazdığı kimi, bütün gücüylə varlığın sirtini (müəmmasını) dərk etməyə cəhd göstərirdi.

“Gəl tələbə! Sənə bir hikmət bildirmək istəyirəm, sən varlığın qiymətini dərk etməyi öyrənməlisən”³.

Mirzə Şəfi deyirdi ki, bütün mövcudiyət hərəkətdədir; dünyada daimi heç nə yoxdur.

“Hər şey daima gəlir və keçir,
Dünyalar kimi ətrafda hər şey gedib gəlir”⁴.

Mirzə Şəfiyə görə inkişaf, hərəkət sırf mexaniki xarakter daşıyır və sanki qapalı dairədən keçir.

“Dünyalar elə ətrafda dövr edirlər
Onlar həmişə köhnə yol ilə gedirlər”⁵.

¹ “Песни Мирзы-Шаффи”, в переводе Н.И.Эйфорта. Москва, 1880 г., стр. 159.

² Yəne orada, səh. 58.

³ Yəne orada, səh. 65.

⁴ Yəne orada, səh. 108.

⁵ Yəne orada.

¹ “Песни Мирзы-Шаффи”, в переводе Н.И.Эйфорта. Москва, 1880 г., стр. 52.

² Yəne orada, səh. 155.

Mirzə Şəfi zülmkar şahlara nifrət edirdi, onun əsərləri yer üzündə insanların azadlığını və sevinclərini boğanlara qarşı yönəlmişdi. Mirzə Şəfi dəfələrlə göstərirdi ki, xalqın cahilliyi və geriliyi, şahların hökmranlığını şertləndirmişdir.

Şeirlərinin birində Mirzə Şəfi nağıl edirdi ki, bir dəfə ondan şah haqqında nə fikirdə olduğunu soruşdular. Şair cavab verdi ki, şah ağılsız doğulub, lakin xalqın geriliyi və cəhəleti, şaha hakim olmaq imkanı verir¹.

Özünün siyasi şeir-pamfletlərində Mirzə Şəfi bütün gücüylə xalqı aldatmaq üçün öz manifestlərini çıxaran şahlara zərbə endirirdi. O, xalqın yadına salırdı ki, şahlar heç vaxt xalqın rifahı üçün, onun azadlığı üçün heç nə etməmişlər. Onların bütün üzdənirəq manifestləri bir məqsəd güdüdü: xalqa daha çox zülm etmək, azadlığını məhdudlaşdırmaq.

“Bir dəfə şah öz əliylə manifest yazdı” şeirində Mirzə Şəfi deyir ki, bir dəfə şah öz məzmunluğu ilə başqa manifestlərdən nəzərə cərpacaq dərəcədə fərqlənən bir manifest çıxartdı (elan etdi). Bu manifestin meydana çıxması, xalqda böyük təəccüb oyatdı:

Şah manifest yazdı əliylə bir gün,
Küllü-İran xalqı mat qaldı bütün.
“Necə müdrikənə gözəl kəlamlar!”
Bir-bir sevindilər bütün adamlar.
Hamı bayram etdi: “Dünyada təksən
Ey böyük şahımız sənə min əhsən!”
Baxdı Mirzə Şəfi bir xeyli müddət,
Bu səsələr qəlbində doğurdu heyrət:
“İran camaatı İranda, aman
Gör neçə baxır ki, şah ilə xana;
Onlar bir ağıllı iş gören zaman,
Tamam heyran qalıb sevinir buna”.

Müharibələrin xalqa gətirdikləri bədbəxtliklərin səbəbini, Mirzə Şəfi öz maraqları uğrunda məhvədicü müharibələr aparən şahlarda, xalqa zülm edənlərdə görürdü:

“Bir xalq o birini əzirdi,
və təhqiramiz (rüsveyçı) xoşbəxtlikdən
həzz alırdı.
Başqa xalq, yığıb gücünü
rüsveyçılığın intiqamını alaraq
yenə vuruşurdu.
Vaxtilə bu belə olurdu.
İndi də bu belə olmaqda davam edir.
Nəğmələrinin mövzusu mənə xoş deyil”¹.

Mirzə Şəfi bütün şahları riyakarlıq və yaltaqlıq düşkünləri kimi xarakterizə edirdi. Şahlara doğru söz demək olmaz. Doğru sözə görə onlar dərhal səni qovurlar və hətta dilini də kəsərlər:

“Bir vaxt şah mənə böyük mərhəmət edirdi
Tez-tez şikayət edirdi ki, o hələ
Qorxmadan həqiqəti söyləyən insan tanımır.
Görürəm, o boş yerə şikayət etmirdi,
O vaxt ki, ona mən həqiqəti dedim,
Dərhal şah tərəfindən sürgün edildim”.

Mirzə Şəfinin əsərləri içində, onun qaniçən, zülmkar hökmdarlara (müstəbidlərə) qarşı yönələn “Teymur” (“Teymurləng”) şeiri xüsusilə seçilir.

Bu şeir dərin sosial-siyasi məzmununa malikdir və azadfikirlilik ruhu ilə doludur. Mirzə Şəfi deyir ki, bir dəfə Teymurləng öz sarayında bir nəğmə eşitdi. Nəğmədə deyilirdi: “Kim şöhrətə görə yer üzündə insanların qanını tökür, o cəzasını alacaq və hamı tərəfindən lənətlənəcək”.

“Acıqlı Teymur bir dəfə saraydan
bir hava eşitdi.
Hökmdar özündən çıxıb
Qışqırdı, bozardı:
“– Qoy sənətkar (müğənni) buraya gəlsin!”
O saraya gəlir.
“– Əgər sənin şahın hiddətlə baxarsa,
Sənətkar, sən peşman olarsan?”

¹ “Песни Мирзы-Шаффи”, в переводе Н.И.Эйферта. Москва, 1880 г., стр. 71.

¹ “Песни Мирзы-Шаффи”, в переводе Н.И.Эйферта. Москва, 1880 г., стр. 168.

“– Nə üçün peşman olum? Vətənə xidmət etmək, sənətkara ilahi vergisidir...”

Teymurləngin sört xəbərdarlığına – “Şahlar həyatdan məhrum edirlər!”, müdrik nəğməkar qorxmadan ona cavab verir:

“– Bilirəm, şah! Tacsız pələng də səhrada öldürür.
Hətta daş-damın yüksəkliyindən düşərək...
İndi bunu sən də etmək istəyirsən?!”

Mərd nəğməkarın inandırıcı və açıq cavabı Teymurləngi peşman olmağa və azadlıq nəğməkarına bu sözləri deməyə məcbur etdi.

“– Belə, al üzüyümü
tez və redd ol,
yaşamaq istəyirsənsə!”

Mirzə Şəfi, istibdad və zülmkarlıq simvolu Teymurləngə qarşı azadlıq və xoşbəxtlik ideyalarının daşıyıcısı olan nəğməkarın mübarizəsini ümumiləşdirərək, belə bir nəticəyə gəlir ki, istibdad və zülm yox olacaq, azadlıq öz yerini tutacaq (qələbə çalacaq).

“O vaxtdan hökmdarın halı pisləşdi
ölənəcən o soldu
nəğməkar isə elə həmin
qorxunc mahnını oxuyurdu,
getdikcə ucadan və daha azad
məzlum xalq haqqında.
Tanrının qəzəbini istəyir
O kəsə ki, o hamıya zülm edir”¹.

* * *

*“Ağıllının güclüyə ehtiyacı olmaya bilər,
Amma güclü ağıllıdan öyrənməlidir”.*

Mirzə Şəfi

Mirzə Şəfinin yaradıcılığında etik məsələlər mühüm yer tutur. Mirzə Şəfi öyrədir ki, təvazökar olmaq, öz ağıllı ilə öyünməmək lazımdır. Uğurların nə qədər çoxdursa, o qədər sən təvazökar olmalısan.

“Kim ki, özünü ağıllı sayır,
Qoy heç olmazsa buna diqqət etsin:
Hətta günəş şüasını o vaxt yerə endirir ki,
O işıq saçır!”¹

Mirzə Şəfi deyir ki, adətən, təvazökar insanlar öz müvəffəqiyyətləri haqqında danışmazlar və əksinə, o insanlar ki, heç bir şey bacarmırlar, hamıdan çox qışqırırlar və özlərinə o keyfiyyətləri aid edirlər ki, heç vaxt onlara xas olmamış və xas deyildir. O kəs ki, sədəqətdən və məhəbbətdən hamıdan bərk qışqırır, onda nə o, nə də o birisi var. Mirzə Şəfiyə görə, insan bütün insanlığın xeyrinə çalışmalıdır. Hər kəs öz vaxtından ağılla istifadə etməlidir, orijinal bir şey yaratmalıdır:

“Sən özündə mahiyyət tərbiyə et!
Özge fikrinin qulu olma –
Gümüş kimi parıldayan hər şey
Qiyətli deyildir...”²

Mirzə Şəfi öyrədir ki, insan özü haqqında yalnız şəxsi fikri əsasında hökm sürməməlidir, çünki adətən hər kəs özü haqqında yüksək fikirdə olur. Bundan başqa, insan özünü tam dərk edə bilmir:

“İstəyirsən özün özünü öyrənənsən,
Özünü özündən uzaqlaşdırmalısan...
Özünü tanımaq çətindir sənə,
Özünü öpmək çətin olduğu kimi”³.

¹ “Песни Мирзы-Шаффи”, в переводе Н.И.Эйфорта. Москва, 1880 г., стр. 75.

² Yəni orada, səh. 173.

³ Yəni orada, səh. 187.

¹ Журн. “Русская старина”, т. 55. С.-Петербург, 1887 г., стр. 598.

Mirzə Şəfinin əxlaq təlimi öyrədir: şər gətirən, zərər verən insan olma!

“Günahın yükünü bütün insanlar daşıyırlar;
Amma o kəs ki, özünə zərər edir,
Günahın yarısını edir.
Hər vaxt qorxuludur
Günahı özgələre daşıyan toxum!”¹

Mirzə Şəfinin etikasına görə, bütün insanlar qardaşdılar.

* * *

*Kəskin söz deməyi bacarmaq gərək,
Yaxşı şeir yaratmağı bacarmaq gərək.*

Mirzə Şəfi

Mirzə Şəfinin bir çox nəğmələri, ateist şair Ömər Xəyyamın rübailərini xatırladır. Ömər Xəyyam kimi Mirzə Şəfi də öz fəlsəfi fikirlərini qısa, lakonik şerin poetik formasına salır:

“Xeyrxahlar da qəzəbli olurlar,
İsti məhəbbətdə də soyuq var,
Ən yaxşı gözəl qızılgülün də tikanları olur,
Amma, tək tikanlar, qızılgülsüz qəzəblidirlər”².

Mirzə Şəfi, onu başa düşməyən ağılsız insanlardan danışaraq, yazırdı:

“Nə vaxt ki, mən ağıl dalınca qaçdım,
Axmaqlara ağılsız göründüm –
O vaxt ki, onlarla bir oldum – ağıllı...
Yalnız ağılsız özünü ağıllı sayır!”³

Mirzə Şəfinin əsərləri dinə, zülmkar şahlara qarşı yönəlmişdir. Bütün həyatı boyu o, insanların azadlığı və xoşbəxtliyi haqqında nəğmələr oxumuşdur. Onun poeziyası optimizmlə doludur.

“Ey Mirzə Şəfi, nə gözəl ətir saçır
Sənin sehrli şeirlərin
Hələ heç vaxt oxunmamış,
Belə sevincli nəğmələr”¹.

XIX əsr Azərbaycan maarifçi şairi və alimi Mirzə Şəfi Vazeh, həm də bir sıra dərsləklərin müəllifi olmuşdur. Bu dərsləklər içəri-sində onun İ.Qriqoryev ilə birlikdə tərtib etdiyi “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı üzrə oxu kitabı” xüsusi yer tutur.

* * *

Mirzə Şəfinin şeirləri feodalları, ruhaniləri həcv edən, xalqa zülm edənləri, insan şəxsiyyətini alçaldanları, cəhaləti və mövhumatı, söz azadlığının boğulmasını, müasir ictimai quruluşun çatışmazlıqlarını amansız qamçılayan kəskin mübariz siyasi satiralardır, onlar demokratik ruhun daşıyıcısıdır.

Lakin o dövrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi münasibətlərinin geriliyi, ona ifşa etdiyi ictimai quruluşun sosial köklərini başa düşmək səviyyəsinə qalxmağa imkan vermədi və bunda istibdada və xalqın əsarətinə qarşı bu qorxmaz mübarizin – azadlıq və xoşbəxtlik nəğməkarının dünyagörüşünün tarixi məhdudluğu özünü göstərdi.

Mirzə Şəfinin poeziyası xalq ilə sıx bağlıdır; o xalqın əzab və iztirablarını, onun arzu və istəklərini əks etdirir.

¹ “Песни Мирзы-Шаффи”, в переводе Н.И.Эйферта. Москва, 1880 г., стр. 187.

² Yəne orada, səh. 189.

³ Yəne orada, səh. 177.

¹ Журн. “Русская старина”, т. 55. С.-Петербург, 1887 г., стр. 594.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

PROFESSOR MİRZƏ KAZIM BƏY (1802-1870)

“Qərb öz siyasəti ilə Asiyada maarif-çiliyi bərpa edə bilməz... Ölkənin islahatçıları ölkənin özündə doğulmalıdır”.

M.Kazım bəy

Azərbaycanda XIX əsr qabaqcıl ictimai fikrinin görkəmli nümayəndələrindən biri professor Mirzə Məhəmməd Əli Kazım bəydir.

Tanınmış şərqşünas professor İ.N.Berezin öz müəllimi professor Mirzə Kazım bəy haqqında yazırdı: “Çox varlı olmasa da oğluna müsəlman anlayışına görə əla təhsil vermiş, atasının evində tərbiyə almışdır. Atasından başqa Mirzə Məhəmməd Əlinin müəllimləri – ...ərəb qrammatikasından Molla Saleh Bilici, ritorika və məntiqdən Molla Əbdüləziz Xiskənci, hüquq elmi və onun bütün sahələrindən Şimali İranda məşhur hüquqşünas Şeyx Məhəmməd Bəhreynli olmuşdur. Mirzə Məhəmməd Əlinin parlaq fitri istedadı ona müsəlman təliminin tam kursunu çox tez başa vurmağa imkan vermişdi”¹. İ.N.Berezin yazır ki, Kazım bəy hələ ailədə olarkən, Azərbaycan, fars və ərəb dillərini mükəmməl öyrənmişdi. O, tam bir sıra elmləri öyrənir və vaxtı gələndə öz atasının yerini tutacağını güman edirdi.

Mirzə Kazım bəyin atası Qasım Kazım bəy Dərbənd sakini idi. Sonralar o, Dərbənddə şeyxülislam olmuşdu.

Mirzə Kazım bəyin “Ərəb dilinin müxtəsər qrammatikası” adlanan ilk elmi əsəri 1819-cu ildə, 17 yaşı olarkən çıxmışdır.

Professor Mirzə Kazım bəy 1842-ci il fevralın 12-də avtobiografik səciyyəli xatirəsində yazırdı:

“Gürcüstanı və ümumiyyətlə Zaqafqaziya diyarını Rusiyanın müzəffər silahının fəthinə qədər bütün Dağıstan və onunla qonşu əyalətlər gah İran, gah da Türkiyə ilə müttəfiq olan ayrı-ayrı ölkələrdən ibarət idi. Keçən yüzilliyin sonunda Quba və Dərbənd əyalətləri qələbələrinin gurultusu ilə müasir qonşularının bağrını yaran xüsusi xanlar tərəfindən idarə olunurdu. Yekaterinanın müasiri Fətəli xan bir müddət öz əzəməti və cürəti ilə şöhrətlənmişdi. Onun iqamətgahı Dərbənddə idi. Onun nazirləri arasında mənim babam da vardı və öz vəzifəsinə görə maliyyə naziri və yaxud xalq ərzağı popesçiteli demək olan Nazir rütbəsi daşıyırdı. Həmin xanın ölümündən sonra və rusların Zaqafqaziya diyarına yürüşləri zamanı iğtişaşlar və ara müharibələri artıq çoxdan bəri dünyəvi və hərbi həyatdansa ruhani və alim həyatına daha meyilli olan atamı müsəlmanların müqəddəs yerlərinə səyahət etməyə və öz həyatını elmə həsr etməyə vadar etdi”¹.

1820-ci ildə Kazım bəyin atası Qasım Kazım bəy çar hakimiyyət orqanlarına qərəzli münasibət bəsləyən şəxslərlə gizli yazışmada şübhəli bilinmiş, bütün əmlakı müsadirə edilərək Həştərxana sürgün edilmişdi. Bu barədə Kazım bəy bunları xəbər verir:

“...Rusiyanın həmişəki xeyrixahı, amma rütbəsinə görə xalq hüququnun müdafiəçisi olan atamın Dərbəndin yerli bəylərindən birinin simasında güclü düşməni var idi, o öz fitnə-fəsadları ilə hökumətin nəzərində atamın birinci ləyaqətinə ikincisi ilə kölgə salmağa müvəffəq olmuşdu; bu səbəbdən yaranan çoxlu narazılıqlar fəsadçının cidd-cəhdlə köməyi ilə gün-gündən artdı və bu, hökumətin hərbi məhkəmə təyin etməsi, onun atamı on dörd dostu ilə birlikdə malikanəsi alınaraq Həştərxana sürgünə məhkum etməsi ilə bitdi”².

1821-ci ildə Kazım bəy Həştərxana atasının yanına getmiş, burada özünə iş axtarmağa məcbur olmuşdu. O zaman Həştərxanda olan xarici missionerlər Mirzə Kazım bəydən Şərq dilləri, o cümlədən ərəb, Azərbaycan dilləri müəllimi olmasını xahiş etdilər. Azərbaycan, türk, fars və ərəb dillərini gözəl bilən Mirzə Kazım bəy təklifi qəbul etdi.

Şərq dilləri müəllimi olarkən, o özü müntəzəm surətdə ingilis, fransız, alman və qismən yəhudi dillərini öyrənir və sonralar 6 dildə – həm Şorq, həm də Qərb dillərində yazır, oxuyur və danışır.

¹ Журн. “Русский архив”. Москва, 1893 г., кн. 3, стр. 209.

¹ Журн. “Русский архив”. Москва, 1893 г., кн. 3, стр. 221.

² Yene orada, səh. 222.

Qafqaz üzrə Baş komandan A.P.Yermolov qraf Nesselrodeyə 28 oktyabr 1824-cü il tarixli raportunda bildirdi ki, bundan sonra Mirzə Kazım bəyin Həştərxanda qalması Rusiyanın ümumi siyasəti üçün təhlükəli və ziyanlıdır; onu sürgün etmək vacibdir¹.

Yermolovun tələbi yerinə yetirildi. Mirzə Kazım bəyi Sibirə sürgün etməyi qərara aldılar, lakin sürgünə gedərkən yolda o, ağır xəstələndi və müvəqqəti olaraq Qazanda saxlanıldı.

Qazanda Mirzə Kazım bəy özünə qarşı böyük maraq oyatdığı professor Fuksla tanış oldu və o, başqa alimlərlə birlikdə Maarif Nazirliyinə Kazım bəyin Qazan Universitetinin Şorq dilləri üzrə mühazirəçisi kimi Qazanda saxlanılması xahişi ilə müraciət etdi. Bir neçə aydan sonra alimlərin xahişi yerinə yetirildi. 1826-cı il oktyabrın 31-dən Mirzə Kazım bəy Qazan Universitetində Şorq dilləri üzrə mühazirələr oxumağa başladı.

İyirmi ildən artıq bir müddətdə Kazım bəy Qazan Universitetində məhsuldar elmi və pədaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, şorqşünaslığa dair çoxlu elmi əsərlər yazmışdır.

Kazım bəyin Qazan Universitetindəki fəaliyyəti çoxşaxəli idi. 1835-ci il nizamnaməsinin tətbiqi ərəfəsində Qazan Universitetində professor-müəllim heyətinin tərkibinin tədqiqat predmetləri və obyektləri müəyyən olunmuşdu. Nizamnamə ilə əlaqədar prof. M.Kazım bəyin də tədqiqatlarının obyekti müəyyən edildi². "... Mühazirəçi Kazım bəy məşğul olacaqdır: 1) Sədinin "Gülüstən"inin bəzi hissələrinin təhlili ilə; 2) Sədidən və digər İran müəlliflərinin əsərlərindən seçmə yerləri fars dilindən rus dilinə tərcümə etməklə və bu zaman müxtəlif yazı üsullarını öyrədəcək; 3) ərəb dilinin tədrisi üzrə isə əl-Quranın oxunması və düzgün tələffüzü, qrammatik qaydalarının izahı ilə və əl-Qurandan və ibn Xəllikanın "Vəfəyat əl-əyan və ənbə əbna əz-zəmən" ("Görkəmli adamların vəfatı və zəmanə oğulları haqqında xəbərlər") adlanan əsərindən tərcümələr etməklə məşğul olacaq"³.

Mirzə Kazım bəy

¹ Журн. "Русский архив". Москва, 1894, кн. 2, стр. 166-167.

² Mirzə Kazım bəyin fəaliyyətinin həmin dövründə Qazan Universitetinin rektoru məşhur rus alimi N.İ.Lobaçevski idi. Mexanika kursunu da o aparırdı.

³ Сборник "Казанский Государственный Университет имени В.И.Ульянова-Ленина за 125 лет. 1804/05-1929/30", изд. Казанского Университета, 1930 г., т. I, стр. 33.

1835-ci ilin yeni Nizamnaməsinə əsasən Qazan Universiteti dörd şöbə əvəzinə üç fakültəyə, yəni: fəlsəfə, hüquq və tibb fakültələrinə bölündü. Fəlsəfə fakültəsinin tərkibində iki şöbə: dillər və fizika-riyaziyyat şöbələri var idi, həm də dillər şöbəsi ümumi dillər və Şərq dilləri üzrə mütəxəssislər hazırlayırdı. “Nəhayət, artıq avqustun 20-də (1837-ci il – H.H.) popeçitel rektorun, prorektorun və tibb və fəlsəfə fakültəsinin 1-ci şöbəsinin dekanlarını təkrar səsə qoymağı təklif edərək, qalan seçkiləri təsdiq etdi. Sentyabrın 7-də belə də edildi, onda məlum oldu ki, Semyonov rektor, Foqt prorektor və Protopopov və Kazım bəy yuxarıda adları çəkilən fakültələrin dekanları seçilib”¹.

Məlum olduğu kimi, Qazan Universiteti elmi-tədqiqat işini genişləndirdi. Universitetin aparıcı professor və müəllimləri çoxlu tədqiqat əsərləri nəşr etdirirdilər. Qazan Universiteti mühüm elmi ekspedisiyalarda iştirak edirdi. Universitetin digər professorları sırasında Mirzə Kazım bəy Peterburq Elmlər Akademiyasının üzvləri – Fren, Topçubaşov və Dornla sıx əlaqə saxlayırdı².

Qazan Universitetinin elmi ictimaiyyəti və o cümlədən universitetin Elmi Şurası professor Mirzə Kazım bəyin əsərlərini yüksək qiymətləndirirdi. “Mükəlləfiyyət Şurası belə hesab edir ki, əvvəlcə universitet üçün əhəmiyyətli və ona şərəf gətirən əsərlərin, məsələn, Şərq dillərinin tələbələrinin prof. Kazım bəyin rəhbərliyi altında tərtib etdikləri Fars-Ərəb-Türk-Rus lüğəti kimi əsərlərin nəşri üçün vəsait axtarılmalıdır”³.

O vaxtlar Qazan Universitetində şərqşünaslıq elmi yüksək səviyyədə idi. Universitetin Şərqdə çoxlu daimi müxbirləri var idi. Maraqlıdır ki, professor Mirzə Kazım bəyin atası Qazan Universitetinin daimi müxbiri seçilmişdi. “...Lobaçevskinin təklifi ilə, şura 1837-ci il noyabrın 6-da Dərbənddə yaşayan Hacı Kazım bəyi (Məhəmmədخان bəyin oğlu, prof. Kazım bəyin atasını), ona ildə 100 manat məvacib təyin etməklə, universitetin müxbiri seçir, buna görə ki, o, universitetə Şərq dillərində əlyazmalar və “tarixə, ədəbiyyata, statistikaya və coğrafiyaya dair yalnız yerində toplanan məlumatlar”

¹ Сборник “Казанский Государственный Университет имени В.И.Ульянова-Ленина за 125 лет. 1804/05–1929/30”, изд. Казанского Университета, 1930 г., т. I, стр. 49.

² Yene orada, səh. 61.

³ Yene orada, səh. 108.

РУССКІЙ БІОГРАФИЧЕСКІЙ СЛОВАРЬ.

Иванъ - Ключаровъ

Изданъ подъ наблюдениемъ председателя Императорскаго Русскаго Историческаго Общества А. А. Полоцова

С ПЕТЕРБУРГЪ
Типографія Главнаго Управленія Удѣловъ Маловах 40
1897.

Prof. Mirzə Kazım bəyin bioqrafik очерki çap olunmuş
“Русский Биографический Словарь”in titull vərəqi.

çatdırı bilər. Şura eyni zamanda universitetin həmin müxbirlə mane-
əsiz əlaqə saxlaya bilməsi üçün Gürcüstanda baş komandana xahişlə
müraciət etməyi qərara aldı”¹.

Qazan Universitetində professor Mirzə Kazım bəy şərqsünaslığa
dair sanballı tədqiqat əsərləri ilə alimlər arasında böyük nüfuz
qazanmışdı. Mirzə Kazım bəyin adı təkcə Rusiyada deyil, xaricdə də
məşhur idi. “O (professor Mirzə Kazım bəy – H.H.). Avropa təhsil-
linə yiyələnmiş fars (azərbaycanlı – H.H.) aliminin nadir nümun-
əsidir. O, Dərbəndin əsilzadə nəslindən idi, orada onun babası
Dərbənd xanı Fətəli xanın vaxtında nazir – Xalq ərzağı naziri və yaxud
popeçiteli vəzifəsini tutmuşdu... Qazanda Kazım bəyin qarşısında
onun dərin erudisiyası və yorulmaz fəaliyyəti üçün geniş meydan
açıldı. Bu müddət ərzində əsərləri onun adını həm rus, həm də əcnəbi
alim və oriyentalistlər arasında məşhur etdi”².

Professor Mirzə Kazım bəy Qazan Universitetində 1827-1828-ci
akademik ilində öz fəaliyyəti haqqında bunları yazır: “1) Mən,
Q.Boldirevin hazırladığı İran Müntəxəbatını oxudum – tələffüz
öyrətdim. 2) Əlyazmalarını təhlil etdim, onlar vasitəsilə müxtəlif
yazı üsullarını göstərdim. 3) Dövlət Şahın yazdığı Təzkirə ət-qövl
şüəranın tərcüməsi ilə məşğul oldum; qrammatik qaydaları başa
saldım. 4) Əl-Quranın tərcüməsi ilə məşğul oldum, onun bəzi çətin
yerlərinə ən yaxşı yazıçıların verdikləri şərhləri tətbiq edərək, kök
sözləri, düzəltmə sözlərin mənalərini və qrammatik qaydaları izah
etdim. 5) İbn Xəllikanın ərəb dilində “Vəfəyat əl-əyan” əsərindən
bəzi parçaları oxudum və tərcümə etdim. 6) Karamzinin “Tarix”indən
bəzi parçaları rus dilindən fars dilinə tərcümə etdim”.

Qazan Universitetinin şərqsünaslıq üzrə elmi ekspedisiyalarının
və səyahətlərinin bütün planları ya professor Mirzə Kazım bəyin özü
tərəfindən, ya da onun bilavasitə iştirakı ilə tərtib olunurdu. Arxivlərdə
saxlanılan “magistrlər Berezin və Dittelin Avropa Türkiyəsi, Kiçik
Asiya, İran, Suriya və Misirə üçillik elmi səfərə göndərilməsi haq-
qında...” işdə, 128-ci vərəqdə “Kazım bəy tərəfindən tərtib edilən

¹ Сборник “Казанский Государственный Университет имени В.И.Ульянова-
Ленина за 125 лет. 1804/05–1929/30”, изд. Казанского Университета, 1930 г.,
т. I, стр. 120.

² “Русский Библиографический Словарь”, СПб, 1897 г., т. III, стр. 381-382.

УЧЕНЫЯ ЗАПИСКИ.

ИЗДАВАНІЯ

ИМПЕРАТОРСКИМЪ

КАЗАНСКИМЪ УНИВЕРСИТЕТОМЪ.

1835.

КНИЖКА I.

КАЗАНЬ.

ВЪ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ТИПОГРАФІИ.

1835.

Prof. Mirzə Kazım bəyin “1660-cı ildə Həştərxanın işğal olunması” məqaləsi çap
olunmuş “Ученые записки” jurnalının (1835-ci il) titullu vərəqi.

və 1841-ci ildə Qazanda nəşr olunan "Dittel" və Berezinin "Şərqi elmi səfər planı" verilir¹.

Professor Mirzə Kazım bəyin alim kimi dərin erudisiyası haqqında Brokqauz və Efronun Ensiklopedik lüğətində deyilir: "Onun şərqşünaslıq sahəsində dərin erudisiyası Avropa təhsilinə yiyələnməsi səbəbinə (o, ingilis və fransız dillərində yazırdı), Kazım bəyi dərhal istər Qərbi Avropanın, istərsə də rusların ən yaxşı oriyentalistlərinin cərgəsinə keçirdi"².

Akademik V.Bartold özünün "Avropada və Rusiyada Şərqi öyrənilməsi tarixi" əsərində Rusiyada şərqşünaslıq elmlərinin inkişafı və rus şərqşünaslığının baniləri haqqında danışarkən, Mirzə Kazım bəyin onlardan biri olduğunu göstərir. Professorlar Senkovski və Mirzə Kazım bəy öz tədqiqatları ilə rus şərqşünaslarının bütöv bir məktəbini yaratdılar. "Rusiyada ərəb, fars və türk dillərinin öyrənilməsindəki uğurlara xaricdən dəvət olunan professorların mühazirələrindən başqa Boldıryevin Moskvada (1811-1837), Senkovskinin S.-Peterburqda (1822-1847), Kazım bəyin Qazanda (1826-1845) və S.-Peterburqda (1845-1870) uzunmüddətli müəllimlik fəaliyyəti səbəb olmuşdu. Boldıryev XIX əsrin son onilliklərinə qədər rus universitetlərində istifadə edilən ərəb və fars dilləri üzrə dərs vəsaitlərinin müəllifi idi. Senkovski və Kazım bəy öz mühazirələri ilə rus şərqşünaslığını yaratmışlar; sonrakı nəsillərin demək olar bütün rus oriyentalistləri bu iki alimdən birinin şagirdi və yaxud onların şagirdlərinin şagirdi olmuşlar"³.

Peterburq Universitetinin dəvəti ilə Kazım bəy elmi fəaliyyətini Peterburqda davam etdirmək üçün Qazan universitetini tərk etdi.

Qazan Universitetinin alimləri Kazım bəyin şərəfinə vida gecəsi təşkil etdilər. Gecədə çıxış edən şagirdi prof. İ.N.Berezin müəlliminə özünün ən xoş arzularını şeirlə ifadə etmişdi. Aşağıda həmin şeirdən bir parça verilir:

"Mən inanıram və siz də inanın,
O öz böyük qəhrəmanlığını şərəflə

¹ Сборник "Казанский Государственный Университет имени В.И.Ульянова-Ленина за 125 лет. 1804/05-1929/30", изд. Казанского Университета, 1930 г., т. I, стр. 143, 144.

² "Энциклопедический словарь", изд. "Брокгауз и Эфрон", т. XXVI, стр. 925.

³ В.Бартольд, "История изучения Востока в Европе и России", изд. 2-ое. Ленинград, 1925 г., стр. 282-283.

II. О ВЗЯТИИ АСТРАХАНИ ВЪ 1660 ГОДУ.

ПИСЬМО АДЪЮНКТА МИРЗЫ КАЗЕМЪ-БЕКА
КЪ РЕКТОРУ КАЗАНСКАГО УНИВЕРСИТЕТА,
ЛОБАЧЕВСКОМУ (*)

Занимаясь составленіемъ на Англійскомъ языкѣ
полнаго содержанія Исторіи семи плаваній Сейдъ Мо-
хамедъ Ризы съ примѣчаніями, я встрѣтилъ сомнѣ-
ніе въ одномъ обстоятельстве, коего важность
заставляетъ меня безпокоить Васъ моею покорнѣй-

(*) Это письмо сообщено Учителю Астраханской
Гимназіи Маметеву, которому доверено разбирать
старой Архивъ Присутственныхъ мѣстъ въ Астра-
хани. Легко можетъ случиться, что какія нибудь
доказательства между бумагами встрѣтятся для
поясненія событій на которые здѣсь указано, и
которые въ Исторіи до сихъ поръ почти совсѣтъ
были умолчаны при недостаткѣ доводовъ.

"Ученые записки" журналіндан səhifə (1835-ci il)

Həyata keçirəcəkdir Nevanın sahillərində,
Şimali və əsrarəngiz Pamirdə;
Oriental müdrikliklə
Tanış edəcəkdir rus aləmini
Onda gəlin uzun yol qarşısında deyək:
“Yaxşı yol, yaxşı yol!”

Professor Kazım bəyin Peterburq Universitetində elmi-pedaqoji fəaliyyətə başlaması haqqında V.V.Qriqoryev yazırdı: “Fars dili kafedrasında Mirzə Cəfərin varisi tək-cə bizdə yox, bütün Asiyada və bütün Avropada hazırkı dövrün ən gözəl şəxsiyyətlərindən biri – dərin müsəlman təhsilini Avropa elmi ilə əsaslı tanışlıqla birləşdirən, istər ərəb, fars, türk, istərsə də ingilis, fransız, rus dillərini eyni dərəcədə yaxşı bilən və bu altı dilin hamısında yazan və dərc edilən asiyalı oldu”.

M.Kazım bəyin tələbələri arasında böyük şərqşünaslar vardır. Onlardan prof. İ.N.Berezinin, İ.A.İvanovun, N.İ.İlminskinin və bir çox başqalarının adlarını çəkmək olar.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, N.Q.Çernışevski Peterburq Universitetinin tələbəsi olarkən (1846–1850) professor Mirzə Kazım bəylə görüşmüşdü. Onların tanışlığı təsadüfi ola bilməzdi, çünki Çernışevski Şərq dilləri ilə çox maraqlanırdı. 1850-ci ildə N.Q.Çernışevski buraxılış imtahanlarına ciddi hazırlanırdı. Çernışevskinin gündəliyində 1850-ci il aprelin 15-də edilən bir qeyddə deyilirdi: “Oraya (imtahanlara – H.H.) mən Kazım bəylə birgə gəldim və bir qədər onunla söhbət etdim...”¹

Professor Mirzə Kazım bəy tərəfindən 110-dan artıq elmi əsər yazılmışdır, onların çoxunda Şərqdəki ictimai-siyasi və fəlsəfi cərəyanlardan bəhs edilir; Kazım bəyin Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə dair tədqiqatlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Mirzə Kazım bəy tam 100 il qabaq Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının əsas prinsiplərini yaratmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə olaraq mehç o, “Azərbaycan dili” istilahını elmi cəhətdən əsaslandırmış və tətbiq etmişdir. Həm də o belə yazırdı: “азербиджанский”².

¹ Н.Г.Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. I. М., 1948 г., стр. 368.

² М.А.Казым-Бек. “Общая грамматика турецко-татарского языка”, изд. 2-ое. Казань, 1846.

ЖУРНАЛЪ

МИНИСТЕРСТВА

НАРОДНАГО ПРОСВѢЩЕНІЯ.

ЧАСТЬ ОДИННАДЦАТАЯ.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ.

ВЪ ТИПОГРАФИИ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ

1 8 3 6.

Prof. Mirzə Kazım bəyin “Şərq söz sənətinin Avropada təşəkkülü və müvəffəqiyyəti, Asiyada isə onun tənəzzülü” məqaləsi çap olunmuş jurnalın titul səhifəsi.

ИЗСЛѢДОВАНІЯ ОБЪ УЙГУРАХЪ.

Никакое имя, въ Исторіи Сѣверныхъ народовъ и центральной Азии, не представляется намъ столь занимательнымъ, въ отношеніи къ древнимъ памятникамъ Словесности, и вмѣстѣ столь неопредѣленнымъ, по своему значенію, какъ названіе *Уйгуръ*. Въ первомъ отношеніи, многіе изъ Европейскихъ Ориенталистовъ и Химологовъ распространились весьма подробно, и увлекаясь излишнимъ усердіемъ и пламеннымъ воображеніемъ, хотѣли видѣть въ Уйгурахъ народъ древній и высокій по образованію; другіе же, болѣе умѣренные и притомъ болѣе основательные, добрались до глубины просвѣщенія Уйгуровъ и съ похвальною тщательностію, приблизительно означили степень, до которой могло доходить ихъ образованіе. Мы покуда можемъ довольствоваться учеными изслѣдованіями знаменитаго Абель Ремюза въ его «*Recherches sur les langues Tartars*» (249—329). Во второмъ же отношеніи, хотя мы находимъ такое же множество изслѣдованій ученыхъ Ориенталистовъ и знаменитыхъ Европейскихъ критиковъ; но, долго занимавшись этимъ предметомъ, въ самомъ дѣлѣ запутанномъ въ своихъ началахъ, и составилъ себѣ особый взглядъ изъ него, и сдѣлавъ выводы изъ многихъ, доступныхъ моему

Часть XXXI. Отд. II.

Prof. Mirzə Kazım bəyin "Xalq Maarif Nazirliyinin jurnalı"nda (1841)
çap olunmuş "Uyğurlar haqqında tədqiqatlar" məqaləsindən.

Azərbaycan dilinin öyrənilməsi sahəsində öz tədqiqatları haqqında danışarkən Kazım bəy yazırdı: "Mən xoşbəxtəm ki, bu predmet haqqında ilk dəfə olaraq belə müfəssəl yazı bilmisəm. İndi mən gənc orientalistlərin rus nəslinə üçün asudə vaxtlarının mənə imkan verdiyi qədər iş görmüşəm"¹.

M.Kazım bəyin şərqşünaslıq məsələlərinə dair demək olar bütün əsərləri ingilis, fransız və alman dillərinə tərcümə edilmişdir. Həmin əsərlər arasında "Bab və babilər: 1844-1852-ci illərdə İranda dini-siyasi iğtişaş", "Müridizm və Şamil", "Alim imam", "Dərbəndnamə", "Şərq dilləri elminin Avropaya gəlib çıxması və uğurları", "İslam tarixi" və bir çox başqalarını qeyd etmək lazımdır. Professor Kazım bəyin elmi əsərlərinin əksəriyyəti mükafatlara layiq görülmüşdü. Professor Kazım bəyin yaratdığı Azərbaycan dilinin qrammatikası 1846-cı ildə ikinci dəfə nəşr edilmiş və Demidov mükafatına layiq görülmüşdü.

Professor Mirzə Kazım bəy 1870-ci il noyabrın 27-də Peterburqda vəfat etmişdir. Şüranın iclasında Peterburq Universitetinin mühazirəçisi onun haqqında demişdir: "Uzun sürən və faydalı elmi və pedaqoji fəaliyyəti, dərin insanpərvərliyi və alicənab xarakteri Şüranın bütün üzvlərinə yaxşı bəlli olan mərhum Ə.K.Kazım bəyin şəxsinde universitetə ağır və əvəzsiz itki üz vermişdir". Professor İ.N.Berezinin yazdığı nekroloqda deyilirdi: "Nə qədər ki Şərq haqqında biliklər öyrəniləcək – bu işə heç vaxt başa çatmayacaq, – Kazım bəyin adı hörmətlə çəkilecəkdir".

* * *

Mirzə Kazım bəyin yazdığı "Azərbaycan dilinin qrammatikası"nın titullarında deyilir ki, o, "Qazan İmperator Universitetində Şərq dilləri üzrə ordinar-professor, S.-Peterburq İmperator Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvi, Londondakı Böyük Britaniya Asilə Cəmiyyətinin və İrlandiya Kral Cəmiyyətinin, Kopenhagendə Şimal Nadir Sənədlər Kral Cəmiyyətinin və s. üzvü olmuşdur"².

Böyük alim B.Dorn "Azərbaycan dilinin qrammatikası"nın Demidov mükafatına təqdim edilməsi münasibətilə öz resenziyasında

¹ M.A.Казым-Бек. "Общая грамматика турецко-татарского языка", изд. 2-ое. Казань, 1846. VII.

² Yene orada, səh. VII.

yazırdı ki, bu "...qrammatika Rusiya üçün çoxdan duyulan tələbat idi və məhz arzu etmək lazım idi ki, həmin əsər özündə Avropa təhsilini təbii dil bilgisi ilə birləşdirən, dilin hətta ən çalışqan və diqqətli avropalının belə gözündən yayınan bir çox incəliklərindən, necə dəyərlər, bələkdən agah olan şərqli tərəfindən yazılsın...

Cənab Kazım bəyin əsərinin bütün əvvəlkilərə münasibətdə məziyyətləri çoxdur və hər bir həvəskar... bu qrammatikanı özünə fayda ilə və məmnuniyyətlə oxuyacaq və ondan yəqin ki, xeyli bilik alacaqdır. Türk və tatar dilləri öz aralarında müqayisə edilmiş, qarşılıqlı surətdə biri o biri vasitəsilə izah edilmiş, qarşımızda çox müxtəlif ləhcələrdə şərh edilmişdir. Dərbənd və daha artıq dərəcədə bu vaxta qədər demək olar heç məlum olmayan, lakin indi Mirzə Kazım bəy tərəfindən aydınlaşdırılan Azərbaycan ləhcəsi (seyrəltmə mənimdir – H.H.) haqqında verilən bilgiler bilicilərin xüsusilə etimadını qazanmışdır, çünki hər ikisi gələcək araşdırmalara həvəsləndirən xeyli xüsusiyyətlərə malikdir və xüsusilə Azərbaycan ləhcəsi bizim Qafqaz məktəbləri üçün olduqca vacibdir. Hətta ədalət naminə demək olar ki, Kazım bəyin yalnız bu ləhcə haqqındakı qeydləri artıq kitaba xüsusi dəyər verir.

...Bundan başqa bütövlükdə əsərə səpələnən qeyd və bilgiler aşkar şəkildə sübut edir ki, müəllif onları nəinki dilin... ən yeni tədqiqatlarına da əsaslanaraq, böyük cidd-cəhdlə toplamış, həm də təcrübəli və düşünən filoloq kimi öz predmetinə nüfuz etmişdir. Bir sözlə, biz burada... bu vaxtadək nəşr edilmiş qrammatikalar arasında tərəddüd etmədən üstünlük verdiyimiz qrammatika əldə etmişik...¹.

* * *

Professor Mirzə Kazım bəy rus mədəniyyətinin möhkəm əqidəli tərəfdarı olmuşdur. Hələ 1853-cü ildə o, rus alimlərinin elm meydanında yeni, görkəmli uğurları haqqında fərəhlə danışdı. M.Kazım bəy deyirdi: "Ötüb-keçənlərə baxıb, Rusiyanın əqli fəaliyyətinin ildən-ildə necə uğurla təkmilləşdiyini görəndə adamın ürəyi açılır. Təkcə bizim aylıq bibliografik salnamələrimizə nəzər salmaq kifayətdir ki, ucsuz-bucaqsız vətənimizdə elm sahəsinin 60 milyonluq müxtəlif

¹ "Десятое присуждение учрежденных П.Н.Демидовым наград. 17 апреля 1841 года". С.-Петербург, 1841 г., стр. 38.

Таблица спряжения простых времени правильного вспомогательного глагола **اولدۇ**, существовать или сделаться.

Изменяемое наклонение:

Настоящее время.

Единственное число.

Турецкия.

Азербайджанския.

اولورم	улурумъ (я буду)	улурамъ или уладамъ.
اولورسن	олурсунъ	— اولاسنъ.
اولور	олуръ	улуръ или اولادي улиди.

Множественное число.

اولورمز	олурмуъ мы будемъ	улурмуъ или уладимъ.
اولورسنъ	олурсунъ	— улурсунъ или уласунъ
اولورлер	олурлеръ	улурларъ, улурларъ или улурларъ.

Прошедшее.

اولدۇم	олдумъ	— — — — —
اولدۇسن	олдусунъ	улдунъ или улдунъ
اولدۇ	олдуръ	улдуръ

Prof. Mirzə Kazım bəyin "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" kitabından səhifə. II nəşr, 1846-cı il.

xalq elementləri dairəsində özünə mərkəz tanımadığına əmin olasan, – son 25 il ərzində əqli fəaliyyətin irəliləyişi elə gözlənilməz nəticələr ərsəyə gətirmişdir”¹.

Mirzə Kazım bəy Şərq alimlərinin əsərlərini rus dilinə tərcümə edərkən sidq-ürəkdən arzulayırdı ki, Şərq xalqlarının elm və mədəniyyət sahəsində bütün nailiyyətləri rus dilinə tərcümə edilsin. Hələ Qazanda olarkən, Qazan universitetinin təntənəli iclasında (1836-cı il) o demişdi:

“Rusiya öz nəhəng yolunda Şərq ədəbiyyatının gözəl bağından hələ çox az çiçək dərməmişdir. O, şöhrətinin davamlılığının ilk əsaslarını möhkəmləndirməyə və bütün vətənə aid olanları təkmilləşdirməyə çalışmışdır”.

Professor M.Kazım bəy yazırdı ki, xalqın dili onunla birlikdə böyüyür, onun anlayışları ilə birlikdə inkişaf edir. Dili xalqın daxili və xarici həyat şəraiti zənginləşdirir, maarif yolunda uğurları təkmilləşdirir. “Hər bir xalqın dili iki əsas elementdən: xarici təsəvvürləri əks etdirən ideyaların ifadələrindən və daxili mənəvi həyatın ideyalarının ifadələrindən ibarətdir. Birincinin çoxluğu dilin zənginliyini; ikincinin bolluğu xalqın maarifini yaradır.

Hansı bir münasibətlə olursa olsun xalqın əxz etdiyi yad olan hər şeyi dilin formal quruluşunun öz ruhuna, öz qanunlarına tabe etmək zərurətinin dərk edilməsi dilin özünəməxsusluğunu təşkil edir. Burada dilçilik sistemində tez-tez mübarizə və dönüşlər baş verir, lakin dilin özünəməxsusluğu xalq ruhunun bütün çətinlikləri aradan qaldırdığı və yalnız özünün daxili qanununa əsaslandığı yerdə tanınır”².

Prof. M.Kazım bəy 1852-ci ildə rus dilinin zənginliyi və özünəməxsusluğu haqqında yazırdı: “Rus dili zəngin, özünəməxsusdur və artıq Avropanın mədəni dilləri arasında mühüm yer tutur. Onun zənginliyi onun öz başlanğıclarına aiddir; onun özünəməxsusluğu onun öz həyatının tarixi nailiyyətidir. Rus dilinin mədəniyyətinə biz bu nöqtədən nəzər salmalıyıq”³.

¹ Журн. “Современник”, СПб, 1853 г., т. XXXVIII, от. III, стр. 1.

² “Известия Имп. Академии наук по отд. русск. яз. и словесности”, СПб, 1852 г., т. I. Записка проф. М.К.Казем-бека, стр. 125-126.

³ Yene orada.

СОВРЕМЕНИКЪ

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЖУРНАЛЪ

ИЗДАЕМЫЙ СЪ 1847 ГОДА Н. ПАЗНОВЫМЪ И М. НЕКРАСОВЫМЪ

ТОМЪ XXXVIII

САНКТПЕТЕРБУРГЪ

ВЪ ТИПОГРАФИИ ЗАВЕРСА ПРАЧЪ

1853

Prof. Mirzə Kazım bəyin məqaləsi çap olunmuş «Современник» jurnalının titull sahifəsi.

*“İmkani daxilində biliyə marağını təmin etmək üçün ağıl ondan asılı olan bütün vasitələrə əl atır: o, predmet və hadisələri əvvəlcə ayrılıqda nəzərdən keçirir, onlar haqqında anlayışlar yara-
dır və sonra bu anlayışların öz arala-
rındakı münasibətinə görə və bu münasibətlərin nəticələrinə görə mühakimə yürüdür”.*

M.Kazım bəy

XIX əsrin qabaqcıl ictimai və fəlsəfi fikrinin bilavasitə səmərəli təsiri altında öz tədqiqatlarında istər rus, istərsə də Şərq və Avropa ədəbi mənbələrindən geniş istifadə edən alim və mütəfəkkir M.Kazım bəy dövrünün bir çox mütərəqqi ideyalarının daşıyıcısı olmuşdur.

Mirzə Kazım bəyin irsində onun ədəbiyyat və estetika məsələlərinə dair tədqiqatları əhəmiyyətli yer tutur.

1848-ci ildə “Северное обозрение” jurnalında “Elm və incəsənət” bölməsində Mirzə Kazım bəyin “Farsların mifologiyası, Firdovsiyə görə” adlı məqaləsi dərc edildi. M.Kazım bəy məqalədə mifologiyanın mənbələrinə mühüm əhəmiyyət verir, ibtidai insanın təfəkkür prosesində mifologiyanın rolunu və həmçinin onun xalqların tarixi, ədəbiyyatı və incəsənəti üçün əhəmiyyətini göstərir.

M.Kazım bəy öz tədqiqatlarında tarix üçün çox böyük əhəmiyyətə malik xalq yaradıcılığına – əfsanələrə, rəvayətlərə və i.ə. xüsusi diqqət verirdi. O yazırdı:

“Keçmiş zamanların əfsanələri və rəvayətləri xalqların tarixi və ədəbiyyatında heç də sonuncu yeri tutmur. Ötüb-keçmiş olaylar haqqında povest və hekayələr onları faktlar və hadisələrin elementləri şəklində tarixi məlumatlar kimi təqdim edir, tarix çox vaxt insan həyatının qaranlıq dövrləri haqqında mühüm sirlərin izahını onlardan tapır; ədəbiyyat onlardan zəngin xəzinədən olduğu kimi özünü bəzəmək üçün qiymətli materiallar əxz edir.

Əfsanəsi olmayan xalq, rəvayəti olmayan ölkə yoxdur: onlar köçürülərdə ağızdan-ağıza keçən hekayələrlə nəsildən-nəslə ötürülür; əzsavadlı təbəqələrdə onların etiqadlarının əsasını, ədəbiyyat və

IV

НАУКИ И ХУДОЖЕСТВА.

МИФЛОГИЯ ПЕРСОВЪ

ПО ФЕРДОУСИ.

Легенды и преданія старины занимают не последнее мѣсто въ исторіи и литературѣ народовъ. Повѣсти и разсказы о давнемъ быломъ представляютъ ихъ, какъ историческія данныя, въ видѣ фактовъ и элементовъ событій, исторія не рѣдко извлекаетъ изъ нихъ поясненія важныхъ загадокъ о темныхъ періодахъ жизни человѣческой; литература черпаетъ въ нихъ, какъ въ богатой сокровищницѣ, драгоценные матеріалы для своего украшенія.

Нѣтъ народа безъ легендъ, нѣтъ страны безъ преданій: у кочевыхъ, они передаются изъ рода въ родъ въ изустныхъ разсказахъ; у полубраваovanýchъ, они составляютъ основы ихъ повѣрій, главное содержаніе ихъ письменности, ихъ литературу и исторію; у просвѣщенныхъ, они служатъ богатою пищею для воображенія, какъ святыня народная. Нужно ли исчислять все народы вселенной, которые, болѣе или менѣе, имѣютъ право гордиться своими древностями и богатствомъ своей старины. Не говори о Грекахъ, Персахъ, Индѣйцахъ, Египтянхъ, Ки-
? Т. III. — Отд. IV.

Prof. Mirzə Kazım bəyin “Северное обозрение” jurnalında çap olunmuş “Farsların mifologiyası, Firdovsiyə görə” məqaləsinin (1848-ci il) başlanğıcı

tarixinin başlıca məzmununu təşkil edir; mədəni xalqlarda onlar xalqın müqəddəs ziyarətgahı kimi təxəyyülə zəngin qida verir”¹.

M.Kazım bəy göstərir ki, dünyada özünün əfsanə və rəvayətləri olmayan və onlarla fəxr etməyən xalq yoxdur. Yunanların, farsların, misirlilərin və başqa bu kimi xalqların nəinki ayrı-ayrı rəvayətləri və əfsanələri vardır, hətta onlar arasında gözəl bədii əsərlər – xalq yaradıcılığının həm dərin ədəbi, həm də sosial mənaya malik inciləri yaradılmışdır. Kazım bəy yazırdı ki, xalq yaradıcılığının – əfsanələr, rəvayətlər və mifologiyanın – köklərinin müxtəlif xalqlarda bir çox ümumi cəhətləri olsa da, bir xalqın mənəvi aləmi öz xüsusiyyətlərinə görə özge xalqın mənəvi aləmini əks etdirə bilməz.

Əsətlərin mənşəyinin əsas səbəblərinin diqqətlə nəzərdən keçirilməsi, M.Kazım bəyin göstərdiyi kimi, onların bütün xalqlar və tayfalarda eyni olduğundan xəbər verir. Lakin əsətlərin müxtəlifliyi, çoxcəhətliyi və əhəmiyyəti həmişə xalqın və yaxud tayfanın mədəniyyətinin inkişafı səviyyəsindən asılıdır. Daha sonra müəllifimiz deyir ki, hər bir xalq inkişafının körpəlik dövründə özünün təbii sadələşməsinə görə daha çox mövhumatın təsiri altında olur, onu insanın təfəkkürə can atmasının ilk zəruri nəticəsi hesab etmək olar. “İbtidai, kobud insanı təsəvvürümüzdə canlandırmaq; onun ağıl fəaliyyətə nə ilə başlayır? Hansısa bir gizli qüvvə qeyri-ixtiyari olaraq hissələri heyretə salan predmet və hadisələri izah etmə arzusu doğurur və bu birinci hərəkətdir, bu gizli qüvvəni biz biliyə maraqlandıracağıq. İmkamı daxilində biliyə marağını təmin etmək üçün ağıl ondan asılı olan bütün vasitələrə əl atır: o, predmet və hadisələri əvvəlcə ayrılıqda nəzərdən keçirir, onlar haqqında anlayışlar yaradır və sonra bu anlayışların öz aralarındakı münasibətinə görə və həmin münasibətlərin nəticələrinə görə mühakimə yürüdür. Deməli, insanın düzgün və ya düzgün olmayan, həqiqi və ya həqiqi olmayan mühakiməsi onun hissələrini heyretləndirən predmet və hadisələr haqqında özünün yaratdığı anlayışlara əsaslanır. İnsanın anlayışları dairəsindən kənara çıxan hadisələr haqqında mühakimə yürütməsi onda gizlənmiş hər şeyi bilmək istəyi səbəbinə onu zəif anlayışları izah etmək üçün mümkün olan bütün üsullara əl atmağa məcbur edir;

¹ Мирза Казем-Бек. “Мифология персов, по Фердоуси”. Журн. “Северное обозрение”. С.-Петербург, 1848 г., стр. 1 (bundan sonra əsərin adı qıscaca olaraq “Мифология персов...” göstəriləcəkdir).

bu zaman müxtəlif gümanlar peyda olur, gümanlardan isə insan sərt həyat şəraitində labüd olaraq yanlışlığa, xurafata yuvarlanmalı idi və bu xurafat onda möhkəmlənərək, mövhumat sahəsinə birbaşa yol açır.

İnsanların ilk cəmiyyətləri adi məişətlərində atalarını özlərindən qat-qat ağıllı hesab edirlər: buna indi də canlı nümunələrimiz var; hansısa bir qeyri-adi hadisənin səbəblərini kəndlidən soruşanda, o, həmişə belə cavab verir: “Allah bilir nədəndir, qocalar bu barədə belə deyirlər...”. Beləliklə, ata və babaların xatirəsinə hörmət ibtidai insanlarda o dərəcədə mühüm idi ki, onlar özlərini necə ağıllı və güclü hesab etsələr belə, öz əcdadlarına həmişə üstünlük verirdilər”¹.

M.Kazım bəy bütün xalqların öz əcdadlarının qəhrəmanlığını, necə olsa da, şişirdiklərini nəzərə çatdırır. Bununla onlar dədə-babalarının necə çətin şəraitlərdə şücaət göstərdiklərinə diqqəti cəlb etmək istəyirdilər və buna görə hər bir insan ayrılıqda və bütün xalq məcmu halında öz ləyaqətini şişirtməyə meyilli olurlar. Deməli, hər bir insanın ayrılıqda və bütün xalq məcmu halında öz ləyaqətini şişirtmələri onları öz mənşəyi ilə fəxr etməyə vadar edir. Buradan məntiqi nəticə çıxır: insan öz nəslinə və mənşəyinə müvafiq mühümlük verməyə çalışır. “Əgər onun mənşəyi, – M.Kazım bəy sözünə davam edir, – həqiqətən də tarixi əhəmiyyətə malikdirsə, o, müxtəlif uydurmalarla bunu şişirdir və bəzəyir. Yox, əgər belə deyilsə, onda o, mənşəyinə cürbəcür vasitələrlə necə olsa da bir əhəmiyyət verməyə çalışır və ona görə ən qədim zamanlarda onların əcdadlarının taleyinə təsir göstərmiş olan şəxslərə və hadisələrə hansısa bir fəvqəladə qüvvə, müstəsna mühümlük aid edir. Şişirtmə, nəhayət, o dərəcəyə çatır ki, bu şücaətlər haqqında ideyalar fiziki aləmin həddlərindən kənara çıxan fəvqəltəbii haqqında ideyalarla qovuşur”².

Mirzə Kazım bəyin yuxarıda gətirilən mülahizələrindən görünməyən kimi, o, əsətlərin və bütün fəvqəltəbii qüvvələrin mənşəyini real, öz təbiriyyə, fiziki aləmin bir növ şişirdilməsi, təhrifi ilə izah edir. Burada səciyyəvidir ki, ictimai hadisələrin anlamında materialist olmasa da, M.Kazım bəy əsətləri real, obyektiv dünyanın təhrif edilmiş inikası kimi izah edən fikirlər söyləmişdir. Məlumdur ki, dinin və mifologiyanın düzgün elmi izahı o faktdan çıxış edir ki, din və mifologiya təbiətin real qüvvələrinin insanların başlarında fantastik inikasıdır.

¹ “Мифология персов...”, стр. 2-3.

² Yəne orada, səh. 2-3.

M.Kazım bəy göstərir ki, fəvqəltəbii ideyaları səslərlə ifadə etmək üçün insanlar Nəhəng, Bahadır, Pəhləvan, Qəhrəman, Ruh, Fəriştə (mələk) və bir çox başqa bu kimi sözlər uydururdular. Fəvqəltəbii hesab edilən anlaşılmaz qüvvələr haqqında ideyalar bölməsi, əlbəttə ki, dəyişikliklərə məruz qalırdı. Müxtəlif ölkələrdə müxtəlif xurafatlar yaranırdı. O zaman “bu allahlar və ruhlər və yaxud mələklər, fəvqəltəbii qüvvələrin ifadələri özlərinin tam mənasını, hüququnu qazandı... Beləliklə, allahlar, ruhlər alleqoriyalar kimi, əsrarəngiz qüvvələrin ifadələri kimi nəzərdən keçirilməyə başladı. Qədim insanlarda nəhənglər, qəhrəmanlar və pəhləvanlar haqqında anlayışlar isə ya ruhlərə və hətta allahlara qarşı duran fəvqəltəbii qüvvələr haqqında anlayışlarla qovuşub qarışır və ya fiziki aləmin qeyri-adi qüvvəsi haqqında sadə ideyanı ifadə edirdi”¹.

Beləliklə, M.Kazım bəy bir daha nəzərə çatdırır ki, mifologiyanın mənşəyi real, maddi dünya ilə bağlıdır. Bundan çıxış edərək o belə nəticəyə gəlir ki, mifologiyanın mənbəyi və mənşəyi haqqında fiziki aləmlə bağlı olan görüşlərə şübhə etmək olmaz və bu mənada bütün xalqların mifologiyasının başlanğıcı eynidir. M.Kazım bəy göstərir ki, eyni səbəblər müxtəlif xalqlarda, məsələn, yunanlarda, farslarda, romalılarda və i.ə. müxtəlif uydurmaların yaranmasına səbəb olmuşdur.

K.Marksın göstərdiyi kimi, “hər bir mifologiya təbiət qüvvələrini xəyalda və xəyal vasitəsilə aradan qaldırır, tabe edir və ifadə edir; ...həmin təbiət qüvvələri üzərində hüquqi hökmranlıq əmələ gəldikdə, mifologiya da aradan qalxır”². Marks həmçinin göstərirdi ki, yunan mifologiyası, yeni xalq tənəyyülünün şüursuz olaraq bədii şəkildə artıq işləyib hazırladığı təbiət və ictimai formalar yunan incəsənətinin ilkin zəmini olmuşdur... “Tərbiyəsiz uşaqlar da olur, bir qoca kimi ağıllı uşaqlar da olur. Qədim xalqlardan bir çoxları bu kateqoriyadandır. Yunanlar normal uşaq idilər. Onların incəsənətinin bizə verdiyi zövq onun yüksəldiyi inkişaf etməmiş ictimai pilləyə zidd deyildir. Əksinə, bu incəsənət həmin ictimai pillənin nəticəsidir və bilavasitə onunla əlaqədardır ki, onun meydana gəldiyi və ancaq meydana gələ bildiyi yetişməmiş ictimai münasibətlər heç bir zaman yenidən təkrar oluna bilməz”³.

¹ “Мифология персов...”, стр.4.

² К.Маркс и Ф.Энгельс. Сочинения, т. XII, 1935 г., ч. I. стр. 203.

³ Yənə orada, səh. 204.

Mirzə Kazım bəy “Farsların mifologiyası, Firdovsiyə görə” məqaləsində mifologiyanın mənşəyinin tədqiqi ilə əlaqədar göstərirdi ki, allahlar və ruhlər, onlar kimilər, ibtidai insan üçün anlaşılmaz olan təbiətin fəvqəltəbii qüvvələri deyilən qüvvələrinin ifadəsidir. Təbiət qüvvələrinin canlandırılması o yerdə tam əhəmiyyətini saxlayırdı ki, orada insanların mövhumatı, fanatizmi, xurafatı müxtəlif yanlış görüşlər sistemlərinə, həmçinin yanlış inam sistemlərinə yol açırdı, halbuki bütün bu fəvqəltəbii adlandırılan qüvvələr elmin nöqtəy-nəzərindən təbiət hadisələrinin mübaligəli şəkildə ifadə edilməsidir.

Mirzə Kazım bəy Şerq əsətlərini təsnifləşdirərək, onları iki qrupa ayırır: qruplardan birini allahlar və ruhlər sistemi və digərini isə xalis əsətlər sistemi adlandırır. Xalis əsətlər sistemine M.Kazım bəy yunanların və farsların mifologiyasını daxil edir. Farsların və yunanların mifologiyasının əlaqəsindən danışarkən, o, farsların mifologiyasının tədqiqi üzərində xüsusi dayanır. Həmin məsələ üzrə, M.Kazım bəy, əvvəla, fars mifologiyasının əsas predmetləri barəsində, ikincisi, onun xarakteri və başlıcası, Firdovsinin onu necə təsvir etməsi, üçüncüsü, mifologiyanın farsların ədəbiyyatına təsiri barəsində danışır.

Fars mifologiyasının əsas elementlərini xarakterizə edərkən, M.Kazım bəy çoxlu əsətlər içərisində Yezdan (allah) haqqında əsətlər üzərində xüsusi dayanır. O yazır ki, (farsların ən qədim dini sistemlərində) allah ideyası hər şeyi əhatə edən ali qüvvə anlayışını təmsil edirdi. Bu qüvvə xeyirin başlanğıcı, bütün nemətlərin mənbəyi idi. Onun hakimiyyəti sonsuz idi. Bütün xeyirxah başlanğıclar ona tabe olurdu. Allah haqqında bu ideya həm buddistlərin, həm də yunanların tale haqqında ideyasına uyğun gəlirdi.

Daha sonra Hörmüzd və Əhriman üzərində dayanaraq, M.Kazım bəy əsətlərdə Hörmüzdün xeyir başlanğıcı və əksinə, Əhrimanın şər başlanğıcı olması barəsində danışır. Hörmüzd və Əhriman bir-birilə daima düşmənçilik edən qüdrətli ruhlər kimi təqdim olunur. Lakin birincisi, yeni Hörmüzd daha güclüdür, çünki Yezdan (allah) həmişə Hörmüzdün tərəfindədir və ona kömək edir.

M.Kazım bəyin bildirdiyinə görə, firistələr (mələklər) yunanların allahlarına uyğun gəlir və təbii hadisələrin və aləmlərin hökmdarlarıdır. Onların sayı sonsuzdur. Belə ki, məsələn, dağ və meşə-

lərin, müharibə və iğtişaların, sevinc və kədərini firişteləri (mələkləri), ilin aylarının və günlərinin mələkləri və i.a. olmuşdur.

M.Kazım bəy deyir ki, farsların inamına görə planetlər və ulduzlar dünyanın bütün nemətlərini idarə edir, insanların əməllərinə xeyirli və yaxud ziyanlı təsir göstərir. Planet və ulduzların hərəkəti şahların və qüdrətli qəhrəmanların aqibətini müəyyən edirdi.

Divlər şər ruhlardır. Onlar güclü və qorxunc təsvir edilirlər. Divlər çox vaxt insanlarla vuruşur və onları qırır, özləri tez-tez pəhləvanların qurbanı olurdular.

Dağların fəvqəltəbii sakinləri olan simurqlar əzəmətli qüvvəyə malik idilər. Simurqları xarakterizə edərək, M.Kazım bəy nəzərə çatdırır ki, onlar farsların mifologiyasında qartallar kimi təsvir edilirlər və öldürülür. Həmin simurqlardan biri məşhur Rüstəmin – bu fars Herkulesinin atası, əfsanəvi qəhrəman Zalı tərbiyə etmişdi.

Firdovsinin qəhrəmanları ilə Homerin qəhrəmanlarının səciyyəvi xüsusiyyətlərini müqayisə edərək, M.Kazım bəy yazır: “Homerin qəhrəmanları ilə müqayisədə Firdovsinin ən əsas qəhrəmanlarını fərqləndirən xüsusiyyətlər ondan ibarətdir ki, farsların qəhrəmanları Homerin qəhrəmanlarından daha böyük gücə malikdirlər; onlar hər cür təxəyyülü aşan şücaətlər göstərirlər; təkbətək döyüşlərdə bir neçə gün dalbadal vuruşurlar; təkbaşına, köməksiz, bütöv orduları əzir və pərən-pərən salırdılar; onların bədənəri elə qurulmuşdur ki, heç bir silah onlara təsir edə bilmir. Firdovsinin Herkulesi Rüstəm ayağını qayaman üstünə basanda onu torpağın içinə batırır və səthlə bərabərləşdirir! Oğlu Söhrabla təkbətək vuruşmada onu biz bu halətdə görürük. Əgər o, toppuzu ilə zərbə endirsəydi, daş, dağ belə külə çevrilirdi”¹.

* * *

Şərqi mifologiyasının başlanğıcı, mənşəyi və mahiyyəti haqqında, insanın idrak prosesində mifologiyanın əhəmiyyəti haqqında və həmçinin mifologiyanın bədii ədəbiyyata təsiri haqqında öz tədqiqatlarını ümumiləşdirərək, M.Kazım bəy ədəbiyyatın, incəsənətin özünü zəifləndirmək üçün qiymətli materialı xalq əfsanələrindən, keçmiş dövrün rəvayətlərindən əxz etdiyini yazır. Dəblərin, adətlərin əsaslandığı xalq xurafatları, necə olsa da, mifologiya sahəsinə yol açır və bu, müxtəlif formalarda ədəbiyyatda, incəsənətdə əksini tapır.

¹ “Мифология персов...”, стр. 7-8.

Kazım bəy yazır ki, təhsil meydanına yenice qədəm basmış və yaxud mədəni cəhətdən geri qalan xalq arasında iki istiqamət, yeni dini və əfsanəvi istiqamətlər yayılmışdır. Həm bu, həm də digər halda onun təxəyyülündə əsas rolunu mövhumat və xurafatlar oynayır. Hətta zəngin ədəbiyyatı olan xalqlar belə böyük təsir qüvvəsinə malik xalq mövhumatlarını aradan qaldırmaq iqtidarında olmayaraq, öz əsərlərinin ölməz obrazlarını yaratmaq üçün onlardan bol-bol bəhrələnilirdilər. Bütün bu deyilənlərdən M.Kazım bəy belə bir nəticəyə gəlir ki, mifologiya ədəbiyyata güclü təsir göstərməyə bilməzdi. “Belə görünə bilər ki, bizim müəyyənləşdirdiyimiz mənada mifologiya Şərqi şairlərinin zəngin təxəyyülü üçün daimi, zəngin qaynaq rolunu oynamaı idi; amma biz islamizmin farslara təsirini, amansızca, qılıncı və odla təsirini nəzərə alıqda, buna zidd nəticəyə gəlirik. Farslar üç yüz ildən artıq bir müddətdə həmin təsirdən əziyyət çəkmişlər; yazılarının qədim qalıqları odda və suda məhv edilmiş; onlardan bir qismi çaylara atılmış, bir qismi odda yandırılmışdı; bununla belə islamın qüdrətli hakimiyyəti altında işğal edilmiş ölkələrin mövhumatı din məcrasına düşdü; əgər onlar tamamilə yox edilə bilmədilərsə də, fəqət yeni dinə təsir edərək, yeni aktlar yaratdılar; xəyalpərəstlərin fəaliyyəti onları təkmilləşdirməyə yönəldi; beləliklə, dini istiqamətin ağalığı başladı”¹.

M.Kazım bəyin “Farsların mifologiyası, Firdovsiyə görə” əsəri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, M.Kazım bəy insanda təfəkkürün yaranmasını idealistcəsinə – insanın biliyə anadangəlmə fitri marağı ilə izah edir. O, təfəkkürün insanın praktiki əmək fəaliyyəti ilə genetik əlaqəsini görmür və təfəkkürün mənşəyini insan təbiətinə xas olan xüsusi “gizli qüvvə” ilə izah edir.

* * *

Şamilin başçılığı altında dağlıların xalq-azadlıq hərəkətinə həsr edilmiş tədqiqatı M.Kazım bəyin elmi fəaliyyətində mühüm yer tutur. 1860-cı ildə “Russkoe slovo”da M.Kazım bəyin “Müridizm və Şamil” əsəri dərc edildi. M.Kazım bəyin Şamilə marağını təsadüfi hadisə hesab etmək olmaz. Dövrünün mütərəqqi alimi və mütəfəkkiri kimi M.Kazım bəy Şamil hərəkətini araşdıraraq, dağlıların rəhbəri

¹ “Мифология персов...”, стр. 11.

haqqında o vaxt yazırdı: “Şamilin adında bir çox tarixi və vətənpərvərlik fikirləri gizlənilib... o, qəhrəmandır və qəhrəmanlar yaradandır”¹ (seyrəltmə mənimdir – H.H.).

M.Kazım bəy Şamilin hələ uzun müddət anaxronizm olmayaçağı fikrini dəfələrlə söyləmişdir. Mirzə Kazım bəyin müasirləri olan müterəqqi xadimlər Şamilin xalq azadlığı hərəkatı ilə maraqlanaraq, bu hərəkatın mahiyyətini başa salmasını Kazım bəyden xahiş edirdilər. Çoxlu məsələlər arasında biri, yəni Şamilin imaməti haqqında məsələ, M.Kazım bəyin dediyinə görə, xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Nə üçün Şamil özünü imam adlandırır? Bu suala Kazım bəy belə cavab verir: “Bu məsələnin həlli müsəlman ədəbiyyatı əsasında onun mövcudluğunun əvvəlindən başlayaraq hadisənin tam araşdırılmasını, islamın bütün əsas təriqətlərinin və onun fəlsəfəsinin əhkam və hüquqi əsaslarının nəzərdən keçirilməsini tələb edir: bizim cavabımız başqa cür olduqca birtərəfli, qeyri-qənaətbəxş olardı. Ona görə biz alimlərin qınağına tuş gəlməmək üçün bu məqaləni daha xüsusi şəkildə yazmaq qərarına gəldik. Ümid edirik ki, oxumuş adamlar da çətinlik çəkməyəcəklər”².

M.Kazım bəy göstərir ki, imamət müsəlmanların Elm əl-Kəlam adlanan şolastik fəlsəfəsinin, yəni şifahi və yaxud yazılı şəkildə düzgün, məntiqi təfəkkürü göstərən mühakimə haqqında təliminin ən mühüm məsələlərindən birini təşkil edir. Bu elmin predmeti insanın etiqadlarına aidiyyəti olan hər şey haqqında mühakimədir.

M.Kazım bəyin yazdığına görə, imam anlayışının leksikoqrafik mənası başçı, bələdçi, göstərici, bölüşdürəndir, həmçinin sərhədi, yolu və məqsədə çatmaq üçün rəhbərlik, vasitə olan hər şeyi ifadə edir. Və bəzi hallarda bu söz hətta alət və instrumentlər mənasını verir.

“Eyni kökün bütün bu müxtəlif mənalarını filoloji cəhətdən nəzərdən keçirərək, biz belə bir nəticəyə gəlirik: ərəb dilinin Qüreyşilər sayəsində ədəbi əhəmiyyət kəsb etdiyi və bu dilin bütün əyalət ləhcələrinin böyük bir kütlədə qovuşub qarışdığı qədim zamanlarda immə fəli, yeri gəlmişkən, özünün iki ibtidai mənasında işlədirdi: 1) məlum nöqtədən başlayaraq məqsədə aparmaq; 2) səpələnən

¹ M.Казем-Бек. “О значения имама, его власть и достоинство” (Особое приложение к статье “Муридизм и Шамиль”). Журн. “Русское слово”, 1860 г., сб. III, отд. 1, стр. 274.

² Yene orada.

ВЪСТНИКЪ

ИМПЕРАТОРСКАГО

РУССКАГО ГЕОГРАФИЧЕСКАГО ОБЩЕСТВА,

ИЗДАВАЕМЫЙ ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ

исправляющаго должность Секретаря общества

В. А. Миллютина.

—
1852.

—
ЧАСТЬ ПЕРВАЯ.

—
КНИЖКА I.

—
САНКТПЕТЕРБУРГЪ.

ВЪ ТИПОГРАФІИ ЗАУРАДА ПРАЦА

1852.

Prof. Mirzə Kazım bəyin “Rusiyada yerli türk dialektlərində rus sözlərinin mənim-sənilməsi barədə etnoqrafik tədqiqatlar” məqaləsi dərc olunmuş “İmperator Rus Coğrafiya Cəmiyyətinin Xəbərləri”nin (1852-ci il) titul səhifəsi.

təkləri bir yerə toplamaq. Birinciden haradan aparıldığını göstərən başlanğıc və yaxud nə ilə aparıldığını göstərən yol mənasını verən isimlər düzəldilirdi. Buradan: məqsəd, niyyət və nəhayət, bələdçi. İkinciden məcmu, hissələr və ya vahidlər, müxtəlif şeylər və i.a mənasını verən elə həmin isimlər düzəldilirdi¹.

“İmam” sözü hüquqi mənasında müsəlmanların həm dini, həm də mülki məişətində bütün işlərini idarə edən şəxsi göstərirdi. Və ona görə imamət iki kateqoriyaya bölünür: böyük imamət deyilən imamət (kubra) və kiçik imamət (suğra). M.Kazım bəy göstərir ki, Məhəmmədin sağlığında imam sözü son dərəcə böyük, mühüm əhəmiyyətə malik idi. “İmam” sözü bələdçi, rəhbər mənasını ifadə edirdi. Namaz zamanı dindarları yönəldən və ibadətə rəhbərlik edən ruhani imam adlanırdı. Bundan başqa, hərbi qüvvələrə başçılıq edən rəhbər də bəzən imam adlandırılırdı. Ona görə də aydındır ki, imam sözünün hüquqi mənası rəhbər, bələdçi, yönəldən, göstərən demək olmuşdur. Bununla belə, M.Kazım bəy belə bir nəticəyə gəlir ki, imam sözü sünnilərdə və şiələrdə fərqli mənə daşıyırdı. Məsələn, şiələr Əli nəslinin sonuncu nümayəndələrindən sonra qanuna görə imamların olmasını ümumiyyətlə qəbul etmirdilər. Sünnilər isə imamın seçilməsini mümkün hesab edirdilər. Beləliklə, imam anlayışının müxtəlif mənaları var. Bütün bunlardan əlavə, M.Kazım bəy yazır ki, dövrünün qabaqcıl şəxsiyyətinə verilən imam adı mənaca həm də hörmətin ifadəsidir.

İmam adı öz əsrinin elm sahəsində qabaqcıl insanı mənasında insan biliyinin hər bir sahəsi üzrə ən tanınmış şəxslərə verilir. İslamın ilk əsrlərinin diqqəti cəlb edən alimlərinin böyük bir hissəsi həmin epiteti daşıyır və onlardan bəziləri artıq onu öz şəxsi adları kimi mənimsəmişlər².

M.Kazım bəy bütün bu yuxarıda söylənilənlərlə yanaşı belə bir vəziyyəti də qeyd edir ki, imam sözü həm də xalqın seçdiyi nümayəndəsi deməkdir. “Lakin burada daha çox sünnilər “seçkiyə” hörmət bəsləyirlər, Şamilin özü də, onunla ötən il oktyabrın 3-dəki söhbətimizdən gəldiyim qənaətə görə, buna əsaslanır.

¹ M.Казем-Бек. “О значении имама, его власть и достоинство” (Особое приложение к статье “Муридизм и Шамил”). Журн. “Русское слово”, 1860 г., сб. III, отд. 1, стр. 303.

² M.Казем-Бек. “О значении имама, его власть и достоинство...”, səh. 303.

Ona görə Şamil və Qazı Molla işi elə qurdular ki, xalq hər ikisini imam seçdi¹.

Beləliklə, M.Kazım bəy belə nəticə çıxarır ki, Şamili xalq seçmişdi və bu mənada onu imam adlandırırdılar. Şamil öz siyasəti ilə, dağstanlıların ümumxalq seçiminin məhz onun üzərinə düşməsinə müvəffəq oldu. M.Kazım bəy göstərir ki, Şamilin imamətinin şəriətin gözündə mübahisəli olmasına baxmayaraq, Şamil xalqın nümayəndəsi idi, o, dağlıların cəsur rəhbəri olmuş, ruhani və dünyəvi hakimiyyətləri öz əllərində cəmləşdirmişdir.

Prof. M.Kazım bəy Şamilin başçılıq etdiyi hərəkatın tədqiqi ilə əlaqədar müridizmin sosial əsaslarının öyrənilməsinə də diqqət vermişdir. Məlum olduğu kimi, müridizm Azərbaycanda da olmuşdur. Sosial hərəkat kimi müridizm çarizmin müstəmləkəçilik zülmü əleyhinə, həmçinin Azərbaycan feodalları əleyhinə çevrilmişdi.

M.Kazım bəyin müridizm məsələlərinə dair tədqiqatlarına şərqşünaslar hələ keçən əsrdə böyük diqqət yetirirdilər. Belə ki, məsələn, Pyotr Pozdnyev özünün “Müsəlman aləmində dərvişlər” kitabında bu barədə fikrini belə ifadə edir: “Tanınmış rus oriyentalisti, professor Mirzə Kazım bəyin müridizmə dair əsəri isə “Şamil və müridizm” başlığı altında 1859-cu ildə “Russkoe slovo”nun dekabr kitabçasında dərc edilmişdi. Burada müəllif dərvişliyə, onun tarixi və təliminə əsaslı surətdə bələd olduğunu göstərir”².

Lakin qeyd etmək vacibdir ki, M.Kazım bəy müridizmin sosial sinfi köklərini açma bilməmişdir. O, Şamili ideallaşdırmışdır.

* * *

Mirzə Kazım bəyin sosial-fəlsəfi məsələlərə həsr olunmuş əsərləri arasında 1865-ci ildə S.-Peterburqda nəşr edilən “Bab və babilər” əsəri xüsusilə seçilir. Bu əsərində Kazım bəy islam dini əleyhinə çıxış edərək, “Doğrudanmı, islam sivilizasiya üçün daima əngəl olaraq qalacaq?” sualını dönə-dönə təkrarlayır. Kazım bəy kəskin surətdə din əleyhinə çıxaraq yazırdı: “Bab, – necə ki, biz onu təsvir etmişik, – dində bol-bol olan bütün mənasızlıqların islam daxilində tam

¹ M.Казем-Бек. “О значении имама, его власть и достоинство...”, səh. 305.

² Петр Позднев. “Дервиши в мусульманском мире”. Оренбург, 1886 г., стр. XVIII-XIX.

dərki idi...”¹ Göstərilən əsərdə Kazım bəy cəhəlet, gerilik əleyhinə, fanatizm və mövhumat əleyhinə tam hazırlıqlı maarifçi kimi çıxış edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, professor M.Kazım bəy din və mövhumatın tənqidi məsələlərində Mirzə Fətəli Axundovun fəlsəfi əsərlərini çox yüksək qiymətləndirirdi. Axundovun məşhur fəlsəfi traktatını oxuyarkən, biz onun Kəmalüddövlənin dili ilə bütün dinlərin uydurulduğunu, elmin dinə zidd olduğunu, alimin dindar olmasının qeyri-mümkünlüyünü qətiyyətlə söylədiyi yerdə professor M. Kazım bəyin kitabın kənarında azərbaycanca etdiyi qeydi görürük: “Bərəkallah, Kəmalüddövlə”, yeni “Əhsən, Kəmalüddövlə”.

Kazım bəy təbiət hadisələri haqqında yazırdı ki, “təbiət üç ayrı-ayrı aləmlərdən: maddi, əxlaqi və mənəvi aləmlərdən ibarətdir. Hər bir aləmdə hərəkət öz qanunları üzrə baş verir. Maddi aləmin qanunları dəyişilməzdir, onları pozmaq mümkün deyil, lakin əxlaqi və mənəvi aləmlərin qanunlarına riayət edilməsi insanın azad iradəsindən asılıdır, ona görə də həmin qanunları pozmaq olar”.

Maddi aləmin pozulmaz qanunauyğunluqları ilə əxlaqi və mənəvi aləmlərin guya insanın azad iradəsindən asılı olan qanunlarının bu cür qarşılaşdırılması Kant fəlsəfəsi üçün səciyyəvidir. Əslində əxlaq ictimai şüurun formalarından biri kimi qanunauyğun sinfi hadisəni təmsil edir.

Bu məsələdə dövrün idealist fəlsəfi sistemlərinin Kazım bəyə təsiri özünü göstərir. Elə həmin təsiri Kazım bəyin “ayıq bəsirət” haqqında danışdığı başqa bir yerdə də görmək olar. Mirzə Kazım bəy cəhəlet və gerilik əleyhinə mübarizədə maarif və mədəniyyət yollarını təhlil edərək deyirdi:

“Xalqlar arasında maarifin inkişafı tarixinə müraciət etdikdə, biz aydın şəkildə nə isə anlaşılmaz bir qüvvə görürük, o, gözə görünməz əli ilə hər yerdə və həmişə onun toxumlarını cəhəlet mühitinə səpir, onları isindirir və şüurlu məxluq kimi onun cücərməsi vasitələrinin qeydinə qalır, onların tərbiyəsinə, inkişafına və məhsuldarlığına qayğı göstərir. Bu cəhəlet onları lap əvvəl başdan boğmağa nə qədər çalışırsa da, onları nə qədər məhv edirsə də, həmin toxumlar yeni cücərtilər verir; ayıq bəsirət üstün gəlir və nəhayət, elə bir vaxt

¹ M.Казем-Бех. “Баб и бабиды: религиозно-политические смуты в Персии в 1844-1852 годах”. С.-Петербург, 1865 г., стр. 167 (bundan sonra əsərin adı qısaca olaraq “Баб и бабиды...” kimi göstəriləcəkdir).

gəlib yetişir ki, həqiqət çiçəklənməyə, maarif kök salmağa başlayır. Aydındır ki, bütün bunlar mübarizəsiz, iğtişasız ötürmüşür. Bu mübarizədə insan ağı ilə bil itir, hər şey dumana bürünür, hər şey qaynayır, hər şey həyəcana gəlir sanki heç bir nəticə vermir; lakin duman çəkilir, hər şey qaydaya düşmüşdür və xeyirli işıq şüaları insanın yolundakı hər şeyə parlaq işıq salır”¹.

“Bab və babilər” kitabından görünür ki, Kazım bəy sivilizasiyalı dünyanın böyük hissəsini təşkil edən Şərqi xalqlarına məhəbbətlə yanaşırdı; o, Şərqi ölkələrində tərəqqi və sivilizasiya ruhunun gizləndiyini göstərirdi.

Şərqi və Asiya xalqlarına münasibətdə Qərbi Avropa müstəmləkəçilərinin siyasəti əleyhinə çıxış edərək M.Kazım bəy yazırdı:

“Qərb öz siyasəti ilə Asiyada maarifçiliyi bərpa edə bilməz... Ölkənin islahatçıları ölkənin özündə doğulmalıdır”².

* * *

M.Kazım bəy “Bab və babilər” əsərində babilərin təliminə böyük yer ayırır. O göstərir ki, Məhəmmədin sağlığında bütün müsəlmanlar onun moizələrinə əməl etməli idilər. “Lakin peyğəmbərdən sonra təcridən həmin ideyaların dərinə öyrənilməsi, təlimin qaralıq əsaslarının şərh edilməsi, bunlardan az əhəmiyyətli olmayan yeni ideyaların doğurduğu yeni, hələ həll edilməmiş məsələlərin üzə çıxması bir sıra dini-fəlsəfi və dini-hüquqi doktrinaların yaranmasına səbəb oldu. Bu günə kimi onlar Şərqi s-xolastik fəlsəfənin (kolamın) və qanunların (fiqhın) predmetlərini təşkil edir. Bu mühakimələrin, bu fəlsəfənin kökünü biz hələ Məhəmmədin özünün həyatının son dövründə seziirik; lakin onun ölümü ilə bunların sayı sürətlə artmış və islamın artıq birinci ilində müxtəlif məktəblər və təriqətlər formalaşmışdı”³.

Babilər təlimi əslində rəsmi islam dininə qarşı etiraz idi. Bu təlim, əsas etibarilə, o zaman mövcud olan dövlət quruluşunda islahatlar aparılması haqqında, insan şəxsiyyətinin siyasi azadlığı haqqında məsələ qoyurdu.

¹ “Баб и бабиды...”, стр. 1.

² Yəne orada, səh. 2.

³ Yəne orada, səh. 142.

“Babiliyin siyasi rəhbərlərinin qabaqcadan hazırladıqları islahatların əsas məsələləri bunlar idi: hökumətin özbaşınalığının qarşısını almaq; həm sarayın, həm də saray adamlarının israfçılığını aradan qaldırmaq; nazirlərin, qubernatorların və ümumiyyətlə, məmurların hərki-hərkiliyini aradan qaldırmaq; tiyulun (icarenin) əmək haqqı ilə əvəz edilməsi; hakimlərin ədaləti; üləmaların şəxsi mənfəət güdməməsi və qanuna dürüst əməl edilməsi. Bütün bu məsələlər çoxdan bəri xalq arasında dildən-dilə gəzir və İraqda və Azərbaycanda hər yandan narazılıq səsləri eşidilirdi. Lakin xalq hiddətinin əleyhinə yönəltdiyi oxların hədəfləri o qədər möhkəm idi ki, oxlar yalnız onlara dəyib qırılırdı və onların qırıqları yeni istibdadın yeni silahına çevrilirdi!”¹

M.Kazım bəy Babın təliminin əsasında qanunun hərfi ilə yox, qanunun ruhu ilə yaşamaq ideyasının durduğunu xüsusi olaraq nəzərə çarpdırırdı. M.Kazım bəy yazır ki, Babın təlimində aşağıdakı mühüm müddəalar var idi: 1) allah haqqında, 2) təbiətdə olan hər şeyin paklığı haqqında və nəhayət, 3) qadınların hüquq bərabərliyi və azadlığı haqqında.

Allah haqqında Babın təlimi, demək olar, Quran təliminə uyğundur, lakin Bab və onun ardıcılıarı Quran əhkamlarına heç də həmişə əməl etmədilər. M.Kazım bəy göstərir ki, Bab allah haqqında öz təlimini, öz ifadəsinə görə, “fəlsəfənin Platon sistemi” ilə əlaqələndirməyə çalışırdı.

Təbiətdə hər şeyin pak olması haqqında babilərin təlimi haqqında danışarkən, M.Kazım bəy yazır: “Bu İncil həqiqəti Babın əvvəlcə gizli, sonra isə aşkar təliminin predmeti olmuş və Zəngan işində onun adını və vəzifəsini qəbul edən şagirdi tərəfindən təkmilləşdirilmişdir. Onlar deyirdilər: “Təbiətdə hər şey pakdır, amma nəfsi saxlamaq lazımdır”, ona görə Bab, məlum olduğu kimi, tiryək işlətmir, tənəki çəkmir və hətta qəhvə içmirdi”².

Babın qadınların azadlığı və hüquq bərabərliyi haqqında təlimi xüsusilə seçiyyəvidir. Babın qadın azadlığı haqqında təlimi bildirir: “Öz qızlarınızı sevin, zira onlar allah qarşısında oğlanlarınızdan daha tərifi və daha lütfkardırlar. Kim bununla razılaşırsa, talaq verməməlidir. Sizin və sizin övrətləriniz arasında örtük olmamalıdır. Qadınların azadlığı bəşər nəslinin xoşbəxtliyidir”.

¹ “Баб и бабиды...”, стр. 164.

² Yəni orada, səh. 171.

БАБЪ И БАБИДЫ:

РЕЛИГИОЗНО-ПОЛИТИЧЕСКІЯ СМУТЫ ВЪ ПЕРСИИ

въ 1844—1852 годахъ.

Содержитъ: 1) Биографію Баба, 2) Историческое изложеніе о Бабидяхъ
— 3) Обзоръ ихъ ученія

СОЧИНЕНІЕ

заслуженнаго Профессора С. Петербургскаго Университета

Мирзы-Каземъ-Бека.

С ПЕТЕРБУРГА.

1865

Prof. Mirzə Kazım bəyin “Bab və Babilər...” kitabının titull sahifəsi

Babilər təliminin tədqiqi ilə əlaqədar olaraq M.Kazım bəy ordu-badlı Seyid Mir Əbdül Kərimin adını çəkir. Onun haqqında bəzi qısa tərcümeyi-hal məlumatları verir. Seyid Mir Əbdül Kərim Zaqafqaziyada babiliyin təbliğçilərindən olmuşdur. İranda Babilər üsyanı yatırdıqdan sonra o, Qafqazda babiliyin təbliğçisi kimi Smolenskiyə sürgün edilmişdi. M.Kazım bəy onu Seyid Smolenski adlandıraraq yazır:

“Babla bir vaxtda onun təlimini Zaqafqaziyada təbliğ edən və görünür, buna görə həmin ölkədə tutulan və Smolenski şəhərinə yaşamaq üçün sürgün edilən maraqlı bir “tədqiqatçı-filosof”dan (mühəqqiq) aldığımız məktubları nəzərə aldıqda biz görürük ki, Bab və onun yaxın şagirdləri sonralar şeyxilər tərəfindən təkmilləşdirilən qədim mötəzililər təliminə arxalanırlar. O bundan ibarətdir ki, allah – ali varlıq, bütün görünən və görünməz olanların yaradıcısı – təkdir və onun bənzəri yoxdur və onun bütün atributları, yəni hər şeyi bilmə, hər şeydən xəbərdar olma, rəhmli olma və i.a. onun ali vücudu ilə əbədi ayrılmazdır və onları onun vücudundan kənarı ayır-ayrı mücərrədliklər şəklində təsvir etmək olmaz”¹.

M.Kazım bəy, babilər təliminin tədqiqi ilə əlaqədar olaraq Seyid Smolenskidən aldığı məktublara istinad edir. M.Kazım bəy göstərir ki, bu məktublar çox maraqlı və orijinaldır, onlar babiliyin fəlsəfi əsaslarını öyrənmək üçün böyük material verir. “Həmin məktublara qeydlərimizin böyük hissəsi Platonun fəlsəfi sisteminə uyğun gələn bəzi məsələlərə aiddir, fikrimizcə, onlar şifahi şəkildə rəvayətlər vasitəsilə nəsildən nəslə keçərək, mötəzili sxolastlarına çatmışdır”².

1860-cı il 4 dekabr tarixli birinci məktubunda Seyid Smolenski yazırdı ki, “...bilik hikmət məbədinə əxlaq mərkəzidir; bəli biliyi olan müdrikdən dərs almaq, onun təyin etdiyi hikmət həbləri ilə qidalanmaq lazımdır”³.

Daha sonra o göstərir ki, mənəvi cəhətdən bilik axtaranlar üçün Əhdi-Ətiq və Əhdi-Cədid və Quran arasında fikir ayrılığı, şəksiz, aradan qalxır. Bu mənada bilik axtaran insanlara aydın olur ki, mənəvi

ОТЕЧЕСТВЕННЫЯ

ЗАПИСКИ,

УЧЕНО-ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЖУРНАЛЪ,

ИЗДАВАЕМЫЯ

АНДРЕЕМЪ КРАЕВСКИМЪ.

Veritas plene abbas, quae non vocem
facit, sed iustus abundantant
veritatem docentem. *Gersonius.*

ТОМЪ LXXXIV

САНКТПЕТЕРБУРГЪ.

ВЪ ТИПОГРАФІИ ШТАГА ВОЕННО-УЧЕБНЫХЪ ЗАВЕДЕНІЙ

1852.

Prof. Mirzə Kazım bəyin “Qədim dövrlərdə Orta Asiyada məskunlaşan xalqların tarixi haqqında” məqaləsi çap olunmuş “Отечественные записки” jurnalının titul səhifəsi

¹ “Баб и бабиды...”, стр. 170-171.

² Yene orada, səh. 174.

³ Yene orada, səh. 175.

göylərdə peyğəmbərlər və bütün müqəddəslər bir başlanğıcdır. Fərq görünür, yalnız xarici aləmin təzahüründədir. Seyid Smolenskinin bu mülahizələri ilə əlaqədar olaraq, M.Kazım bəy göstərir ki, mənasına görə Seyid Smolenskinin mülahizələri Platonun fəlsəfəsinə əsaslanır, burada ideyalar ali zəkada, Allahda olur, ondan çıxır və onların ümumi substansiyası odur. M.Kazım bəy izah edir ki, elə həmin Platon sisteminə görə yalnız ideyalar vahid, real və mütləq mövcudluğa malikdir, predmetlər, gerçək aləm, necə deyirlər, onların surətidir.

“Bu məktub orta və yeni əsrlərin sxolastik fəlsəfəsinə yabançı olmayan mistisizmlə doludur” deyər Kazım bəy qeyd edir: “Bizim Seyid Smolenski burada özünün dinə fəlsəfi baxışını bildirmişdir”¹.

M.Kazım bəy deyir ki, o, Seyid Smolenskidən babilər təlimi haqqında, onların dini ayinləri haqqında öyrənmək istəyirdi, ona görə, Seyiddən birinci məktubu almasından çox keçməmiş ondan aşağıdakı suallara cavab verməsini xahiş edir: 1) o (yəni Seyid Smolenski), babilər haqqında hansı anlayışa malikdir; 2) onların etiqaad etdikləri təlim hansı zahiri əlamətlərə malikdir, yəni onlarda hansı ayin və ehkamların olmasını konkret göstərsin; 3) Baba aid edilən Quran haqqında.

M.Kazım bəyin bütün bu suallarına Seyid Smolenski özünün ikinci məktubunda cavab verir. Lakin M.Kazım bəy yazır ki, həmin məktubdan babilər təlimi barəsində heç nə əldə etmək mümkün deyil. Ancaq belə nəticə çıxarmaq olar ki, Seyid Smolenski əvvəlcə Babı müqəddəs, fəvqəltəbii insan sayanlar arasında olmuş və sonra Babın təlimi vasitəsilə ali seyr mərhələsinə çatmışdır. M.Kazım bəy nəzərə çatdırır ki, bu mənəvi seyr, görünür, müsəlmanların sxolastik fəlsəfəsinə xas olan abstraksiyalardan ibarətdir.

* * *

Baba və dini-siyasi cərəyan kimi babilərə həsr etdiyi tədqiqatlarında M.Kazım bəy Babın şagirdlərindən də bəhs edir.

M.Kazım bəy yazır ki, əvvəlcə Babın və onun həqiqi şagirdlərinin təlimi Babın ayrı-ayrı şagirdləri tərəfindən təhrif ediləndən sonra tamamilə başqa məcraya düşdü. Babın özlərini onun şagirdləri adlandıran ardıcılıarı öz Quranlarını yaradır, bir çox kitabçalar

ИСТОРИЯ О НАРОДАХЪ ОБИТАВШИХЪ ВЪ СРЕДНЕЙ АЗИИ ВЪ ДРЕВНІЯ ВРЕМЕНА Сочиненіе О. Іакинова. Въ трехъ частяхъ, съ картою на трехъ большихъ листахъ: Санктпетербургъ 1851

Статья первая

О. Іакиновъ трудами своими составилъ себѣ имя ученаго синолога и не только имѣе до-сихъ-поръ изъ членовъ нашей миссіи въ Китаѣ и вообще русскихъ ученыхъ путешественниковъ не можетъ стоять на ряду съ нимъ на поприщѣ дѣятельности по этой части, но даже онъ превосходитъ нѣкоторыхъ европейскихъ миссіонеровъ, трудившихся въ Среднемъ Государствѣ съ исхода XVI до половины XVIII столѣтія (1). Онъ посвятилъ многолѣт-

(1) Слова наши не должны казаться странными, потому что этотъ періодъ производилъ самыхъ превосходныхъ дѣятелей на поприщѣ изслѣдованія Китая. Вообще надо сказать, что труды христіанскихъ миссіонеровъ въ Китаѣ дѣлятся на два разряда: 1) Сочиненія и переводы на китайскомъ языкѣ, и 2) сочиненія и переводы о Китаѣ на европейскихъ языкахъ. Въ первомъ они имѣли цѣлью, сверхъ миссіонерской обязанности, обогатить китайскую литературу полезными сочиненіями по разнымъ отраслямъ наукъ; во второмъ — желали передать Европѣ обширныя свѣдѣнія о Китаѣ, его исторіи, географіи, литературѣ и древностяхъ. Между пятнадцатью значительными трудами О. Риччи (Mathieu Ricci), основателя миссіонерства въ Китаѣ въ исходѣ XV столѣтія, находимъ: 1) переводъ первыхъ шести книгъ Эвклида, подъ названіемъ *Ки-го-юан-пей* (Ki-ho-yuan-pei); 2) разговора о дружбѣ, подъ заглавіемъ *Ки-го-юан-пей* (Ki-ho-yuan-pei); 3) практическую арифметику, подъ заглавіемъ *Тун-уанъ-Сунъ-чи* (Thonug-wen-Souan-ichi) въ 11-ти книгахъ; 4) практическую геометрію, подъ заглавіемъ *Тсе-лианъ-файи* (Tse-liang-fayi); 5) *Си-куэ-фа* (Si-koue-fa) правило веденія мемуаровъ, какъ это дѣлается въ западныхъ государствахъ; 6) объясненіе небесной и земной сферы, въ двухъ книгахъ — О. Шалль (P. Hall), *Просперъ* (Prosper Guicciolla), *Режи* (Jean Baptiste Regis), *Фонтаней* (Jean de Fontaney), *Виделю* (Claude-Visdelaу) *Нозле* (François Noél), *Фуке* (Jean François Fouquet), *Премаръ* (Le P. Premare). Т. LXXXIV. — Стл. V.

Prof. Mürzə Kazım bəyin “Отечественные записки” jurnalında (1852-ci il) çap olunmuş “Qədim dövrlərdə Orta Asiyada məskunlaşan xalqların tarixi haqqında” əvvəli

¹ “Баб и бабилы...”, стр. 177.

yazaraq Babın ilahiləşdirilməsini təbliğ edirdilər və i.a. Onlar Babın ardıcılıqları arasında fanatizm yaymağa çalışır və bu yolla öz məqsədlərinə çatmaq istəyirdilər. M.Kazım bəyin fikrincə, bu məqsədin iki, yəni xüsusi və ümumi tərəfləri var idi. Birincisi, sırf xudbinlik idi, belə ki, babilinin hər bir təbliğçisi tərəfdarları arasında öz rolunu genişləndirmək sahəsində səylə çalışırdı və buna görə müxtəlif məsləkli çoxlu babil dərəcələri yaranırdı. Onlar müxtəlif bir-birinə zidd nöqtəyi-nəzərləri təbliğ edirdilər. “İkincisi, sırf siyasi məqsəd idi, bu məqsədlə babilinin bütün müəllimləri daha böyük qeyrət-keşliklə öz tərəfdarlarını müsəlman ruhaniləri və hökuməti əleyhinə silahlandırmağa çalışırdılar. Ümumi maraq onların hamısını bir zahiri ad altında birləşdirir, onları bir tamda qovuşdururdu, onların hamısına məxsus ümumi etiqad onların əhəmiyyətini də artırırdu; onların uğurları artır və çoxdan arzulanılan islahatların və təsvir etdiyimiz yerli inqilabların başlanğıcını qoyurdu”¹.

Babilik haqqında tədqiqatları əsasında M.Kazım bəy babilinin çoxlu təriqətlərə parçalanması qənaətinə gəlir. Bu təriqətlərdən hər biri siyasi və dini məsələlərə istədiyi kimi yanaşır və hələ formalaşmağa macal tapmamış bir-biri ilə mübarizə aparmağa başlayırdı. Babilinin güclü və qüdrətli təşkilatı olması, “hökumətin və ruhanilərin təqibləri əleyhinə istinadgaha malik olması üçün bir qüvvətli siyasi ittifaqda” onların birləşməsi zəruri idi.

* * *

Babın şagirdləri haqqında danışarkən M.Kazım bəy göstərirdi ki, babilik tərəfdarları əksər hallarda Babın təlimindən uzaqlaşdılar. O həmçinin yazır ki, onlar, əslində, müəllimlərinin təliminin əsas prinsiplərini təhrif etdilər.

“Xalis fəlsəfəyə, mənəvi seyrə əsaslanan din həmişə xalis zəkanın zənginliyindən, Allahın daxili qanunu deyilən qanunu sahəsindən ibarət olmuşdur: burada hələ ləkələnməmiş insan vicdanı hökm verir və şahidlik edirdi. Lakin zəka həvəslər, ehtiraslarla örtülməyə başlayanda və insanlar daxili səsi dinləməyəndə xarici qanun yarandı. O elə həmin mənəvi seyr əsaslarında təşkil olunurdu: ancaq bədbəxtlikdən insan ehtiraslarının təsiri altında fikir ayrılığı, ziddiy-

¹ “Баб и бабиды...”, стр. 182.

yətlə təhrif olunur və nəhayət, ilk əvvəl əsaslandığı həqiqətin özünü də pərdələyirdi”¹.

Babın şagirdləri öz müəllimlərinin təlimini təhrif edərək, hətta babilin özünəməxsus Quranını da yaratdılar. Babilin Quranında öz mistik istiqamətinə görə ruhların köçməsi haqqında təlimə işarə edən bir sıra müddəalar vardır. M.Kazım bəy babilin Quranındakı həmin müddəaların dürüst tərcüməsini verir. Görək bu müddələrdə nə deyilir: “De ki, Allahın həyatı xəlq olunanın (yəni insanın) həyatına bənzəmir; onun nə əvvəli var, nə axırı, ondan qabaq heç nə olmayıb; həyat isə xəlq olunmuşdur, doğrudan da həqiqətin hərfinin həyatı ondan qabaq gəlmişdir”. Sonra: “Doğrudan da, Allah yaradılışa həqiqətin hərfləri ilə başlamışdır”. Daha sonra: “De ki, Allah həyatın hərflərini xəlq olunmuşlardan yaradır... Sonra isə həyat hərfləri vasitəsilə hamıya özünə tərəf aparan yolu göstərir: bunun mənası odur ki, necə ki, deyilmişdir, Allah diriləri ölülərdə və ölüləri dirilərdə yaradır”².

Beləliklə, Kazım bəyin yazdığına görə babilin Quranı həqiqətin hərfləri deyəndə göylərdə müqəddəslərin mövcudluğunu, həyatın hərfləri deyəndə müqəddəslərin yer üzündə mövcudluğunu nəzərdə tutur. Buradan M.Kazım bəy belə nəticə çıxarır ki, babilin Quranına görə Allah əvvəlcə həqiqətin hərflərini yaratmış və onların həyatı onun xəlq etdiklərinin həyatından qabaq gəlmişdir; sonra həqiqətin hərfləri vasitəsilə o, hamıya özünə doğru aparan yolu göstərir, yəni həqiqətin hərfləri hər şeydən əvvəl yaradılmışdır və daima ölülərdən dirilər, yəni, həyatın hərflərini yaratmaq üçün dünyaya köçürlər. “Bəs Allah ölüləri dirilərdən necə yaradır? Bu elə buradaca çox müəmmal şəkildə belə izah edilir: diri olan həqiqətin hərfləri vasitəsilə ölü olan məxluqu özünə tərəf aparmaq üçün Allah ölüləri (yəni insanları) dirilərdən (həqiqətin hərflərindən) yaradır; bu o deməkdir ki, Allah öz-özlüyündə ölü olan insanı ona həyatın hərfini köçürməklə, deməli, ölünü diridən yaradır.

Babilin Quranının bu yeri nə qədər dolaylı olsa da, o, bilavasitə və yaxud dolayısı ilə ruhların köçməsi haqqında təlimə işarə edir”³.

¹ “Баб и бабиды...”, стр. 181.

² Yene orada, səh. 187-188.

³ Yene orada, səh. 181.

* * *

Babın təlimində qadınlarla kişilərin hüquq bərabərliyi müddəası vardır. Hətta Bab öyrədirdi ki, Allah yanında qadınlar kişilərdən daha tərifli və lütfkardırlar. Babi Quranını yaradan Babın şagirdləri isə deyirdilər ki, bir qadının eyni zamanda doqquz əri ola bilər. Bununla belə, M.Kazım bəyin göstərdiyi kimi, İran tarixçisi Süpehrdən başqa həmin hadisələrin şahidi olmuş bir nəfər belə babilər arasında həqiqətən praktikada qadınların ümumi olmasını təsdiq etmir, nə də bir qadının eyni vaxtda birdən artıq ərinin olması barədə yazır...¹

* * *

Hərçənd ki, Babın özü yeni din, yeni ayinlər təklif etmirdi, babilər axırda şəriətə tabe olmaqdan tamamilə imtina etdilər. Sonralar, babilərin gizli dərnəkləri təşkil edildiyi dövrdə babiləyin bir sıra yeni prinsipləri yarandı. Babilərin hər bir yeni təşkil edilmiş dərnəyi öz ən yaxın müəllimlərinin təliminə tabe olurdu və M.Kazım bəyin yazdığına görə, ilk vaxtlar bu yolla onların təlimləri yayılmağa başlayır, müxtəlif yerli ayinlər, cürbəcür mövhumatlar meydana çıxırdı və nəticədə babilik tamamilə parçalandı.

“Bununla belə, dini vəzifələrin gündəlik icrasını avam cahillərə belə asanlıqla tərgitmək mümkün deyil, çünki müsəlman namaz qılmaya bilməzdi, dəstəmaz almaya bilməzdi, oruc tutmaya bilməzdi. Bütün bu vəzifələrin yeni qaydalar üzrə icrası tətbiq edilir və bunlar hər yerdə, lakin bəzi ayinlərdə fərqlərlə icra olunurdu”².

Beləliklə, babilər müsəlmanlıq əleyhinə çıxış etmiş və babiləyin əsas siyasi xadimləri islam əleyhinə təbliğata başlamışdılar. “Bu təlim aşağıdakından ibarət idi: nə qədər ki, bütün yer üzündə babilik bər-qərar olmayıb, nə qədər ki, Babın səltənəti bər-qərar olmayıb və Bab qanununun yeni məəcəsi verilməyib, bütün babilər dini vəzifələrin icrasından azaddırlar”.

* * *

Mirzə Kazım bəy Bab və onun tərəfdarlarının islahatlarına böyük diqqət yetirir. Məlumdur ki, feodalizm dövründə mütərəqqi ideyalar dini örtük altında feodal zülmünə qarşı çıxış edirdi. V.İ.Lenin yazırdı: “...din pərdəsi altında siyasi protest... özlərinin müəyyən inkişaf mərhələsində bütün xalqlara xas olan bir haldır”¹.

İranda babilər hərəkatı İran despotizminə qarşı çevrilmişdi.

Məlumdur ki, XIX əsrin əvvəllərində xarici kapitalın İrana nüfuz etməsi həmin ölkənin iqtisadiyyatına və siyasətinə böyük təsir göstərmişdi. Xarici kapitalın İrana nüfuz etməsi ilə sosial ziddiyətlər getdikcə güclənirdi. Geniş xalq kütlələri ikiqat zülmün: bir tərəfdən, yerli feodalların, digər tərəfdən xarici kapitalın zülmünün acısını çəkirdilər. Və ona görə İranda həm İran feodalları, həm də xarici kapitalla qarşı xalq kütlələrinin çıxışları artırdı. Kortəbii xalq üsyanları öz inikasını müxtəlif dini-siyasi cərəyanlarda, o cümlədən babilər hərəkatında tapırdı. Dərin sosial köklərə malik babilər hərəkatı feodal zülmü və xarici kapital əleyhinə yönəlmişdi. Babilər din pərdəsi altında çıxış edirdilər. Lakin aydındır ki, dini örtük altında kütlələrin inqilabi hərəkatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən real siyasi qüvvələr gizlənmişdi².

* * *

M.Kazım bəy babilər hərəkatının o zamankı İran cəmiyyətinin mədəni və tərəqqipərvər hissəsinin bütün təbəqələrini narahat etdiyini göstərirdi.

Babilik dini-siyasi cərəyan kimi yekcins deyildi. Bu məsələ barədə M.Kazım bəyin əsərində oxuyuruq: “Bab uzun müddət sağ-salamat yaşamış və xəlvətdə qismən adətə görə imamın ikinci zühuru gözləyən xəyalpərəstlər və mövhumatçılardan, qismən həm hökumətdən, həm də ruhanilərdən narazı olan inqilabçılardan və qismən də babiləyi himayə etməklə öz şəxsi məqsədlərinə yol açmaq, ad qazanmaq istəyən cinayətkarlardan ibarət babilər cəmiyyəti təşkil olunmuşdur. Beləliklə, babilərin üç qrupu yaranmışdı: 1) Babın

¹ “Баб и бабиды...”, стр. 189.

² Yenə orada, səh. 199.

¹ В.И.Ленин. Сочинения, т. IV, стр. 223.

² М.С.Иванов. “Бабидские восстания в Иране”. Москва-Ленинград, 1939 г.

qara camaat arasındakı avam pərəstişkarları; 2) siyasi xadimlər, Babın şagirdləri və 3) cinayətkarlar, təfriqəçilər”¹.

İranda XIX əsrin 40-cı illərində başlayan babilər üsyanı getdikcə geniş miqyas almaqla xalq arasında çoxlu tərəfdarlar tapmış və İran feodal dövləti üçün təhlükə yaradan mühüm siyasi qüvvəyə çevrilmişdi. Ona görə babilər hərəkatının yaradıcısı kimi Babın özünün edam olunması və babiləyin darmadağın edilməsi qərara alınır. Ruhənilər və İranın despot feodal hakimləri Babın qadınların hüquqları və qadınların kişilərə bərabər tutulması haqqındakı təliminə qarşı xüsusi kəskinliklə çıxırdılar.

Kazım bəy yazır: “Onun məzlum-sükutlu həyatının (Babın – *H.H.*) sonunda xalq ona uzaqdan baxmaq üçün dəstə-dəstə axışb gəlir və onun solğun, gözəl, iztirablı simasının və məğlubedilməz səbirlə dolu fəvqəladə itaətinin onlarda doğura bildiyi təəssüratlarını özü ilə aparırdı; edamı günü isə hamı ona günahsızlığına görə ürəkdən acıyırdı; çünki dəfələrlə dediyimiz kimi, xalq arasında ruhanilərin və hökumətin ona qarşı ədalətsizliyi haqqında şayiə gəzirdi. Beləliklə, Babın adı gündən-günə daha ucadan səslənir və nəhayət, minlərlə insan, ...onun adı ilə onları çağırən hər cür yeni təlimə uyurdu”².

* * *

Professor M.Kazım bəyin babilər hərəkatını hərtərəfli təhlili və onun babiləyi məzlum kütlələrin o zaman mövcud olan feodal quruluşuna qarşı etiraz kimi səciyyələndirməsi diqqəti cəlb edir.

Babilərin can atdıqları siyasi islahatlar birinci növbədə o vaxtkı İranda sosial islahatlar keçirilməsində maraqlı olan sənətkarların, kəndlilərin və qismən də xırda tacirlərin mənafeyini əks etdirirdi. Və təsadüfi deyil ki, M.Kazım bəy babilər hərəkatını xarakterizə edərək yazırdı: “...Burada Bab sırf şəxsləndirilmiş mifdir ki, azadlıq axtaranlar onun naminə çarpışmışdılar”³.

Bab və babilər haqqında tədqiqatının bir başqa yerində M.Kazım bəy onların hərəkatında “sırf siyasi səciyyəli” elementlərin mövcudluğunu, babilərin məqsədlərindən birinin “ümumi islahat” olduğunu göstərir.

“Lakin bütün (hərəkatın – *H.H.*) əsasında... ruhanilərin və hökumətin hakimiyyətinin məhvinə yönəlmiş ümumi cəhd dururdu”¹.

M.Kazım bəy babilərin cəhdlərini səciyyələndirərək, babilər təlimində arzu edilən yaxşılığa, insanın iradəsinin orta əsrlərin, fanatizm və özbaşınalığın buxovlarından xilas etməyə, şüurlu surətdə azadlığa istiqamətləndirən nə isə ağıllı bir məqam gördüyünü nəzərə çatdırırdı.

M.Kazım bəyin göstərdiyi kimi, İranda mühüm hadisə olan babilər üsyanı böyük siyasi əhəmiyyət daşımışdır, babilər sosial islahatlar tələb edir və onları həyata keçirməyə can atırdılar.

Babilərin üsyanı məsələsinə dair tədqiqatının mahiyyətindən danışarkən, Kazım bəy yazır: “Bu təhkiyədə oxucular həmin vaxt İranda baş verən olduqca diqqətəlayiq bir məqamı: fanatizm buxovları ilə mübarizəni, dini və siyasi islahatların, aydın şəkildə olmasa da, başlanğıcını görəceklər”.

* * *

M.Kazım bəy babilər hərəkatı haqqında danışarkən, onun sosial tərkibinə görə müxtəlifliyini qeyd edir. Lakin buna baxmayaraq, Kazım bəy babilərin, uğrunda mübarizə apardıqları ideyanın əsas əlamətinin azadlıq olduğunu, insan hüququnu anlamaq duyğusu olduğunu xüsusi olaraq nəzərə çarpdırır.

M.S.İvanov İranda babilər üsyanlarının tədqiqinə həsr etdiyi əsərində Kazım bəyin əsərini digər tədqiqatçıların, məsələn, Broun əsərləri ilə müqayisə edərək yazırdı: “...Kazım bəy, mənə belə gəlir ki, babilər hərəkatının qiymətləndirilməsində Broundan yüksəyə qalxa bilmişdir. Artıq göstərilirdiyi kimi, Broun bu hərəkatı dini ideyaların inkişafı ilə izah edir və hesab edirdi ki, hökumət əleyhinə vuruşan babilər sosial və siyasi islahatlar uğrunda mübarizə etmir, yalnız öz yeni dinlərini yaymağa can atırdılar. Kazım bəy babilər üsyanlarının səbəblərini, öz sözləri ilə desək, min illər ərzində İranda ağalığ edən fanatizm və despotizmde (yəni İran xalqını əzən siyasi və sosial zülmde) görür. Üsyançıların məqsəd və arzuları haqqında da o, Broundan fərqli düşünür. O belə hesab edir ki, babilərin rəhbəri İran dövlətində siyasi islahatlar keçirilməsinə çalışmışdılar...”²

¹ “Баб и бабиды...”, стр. 168.

² Учене orada, səh. 168-169.

³ Учене orada, səh. 53.

¹ “Баб и бабиды...”, стр. 57.

² М.С.Иванов. “Бабидские восстания в Иране”. Москва-Ленинград, 1939 г., стр. 23.

Babilərin despotizm əleyhinə mübarizəsini sosiyyələndirərkən, Kazım bəy babilər üsyanının geniş miqyas aldığı və üsyançıların cərgələrində qadınların da iştirak etdiyini dəfələrlə göstərmişdir.

O da səciyyəvidir ki, babilər hərəkatı İranın mütərəqqi, azadlıqsevər hissəsini, məhz İran Azərbaycanını daha çox əhatə etmişdi. Məlumdur ki, İranda yaşayan azərbaycanlılar həmin ölkədə inqilabi-demokratik hərəkatların həmişə bayraqdarları olmuşlar.

Babilər hərəkatı bəzi burjua tədqiqatçılarını və dövlət xadimlərini o dərəcədə qorxutmuşdu ki, onlar bu hərəkatın əhəmiyyətini şişirdərək, onu kommunist hərəkatı kimi səciyyələndirməyə cəhd etmişlər¹.

M.Kazım bəy Babın üsyanı haqqında danışarkən göstərir ki, bu üsyan bütün İrana yayılan dini-siyasi həyəcanların nəticəsi olmuşdur. "İrandakı hadisələr... çoxdan bəri əzilen həqiqətin hər addımında rastlaşılan despotizmlə gizli mübarizəsinin nəticəsi olmuşdur. Burada insanların azadlığa can atmalarında enerjisi də, fədakarlığı da aşkar görünür. Bütün bunlar ruhani hakimiyyət əleyhinə üsyanda, həmişəki ağır despotizm əleyhinə narazılıqda ifadə edilmişdir; lakin bütün bu müdhiş mənzərə bizə solğun boyalarda, elə bir kor-kobud işləmədə, zövqsüz və zəriflikdən məhrum bir şəkildə təqdim edilir ki, birinci dəfədən, olsun ki, diqqətəlayiq bir şey tapmayıb qeyri-ixtiyari ondan üz çevirərsən; amma yox, orada bizə doğma elementdən bəzi cizgilər, tanımadığımız, istedadları üzərində üstəlik əsarət və qandalların əskik olmadığı rəssamların fırçasının təhrif etdiyi cizgilər aydın görünür. Bax, bu cizgilər ağıllı məxluqun təbiətində kök salan sivilizasiya ruhunun izləridir və gerçək izləridir"².

* * *

Yuxarıda dediyimiz kimi, babilər hərəkatı yekcins deyildi: bir tərəfdən kəndlilərə, şəhər yoxsullarına və sənətkarlara arxalanan xalq demokratik cərəyanı, digər tərəfdən tacirlərin və mülkədarların mənafeyini təmsil edən cərəyan. Və bu müxtəliflik babilər hərəkatının məğlubiyyətinin səbəblərindən biri idi.

¹ М.С.Иванов. "Бабидские восстания в Иране". Москва-Ленинград, 1939 г., стр. 23.

² "Баб и бабиды...", стр. 45.

M.Kazım bəy yazır: "Asiya tarixində baş verən parçalanmalardan heç biri Babilərin qeyrətkeş tərəfdarları – müridləri vasitəsilə qazandıqları qəribə uğurlarının gücləndirdiyi parçalanması qədər diqqətəlayiq deyil. Onların arasında mühüm rol oynayan qadınlara da, saray xadimləri olan maqnatlara da, üləmələr və seyid zümrəsindən olan ruhanilərə də, Məhəmməd övladlarına da rast gəlmək olar"¹.

Babilər üsyanının məğlubiyyətinin ən əsas səbəbi üsyana rəhbərlik edən qüvvənin olmaması idi. Onun avanqardı – kəndli kütləsinə rəhbərlik edə biləcək fəhlə sinfi yox idi. Babilərin üsyanı son dərəcə kortəbii xarakter daşıyırdı, təşkilati cəhətdən olduqca zəif idi. Babilər, demək olar, bütün İrana səpələnmişdilər və onların üsyanı hər yerdə eyni vaxtda baş vermirdi, ona görə hökumət bu hərəkatı asanlıqla yatırda bildi. Bütün bunlardan başqa babilər hərəkatında özünün lap başlanğıcından bir tərəfdən, inqilabi-demokratik əhval-ruhiyyəli tərəfdarları, digər tərəfdən qeyri-sabit cığırdaşları olmuşdur.

M.Kazım bəy baxışlarının tarixi məhdudluğuna görə babilərin məğlubiyyətinin əsas səbəblərini görmürdü. O yazırdı: "Babilərin siyasi rəhbərləri yeni təlim naminə maneə qayalarını bir zərbə ilə alt-üst edə biləcək etibarlı qüvvə yaratmaq istəyirdilər, əmin idilər ki, xalq onların açdıqları yolla onların arxasınca gedəcək. Lakin bu rəhbərlərin öz aralarındakı iğtişaşlar, öhdələrinə götürdükleri işi bilməmələri, xüsusilə də içərilərində olan cinayətkarların öz şəxsi mövqeləri, şəxsi mənafələrinə başlarının qarışması – bütün bunlar birlikdə başlanılan işin yetişməsinə imkan vermədi və təsvir etdiyimiz kimi hədəf yerə qanlar töküləməsinə səbəb oldu.

Hazırda babilərin aşkar şəkildə fəaliyyət göstərməmələrinə və islahat arayanların dayaq nöqtələrinin olmamasına baxmayaraq, İranda siyasi babiləyi doğuran səbəblər cəmiyyətin mədəni təbəqələrini hələ də narahat edir. Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yaxınlarda Tehranda və Təbrizdə mason təşkilatının əsası qoyulmuşdur. Bu işdə güclü insanlar iştirak edir; ...yeni qaydaların köhnə düşmənləri və ruhanilər bu işin əleyhinə fitnəkarlığa başlamışlar; lakin onun nəticələri məlum deyil. Amma cəmiyyətin bəzi təbəqələrində gah orada və gah burada hökumət naziri və saray xadimlərinin sui-istifadə hallarının; qubernator və məmurların özbaşınalığının; həm sarayın, həm də saray xadimlərinin dövləti müflis edən israfçılığının; üləmələrin

¹ "Баб и бабиды...", стр. 7.

güclü hakimiyyətinin; bir sözlə, özbaşınalıqın və ədalətsizliyin qarşısını almağa çağıran məktub və kitabçalar əldən-ələ gəzir!”¹

Babilər hərəkatının yatırılmasına baxmayaraq, o, İranda sonrakı demokratik azadlıq hərəkatına öz təsirini göstərdi. Təsadüfi deyil ki, M.Kazım bəy Babın edamını təsvir edərkən yazırdı: “Edam sakit başa çatdı; xalq dağılışıb getdi; lakin çoxları hökumət əleyhinə gələcək planlarının toxumunu özləri ilə apardılar”².

M.Kazım bəyin Bab və babilər haqqında tədqiqatı Yaxın Şərqi fəlsəfi və siyasi cərəyanlarının öyrənilməsində müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Bununla belə, Mirzə Kazım bəyin dünyagörüşünün məhdudluğu bir daha nəzərə çatdırılmalıdır. O, ictimai hadisələri materialist kimi anlamırdı. Hərçənd ki, M.Kazım bəy özünün “Bab və babilər” əsərində həmin hərəkatın sosial-siyasi tərəfinə böyük diqqət yetirmişdir. Bu mənada M.Kazım bəy babiliyin ona qədərki bütün tədqiqatçılarından (Broun və başqaları) yüksəkdə durur.

* * *

Professor Mirzə Kazım bəy, akademik V.V.Bartoldun göstərdiyi kimi, rus şərqşünaslığının banilərindən biri olaraq, Şərqdə sosial-siyasi hərəkat problemlərinə dair bir sıra orijinal tədqiqatların müəllifidir. Onun müridizm və babilik haqqında əsərləri xüsusilə seçilir.

Maarifçi və alim olan Mirzə Kazım bəy özünün filologiya, fəlsəfə və tarix məsələlərinə dair tədqiqatları ilə Azərbaycanda XIX əsr ictimai fikrinin inkişafında görkəmli yer tutur. Professor Mirzə Kazım bəy həmçinin Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının hamı tərəfindən qəbul edilmiş banisidir.

BEŞİNCİ FƏSİL

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV (1812-1878)

“...bu kainat bir qüvveyi-vahidə və kamilədir, əvvəli də budur, axırı da budur; nə əvvəl ona sibqət edibdir, nə axır ona xatəmə olacaqdır, zaman da onun mütəziyatındandır, məkan da onun təkəyyüfatındandır”.

M.F.Axundov

Mirzə Fətəli Axundov Azərbaycanın XIX əsr mütərəqqi ictimai və fəlsəfi fikrinin ən görkəmli nümayəndəsidir.

Qabaqcıl elm və maarif uğrunda yorulmaq bilmədən mübarizə aparan M.F.Axundov Rusiya materialist ənənəsinin layiqli davamçısı idi. “Rusiyanın mütərəqqi ictimai fikrinin, xoşbəxtlikdən, möhkəm materialist ənənəsi vardır”¹. Rus qabaqcıl ictimai və fəlsəfi fikrinin materialist ənənəsinin təsiri altında Azərbaycanda materialist fəlsəfəsi inkişaf edirdi. M.F.Axundov materializmin görkəmli nümayəndəsi və müdafiəçilərindən biri, böyük filosof, bütün Şərqdə dramaturgiyanın banisidir. Bu böyük humanistin maraq dairəsi müstəsna dərəcədə genişdir. M.F.Axundov bir sıra komediya, povest və şeirlərin müəllifi kimi tanınmışdır; lakin bədii əsərlərlə yanaşı o, fəlsəfə, etika, siyasət, pedaqogika, estetika, bədii tənqid məsələləri üzrə əsərlər də yazırdı və buradakı suallara öz dövrü üçün özgün və mütərəqqi cavablar vermişdir.

Demokratik ideyalar irəli sürərək, qabaqcıl fəlsəfənin – materialist fəlsəfəsinin möhkəm əqidəli tərəfdarı olaraq M.F.Axundov passiv müşahidəçi rolu ilə kifayətlənmirdi. O, irtica qüvvələrinə, orta əsr geriliyi və müstəbidliyinə qarşı, maarif, azadlıq uğrunda fəal mübarizə aparırdı.

¹ “Баб и бабилы...”, стр. 164-165.

² Yene orada, səh. 41.

¹ В.И.Ленин. Сочинения, т. XXVII, изд. 3-е, стр. 180.

Bu hertərəfli inkişaf etmiş və parlaq düha sahibi olan insan dövrünün çatı irticasından qorxmayaraq cəhəltperəstlik və fanatizmə ağır zərbələr endirir, din və mövhumata qarşı alovlu səhifələr yazırdı. M.F.Axundovun özü əmin idi ki, onun əsərlərinin bağışladığı təəs-sürati, onların göstərdiyi təsiri min nəfərlik ordu da göstərmək iqtidarında deyil.

M.F.Axundov öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikrinin inkişafı tarixində parlaq səhifə açdı.

* * *

Mirzə Fətəli Axundov 1812-ci ildə Nuxa şəhərində anadan olub. Onun atası Mirzə Məmmədağa əslən Cənubi Azərbaycandan idi.

M.F.Axundov dünyaya gəldikdən bir neçə il keçəndən sonra Mirzə Fətəlinin anası onun atasından ayrılır və anasının əmisi Axund Hacı Ələsgər balaca Fətəlini oğulluğa götürərək onun tərbiyəsi ilə məşğul olur və ona ibtidai təhsil verir.

Bu təhsil ərəb və fars dillərini öyrənmək və Quranı oxumaqdan ibarət idi.

“Bu Axund Hacı Ələsgər nadir bir alim idi. İstər fars və istərsə də ərəbcə bütün islami elmlərdən mükəmməl məlumatı var idi...” – deyər M.F.Axundov tərcümeyi-halında yazır.

1825-ci ildə Axund Hacı Ələsgərin ailəsi Gəncəyə köçür.

1826-cı ildə Rusiya-İran müharibəsi başladı. Gəncə şəhərinin yerləşdiyi bölgə hərbi əməliyyatlar zonasına düşdü. Müharibə bütün əmlakından məhrum olmuş Hacı Ələsgərin ailəsini müflis etdi və o, yenidən vətəninə, Nuxaya köçdü.

Nuxada M.F.Axundov ərəb və fars dilləri sahəsində biliklərini o dərəcədə təkmilləşdirdi ki, bu dillərdə sərbəst danışa bilirdi.

1832-ci ildə M.F.Axundov yenə də Gəncəyə köçdü və Gəncədə olduğu bu dövr onun həyatında böyük rol oynadı.

Tərcümeyi-halında o, bu haqda belə yazır:

“1832-ci ilin əvvəllərində Hacı Ələsgər Məkkəyə getməli oldu. O mənə Gəncəyə gətirib, Axund Molla Hüseynin yanında məntiq və fiqh kitablarını oxuyub öyrənməyə qoydu; özü isə Məkkəyə yollandı.

Mirzə Fətəli Axundov

Bu vaxta qədər mən farsca və ərəbcə oxumaqdan başqa bir şey bilmirdim və dünyadan xəbərsiz idim. İkinci atamın məqsədi bu idi ki, mən ərəb elmlərini öyrənib bitirdikdən sonra ruhanilər cərgəsinə daxil olub yaşayım. Lakin başqa bir hadisə üz verdi ki, bu niyyətin baş verməməsinə səbəb oldu.

Bu hadisənin təfsilatı belədir:

Gəncə məscidinin hücrələrindən birində həmin vilayətin əhli Mirzə Şəfi adlı bir şəxs yaşayırdı ki, bir sıra biliklərə malik olmaqla bərabər, nəstəliq xəttini də çox yaxşı mənimsəmişdir. Bu həmin Mirzə Şəfidir ki, Almaniya ölkəsində onun tərcümeyi-halını və farsca şeirlər yazmaqda hünərini yazıb vəsf etmişlər. Mən ikinci atamın buyruğu ilə hər gün həmin şəxsin yanına gedib, nəstəliq xəttini məşq edirdim. Get-gədə mənimlə bu hörmətli şəxs arasında mehribanlıq və səmimiyyət əmələ gəldi. Bir gün həmin möhtərəm şəxs məndən soruşdu:

– Mirzə Fətəli, elmləri öyrənməkdə məqsədin nədir?

Cavab verdim ki, ruhani olmaq istəyirəm.

Dedi:

– Demək, riyakar və şarlatan olmaq istəyirsən.

Təəccüb edib çaşıb qaldım ki, görəsən bu nə sözdür? Mirzə Şəfi mənim vəziyyətimə nəzər salıb dedi:

– Mirzə Fətəli! Öz ömrünü bu iyrenc camaatın sıralarında zay etmə! Başqa bir peşə dalınca get.

Elə ki ondan ruhanilərə nifrət etməsinin səbəbini soruşdum, o elə mətləbləri açıb söyləməyə başladı ki, o günə qədər mənə məlum deyildi.

Nəhayət, ikinci atam Məkkədən qayıdana qədər Mirzə Şəfi ürfanın bütün məsələlərini mənə təlqin etdi və qəflət pərdəsini gözümdən açdı. Bu əhvalatdan sonra ruhaniliyə nifrət etdim və əvvəlki niyyətimi dəyişdim”.

Axund Hacı Ələsgər səfərdən qayıdandan sonra M.F.Axundov Nuxaya qayıdır və rus dilini öyrənmək fikri ilə orada yenice açılmış rus məktəbinə daxil olur.

Bu məktəbdə M.F.Axundov cəmi bir il oxuyur və bundan sonra yaşı ötmüş olduğu üçün məktəbdən xaric edilir.

1834-cü ildə Axund Hacı Ələsgər M.F.Axundovla birlikdə Tiflisə gələrək burada Qafqazda mülki hissənin baş müdiri baron Rozenə

Генераломорское
Русское Географическое
Общество

исправно

Полковник

Мурза-Петр-Али-Ахундова

членом Императорского Географического

Общества

№ 1550

16 Августа 1852

С. Петербург

Императорскому Географическому Обществу
А. Ахундова

M.F.Axundovun "İmperator Rus Coğrafiya Cəmiyyətinə" üzv – əməkdaş seçilməsi haqda şahadətnamə.

M.F.Axundovun onun dəftərxanasına Şərq dilləri üzrə tərcüməçi vəzifəsinə işə götürülməsi haqda ərizə verir.

M.F.Axundov uzun illər boyunca bu vəzifədə çalışır.

Bu dövrdə Tiflisdə I Nikolay hökumətinin buraya sürgün etdiyi xeyli mütərəqqi şəxs var idi. Onların arasında dekabristlər və 1830-cu il Polşa üsyanı iştirakçıları vardı.

Gənc M.F.Axundov bu adamların mühitinə düşür və onların bir çoxu ilə dostlaşır.

Ən yaxın dostluğu o, dekabrist A.A.Bestujev-Marlinski ilə edir; böyük rus şairi Puşkinin faciəli ölüm xəbərindən təsirlənən M.F.Axundov "Puşkinin ölümünə Şərq poeması"nı yazmış və onunla birlikdə rus dilinə tərcümə etmişdir.

Belə mütərəqqi insanlarla dostluq və yaxın ünsiyyət M.F.Axundova çox şey verdi. O, rus yazıçı, filosof, maarifçi-demokratları, həm də Qərbi Avropa filosoflarının əsərləri ilə tanış olur.

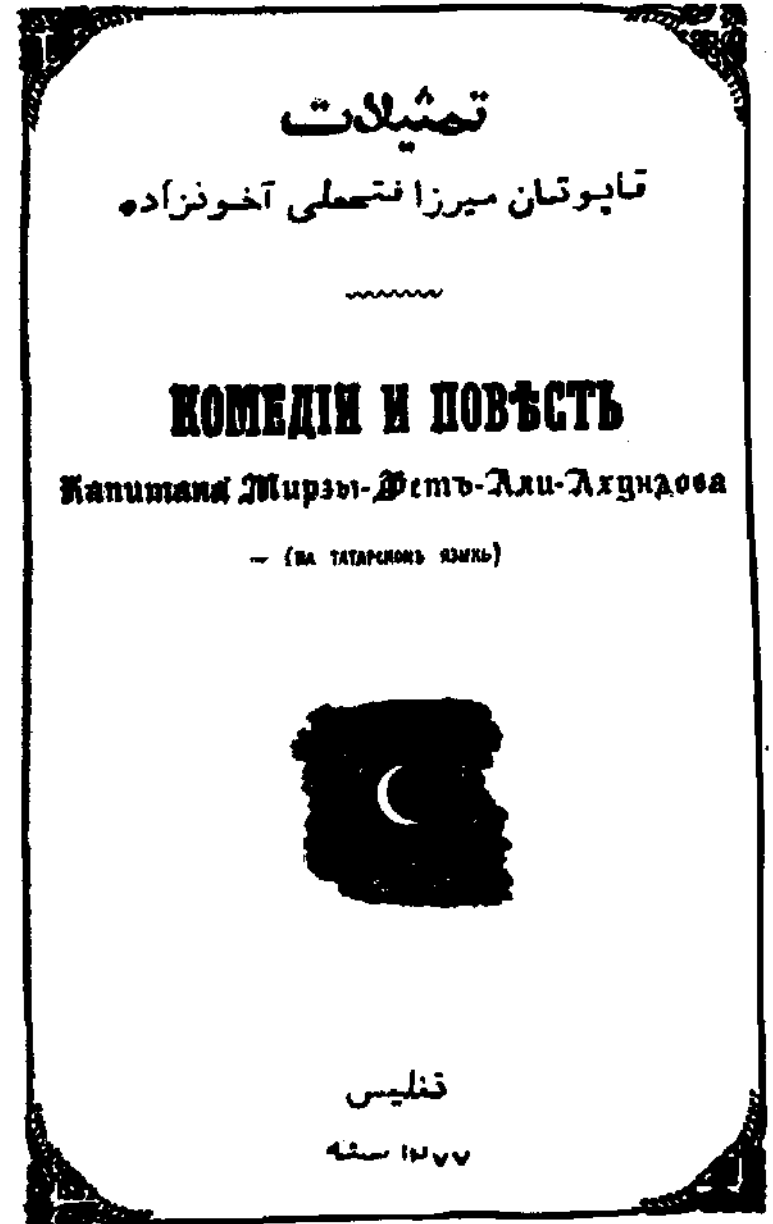
M.F.Axundovun ədəbi yaradıcılığı XIX əsrin 30-cu illərindən poetik əsərlərlə başlayır.

40-cı illərin sonu və 50-ci illərin əvvəlində o, "Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər", "Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadüküni-məşhur", "Sərgüzəşti-vəziri-xani-Lənkəran", "Hekayəti-xırs quldurbasan", "Sərgüzəşti-mərđi-xəsis" ("Hacı Qara"), "Mürəfiə vəkillərinin hekayəti" komediyalarını və "Aldanmış kəvakib" povestini yazır.

60-cı illərdə M.F.Axundov öz "Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktubun və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türk dilində tərcüməsi" fəlsəfi traktatını yazır.

Ömrünün son illərini ona həsr etmiş bu əsəri haqqında M.F.Axundov tərcüməyi-halında belə yazır: "Bu "Kəmalüddövlə" elə bir əsərdir ki, bu günə qədər islam dini haqqında bu aydınlıqda və bu kimi dəlillərlə onun misli ola bilən bir əsər yazılmamışdır. Bu isə ona görə deyildir ki, müsəlman filosoflar onun məsələlərindən xəbərdar olmamışlar. Xeyr, xəbərdar olmuşlar. Lakin onlardan heç birisi öz bildiklərini açıq-aşkar söyləməyə cəsarət etməmişdir".

Bu fəlsəfi traktatdan başqa, M.F.Axundov bir sıra fəlsəfi məqalələr yazıb: "Yek kəlmə"nin tənqidi", "Həkim-i-İngilis Yuma cavab", bədii tənqid, estetika məsələləri üzrə bir sıra əsərlər və s.

M.F.Axundovun 1859-cu ildə nəşr edilmiş "Komediyalar və povest" kitabının üz qabığı

* * *

*“Əgər hətta bütün aləm mənə qarşı
çixsa belə, mən öz fikrimdən dönməyə-
cəyəm, işimi onqat artıracağam...”*

M.F.Axundov

M.F.Axundov dünyanın passiv müşahidəçisi rolu ilə kifayətlənmirdi; o, orta əsr qalıqlarına qarşı fəal mübarizə aparırdı. O, mütərəqqi bəşəriyyətin ən yaxşı nümayəndələrinin qabaqcıl ideyalarını mənimsəmiş və inkişaf etdirmişdir. O, rus inqilabçı demokratların – V.Q.Belinski, A.İ.Gertsen, N.Q.Çernişevski və N.A.Dobrolyubovun, həmçinin Spinoza, Monteskyö, Volter, Lametri, Didro, Helveti, Holbax, Melye və başqalarının öz dövrləri üçün mütərəqqi fəlsəfi baxışlarını alqışlamış və təbliğ etmişdir; bununla yanaşı, öz yeni ideyalarını, orijinal fəlsəfi fikirlərini irəli sürmüşdür. M.F.Axundovun fəlsəfəsi dinə qarşı, orta əsr qalıqları ilə mübarizədə güclü silah oldu.

M.F.Axundovun öz görkəmli əsərlərində şərh etdiyi fəlsəfi ideyalara geniş xalq kütlələri onun sağlığında yiyələnə bilmədi.

Bunun səbəbi aydındır. Çar Rusiyasında, bu xalqlar dustaqxanasında, əlbəttə, Azərbaycan xalqının səadəti və rifahı naminə mübarizə aparın insanın əsərləri nəşr oluna bilməzdi. Öz “Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktubun və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türk dilində tərcüməsi” ölməz fəlsəfi əsərinin nəşr olunması üçün uzun müddət davam edən bütün səy və cəhdlərinin nəticə verməyəcəyini yəqin edərək, M.F.Axundov oğluna yazırdı: “Bilmirəm, mən ölüncəyə qədər bu arzuma çatacağammı? Yoxsa o da köhnə müsəlman əlifbasını dəyişmək ümidi kimi bir arzu olaraq qəlbimdə qalacaqdır...”¹. Lakin dahi mütəfəkkir bədbin deyildi, o inanırdı ki, əgər onun əsərləri çar üsuli-idarəsi şəraitində nəşr olunmasa da, əgər o, onların öz sağlığında çap olunduğunu görməsə də, onun zəhməti batmayacaq; gec-tez onları nəşr edəcək və sevsə-sevə oxuyacaqlar. Və M.F.Axundov yanılmadı. Bizim yeganə

¹ M.F.Axundov. Oğlum Rəşid Axundova məktub. Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, M.F.Axundov fondu.

mədəniyyət və elm mərkəzi olan böyük və yenilməz sovetlər ölkəsində M.F.Axundovun əsərləri işıq üzü görərək bütün xalqın malı oldu.

Əlbəttə, çarizmə, din və mövhumata qarşı, zəhmətkeş xalqın azadlığı və maariflənməsi uğrunda mübarizə aparın insanın əsərləri lazım deyildi. Çarizm Şərq xalqlarını siyasi cəhətdən özünə tabe etməyə və iqtisadi cəhətdən kölə halına salmağa can atırdı. M.F.Axundovun əsərləri isə yalnız Azərbaycan xalqını deyil, Şərqi bütün məzlum xalqlarını din və cəhalet buxovlarından xilas olmağa çağırır, bu kütlələrə onların istismarçılara qarşı mübarizəsində kömək edirdi. Buna görə də irticaçılar M.F.Axundovun materialist və ateist baxışlarının yayılmasına hər vəchlə mane olurdular. M.F.Axundova sağlığında özünün yalnız bədii əsərlərini nəşr etmək müyəssər oldu, onun əsas fəlsəfi və siyasi əsərləri isə çap olunmamış qaldı.

M.F.Axundov həm komediya, povest, tənqidi əsərlərində, həm də fəlsəfi və siyasi əsərlərində özünü Azərbaycanın o dövrdə ən mütərəqqi insanlarından biri olduğunu göstərdi.

* * *

Məlum olduğu kimi, çar Rusiyasında qanunlar zəhmətkeş xalqın əsarət altında saxlanması üçün alət idi. Çar Rusiyasının “qanunları” xalqın qaniçənlərinə törətdikləri cinayətlərə haqq qazandırmaqdan ötrü geniş imkanlar verirdi. Məhkəmələrdə bürokratizm və rüşvət-xorluq hökm sürürdü. Öz ölməz “Hacı Qara” komediyasında Axundov çar məhkəmə orqanlarındakı süründürməçiliyi ifşa edərək deyirdi: “...İstintaq beş illərlə uzanır; işi araşdırana qədər adam keçinir”.

Çarizm dözülməz zülm və istibdad mənbəyi idi. “Elə ondan başlayaq ki, çarizm ən rəhmsiz və vəhşi şəkildə götürülmüş hər cür – həm kapitalist, həm müstəmləkəçilik, həm də hərbi – zülmün mənbəyi idi. Kimə bəlli deyil ki, Rusiyada kapitalın tam hökmranlığı çarizmin müstəbidliyi ilə, rus millətçiliyinin təcavüzkarlığı çarizmin qeyri-rus millətlərə qarşı cəlladlığı ilə, bütöv bölgələrin – Türkiyə, İran, Çin – istismarı bu bölgələrin çarizm tərəfindən zəbt edilməsi ilə, işğal uğrunda müharibə ilə birləşirdi”¹. Çarizmin özünü imperializm dövründə xüsusilə açıq şəkildə göstərmiş bu cəhətləri artıq kafi müəyyənliklə aşkar olunurdu.

¹ И.В.Сталин. “Вопросы ленинизма”, изд. 1939 г., стр. 4-5.

Çarizm zəhmətkeş kütlələrin qəddar düşməni idi. Xüsusi aman-sızlıqda çarizm Rusiyanın milli ucaqlıqlarının zəhmətkeşlərinə zülm edirdi. Çarizm milli mədəniyyətin qatı düşməni rolunda çıxış edirdi.

Dövləti xidmətdə ikən M.F.Axundov çar hökumətinin idarə-etmə metodları, qanun və qərarları ilə lap yaxından tanış olur. O, çar məmurlarının çirkin əməllərinin bilavasitə müşahidə edir. Azərbaycan yazıçısı Ə.Haqqverdiyev M.F.Axundovun çar üsuli-idarəsinə münasibətini bədii surətdə çox gözəl ifadə edib: "Epolet, mükafat, xaç ordeni və medallarla bəzədilmiş mundirin altında qəzəb alovu ilə od tutub yanan coşqun ürək döyünürdü!"¹ Bu, filosofun – Azərbaycan xalqının mədəniyyəti, maariflənməsi uğrunda mübarizə aparən insanın ürəyi idi.

M.F.Axundov mütərəqqi demokratik ideyalar irəli sürür və böyük qətiyyət və cəsarətlə onların həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə aparırdı. Axundov köhnə həyatın kökündən dəyişdirilməsi uğrunda məfkurəvi mübarizəyə başlamışdı. Qarşıdakı yol çox çətin və təhlükəli idi: onu xan, bəy, molla, seyid və cəmiyyətin çar satraplarının mühafizə etdiyi digər tüfeyliləri kəsirdi. Axundov bu maneələrin aradan qaldırılması yollarını axtarırdı. Xalqa xidmət etmək arzusu ilə yaşayaraq, o öz əsərlərinin başqa müəllifin adı altında nəşr edilməsi kimi qurban verməkdən, öz adını gizlətməkdən qaçmadı.

Axundov öz silahını axır nəfəsinə kimi yerə qoymadı. Və təsadüfi deyil ki, din xadimləri böyük ateistin nəşindən belə qorxurdular. Onlar deyirdilər ki, onun cənazəsini daha dərin basdırmaq lazımdır.

* * *

M.F.Axundovun yaşayıb yaratdığı dövrdə Azərbaycanda çarizmin müstəmləkəçilik və müsəvat üsuli-idarəsinin zülmü nəticəsində Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qalib gələnə qədər mövcud olmuş, (Bakı istisna olmaqla) ən geridə qalmış patriarxal-feodal münasibətləri hökm sürürdü.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan iqtisadiyyatında müəyyən dəyişikliklər baş verirdi, görkəmli "Kəmalüddövlə məktubları"nın yazılması zamanında isə Azərbaycanın zəngin yeraltı sərvətləri sənaye kapitalının diqqətini özünə cəlb etmişdi.

¹ Ə.Haqqverdiyev. "M.F.Axundov haqqında". "Maarif və mədəniyyət" jurn., 1928, № 3.

Bununla əlaqədar olaraq yeni demokratik ideyalar, ateizm, maarif, tərəqqi ideyaları üzə çıxır. Dəyişən iqtisadiyyat zəminində yaranan bu ideyalar köhnə istehsal münasibətlərinə qarşı mübarizədə vasitəyə çevrilirdi. Xalqı din, mövhumat və xurafatın əsarətindən azad etmək, elmin, incəsənətin inkişaf etməsi üçün imkan yaratmaq lazım idi. Dəyişən ictimai varlığa müvafiq olaraq ictimai şüur da dəyişirdi. Azərbaycanda o dövrün mütərəqqi ideyalarının ən yaxşı ifadəçisi və müdafiəçisi M.F.Axundov idi.

Axundovun fəlsəfi görüşlərinin inkişafı onun demokratik ideyalarının təşəkkülü prosesi ilə sıx bağlıdır. M.F.Axundov ictimai-siyasi məsələlərlə dərinləndirən maraqlanır, rus inqilabi hərəkatını izləyirdi. O, rus dilini dərinləndirən öyrənir və rus xalqının mədəniyyətini yüksək qiymətləndirirdi.

Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi fəaliyyəti, yuxarıda artıq deyildiyi kimi, XIX əsrin 30-cu illərində başlamışdı. Onun yaradıcılığının birinci mərhələsi bədii əsərlərin yazılması ilə səciyyələnir. Fəlsəfə məsələləri ilə o, daha gec məşğul olmağa başlamışdı. Hakim sinfin nümayəndələri Axundovun yaradıcılığına düşmənçəsinə yanaşırdı, böyük əksəriyyətinin savadsız olduğu xalq üçün isə dahi mütəfəkirin əsərləri anlaşılmaz idi. Axundov bunu aydın surətdə dərk edirdi və öz fikrini "Hekayəti-molla İbrahimxəlil kimyagər" komediyasındakı şair Hacı Nurunun sözləri ilə ifadə edib. Bu personaj kimyagərdən sonuncunun guya ecazkar eliksirin köməyi ilə hazırladığı gümüşdən almaq istəyən alıcılara ərz edir: "...hər kəsin öz sənəti özünə iksirdir və xoş güzəranlığa bəisdir". Alıcılar şairdən soruşurlar: "Cənab şair, ...bəzən sən niyə öz sənətindən xoşguzəran deyilsən?" Şair fəxrle onlara cavab verir: "Bəli, mənim hünərim filhəqiqə iksirdir. Amma necə ki, siz deyirsiniz, iksirə laməhalə başqa filizzat lazımdır ki, onun təsirini qəbul edə; habelə mənim hünərim üçün dəxi ərbabi-zövq və kamal və mərifət lazımdır ki, dediyim əşarın qədrini bilələr. Zəmani ki, mənim bəxtimdən həmişəhərliklərim də ki sizsiniz, nə kamal var, nə ağıl var, nə beyin var; bu surətdə mənim hünərimdən nə fayda hasil olacaq, mənim şerim nəyə məsrəfdir?"

M.F.Axundovun əsərləri müəyyən mənada onun müasiri olduğu Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikrinin inkişafında dönüş yaratdı. Onun fəlsəfi əsərləri Azərbaycanın mütərəqqi insanlarını dərinləndirən və ümidlərini, arzularını əks etdirən bütün əsas məsələləri əhatə edirdi. "...elə bir böyük siyasi və ya dini məsələ yoxdur ki,

Kəmalüddövlə öz əsərində ona toxunmamış olsun...”¹ – deyər M.F.Axundov yazırdı. Azərbaycan dramaturgiyasının banisi olmaqla bərabər M.F.Axundov, eyni zamanda, Azərbaycan fəlsəfi fikrinin ən böyük nümayəndəsi idi. Axundovun özü dəfələrlə qeyd etmişdi ki, əgər o, fikrinin xalqın rifahına xidmət etdiyinə əmindirsə, bu fikrindən heç bir vaxt dönməz. O, Mirzə Melkum xana yeni əlifba barəsində yazırdı: “Əgər hətta bütün aləm mənə qarşı çıxsas belə, mən öz fikrimdən dönməyəcəyəm, işimi on qat artıracağam...”

* * *

M.F.Axundovun ən dəyərli fəlsəfi əsərlərindən biri “Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktubun və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türk dilində tərcüməsi” traktatıdır. “Məktublar”ın islam dininə qarşı mübarizədə əhəmiyyəti haqqında M.F.Axundov yazırdı:

“Siz elə güman etməyin ki, müsəlmanların Kəmalüddövlənin ideyalarının mənimsəməsi və onun nəzərdə tutduğu məqsədin əldə edilməsi üçün əsrlər keçməlidir. Əksinə, əksəriyyətinin savadsız olmasına baxmayaraq, islamizmin yalan olmasına dair bu kimi ideyalar kütlə arasında çox sürətlə yayıla bilər...”

Bəziləri belə güman edirdilər ki, “Məktublar”ın müəllifi M.F.Axundov deyil. Lakin bu fikir tamamilə əsassız hesab edilməlidir. Yalnız M.F.Axundovun tərcümeyi-halı deyil, bir sıra digər tarixi sənədlər də onun müəllifliyini təkzibolunmaz surətdə sübut edir. Bu aşkar faktı mübahisəli problemə çevirmək üçün heç bir əsas yoxdur.

Elm, incəsənət, fəlsəfə tarixində müəllifliyin gizlədilməsi faktlarına tez-tez rast gəlinir. Bir çox böyük elm xadimləri müasiri olduqları irticanın təqibindən qurtulmaq üçün öz əsərlərini təxəllüs ilə, uydurulmuş soy adı altında yazır, onlardan bəziləri isə öz əsərlərini, ümumiyyətlə müəllifini göstərməyərək nəşr etdirirdi. Bu onunla izah olunur ki, bəşəriyyətin səadətində mübarizə aparən həmin insanlar əsas vəzifə olaraq qarşılarına öz əsərlərini, müəllifin adı naməlum qalsa da, geniş xalq kütlələrinə çatdırmağı qoyurdular. Məlum olduğu kimi, azadlıq, qabaqcıl elm uğrunda mübarizə aparənlərin bir

¹ M.F.Axundov. İsakova məktub, 12 fevral 1875-ci il. Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, M.F.Axundov fondu, inv. № 101.

çoxu öz əsərlərini başqasının adı ilə və ya hətta müəllifin soy adını göstərməyərək nəşr etdirirdi. M.F.Axundovun da ən dəyərli fəlsəfi əsəri – “Kəmalüddövlə məktubları” xüsusunda bu üsuldan istifadə etməyi lazım bildiyində təəccüblü bir şey yoxdur. Müəllifliyini gizlətməyinin ona nə üçün lazım olduğu izahsız da aydındır.

“Kəmalüddövlə məktubları”nı M.F.Axundov altmışıncı illərdə yazıb. Sonradan onlar müəllif tərəfindən rus və fars dillərinə tərcümə edilib. Mirzə Əbdülvahab xana, həmçinin nəşir İsakova (1875-ci il) məktublarında o özünü yalnız “Məktublar”ın tərcüməçisi və ya onun əlyazmasının sahibi adlandıraraq, öz müəllifliyini gizlədir. Yuxarıda artıq qeyd etdiyimiz kimi, M.F.Axundov bunu özünü qatı irticanın təqiblərindən qorumaq məqsədi ilə edib. Bəzi ədəbiyyatşünaslar belə hesab edir ki, “Məktublar”ın müəllifi Ağa xan Kirmanidir, lakin Axundov bu əsərini yazan vaxt Kirmani hələ uşaq idi.

* * *

Şübhəsiz, M.F.Axundovun “Məktublar”ı əlyazma şəklində İran və digər ölkələrə də yayılırdı. Bu parlaq əsərin təsiri altında sonradan müxtəlif müəlliflər, o cümlədən Ağa xan Kirmani tərəfindən “Məktublar” ruhunda bir sıra əsərlər yaradıldı. Nəşir İsakova müraciət edərək, M.F.Axundov yazırdı: “...Sizdən xahiş edərim, istər orijinalda, istərsə də tərcümələrin hər hansında olursa olsun, mənim adımla çəkməyəsiz. Çünki mən hal-hazırda savadsızlığı üzündən onun faydası üçün çalışdığımı başa düşməyən xalqımızın qəzəb və ədavət hissini özümə qarşı çevirmək istəmirəm”¹. Bundan başqa, M.F.Axundov öz tərcümeyi-halında tam aydınlığı ilə bildirir ki, o, “Kəmalüddövlə məktubları”nı islam dini və fanatizminin yeni əlifbanın tətbiqi və mədəniyyətin inkişafına müqavimət göstərdiyini dərk edəndən sonra yazmağa başlayıb və özünün bu əsəri ilə o, islamın bünövrəsini sarsıtmaq, fanatizmi aradan qaldırmaq və Asiya ölkələrini ağır yuxudan oyatmaq istəyib. Axundovun “Məktublar”ın fars və rus dillərinə tərcüməsi üzrə bağladığı müqavilələr də yəqinliklə onun müəllifliyini təsdiq edir. Bu müqavilələrin birində açıq surətdə deyilir ki, mayor Mirzə Fətəli Axundovun 1862-ci ildə Azərbaycan dilində yazdığı

¹ M.F.Axundov. İsakova məktub, 12 fevral 1875-ci il. Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, M.F.Axundov fondu, inv. № 101, səh. 5a.

“Kəmalüddövlə məktubları”nda fars şeirləri, ərəb hədis və misalları vardır, həmçinin göstərilir ki, bu əsər fars dilinə Mirzə Yusif xan tərəfindən müəllifin köməyi ilə tərcümə edilib.

Bütün bu faktlar tam aydınlığı ilə bir daha sübut edir ki, “Kəmalüddövlə məktubları”nın müəllifi başqa kimsə yox, məhz M.F.Axundovdur.

M.F.Axundov öz əsərinin geniş yayılması uğrunda inadla mübarizə aparırdı.

“Ola bilsin, bu əsərin bəzi yerləri, Sizin fikrinizcə, zəif görünsün. Ancaq siz onlara toxunmamalısınız. Birinci – ona görə ki, müəllif həmin zəif nöqtələr vasitəsilə bu əsər haqqında tənqid yazılmasını təmin etməyi ürəkdən arzulayır. Çünki ancaq tənqid bu əsərin bütün dünyaya yayılmasına kömək edə bilər. İkinci – ona görə ki, bu zəif nöqtələr müəllifin sadələşməyini göstərə bilər ki, o, həmin vasitə ilə Avropanın dərin düşüncəli mütəfəkkir və filosoflarının hüsn-təvəccöhünü özünə cəlb etməyi nəzərdə tutur”¹.

M.F.Axundov böyük bir səylə “Məktublar”ın yalnız fars və rus dillərinə deyil, həm də fransız, alman və başqa dillərə tərcüməsinin təşkilinə başlamışdı. Hal-hazırda əlimizdə olan materiallar göstərir ki, “Məktublar” yalnız fars və rus dillərinə çevrilmişdi. Lakin Böyük Oktyabr sosialist inqilabına qədər “Məktublar”ı nəşr etdirmək mümkün olmadı: onlar ilk dəfə olaraq (qismən) yalnız 1924-cü ildə Bakıda Yeni Əlifba üzrə Komitə tərəfindən, tam şəkildə isə 1938-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialı tərəfindən çap edildi.

M.F.Axundov on beş il var qüvvəsi ilə çalıtırdı ki, “Kəmalüddövlə məktubları”nı nəşr etdirdin, lakin onun bu istiqamətdə göstərdiyi bütün təşəbbüsləri nəticəsiz qaldı.

Axundovun özü özünün bu əsərinin böyük tarixi əhəmiyyət kəsb etdiyini yaxşı başa düşürdü. O dəfələrlə və ısrarla ərz edirdi ki, əgər “Məktublar”ı çap etdirmək mümkün olsa, onda onlar heç bir dəyişikliyə uğramadan işıq üzü görməlidir: “...Əgər mənim arzularıma rəğmən, senzura orijinalda, ya da tərcümədə bu və ya başqa bir dəyişiklik emələ gətirmək fikrində olarsa, o zaman əsəri məndən aldığınız

¹ M.F.Axundov. İsakova məktub, 12 fevral 1875-ci il. Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, M.F.Axundov fondu, inv. № 101, səh. 5a.

vəziyyətdə mənə qaytarmağınızı xahiş edirəm. Çünki mən heç bir dəyişikliklə razılaşa bilməyəcəyəm”¹.

Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, Axundov “Məktublar”ı bir qədər yüngülləşdirilmiş və alleqorik formada yazmışdır. Bu fikir, əlbəttə, düzgün deyil. Xalqın səadəti uğrunda qorxmaz və cəsarətli mübariz bir insan olan M.F.Axundov 1870-ci il dekabrın 17-də Mirzə Yusif xana yazırdı: “...Əgər mən də yumşaq, pərdəli və mülayim yazsaydım, mənim də əsərim Mollayi-Rumi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Əbdürrəhman Cami və başqa klassik filosofların əsərləri kimi olardı. Bu adamların əsərlərindən bu günə qədər bir nəticə əldə edilmişdirmi?.. Halbuki ingilis Boki, fransız Volter və başqa Avropa filosofları da həmin fəlsəfəni o cənablar kimi anlamışlar. Lakin cəsarətlə, qorxusuz, pərdəsiz və açıqdan-açıq onun mənasını özlərinin dərk etdikləri kimi, bütün insanlara, bütün xalqa başa salmışlar və bunun nəticəsində bütün dünyada yüksək ad qazanmışlar və Avropanın bugünkü mədəniyyətinə bais olmuşlar.

Əgər “Məktublar”ın ...olduğu kimi, bir şey artırılıb-əskildil-mədən, dəyişdirilib əvəz edilmədən, pərdəsiz, açıqdan-açıq çap edilməsi mümkündürsə, edilsin. Əgər mümkün deyilsə, onları dəyişdirmək, əvəz etmək, qurutmaq, söndürmək, təsir və təvətdən salmaq yolu ilə çap etməyə icazə verilmir. Qoyunuz, necə ki vardır, eləcə də qalsın!

Mümkündür ki, bir müddətdən sonra bizim oğullarımızdan və nəvələrimizdən bir nəfər mərifət və hünər sahibi çıxar ki, kitabı yazdığı üslubda çap edər və bütün Asiya qitəsində bu gün zülmət və cəhəlet dənizində qər qalan insanların xoşbəxtliyinə və səadətinə səbəb olar.

Hicrətdən bu günə qədər bu sərtlikdə bir əsər yazılmamışdır. Lakin bu əsər çap edildikdən sonra dünyanın hər tərəfində, biri digərinin ardınca, bundan sonra sərt əsərlər yazılacaqdır. Bu əsəri yazmaqda mənim məqsədim təkəcə xalqımızın mədəniləşdirilməsi deyildir. Həm də mən təfəkkür sahiblərinin yolunu açmaq, filosoflarımızın, alimlərimizin 1287 il əsarətdə və zindənda olan fikrini azad etmək istəyirəm, insanları korluqdan qurtarmaq istəyirəm.

¹ M.F.Axundov. İsakova məktub, 12 fevral 1875-ci il. Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, M.F.Axundov fondu, inv. № 101, səh. 5a.

Əgər bir insan 60 və ya 70 il heyvan kimi kor-koranə yaşayıb bu dünyadan kor gedəcəksə, belə bir həyatın insan üçün nə ləzzəti vardır”.

M.F.Axundovun bu sözləri onu maarifçi və humanist kimi səciyyələndirir. Bu mətin ateist və materialist son dərəcə əmin idi ki, onun əsərləri köhnə, dövrü keçmiş təsəvvürlərə qarşı mübarizədə böyük rol oynayacaq. O bilirdi ki, vaxt gələcək, onun əsərləri işıq üzü görəcək və onların təsiri altında daha qüvvətli əsərlər yazılacaq.

M.F.Axundov öz əsərini onun lazım bildiyi şəkildə nəşr olunduğunu görmək istəyirdi. O, bu xüsusda heç bir güzəştə getməyə razı deyildi və onun çapı üçün öz ideya və məqsədlərinə zidd olan vasitələrdən istifadə etmək istəmirdi. Bu xüsusda M.F.Axundovun ona “Məktublar”ın nəşrini xristian missionerlərinə həvalə etmək təklifi ilə müraciət etmiş bir şərqşünasa (fransız Nikolaiyə) cavabı çox səciyyəvidir. M.F.Axundov bu təklifi qətiyyətlə rədd edərək bildirir ki, “Məktublar” o əsərlərdən deyildir ki, fanatiklər onu xaçpərəstlik dinini təbliğ etmək və yaymaq üçün istifadə edə bilsinlər. O bu əsərin məzmununu təhrif etməyə və ya onu başqa məqsədlər üçün istifadə etməyə yönəlmiş hər cür cəhdlərə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparırdı. O, “Kəmalüddövlə məktubları”nu sevir, dəfələrlə onun üzərində işə qayıdır və öz sevimli əsərini göz bəbəyi kimi qoruyurdu.

* * *

M.F.Axundov öz fəlsəfəsini orta əsr Şərq sxolastikasının tənqidi əsasında qurub. Öz fəlsəfi dünyagörüşünün təşəkkül prosesində o, bir sıra yeni ideyalar irəli sürüb. Artıq yuxarıda deyildiyi kimi, onun ictimai və fəlsəfi baxışlarının inkişafına ilk dəfə olaraq böyük təsir göstərən Azərbaycan mütəfəkkir və şairi Mirzə Şəfi Vazeh idi və Axundovun özü də bunu etiraf edir. Axundov yeni ideyalar uğrunda mübarizəsini sxolastik fəlsəfənin əsaslarının tənqidindən başlayır. Onun fəlsəfəsinin əsas ideyası elmin ilahiyyatdan ayrılmasının qəti tələb edilməsi və təbiət hadisələrinin öyrənilməsinə çağırışdan ibarətdir. O, yorulmadan hər vaxt elm və incəsənətin inkişafına mane olan ruhaniləri ifşa

edirdi. Orta əsrlərdə olduğu kimi, M.F.Axundovun yaşayıb yaratdığı dövrdə də mövhumat xalq kütlələrinin əl-qolunu bağlayırdı.

Belə bir şəraitdə yeni, elmi ideyaları irəli sürməyə cürət etmiş hər kəs ölümlə qarşılaşırdı. Lakin bu, Axundovu qorxutmadı və o, cəsarətlə qat-qat ondan güclü olan qüvvələrə qarşı qəti, rəşadətli mübarizə bayrağını qaldırdı.

M.F.Axundov materialist fəlsəfəsinin tərəfdarı idi; materializmin əsas müddəalarını dərinləndirərək, o onları konkret təbiət hadisələrinə tətbiq edə bilirdi. Lakin Marksdan əvvəlki bütün materialistlər kimi, o, “aşağıdan materialist və yuxarıdan idealist” idi; o, ictimai hadisələrin izahında idealist olaraq qalırdı və bu “yuxarıdan idealizm” Axundovun fəlsəfəsində kifayət qədər böyük yer tutur. O öz materializmini təbiət hadisələrinin dərkindən ictimai inkişafın düzgün dərk olunmasına qədər genişləndirə bilmədi. İctimai hadisələrin qiymətləndirilməsi və izahında idealizm mövqeyində olması ona sinifli cəmiyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsini – sinfi mübarizəni görməyə mane olurdu.

Məhdudluğuna baxmayaraq, M.F.Axundovun materializmi öz dövrü üçün inqilabi dünyagörüşü idi. Rusiyanın mütərəqqi ictimai və fəlsəfi fikrinin təsiri altında o zamankı geridə qalmış Azərbaycanda materialist fəlsəfəsini inkişaf etdirdi, bu işə ictimai fikrin inkişafında irəliyə doğru atılmış böyük bir addım idi.

M.F.Axundov rus materialist filosofları, inqilabçı demokratlarının əsərlərini dərinləndirərək öyrənmişdi. O həmçinin Spinoza, Volter, Boku və digər mütəfəkkirlərin əsərləri ilə tanış idi.

M.F.Axundovun fəlsəfi baxışları müəyyən inkişaf yolunu keçib.

Əvvəlcə M.F.Axundov Cəlaləddin Rumi, Qəzəli və digər pan-teistlərin tərəfdarı idi. Sonradan o, Cəlaləddin Rumini tənqid etməyə başladı, lakin bu tənqid gedişində o, idealist fəlsəfəsinin qnoseoloji köklərini dərinləndirərək dərk edə bilmədi. İdealizmin qnoseoloji köklərindən bəhs edərkən V.İ.Lenin yazırdı:

“İdealizm dinçlikdir. Doğrudur. Lakin fəlsəfi idealizm (“ən düzü” və “bundan başqa”) insanın sonsuz müəkkəb (dialektik) idrakının çalarından birinin vasitəsilə dinçiliyə aparan yoldur”.

Və daha sonra:

“Dinçiliyin (fəlsəfi idealizmin) işə, əlbəttə, qnoseoloji kökləri vardır, o, zəminsiz deyil, o, şübhəsiz ki, barsız çiçəkdir, lakin canlı,

səmərəli, həqiqi, qüdrətli, tam güclü, obyektiv, mütləq insan idrakının canlı ağacında bitən barsız çiçəkdir”¹.

M.F.Axundov idealizmin qnoseoloji köklərini nəinki dərk etmir, hətta idealist fəlsəfəsinin incəliklərini və müxtəlif növlərini ayırd etmirdi. Şəriət və dinə qarşı çıxışlarında Axundov bir fəlsəfi sistem kimi idealizmə demək olar ki, toxunmur. Ola bilsin ki, M.F.Axundov onların hamısını həmfikir sayaraq, Şeyx Mahmud Şəbüsteri, Ksenofan, Petrarka, Volter, Cəlaləddin Rumi, Spinoza və sair bu kimi mütəfəkkirlərin baxışlarındakı fərqləri də dərk etmirdi. Onun fəlsəfəsindəki müəyyən eklektikliyə və bir sıra anlaşılmaqlara baxmayaraq, M.F.Axundova öz bərişmaz materializminin inkişafında çox yüksək pilləyə qalxmaq müyəssər oldu. Onun materializmi təbiət hadisələrinin öyrənilməsi əsasında, dinin bütün uydurmaları və mövhumatın ifşa edilməsi əsasında inkişaf edib. Marksdan əvvəlki dövrün bütün materialistləri kimi, M.F.Axundov materiyayı real varlığın əsası qəbul edərək, mexaniki, metafizik inkişaf konsepsiyasının tərəfdarı idi. Buna görə də M.F.Axundovun dünyagörüşü, yuxarıda göstəriləyi kimi, ictimai hadisələrin izahında idealizm çərçivəsindən kənara çıxa bilmədi.

* * *

“...Varlıqdan məqsədiniz əyyanın mahiyyətidir və bu mahiyyət bu varlıqdır! – heysiyyətinə şamil və əhatəedicidir; yəni maddeyi-kəsəratın cəmedicisidir. Kəsərat isə öz növləşmə və dəyişmələrində bir-birinə möhtacdır”.

M.F.Axundov

M.F.Axundov materialist idi. Onun fəlsəfəsində materiya – vahid substansiyadır. Şüur və ideya, fikir – materiyanın məhsullarıdır. M.F.Axundov fəlsəfənin əsas məsələsini – təfəkkürün varlığa münasibəti məsələsini materialistcəsinə həll edir və bu əsas müddəadan irəli gələn nəticələri çıxarır. M.F.Axundova əsasən, təbiət özü-özünə, özbaşına mövcuddur. Axundov – atomistdir. Lakin bu, özü-

nəməxsus atomistikadır. Atom dedikdə o, ölçü və strukturundan asılı olmayaraq materiyanın tərkib hissələrini nəzərdə tutur. Təbiət atomlarının məcmusu olan materiyadan ibarətdir. Axundov materiyayı ən kiçik zərrəciklərdən ibarət olduğunu hesab edir. Bu cür atomların sayı sonsuzdur, onlar vahid tam təşkil edirlər və bu tam – kainatdır. Axundova görə, maddi kainat “zərrəciklərdən ibarət vahid tamdır və bu tam vahid varlıqdır”².

Vahid kainatın, yeni maddi aləmin heç bir yaradana ehtiyacı yoxdur. Kainatın materiyası müxtəlifdir, onu təşkil edən atomların sayı sonsuzdur. Bu atomların birləşməsi və ayrılması maddənin bir keyfiyyətdən digərinə keçməsinin səbəbidir. Atomlar heç kim tərəfindən yaradılmayıb və heç bir zaman məhv olmur. M.F.Axundova əsasən, kainat vahid, tam və maddi varlıqdır. Təbiətdə obyektiv və mütləq qanunauyğunluq hökm sürür. “Şəmsin və qəmərən ki, – olar dəxi zərrədirlər, – qanunu budur ki, tülü etsinlər, işıq salsınlar, hər birisi müəyyən olan qanun ilə. [Aya] hansı zərrə, hansı zərrəyə görə rücu etsin ki, şəmsi yox elə, qəməri şəqt et? Aya, hansı zərrə bu xilaf-qanun təklifi məmul etməyə qadirdir?”²

“Bizim küremizdə ki, ərzdir, qanun budur ki, külli-əcsam, gərəkdir məri ya məhsus olsun”³.

M.F.Axundov materiyayı mücərrəd şəkildə deyil, konkret formalarda tədqiq edir. Bunun əsasında o, təbiətin qanunauyğunluğunun xüsusiyyətlərindən danışır. Axundov dünyanın qanunauyğunluğunu sarsılmaz hesab edir: “Əgər sən, ey Cəlalüddövlə, aqıl olsan, deyərsən ki, mucid, Əmr və Zeydin xahişi ilə qanuni-xilqətə təgyir verməz. Göz xalq edir, nüftə rəhmdə münəqid olan zamanda, qanuni-xilqət budur; vəqta ki, tifi doğuldu, böyük oldu, onun gözünü hədəqəsindən çıxardılar, mucid Əmr və Zeydin xahişi ilə haman çıxmış gözü hədəqəsinə nəsb edib, əvvəlki göz halətinə salmaz. Çünki qanuni-xilqətə müxalifdir. Haman göz pozuldu, gərəkdir özge qanunun şərtinin təhtinə daxil olsun, çürümək qanununun və şərtinin təhtinə və

¹ M.F.Axundov. “Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktubun və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türk dilində tərcüməsi”. İkinci məktub. Azərb. SSR EA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, inv. № 101. Bundan sonra “Üç məktub...” məktubun sıra nömrəsinə istinadən həmin əlyazma məxezi üzrə iqtibas edilir.

² “Üç məktub...”, ikinci məktub.

³ Yəne orada.

¹ В.И.Ленин. Сочинения, т. XIII, изд. 3-е, стр. 304.

sonra torpaq olsun və bir ayrı növə istihalə tapsın və əgər mucid Əmr və Zeydin xahişi ilə bir belə qanuni-xilqətə müxalif əmələ iqdim etsə, onun əzəmət və cəlalına rəxnə yetişər və cəmi qəvanini-xilqətinə təzəzül çatar...”¹

M.F.Axundov bütün mövcudatın əsası olan materiyanın xassələrinin öyrənilməsi haqqında tələb irəli sürür, materiyanın mahiyyətini tədqiq və dərk etməyə çağırır. Onun fikrincə, yalnız bu yolla təbiətin o biri dünyada olan xalığının yoxluğunu sübut etmək olar, sübut etmək olar ki, Allah boş fantaziyanın məhsuludur. Din tərəfdarları obyektiv varlığın mövcudluğunu inkar etmək məqsədilə təbiət elmlərindən uzaqlaşır. Onların mülahizələrinin başlanğıc nöqtəsi möcüzələrə və hər cür əfsanələrə inamdan ibarətdir. Dinin əsas müddəası təbiətin Allahın yaradıcılığının məhsulu kimi başa düşülməsindən ibarətdir. Dinin bu əsas müddəasının cəfəng olduğunu sübut etmək üçün təbətə olduğu kimi, necə var elə öyrənmək lazımdır. Bu nəticə M.F.Axundovun fəlsəfi sisteminin təməl daşındır.

M.F.Axundov din tərəfdarlarını kəskin tənqid edir: “Bu macərə ilə biz kainatın Allahını necə ədalətli sayı bilərik? ...Bu necə Allahdır? Bu şiddətlə ölümə verdiyi bəndələr onun məxluqu deyilmi? Xülasə...

Ey Cəlalüddövlə, gün kimi görürəm, deyirsən ki, hikmətdən sual yoxdur.

Bunun mənası bu deyilmi ki, iradət cavabını bilmirsən? Çünki bunu bilmirsən, yaxşı deyilmi, hamısının ədəmi-əlminə iqrar edəsən və mahal iddialardan əl çəkəsən və mucidin qanuni-xilqətinə dəxl və təsərrüf etməyəsən və səfihənə və pis etiqad ilə deməyəsən ki, mucidə lazımdır bir peyğəmbər göndərsin, məxluqunu hidayətə dələlət etdirsən?

Keyr, mucidə heç peyğəmbər göndərmək lazım deyil, sən bilmirsən hidayət və zələlət, haqqpərəstlik və bütperəstlik onun üçün ələssəviyyədir. Müruri-dühur ilə Yengi Dünya suyun o tayında qalmışdı və kürür-kürür xalqı, sən kimi bəşər növündən meşələrdə vəhşi heyvanlar kimi çıl və çıpaq gəzirdi; hes mucidin gərəyinə deyil idi ki, bunlara bir peyğəmbər göndərsin, axır ki, bu yaxın zamanlarda Xristofor Kolumb getdi, Yengi Dünyanı tapdı və təsərrüf etdi, indi Yengi Dünyanın xalqı ülumda və sonayədə köhnə dünyanın xalqına təfəvvüq yetiriblər”².

¹ “Üç məktub...”, ikinci məktub.

² Ycnə orada.

Materiyanın varlığının obyektiv və onun dərk edilməsinin mümkün olduğunu hesab edərək, M.F.Axundov inkişaf və hərəkət məsələlərinə də toxunurdu. Onun baxışlarına əsasən, inkişaf bir haldan digər hala keçid, əvvəlki halın məhvi və başlanğıc vəziyyətə qayıtma deməkdir. Axundov metafizik inkişaf prinsipi konsepsiyasının tərəfdarı idi ki, buna əsasən inkişaf artma, azalma və təkrar kimi baş verir. Axundov hərəkəti materiyanı ayırmır, lakin hərəkəti yalnız materiyanın mexaniki yerdəyişməsi kimi başa düşür.

* * *

Materialist fəlsəfəsinin əsas prinsipini düzgün başa düşərək, Axundov zaman və məkan problemini materialistcəsinə həll edir.

Axundova görə, kainatın nə başlanğıcı, nə də sonu var, o vahid və tam varlıqdır. Bu, heç bir xarici səbəbə ehtiyacı olmayan varlıqdır. Kainat heç bir xalığın olmasını tələb etməyən, heç bir xarici qüvvəyə ehtiyacı olmayan və özünün daxili qanunları üzrə inkişaf edən obyektiv varlıqdır. M.F.Axundov israr edir ki, kainatı guya yaradana inam, yəni Allaha etiqad nə işə uydurulmuş, mövcud olmayan bir şeyə inam deməkdir. Təbiətin mütləq qanunauyğunluğunun mövcudluğunu, intəhasız müxtəlif təbii formaların varlığını qeyd edərək Axundov yazır: “...bu kainat bir qüvvəyi-vahidə və kamildir, əvvəli də budur, axırı da budur; nə əvvəl ona sibqət edibdir, nə axır ona xatəmə olacaqdır, zaman da onun müteziyatındandır, məkan da onun təkəyyüfatındandır”¹.

M.F.Axundov sonsuz kainatın yaradılması üçün heç bir o dünyalıq qüvvənin lazım olmadığını, onun hər hansı xarici qüvvələrdən asılı olmadığını və dünyanın özünün daxili qanunları üzrə inkişaf etdiyini israr edən materialistlərin nöqtəyi-nəzərinə qətiyyətlə qoşulur. O, həyatın yaranması və inkişafının materialistcəsinə izahını verir. Yeni nəsillərin yaranması, onların böyüməsi və inkişafı və nəhayət, küle dönməsi, homçinin su, hava və digər amillərin mövcudluğu şəraitində bitkilərin inkişafı və əmələ gəlməsi, bitkilərin böyüməsi, bar verməsi, quruması, çürüməsi və torpağa çevrilməsini o, kainatın obyektiv qanunu hesab edir.

¹ “Üç məktub...”, ikinci məktub.

M.F.Axundov izah edir ki, dünyanın bütün müxtəlifliyi kainatın obyektiv qanunları əsasında, ilahi qüvvənin, Allahın iştirakı olmadan əmələ gəlib. “Ey Cəlalüddövlə ...Soruşacaqsan ki, bəs nüfə və həbbə əvvəl haradan peyda olur?” Bu suala cavab verərək, Axundov qeyd edir ki, kainat nə əvvəli, nə də axırı olan qüdrətli və kamil bir varlıqdır.

Materialist fəlsəfəsinin bütün müddəalarına sadıq qalaraq, Axundov dünyanın vahid və bütöv, tam olduğunu hesab edərək, isbat edir ki, kainatdan əvvəl heç nə mövcud olmayıb və ondan sonra heç nə olmayacaq, çünki onun varlığı sonsuzdur. Allahı ilk səbəb qəbul edən din tərəfdarlarının nöqtəyi-nəzərini zəka ilə bir araya sığmayan uydurma, cəfəngiyat sayır. Din tərəfdarlarının Allahın dünyanı yaradan olması haqda iddiasına cavab verərək, o bəyan edir ki, belə olduğu halda Allahın da yaradılması üçün başqa bir məxluğun olması zəruridir, bu sonuncunun mövcud olması üçün isə başqa bir məxluğun olması gərəkdir və beləliklə, ilk səbəblərdən ibarət sonsuz bir silsilə alınır ki, bu da mümkün deyil. Dərin təhlil vasitəsilə məxluqların varlığının səbəbi kimi Allahın mövcudluğu ehtimalının mənasız olduğunu sübut edərək, Axundov mövcudatın obyektiv varlıqdan ibarət əsası olduğunu qəbul edir, insanın bu obyektiv varlığın, yəni təbiətin məhsulu olduğunu hesab edir və bununla da bu məsələdə düzgün, materialist mövqə tutur.

* * *

Materiyanı obyektiv varlıq hesab etməklə və bu varlığı düzgün materialistcəsinə dərk etməklə yanaşı, Axundov məkan və zaman haqqında hərfən bunları deyir: “Zaman da onun mütəziyatındandır, məkan da onun təkəyyüfatındandır”². Zaman və məkan problemini həll edərkən, Axundov zaman və məkanı materiyanın obyektiv mövcudluq formaları sayaraq, obyektiv varlığın zaman və məkan xaricində mövcudluğunun mümkün olmadığını qeyd edir. Materializm varlığın obyektivliyini təsbit edərək, zaman və məkanın obyektivliyini qəbul edir. V.İ.Lenin bu barədə yazırdı: “Materializm şüurumuzdan asılı olmayan obyektiv reallıq, yəni hərəkət edən materiya mövcud olduğunu qəbul

¹ “Üç məktub...”, ikinci məktub.

² Yəne orada.

etməklə, ...gərək zaman və məkanın da obyektiv reallığını mütləq qəbul etsin...”¹.

Zaman və məkanın materiyanı ayırılmaz olduğunu, həmçinin materiyanın mövcudluğunun yalnız zaman və məkan daxilində mümkün olduğunu qəbul edilməsi M.F.Axundov fəlsəfəsinin əsas cəhətlərindən birini təşkil edir. Bu cəhət ona görə səciyyəvidir ki, varlığın yalnız zaman və məkan daxilində mümkün olduğunu qəbul olunması əsas fəlsəfi istiqamətlərin – materializm və idealizmin dürüst müəyyən edilməsi üçün olduqca zəruri şərtlərdən biridir. Bir sıra materialistlər materiya, zaman və məkan arasında qarşılıqlı münasibətlər barəsində suala açıq cavab verməkdən qaçırdı. F.Engels Dürinqi sonuncu bu suala açıq cavab verməkdən yayındığı üçün kəskin tənqid edirdi. F.Engels göstərdirdi ki, hər bir varlığın əsas formaları məkan və zamandır. Beləliklə, zaman və məkanı materiyanın atributları, onun ən mühüm xüsusiyyətləri hesab edərək, Axundov materializm mövqeyində möhkəm dayanırdı.

Zaman və məkan probleminin materialistcəsinə həlli ilə bərabər Axundov bu problemin din havadarları tərəfindən şərhini kəskin tənqid edir. Materializmin kəskin silahından istifadə edərək, M.F.Axundov bəyan edir ki, zaman və məkan xaricində varlıq yoxdur.

Bizdən asılı olmayaraq mövcud olan obyektiv aləmin bizim beş hiss üzvümüz vasitəsilə dərk olunmasının mümkünliyindən bəhs edərkən Axundov göstərir ki, duyğularımız bizdən asılı olmayan kainatın şüurumuzda inikası üçün əsas vəzifəsini görür: “Bari, sənin vücudunda xəlvə olunan alat ...bundan ziyadə bilməyə qadir deyil... Səndə ancaq beş həvəss var”². Hisslərlə dərk olunan aləmi obyektiv varlıq, zaman və məkanı isə bu varlığın obyektiv tam xüsusiyyətləri hesab edərək, M.F.Axundov eyni zamanda israr edir ki, bütün mövcudat zaman və məkan daxilindədir. Zaman və məkan xaricində materiya yoxdur. Zaman və məkanı materiyanın atributları hesab edərək, o, bütün idealist sistemlərinə məhvedici zərbə endirir, çünki idealist fəlsəfəsi varlığı – materiyanı şüurun məhsulu hesab edərək, zaman və məkanın obyektivliyini inkar edir.

Zaman və məkan problemini həll edərkən Axundovun gəldiyi əsas nəticə onların obyektiv surətdə, subyektədən asılı olmayaraq,

¹ В.И.Ленин. Сочинения, т. XIV, изд. 4-е, стр. 162.

² “Üç məktub...”, ikinci məktub.

çünkü o, burada fasiləsizlik və fasiləliyin vəhdətini və sonsuz olanla sonu olanın əlaqəsini təsbit edir.

M.F.Axundov bu barədə belə yazır: “Bu surətdə, bu qüvveyi-vahideyi-kamilənin, bu vücudi-vahidi-kamilin kəsarətdə zühur edən hər cüzvi xah kürati-səməviyyə, xah kürei-ərziyyə və hər qism mövcud, vücudi-vahidə nisbət fərdən-fərdən cüzvdür, fərdən-fərdən zərrədir və tamam zərrat bir külldür və haman küll vücudi-vahiddir. Pəs bu vücudi-vahid, xaliq də özüdür, məxluq da özüdür”¹.

Kainatın təzahür müxtəlifliyinə baxmayaraq, o, əvvəldən axıra kimi zərrəcik və atomlardan ibarətdir. Beləliklə, Axundov öz dövrü üçün ən mütərəqqi mövqə olan atomizm mövqeyində durur.

Bununla bərabər, Axundov atomizmin banisi Demokriti yad edir. Axundova görə, atomların məcmusu, nəticə etibarilə vahid və tam kainatı əmələ gətirir. Axundov bütün cisimlərin, Yer və səma cisimlərinin maddi gerçəklik olduğunu israr edərək, sona qədər təbiətin həm xaliq, həm də məxluq olduğu haqqında düzgün tezisi inkişaf etdirir və ona tərəfdar olur. Kainatı əmələ gətirən zərrəciklər və atomların hər hansı bir kənar iradənin, qüvvənin təsirinə ehtiyacı yoxdur, onlar öz təbiət qanunlarına əsasən mövcuddurlar – Axundovun tərəfdarı olduğu əsas prinsip bundan ibarətdir.

Hərəkət və inkişafı da Axundov kainatın daxili qanunauyğunluğundan çıxış edərək izah edir: “...Hansı zərrə hansı zərrədən gərək rücu etsin ki, filankəsin başını sahibinin bədəninə müttəsil elə, dirilt? Və aya, hansı zərrə bu xilafi-qanun təklifi bitirməyə qadirdir və aya, hansı zərrə hansı zərrədən gərək rücu etsin ki, mənə min il ömür ver və aya, hansı zərrə qadirdir ki, bu növ xilafi-qanun xahişi əmələ gətirə bilsin?...”²

M.F.Axundovun təliminə əsasən, bütün mövcudat maddidir və buna görə də hiss orqanları ilə qavranıla bilər.

Əgər mələklər, cinlər, şeytanlar, divlər və təxəyyülün digər məhsulları həqiqətən mövcud və yerdəki digər məxluqlara aiddirlərsə, onlar gözə görünən və ya hiss olunan olmalıdır. Bir halda ki, bütün bu məxluqlar gözəgörünməz və hissedilməzdirlər və həm də ki, zaman və məkan xaricindədirlər, deməli, onlar yoxdur, onlar xəyalın məhsuludur. M.F.Axundov öz materialist, ateist təlimində varlıq probleminin düzgün həllini verir.

¹ “Üç məktub...”, ikinci məktub.

² Yəni orada.

بچه خدا را در دست خیر و صیقلیت نظرندون مضمون اول کتب
 در وجه مرقم و بیضا با یک آیتون و هیچ آنرا خیر اولادون
 قائله من با اینکه مشرب و سب بطنان اراضی متدبر بر سنه اول
 کبریا از احوال حضرت فرزاده لر بشیند و لر اولادون زیاده و مستعد
 و طهارت و زنده و تکمیل و اعطای کل شیئ فرشته
 ای اصل ایران اگر من شت از آرزایندک و حقوق انب بیدن
 خیر دارا و لسیه دی بیده عبودیت بیده ردالت مخجل اولادون
 کسب علم طهارت و لوب فراگین خاندان آیه رحمن جمع لر
 بی رحمن و سبیل اللهی در بابت ابراهیم من عدد و
 استخفافه و سبیردن برتسا آرزوس سکا با لاق
 بجهت توک و بکر لکوک لادود اگر مو صالنگ سکا من
 اول سبید ای ادر کار ککر ککر و دادنگ پوج عقاید ک
 قیدتون و دبیر سکت طلعتون کات و نیز زمین چه مید بر
 حالت سکا خیر اولاد ککر کلید و هم حاصل اولاد
 ککر بر و سبید و بر و نرس مورثت با یاد ککر لیرال
 اولاد نینه و لیرال اصناف اولاد ککر عقاید بر خیر من قوت اولاد
 سکت عقاید ککر سکت ککر لیرال اولاد و ککا
 طالع ر ایا لایک چیر صحره شادمانه ککلایک
 قور حوسدن و عولک داعیه سبید آغزک آچوب

“Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktubun və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türk dilində tərcüməsi” əlyazmasının səhifəsi.

Ümumi və ayrı, tam və hissə arasında münasibət, onların birliyi haqqında bəhs edərkən Axundov yazır: "...Bu aləm mövcuddur vücudi-küllün vasitəsi ilə ki, mənəbirdir və cəmi mövcudat haman küllə nisbət cüzdür; mövcün nisbəti dəryaya olan kimi, hübabin nisbəti suya olan kimi. Və cəmi cüzv ayrılıqdır haman külldən və vücudi-küll əsldir və vücudi-cüzv fərdir. Bu fər gene əslə rücu edəcəkdir, yəni dərya təməvvüc edəcək, mövc qalxacaq, gene mövc pozulacaq, dəryaya rücu edəcək su hərəkət edəcək, hübab salacaq, hübab qübbələ-nəcə, sonra gene pozulacaq, suya vasil olacaq"¹.

M.F.Axundov kainatın vahidliyi və tamlığından bəhs edərkən, tamamilə haqlı olaraq israr edir ki, bütün məxluqlar vahid kainatdan yaranıblar. Ayrı və hissənin dalğa və dənizlə obrazlı müqayisəsi də həmçinin kainat və onun hissələrinin vahidliyi haqqında müddəanı misallarla aydınlaşdırmaq məqsədi ilə edilib.

İnkişaf məsələsində, həmçinin tam və hissə arasında münasibətin izahında Axundov mexaniki materialistlərin nəzəriyyəsinin təsiri altında olub. Onun nöqteyi-nəzərindən, inkişaf kəmiyyətə artmaq və azalmaqdan, dağılmaq və bərpa olmaqdan ibarətdir, həm də ki, inkişaf qapalı dairə üzrə baş verir. Hər cür inkişaf yalnız kəmiyyət dəyişmələri kimi, əvvəlki vəziyyətə qayıtmaqla bir haldan digərinə keçid kimi izah edilir.

Yuxarıda sadaladığımız məsələlərdə M.F.Axundov mexaniki materializm mövqeyini tutur. "Bütün bundan əvvəlki materializmin – Feyerbax materializminin də – başlıca nöqsanı ondan ibarətdir ki, predmet, gerçəklik, hissiyyat yalnız obyekt formasında və ya seyr formasında götürülərək, insanın hissi fəaliyyəti, təcrübəsi kimi götürülmür. Buna görə də fəaliyyət cəhəti, materializmin əksinə olaraq, idealizm tərəfindən, həm də ancaq abstrakt şəkildə inkişaf etdirilmişdi, zira aydındır ki, idealizm hissi, gerçək fəaliyyəti olduğu kimi bilmir"².

Lakin məhdudluğuna baxmayaraq, M.F.Axundovun materializmi bərişməz materializmdir, dinə qarşı mübarizədə o, amansız idi.

¹ "Üç məktub...", ikinci məktub.

² К.Маркс и Ф.Энгельс. Сочинения, т. IV, 1937 г., стр. 589.

Handwritten text in Persian script, likely a translation or commentary on the adjacent text. The text is written in a cursive style and includes several lines of prose. There are some markings and numbers in the left margin, such as '۶' and '۲۶'.

"Hindistan şahzadəsi Kernəlüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktubun və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türk dilində tərcüməsi" əlyazmasının səhifəsi.

M.F.Axundov tam və hissə məsələsi üzərində ona görə xüsusilə çox dayanır ki, o, buradan o dünyalıq qüvvə kimi kainatı yaranın mövcudluğunu təkzib etmək üçün dəlillər əldə edir.

Tam və hissənin qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edərkən, Axundov ərz edir ki, əslində, tam və hissə birlik təşkil edir və hər hansı bir kənar iradədən asılı olmayaraq, öz qanunları əsasında və onlara xas şəraitdə mövcuddurlar. Bütün şeylər vahid tam olan kainatda mövcuddur. Tam və hissənin xaliqə ehtiyacı yoxdur. Bu nəticə və mülahizələri inkişaf etdirərək, Axundov israr edir ki, təbiətdən xaric heç bir qüvvə mövcud deyil, bütün məhv olan şeylər kainatda qalır və hər şey vahid və tam kainat olan təbiətin özü tərəfindən yaradılır.

Axundov bu dəlillərdən hər cür möcüzə, sehrbazlıq, peyğəmbərlik, mələk, cin, şeytan və sair dini uydurmaları təkzib etmək üçün faydalanır. Axırda Axundov onun materialist sistemindən məntiqli surətdə irəli gələn belə bir tamamilə düzgün müddəa irəli sürür ki, heç bir şey heç nədən yaranmır və mövcudat heçə çevrilə bilməz.

M.F.Axundovun fəlsəfəsində məkan, zaman və materiya probleminin qoyuluşu həm də ona görə maraqlıdır ki, materiyanın obyektiv varlıq formaları kimi zaman və məkan problemini materialist-cəsinə həll edərək, o, təbiətin obyektiv qanunauyğunluğunu qəbul edir. Eyni zamanda, hər cür xarici, ilahi, fantastik qüvvəni rədd edərək, o, materializmi idealist və din tərəfdarlarının hücumlarından qoruyur və bu, M.F.Axundovun böyük məziyyətidir.

* * *

“...Külli-varlıq heysiyyətincə vahid, kamil və mühütdir; yəni bütün çoxluqların maddəsinin cameyidir... Deməli, əşyanın mahiyyəti vacibül-vücuddur və əşyanın məcmuu olan kainat başqa mahiyyətə möhtac deyildir və bir səbəbə ehtiyacı yoxdur...”

M.F.Axundov

M.F.Axundov həm “Məktublar”da, həm də “Həkim-i-İngilis Yuma cavab”da səbəbiyyət məsələlərinə böyük yer ayırır.

“Bu və ya başqa bir yeni “izmin” fəlsəfi xəttini təyin etmək işində səbəbiyyət məsələsinin xüsusilə böyük əhəmiyyəti vardır...”¹

V.İ.Leninin bu müddəası hər bir fəlsəfi sistem üçün onun prinsipial mövqeyinin – materialist və ya idealist mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi xüsusunda səbəbiyyət məsələsinin bu və ya digər həllinin çox böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. M.F.Axundov bu məsələnin əhəmiyyətini aydın dərk edirdi və özünün əsas fəlsəfi əsəri “Kəmalüddövlə məktubları” və xüsusi məqaləsi “Həkim-i-İngilis Yuma cavab”nda səbəbiyyət probleminə çox böyük diqqət yetirib.

“...Varlıq dedikdə məqsədimiz əşyanın mahiyyətidir və bu mahiyyət bu varlıqdır, heysiyyətincə sırf yoxluğun ziddidir; külli-varlıq heysiyyətincə vahid, kamil və mühütdir; yəni bütün çoxluqların maddəsinin cameyidir və çoxluqları öz növləşmə və dəyişmələrində bir-birinə möhtacdır. Deməli, əşyanın mahiyyəti vacibül-vücuddur və əşyanın məcmuu olan kainat başqa mahiyyətə möhtac deyildir və bir səbəbə ehtiyacı yoxdur...”².

“Kəmalüddövlə məktubları”nda səbəbiyyət məsələsi üzrə mübahisə naturalistlər (yəni materialistlər) və ilahiyyatçılar, şəriətçilər arasında gedir, “Həkim-i-İngilis Yuma cavab”da isə üç nöqtəyi-nəzər müqayisə edilir: 1) səbəbiyyətin inkar edildiyi Yum skeptisizmi; 2) islam ilahiyyatının zəruri və mümkün varlıq haqqında təlimi (öz növbəsində, Platonun “Timey”i və Aristotel “Metafizika”sının XII kitabına əsaslanan əl-Farabinin metafizikasına gedib çıxan) və 3) səbəbiyyət haqqında materialist təlim. Təəssüflər olsun ki, “Həkim-i-İngilis Yuma cavab” yarımqıq qalıb. Yazılması nəzərdə tutulmuş fəlsəfi traktatın başlanğıcı olan parçanın əsasında yalnız müəllifin ideyası haqqında mühakimə yürütmək mümkündür. Lakin bizə gəlib çatmış parçada nəinki David Yuma heç bir cavab yoxdur, hətta D.Yumun başlıca fəlsəfi əsərlərində – “Bəşər mahiyyəti haqqında traktat” və “Bəşəri idrak haqqında tədqiqat”da inkişaf etdirdiyi səbəbiyyət haqqındakı əsas təlim belə şərh edilmir. Yumdan yalnız Allahın varlığı və ruhun ölməzliyini sübut etmək cəhdlərinə qarşı onun “Təbii din haqqında dialoqlar”nda yönəltdiyi dəlillər gətirilir. Yumun din məsələlərinə tətbiqən skeptisizmi belə bir təlimdən ibarət idi ki, Allahın varlığı və ruhun ölməzliyini sübut etməyə yönəlmiş

¹ В.И.Ленин. Сочинения, т. XIV, изд. 4-е, стр. 140.

² “Üç məktub...”, üçüncü əlavə.

hər bir cəhd elmi cəhətdən əsassızdır və dini təlimlərə yalnız koranə inanmaq olar.

D.Yumun aqnostisizmi din məsələlərinin elmi həllinin mümkünlüyünü inkar edərək, inama yol açdı və obyektiv olaraq fideizmin növlərindən biri idi.

M.F.Axundov D.Yumun səbəbiyyət xüsusundakı baxışları ilə razılaşmayaraq, qarşısına ona cavab vermək, səbəbiyyətin Yum tərəfindən inkarının əksinə olaraq, obyektiv səbəbiyyət haqqında materialist təlimini əsaslandırmaq vəzifəsini qoyur. Lakin bunu yerinə yetirmək ona müyəssər olmadı. Yumun subyektivist səbəbiyyət nəzəriyyəsinə xas səhvlərin təhlilini "Materializm və empiriokritisizm" əsərində V.İ.Lenin verib.

Səbəbiyyətin tənqidində David Yum ərz edir ki, səbəbiyyət və ya zəruri əlaqə anlayışı altında xüsusi gizli qüvvə, enerji başa düşülür, lakin sonuncu bizə təcrübəmizdə heç vaxt verilmir. Təcrübə, Yumun təliminə görə, yalnız bir hadisənin ardıcıl surətdə başqaları ilə əvəz olunmasını verir: məsələn, göy gurultusundan, ildırımın sonra yağış yağır, oddan sonra isti yaranır və s. Yum səbəbiyyətin obyektivliyini inkar edir və buradan bəşər idrakının həqiqiliyi və obyektiv aləmin dərk olunmasının mümkünlüyü xüsusunda skeptik nəticələr çıxarır. "Bizim bildiyimiz yeganə şey öz dərin biliksizliyimizdir", – deyərək Yum ərz edir. Yum aqnostik idi və israr edirdi ki, biz obyektiv reallığı heç bir vəchlə dərk edə bilmərik. Yumun təliminə əsasən, biz yalnız duyğularımız haqqında biliyə maliklik və obyektiv reallıq haqqında heç bir şey bilmirik. "Səbəbiyyət məsələsindəki subyektivizm xətti fəlsəfi idealizmdir (həm Yumun, həm də Kantın səbəbiyyət nəzəriyyələri də bu qəbildəndir), yəni az-çox zəiflədilmiş, yumşaldılmış bir fideizmdir"¹.

Yumun bu fikri və idealistlərin, din tərəfdarlarının bu görüşünə qarşı M.F.Axundov özünün materialist baxışını qoyur. Materializmin əsas prinsiplərini müdafiə edərək, o hər bir varlığın hansısa bir səbəbin olmasını tələb etməsi və kainatın varlığının bu səbəbinin mövcudluğunu sübut etməyə çalışanların hamısını əsaslı surətdə tənqid edir.

"Bu əqidənin rəddinə filosoflar cavab verirlər: Bu halda səbəb də öz-özlüyündə bir varlıqdır, buna da başqa bir səbəb lazım gəlməlidir; o başqa səbəb də eyni surətdə, nəticədə nəhayətsizdir. Bu

ترجمہ
کتاب

Сино фена. на дѣла и послѣ
гователѣи Мариката означаетъ
состояние. не или ющихъ ни каково
отношеніи. ни къ матеріи, ни
къ пространству, ни къ времени,
состояніи въ которое какъ будто
перешло нѣма по тужелѣи свѣти
то естѣ лиши, Оно по бѣтѣ
достигъ атого состояніа естѣ
цѣль, къ которому достигъ ступи-
мѣтѣдъ вѣдѣнѣи стурѣдѣ и рѣдѣ
недъ ушѣтѣмѣтѣ вѣ себѣ вѣдѣнѣю

"Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktubun və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türk dilində tərcüməsi" əlyazmasının səhifəsi.

¹ В.И.Ленин. Сочинения, т. XIV, изд. 4-е, стр. 142.

keyfiyyət isə ağlabatan deyildir. Çünki aqlın hökmünə görə səbəblərin silsiləsi bir yerdə dayanmalıdır, yoxsa silsilələnmə lazım gəlir. O halda aqlın hökmünə görə hər varlığa səbəb lazım olması xüsusda şəriətçilərin gətirdikləri dəlillər yanlışdır.

Doğrudan da şəriətçilərin, səbəbiyyəti sübut etmək barəsindəki dəlillərinin zəifliyi gün kimi aydındır¹.

M.F.Axundov din tərəfdarlarından soruşur ki, nəyə əsasən onlar kainat üçün, varlıq üçün ilkin səbəb axtarırlar və buradaca özü buna cavab verir: “O halda, aya, incəlikləri seçən aqlın fitvası ilə bu kainatın öz varlığında dayanmağımız layiq deyildirmi?”²

M.F.Axundov ilahiyyatçı və şəriət tərəfdarlarının səbəbin gerçək hadisələr dünyasının mövcudluğundan əvvəl və onlardan asılı olmayaraq müstəqil bir başlanğıc kimi varlığını sübut etmək cəhdlərini cəfəngiyat sayır. O deyir: “Səbəblərin silsiləsi ya sonsuz olaraq uzanmalıdır, ya da siz bir yerdə duraraq etiraf etməlisiniz ki, varlıqlardan bir varlığa səbəb lazım gəlmir.

Birinci surətdə silsilələnmə lazım gəlir, ikinci surətdə isə varlıq üçün səbəbiyyət rəf olur və sübut olunur ki, vücut səbəbsiz ola bilər.

O halda biz nə dəlil ilə təsdiq etmirik ki, o səbəbsiz vücut yarıdıcı ləqəbi ilə məruf olan, mövhum və şübhəli vücut deyil, bu görülən və hiss edilən kainatın özüdür?

Pəs, ey şəriətçilər, siz nəyə istinadən deyəcəksiniz ki, kainatın varlığına bir səbəb müqəddəm olmalıdır?”³

M.F.Axundov qeyd edir ki, biz elmlərə: fizika, riyaziyyat, coğrafiya, astronomiya, təbabət və s. elmlərə əsaslı surətdə yiyələnməliyik. Biz dünyanın varlıq kimi yaranması üçün səbəbə möhtac olduğu və bu səbəbin onu xəlq edənin, yəni Allahın olduğunu israr edən şəriət ehkamlarına qarşı tam hazırlıqlı surətdə çıxış edə bilərik⁴. Ruhanilər, şəriət təbliğçiləri bu yanlış düstura əsaslanaraq, materialist və ateistlərə qarşı çıxış edərək guya Allahın varlığını sübut edirlər. Materialist və ateistlər, ruhanilərin heç bir şeylə əsaslandırılmamış fikrini təkzib edərək, belə bir tamamilə məntiqi, düzgün tezislər irəli sürürlər ki, bu təqdirdə səbəbin özü, bir varlıq kimi, başqa bir səbəbə möhtac olmalı, bu başqa səbəb – üçüncü bir səbəbə, üçüncü – dördüncü

¹ M.F.Axundov. “Həkim-i-İngilis Yuma cavab”.

² Yənə orada.

³ Yənə orada.

⁴ Yənə orada.

səbəbə və s. bu qayda ilə sonsuzluğa qədər davam etməlidir. M.F.Axundov vurğulayır ki, səbəblər silsiləsi haradasa sona çatmalıdır. Varlıq mütləqdir və özü öz sayəsində mövcuddur və mövcudluğu üçün səbəbə ehtiyacı yoxdur. Bu mövcud real aləmdən başqa əvvəlcə hansısa başqa, naməlum bir varlığı xəyala gətirmək, sonra isə ona müstəsna ilahi adı vermək və onu əsil dünyanın səbəbi saymaq üçün heç bir əsas və zərurət yoxdur. Bu nöqtəyi-nəzərin mövcud olması üçün, M.F.Axundovun fikrincə, şəriətçilərin nəzəriyyəsinə nisbətən daha real əsas var. Fikrinə davam edərək o deyir ki, bu nəzəriyyənin tərəfdarlarını biz heç bir imanı olmayan ateist hesab edirik.

* * *

Materiya problemini düzgün və ardıcıl surətdə həll edərək, M.F.Axundov bizim hiss üzvlərimizə təsir edən və bununla da duyğularımızı oyadan materiyanın obyektivliyini qəbul edir. Bunun əsasında M.F.Axundov belə bir müddəa irəli sürür ki, real aləmin mövcud olmasının ilahi başlanğıca ehtiyacı yoxdur. Beləliklə, M.F.Axundov “Təbiət yalnız onun özü vasitəsi ilə dərk oluna bilər” deyən Feyerbaxın da tutduğu mövqedə durur.

V.İ.Lenin səbəbiyyət probleminə bəhs edərək, Feyerbax haqqında belə yazırdı: “Beləliklə, Feyerbax təbiətdə, insanların qanun-qayda və sairə haqqındakı təsəvvürləri ilə yalnız təqribən doğru əks etdirilən obyektiv qanunauyğunluq, obyektiv səbəbiyyət olduğunu qəbul edir. Feyerbaxın təbiətdəki obyektiv qanunauyğunluğu qəbul etməsi şüurumuz tərəfindən əks etdirilən xarici aləmin, predmetlərin, cisimlərin, şeylərin obyektiv reallığını qəbul etməklə qırılmaz surətdə əlaqədardır. Feyerbaxın baxışları ardıcıl materialist baxışlardır. Buna görə də Feyerbax haqlı olaraq səbəbiyyət məsələsindəki hər cür başqa baxışları, daha doğrusu, səbəbiyyət məsələsində başqa bir fəlsəfi xətti, təbiətdə obyektiv qanunauyğunluq, səbəbiyyət və zərurət olduğunun inkar edilməsini fideizm məsləkəinə aid edir”¹. V.İ.Leninin Feyerbax barəsindəki bu ifadəsi, müəyyən mənada, M.F.Axundovun səbəbiyyət haqqında məsələdə baxışlarına aid edilə bilər.

M.F.Axundov öz materialist baxışlarını Yum və digər idealistlərin, din tərəfdarlarının görüşlərinə qarşı qoyur: “Əşya öz mahiyyət

¹ В.И.Ленин. Сочинения, т. XIV, изд. 4-е, стр. 142.

və əslində səbəbə möhtac deyil, o ancaq bir növdən başqa bir növə, bir haldan ayrı bir hala keçməsinə və növləşməsinə səbəbə möhtacdır”¹.

D.Yumu materialistcəsinə tənqid edərək M.F.Axundov hələ səbəbiyyət haqqında təsəvvürün əsil mənşəyini açıb göstərmək iqtidarında deyildi. Bu, marksizm-leninizm klassikləri tərəfindən yerinə yetirildi: “...Lakin biz bir tək onu aşkar etmirik ki, bir hərəkətin ardınca başqa hərəkət gəlir, həmçinin aşkar edirik ki, biz müəyyən hərəkətin təbiətdə baş verməsi şəraitini yaratmaqla həmin hərəkəti əmələ gətirmək iqtidarındayıq; biz hətta onu da aşkar edirik ki, təbiətdə əsla təsadüf edilməyən – hər halda, bu şəkildə təsadüf edilməyən, – hərəkətlər (sənaye) doğurmaq və hərəkətlərə qabaqcadan məlum olan istiqamət və vüsət vermək iqtidarındayıq. Səbəbiyyət haqqında təsəvvür, bir hərəkətin digəri üçün səbəb olması haqqındakı təsəvvür də məhz bunun sayəsində, insan fəaliyyəti sayəsində əsaslandırılır”².

Axundov qeyd edir ki, şəriət təfsirçiləri varlığı iki qismə bölürlər ki, onlardan biri mümkün, yəni səbəbdən asılı olaraq mövcud ola bilən və ya bilməyən varlıq adlandırılır. İkinci qismi isə mütləq, yəni səbəbdən asılı olmayaraq və səbəbsiz, mütləq mövcud olmalı varlıq adlandırılır. Bu, öz mövcudluğu üçün səbəbə ehtiyacı olmayan Allahdır. Axundov vahid varlığın bu cür əsassız olaraq iki qismə bölünməsinə kəskin surətdə tənqid edir: “Əgər varlığın mümkün və vacibə bölünməsi mötəbər olsaydı, bu dəlili mötəbər sayə bilərdik”³. Beləliklə, M.F.Axundov israr edir ki, vahid varlığın mümkün və vacibə bölünməsi heç bir əsasə malik deyil, sübutsuzdur və yanlışdır. M.F.Axundovun şəriət tərəfdarlarına qarşı irəli sürdüyü dəlillərə oxşar fikri vaxtilə teizm haqqında aşağıdakı sətirləri yazmış

¹ M.F.Axundov. “Hökimi-İngilis Yuma cavab”.

² Ф.Энгельс. “Диалектика природы”, изд. 1948, стр. 184.

³ M.F.Axundov. “Hökimi-İngilis Yuma cavab”. Müqayisə üçün Yumun bu məsələnin şərh edildiyi “Təbii din haqqında dialoqlar”-nda Kleantın nitqindən müvafiq yeri göstəririk: “Deyirlər ki, Allah varlığı zəruri olan məxluqdur..., iki dəfə ikinin dörd olmaya bilmədiyini kimi, onun üçün də mövcud olmamaq mümkün deyil...”

Zəruri varlıq sözlərinin heç bir mənası yoxdur... Lakin daha sonra, nə üçün maddi kainat zəruri varlığa malik məxluq ola bilməz? Buna onu da əlavə edin ki, eşyaların əbədi ardıcılığında ümumi səbəb və ya ilk xaliq axtarmaq mənasızdır” (Д.Юм. “Диалог о естественной религии”, 1908 г., стр. 100-102).

L.Feyerbax söyləmişdi: “Teizm təbiətdəki qaydanın, məqsədəuyğunluğun və qanunauyğunluğun təsadüfi olmasından bilavasitə belə bir nəticə çıxarır ki, bunlar özbaşına əmələ gəlir, təbiətdən fərqli olan varlıqdır və bu varlıq özlüyündə (an sich) hərc-mərc (dissolute) olan, heç bir müəyyənliyi olmayan təbiətə qayda, məqsədəuyğunluq və qanunauyğunluq verir. Teistlərin zəkası... təbiətə zidd olan və təbiətin mahiyyətini qətiyyənlə anlamayan bir zəkadır. Teistlərin zəkası təbiəti iki varlığa bölür: bunlardan biri maddidir, o biri formal və ya ruhidir”¹.

Kainatın heç bir şeylə əsaslandırılmamış surətdə iki qismə bölünməsinə kəskin şəkildə tənqid edərək, Axundov göstərir ki, kainatın ilk səbəbə ehtiyacı yoxdur.

Axundov qeyd edirdi ki, şəriət tərəfdarlarının şeylərin səbəbinin zəruri olduğunu əsaslandırmaq üçün gətirdiyi dəlillərin, əslində, heç bir əsası yoxdur. Məsələn, şəriət tərəfdarları israr edirlər ki, hər bir şeyin səbəbi olmalıdır (nütfə doğurana, toxum ağaca möhtacdır), eynilə bunun kimi, şeylərin məcmusu olan kainatın da səbəbə ehtiyacı var. Bundan sonra şəriət tərəfdarları iddia edirlər ki, bu müqayisələr bizi öz varlığının səbəbinə möhtac olmayan nə isə bir şeyin mövcudluğunun zəruri olduğuna inandırır və məhz bu, bütün mövcudatın səbəbi olan mövcudluğu mütləq varlıq, yəni Allahdır. Axundov bütün bərişmaz materialist və ateist ehtirası ilə dindarların bu dəlillərinə kəskin cavab verir: “Ey şəriətçilər! ...Nütfə və toxum öz mahiyyət və zatında deyil, bir halətdən başqa bir halətə keçməsinə və növləşməsinə doğurana və ağaca möhtacdır. Bizim münaqişəmiz növləşmədə və dəyişmədə deyil, varlıqdan məqsədiniz eşyanın mahiyyətidir və bu mahiyyət bu varlıqdır! – heysiyyətincə tamamilə yoxluğun ziddidir, külli-varlıq heysiyyətincə kamil və əhatəedicidir; yəni maddeyi-kəşəratın cəmedicisidir...”².

Özünün obyektiv aləmə və şeylərin mahiyyətinə baxışlarında M.F.Axundov materiyayı bir əsas kimi qəbul etməklə məhdudlaşmır, o, eyni zamanda kainatın qanunauyğunluğunu qəbul edir və onun materialistcəsinə izahını verir.

Axundov səbəbiyyəti hadisə və mövcudatdan kənarada olan bir şey hesab etmir; o onu obyektiv varlığın daxili qanunauyğunluğu

¹ В.И.Ленин. Сочинения, т. XIV, изд. 4-е, стр. 142.

² M.F.Axundov. “Hökimi-İngilis Yuma cavab”.

və əlaqəsi kimi izah edir. M.F.Axundov obyektiv səbəbiyyət əlaqəsinin obyektiv aləmdə, məxluqatın bir haldan başqa hala, bir növdən digərinə keçidində mövcud olduğunu göstərir. O, bəyan edir ki, mübahisə halların növləri və birindən digərinə keçiddən getmir; əsas məsələ şeylərin mahiyyətindədir. Axundovun bu müddəası onunla izah olunur ki, onun materialist dünyagörüşü məntiqi surətdə real obyektiv aləmin müxtəlifliyində qanunauyğunluq və əlaqə olmasını tələb edir.

Axundov din tərəfdarlarının dünyanın törənişi haqqında məsələ üzrə fikir və uydurmalarına qarşı mübarizə ilə məhdudlaşmır. Eyni zamanda o, şeylərin öz mahiyyətinə görə heç bir ilk səbəbə ehtiyac duymadığını və onlara xas olan daxili qanunlar üzrə inkişaf etdiklərini göstərərək, Allahın ilk səbəb, bütün səbəblərin səbəbi olması haqqında fərziyyəni tənqid edir. Axundov dünyanın yaranmasını təbii səbəblərlə izah edərək, bu məsələdə də materialist fəlsəfəsi mövqeyini tutaraq, rus materialistlərinin baxışlarına tərəfdar olaraq təbiətdən xaric hər hansı bir qüvvənin və ya səbəbin olmadığı qənaətinə gəlir.

Səciyyəvidir ki, M.F.Axundovun kitabxanasının bizə gəlib çatmış hissəsində V.Q.Belinski, D.İ.Pisarev və rus fəlsəfəsinin digər nümayəndələrinin fəlsəfi əsərləri vardır. Bu kitabların haşiyəsində M.F.Axundovun onun böyük inqilabçı-demokratların əsərlərini nə qədər mükəmməl öyrəndiyini göstərən çoxsaylı qeydləri vardır.

N.Q.Çernışevskinin M.F.Axundov haqqında fikirləri böyük maraq kəsb edir. "Sovremennik" jurnalında dərc olunmuş və N.Q.Çernışevskinin tam əsərləri külliyyatına daxil olmuş rəylərinin birində¹ "Zurna"² Zaqafqaziya məcmuəsi iştirakçılarının əsərləri dəyərləndirilir. Bu məcmuənin iştirakçıları sırasına M.F.Axundov da daxil idi. Məcmuəyə daxil olmuş əsərlərin müəllifləri haqqında N.Q.Çernışevski yazırdı: "...Gələcəkdə daha qənaətbəxş inkişafın rüseyimi və rəhmi kimi onların yazdıqları nə varsa, tam maraq və təqdire layiqdir... Onların əsərləri "Zurna"ya tənqidçilərin hüsn-rəğbətini qazanmağa haqq verir. Tiflis ədiblərinin şerləri ümumiyyətlə rəvan və qəşəng misralarla yazılıb; nəsr əsərləri – ümumiyyətlə saf və səlis dildə"³.

¹ Н.Г.Чернышевский. Полное собрание сочинений. СПб, 1906, т. X, ч. II, приложение.

² "Zurna". Zaqafqaziya məcmuəsi. Verderevskinin nəşri. Tiflis, 1855-ci il.

³ Н.Г.Чернышевский. Полное собрание сочинений. СПб, 1906, т. X, ч. II, стр. 72.

ЗУРНА.

ЗАКАВКАЗСКІЙ АЛЬМАНАХЪ.

ИЗДАНИЕ.

С. А. Вердеревскаго.

ТИФЛИСЪ.

ВЪ ТИПОГРАФИИ КАНЦЕЛЯРИИ НАВЪСНИКА КАЗКАВКАЗЪ.

1855.

"Zurna". Zaqafqaziya məcmuəsinin titullu vərəqi

Çernişevskinin verdiyi bu qiymət onun sadaladığı məcmuə iştirakçalarına aid idi: "P.F.Bobileva, Mirzə Fətəli Axundova, ...Eristova"¹ və başqalarına.

* * *

İdealistlər tərəfindən varlığın ilk səbəbinin axtarışları yalnız öz formasını dəyişərək əsrlər boyu davam edirdi. Bu axtarışların məzmunu dəyişməz qalırdı.

Kainatın varlığının xarici səbəbinin axtarışlarının tam mənasızlığını qeyd edərək, M.F.Axundov bəyan edir: "...Varlıq dedikdə məqsədiniz əşyanın mahiyyətidir və bu mahiyyət bir varlıqdır, heysiyyətincə sırf yoxluğun ziddidir; külli-varlıq heysiyyətincə vahid, kamil və mühitdir; yeni bütün çoxluqların maddəsinin cəmeyidir və çoxluqları öz növləşmə və dəyişmələrində bir-birinə möhtacdır. Deməli, əşyanın mahiyyəti vacibül-vücuddur və əşyanın məcmuu olan kainat başqa mahiyyətə möhtac deyildir və səbəbə ehtiyacı yoxdur..."².

Kainatın obyektiv varlığından, onun sonsuz dəyişmə və müxtəlifliyindən bəhs edərək, M.F.Axundov yazır: "Əşya mahiyyətinin nə əvvəli var, nə də sonu olacaqdır. Amma onun çoxluqdakı növləşmə və dəyişmələri dənizin mədd və cəzri kimi sonsuz bir şəkildə görünür və müşahidə olunur"³. Beləliklə, Axundov təbiət hadisələrini materialistcəsinə izah edir, təbiətin inkişafında müxtəlifliyi qəbul edir.

M.F.Axundov kainatın varlıq formalarının sonsuz müxtəlifliyində bütün cisimlərin qarşılıqlı əlaqəsini, onların bir haldan digərinə keçidini şərtləndirən obyektiv səbəbiyyətin mövcud olduğunu israr edərək, kainatı vahid, tam, real varlıq hesab edir. O ərz edir ki, kainatda səbəb və nəticə arasında sıx əlaqə mövcuddur, buna görə də kainatın müxtəlifliyinin bir haldan digərinə keçməsi üçün səbəbə ehtiyacı vardır. Axundov bu prinsipi, nüfə və toxumun öz mahiyyətinə görə deyil, yalnız bir haldan başqa bir hala keçməsi üçün doğurana və ağaca ehtiyacının olduğunu göstərərək, üzvi aləmin inkişafı üçün də əsas sayır.

Səbəbiyyəti subyektiv kateqoriya sayan Yumun idealist baxışlarını tənqid etməklə M.F.Axundov, səbəbiyyətin obyektiv varlıqdan xaric mövcudluğunun qeyri-mümkün olduğunu israr edərək, həm-

рыческой ширвости великолѣпной фантазіи, создавшей Шамиля, Кайхосро и вассаловъ. О, какъ живоительно дѣйствуетъ Востокъ на воображеніе! Могъ ли бы гр. Сологубъ впечатлѣть свою предостную шутку въ Петербургѣ? Никогда здѣсь не создадъ бы ось ничего подобнаго.

Но въ стихотвореніяхъ другого корифея „Зурни“, г. Вердеревскаго, мы не находимъ ничего особенно грузинскаго; г. Вердеревскій пишетъ въ Тифлисѣ совершеннѣе такіе же стихи, какіе нѣкогда писалъ въ Петербургѣ, и подобныя которымъ часто случается видѣть въ печати

Затѣмъ должны мы сказать нѣсколько словъ и о помѣщенныяхъ въ „Зурнѣ“ произведеніяхъ собственно тифлисскихъ поэтовъ и литераторовъ. Къ нимъ согласны мы примѣнить ту справедливую снисходительность, которой въ правѣ ожидать первыхъ литературныхъ попытокъ людей, только что начинающихъ пробовать свои силы въ сочинительствѣ. Гр. Сологубъ и г. Вердеревскій — люди, получившіе полное литературное образованіе, и должны поддерживать извѣстность, которую приобрѣли прежде, особенно первый. Но въ гг. П. Ф. Бобылеву, мирзѣ Фетъ-Али-Ахундову, гг. Граняину, Шишкову, Кержану-Уральскому, М. Щ-ну, Г. Г. Г., Дункель Веллингъ, Цискарову, Барзенову, князю Эристову, графу Стенбокъ, мы не должны быть строги. Все, что они напишутъ, заслуживаетъ полнаго участія и одобренія, какъ зародыши и залогъ болѣе удовлетворительнаго развитія тифлисской литературы въ будущемъ. Мы должны даже сказать, что ихъ произведенія и придаютъ „Зурнѣ“ право на сочувствіе критики. Стихотворенія тифлисскихъ литераторовъ написаны вообще гладкими и легкими стихами; прозаическія произведенія — вообще языкомъ чистымъ и правильнымъ. Чего же болѣе желать, чего требовать отъ первыхъ опытовъ? Мы радуемся, что между коренными тифлисскими жителями являются люди, имѣющіе наклонность къ литературнымъ занятіямъ; пройдетъ еще нѣсколько лѣтъ — и между ними нѣкоторые будутъ писать гораздо лучше, нѣве, быть можетъ, и въ самомъ дѣлѣ прекрасно. Съ этой точки зрѣнія мы радуемся появленію грузинской романистки, которая пишетъ, право, недурнымъ слогами. Разбирать всѣ эти произведенія съ тою взыскательностью, которая необходима для критики, было бы неумѣстно; и мы продаемся съ „Зурною“ въ надеждѣ, что черезъ нѣсколько времени Тифлисъ дастъ намъ другіе сборники и произведенія, которые будутъ въ состояніи съ честью выдержать литературный разборъ.

N.Q.Çernişevskinin M.F.Axundovdan bəhs etdiyi "Zurna"

Zaqafqaziya məcmuəsinə verdiyi rəyindən bir səhifə

(N.Q.Çernişevski. Tam əsərləri külliyyatı. X cild, III hissə, səh.72).

¹ Н.Г.Чернышевский. Полное собрание сочинений. СПб, 1906, т. X, ч. II, стр. 72.

² "Üç məktub...", üçüncü əlavə.

³ M.F.Axundov. "Həkim-i-İngilis Yuma cavab".

çinin bütün idealist və din tərəfdarlarını kəskin tənqiddə məruz qoyur. Lakin bu böyük problemi – səbəbiyyət problemini düzgün həll və onu materialistcəsinə izah edərək, Axundov səbəb və nəticə arasındakı daxili əlaqəni, onların qarşılıqlı münasibətlərinin bütün dərinliyini açıb göstərə bilmədi. Başqa sözlə, M.F.Axundov F.Engelsin aşağıdakı sözləri ilə ifadə olunmuş prinsipi lazımı dərəcədə dərk edə bilmədi: “Burada və ya indi səbəb olan, orada və o zaman nəticə olur və əksinə”.

M.F.Axundov dialektik materializmə qədər yüksələ və buna görə də səbəb və nəticənin dialektik vəhdətini başa düşə bilmədi.

Təbiətin obyektiv qanunauyğunluğunu, aləmin gerçəkliyini və səbəbiyyətin obyektivliyini qəbul edərək, Yum və digər idealistləri tənqid edərək, Axundov öz dövrünün mütərəqqi fəlsəfi ideyalarını müdafiyyəyə qalxırdı.

* * *

“Gözə görünməyən, hiss edilməyən və duyulmayan şey mövcud da deyil”.

M.F.Axundov

M.F.Axundovun idrak nəzəriyyəsinin əsası varlığın – materiyanın obyektivliyinin qəbul olunmasından ibarətdir. Zəkanın idrak prosesində böyük rol oynadığını qeyd edərək, o, duyğuların idrak mənbəyi olduğunu qəbul edir.

Zəkanın rolunu fetişləşdirərək, Axundov zəkanın hökmranlığını bəşəriyyətin xoşbəxtliyinin şərti hesab edir. “Beləliklə, bəşəriyyətin xoşbəxtlik və səadəti o vaxt mümkün olacaqdır ki, istər Asiyada, istərsə Avropada insan ağılı əbədi zindandan tamamilə xilas edilib, işlər və fikirlərdə nəql deyil, yalnız insan əqli sənəd və dəlil hesab edilib hakimi-mütləq olacaqdır”¹.

Zəka ilə bir araya sığmayan bütün hər şeyin mənasız və cəfəngiyat olduğunu israr edərək Axundov zəkanın hökmü və onun mühakimələrini, şübhəsiz, mübahisəsiz sayır. Axundovda zəka bəşəriyyətin xoşbəxtlik və səadəti naminə çalışan yeganə amil hesab edilir.

Gerçəkliyin dərk edilməsinin əsasında obyektiv varlıq yerləşir. Axundov deyir ki, mövcud aləmin bizim hiss üzvlərimizə göstər-

¹ “Üç məktub...”, üçüncü əlavə.

diyi təsir idrak prosesində çıxış anıdır. Axundov yazır: “Gözə görünməyən şey mövcud da deyil”¹. M.F.Axundov şeyləri duyğuların mənbəyi sayır. “Şeyləri duyğu və təfəkkürün mənbəyi saymaq lazımdır? Yoxsa duyğu və təfəkkür şeylərin mənbəyi sayılmalıdır? Birinci, yeni materialist xəttə Engels tərəfdardır. İkinci, yeni idealist xəttə – Max”².

M.F.Axundov şeyləri, varlığı duyğuların mənbəyi sayır. Lakin o, aləmin dərk edilə bilən olması məsələsində materializmə əsasən sadıq qalmasına baxmayaraq, aqnostisizmin bəzi ünsürlərindən də azad deyildi. Axundov yazır ki, insanın beş hissəsinin verdiyindən də çox dərk etmək mümkün deyil. Beş bəşəri hissə vasitəsilə ruh, işıq, istilik, maqnit qüvvəsinin nə olduğunu dərk etmək olmaz: “Yəhtəmil ki, əqideyi-ula və saniyə surətində müruri-dühdurda vücudi-küll, bir növü-digər ilə cəlvə edə, yeni dərya bir növü-digər ilə təlatümə gələ və kainatda bir perevoroti-əzım peyda ola və sənin əvəzinə bir vücudi-axər zühur edə ki, beş həvassın yerinə on həvass sahibi ola; bəlkə o həvassi-əşərə sahibi-vücut səndən artıq bir zad bilə və o vücut anlaya ki, mucib nədir və ruh nədir?”³

M.F.Axundovun insanın beş hissəsinin köməyi ilə materiyanın mahiyyətini dərk etməyə qadir olmadığı haqqındakı fikri düzgün deyil, bu fikir aqnostisizm mövqeyinə yuvarlanmaq deməkdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, M.F.Axundov bu yanlış mövqeyə sona qədər sadıq qalmır, o, elmin gücü və inkişafına inanır, insanın obyektiv varlığı dərk etməyə, kainatı dərk etməyə qabil olduğunu inkar etmir.

M.F.Axundov həmçinin obyektiv və mütləq həqiqətdən bəhs edir və göstərir ki, obyektiv həqiqətin din və inamla heç bir əlaqəsi yoxdur.

“...I Napoleon olmuş, Moskvaya da getmişdir və sonra filan və filan olmuşdur. Bu xüsusda qətiyyətlə başqa etiqad lazım deyildir, çünki qəziyyə qəti elmə istinad edir. Dəlil və sübuta ehtiyacı olmayan və yaxud dəlil və sübutu qəti olan hər qəziyyə – elmdir, etiqada dəxli yoxdur”⁴.

Axundova əsasən, elm insanın obyektiv aləmi dərk etməsi üçün qüvvətli vasitədir; idrak prosesi təbiətin qanunauyğunluqlarının açıb

¹ “Üç məktub...”, üçüncü məktub.

² В.И.Ленин. Сочинения, т. XIV, изд. 4-е, стр. 30.

³ “Üç məktub...”, ikinci məktub.

⁴ “Üç məktub...”, üçüncü əlavə.

göstərilməsiəndən ibarətdir və buna görə də insanlar bütün qüvvələrini bu qanunauyğunluqların öyrənilməsinə sərf etməlidir; bunun üçün ən yaxşı vasitə elmin nəticələridir. M.F.Axundov din tərəfdarlarının fantastik, mücərrəd “dəlillərinə” qarşı real məxluqların əsil mahiyyətinin tədqiqi nəticəsində əldə edilmiş nəticələri qoyur. Axundova görə, həqiqətin dərk olunması məxluqlar arasındakı qanunauyğunluqların aşkar edilməsindən, təbiətdə hökm sürən səbəbiyyətin öyrənilməsiəndən ibarətdir. Bəşəri biliklərin məcmusu artdıqca insanın dünyagörüşü genişlənilir və bununla bərabər insan fəvqəltəbii qüvvə və digər əfsanələrdən getdikcə daha çox uzaqlaşır. M.F.Axundov zəkənin idrak prosesində oynadığı böyük rolunu israrla hər yerdə qeyd edir.

* * *

“Zahirdə ağıla gələn budur ki, bu dünya başqa dəyişiklik tapmasa və insan övladı haşqa bir təbiət və xilqət əldə etməsə, bu dünyada millətlərin bu vəziyyət və tərkibləri... ilə mali bərabərlik mümkün deyildir”.

M.F.Axundov

“İctimai varlıq ictimai şüuru təyin edir” – tarixi materializmin əsas prinsipi bundan ibarətdir. Lakin, ictimai hadisələrin dərkində materialist olmayaraq M.F.Axundov dövlətin yaranması və əsil mahiyyətini izah etmək iqtidarında deyildi. İctimai quruluşun təhlilinə dövlət haqqında məsələdən başlayaraq, o, cəmiyyətin sinfi mahiyyətinin dərkinə qədər yüksələ bilmədi, dərk etmədi ki, dövlət barışmaz sinfi ziddiyyətlərin məhsuludur. Cəmiyyətin inkişaf qanunları M.F.Axundova məlum deyildi.

M.F.Axundov belə hesab edir ki, hakim quruluşa xas ziddiyyət və ədalətsizliklərin aradan qaldırılması üçün konstitusiyalı monarxiyanın olması lazımdır. O, cəmiyyətin bütün qüsurlarının islahatlar yolu ilə aradan qaldırılmasını mümkün hesab edirdi. “Pəs səltənətin davamı və silsilənin beqası mövqəfdür elmə və millətin puç əqaidən azad olmağına və bu şəraitdən sonra padişah gerək fərmauşxanalar açsın, məcmələr yapsın və millət ilə ittifaq etsin və millət ilə yek-

dil və yekcəhət olsun. Mülkü yalnız özünün bilməsin, özünü ancaq vəkili-millət hesab eləsin və xalqın müdaxiləsi ilə qəvanın vəz etsin və parlamentlər tərtib eləsin və qəvanın iqtizasınca rəftar etsin və xudrəy heç bir əmələ qadir olmasın, yeni proqres məsləkine düşsün və sivilizasyon dairəsinə qədəm bassın”¹.

M.F.Axundov Şərqi ölkələrində ictimai quruluşun dəyişdirilməsi tələbini irəli sürür. Despotizm və köhnə hakimiyyətin aradan qaldırılması yolunu o, vətəndaşların yekdilliyində görürdü və mütləqiyyəti məhv etməyin zəruri olduğunu hesab edərək yazırdı: “Ey əhli-İran!.. Sən ədəddə və istitaətdə despotdan bəməratib artıqsan. Sənə ancaq yekcəhətlik və yekdillik lazımdır ki, revolyusiya edib übidyyətdən nəcat tapasan”². Lakin yekdillik (birlik) Axundovda ümumi və mücərrəd məfhumdur; aydın deyil kim kimlə birləşməlidir.

Axundov qeyd edirdi ki, din tərəfdarları olan şəxslərin despotizmi məhv etmək üçün birləşmələri mümkün deyil, çünki, o yazdığı kimi, “Sənin əqaidin, sənin məzhəbin liberal olmağına maneədir”³.

Axundov ictimai quruluşu hansı üsulla dəyişdirmək mümkün olduğunu izah edə bilmədi, o, hökmdarları – divanələri, tiran və despotları hakimiyyətə gətirən qabaqcadan lazım olan ilkin ictimai şərtləri görmürdü. Lakin bununla belə, Axundov öz dövrü üçün bir sıra müərəqqi və demokratik ideyalar irəli sürmüş, şahların dözülməz zülmü və istibdadının parlaq mənərəsini vermişdir. “Aldanmış kəvakib” povestində Axundov xalqın xoşbəxtliyinin qayğısına qalan ağıllı Yusif Sərracı despot və fanatik Şah Abbasa qarşı qoyur. Axundov Yusif Sərracı yaxşı bir islahatçı kimi mütləqləşdirir, sonuncunun dövlət quruluşunda tətbiq etdiyi dəyişiklik və yenilikləri alqışlayır.

“Çün Yusif şah bilirdi ki, müraxif yay fəslə padşahlıq atları yaylağa aparıb bəsləmək bəhanəsi ilə ətraf xalqına çox əziyyət və cəfalar yetirirdi və onları çapırdı, talayırdı və əmiri-topxanə topçuların cümləsinə xəzinədən məvacib götürüb heç birinə bir həbbə vermirdi və xəzinədar padşahlıq pulunu içinə çox qəlb pul qatıb xalqa dağıdırdı və Qəzvin bəylərbəyi xalqdan hədsiz rüşvət alırdı və daruğə dövlətilərə fəqaranın müqabilində üz görürdü...”.

¹ “Üç məktub...”, ikinci məktub.

² “Üç məktub...”, birinci məktub.

³ “Liberal” sözünü M.F.Axundov “dini danan, din əhkamını rədd edən, müərəqqi insan” kimi izah edir (bax: “Məktublar”ın Azərbaycan variantı).

Axundov şah anbarlarından yoxsullara taxıl paylayan, xalqın qayğısına qalan, rüşvətxorluğunun üstü açılmış dövlət məmurlarını işdən qovan, küçələri genişləndirən və su yolları çəkən Yusif Sərracın təşəbbüsünü alqışlayır.

Dövlət haqqında məsələ ilə əlaqədar olaraq, Axundov bərabərlik kimi mühüm problemə də toxunur. Onun özü də təsdiq edir ki, “Kəmalüddövlə məktubları”nda toxunulmuş bütün məsələlər bərabərlik problemi ətrafında dövr edir. Bərabərlik haqqında bəhs edərək, Axundov hüquqi bərabərlik və əmlak bərabərliyini fərqləndirir. O qeyd edir ki, hüquqi bərabərliyin zəruriliyi bütün alimlər tərəfindən qəbul edilib.

Əmlak bərabərliyinin də hüquqi bərabərlik kimi həyata keçirilməsinin mümkün olub-olmaması haqqında məsələ ən mübahisəli məsələ olaraq qalır. Axundov belə hesab edir ki, cəmiyyətin köhnə əsaslarının saxlanıldığı təqdirdə bunu etmək mümkün deyil. O, bəzilərinin əmlak bərabərliyinin bir neçə əsrdən sonra mümkün olacağını, digərlərinin isə bu müddəanın müdafiəsi üçün bir sıra dəlillər irəli sürərək əmlak bərabərliyinin ümumiyyətlə mümkün olmadığını israr edən bir sıra alimlərin fikirlərini xatırladır.

Axundovun bərabərlik məsələsinə ayırdığı diqqət göstərir ki, o, ictimai quruluş problemləri ilə əsaslı surətdə məşğul olmuş, öz dövrünün bir çox mütərəqqi alimlərinin baxışlarını öyrənmişdir. Axundov bərabərlik məsələsi xüsusunda özünəməxsus fikir irəli sürür: “Zahirdə ağıla gələn budur ki, bu dünya başqa dəyişiklik tapmasa və insan övladı başqa bir təbiət və xilqət əldə etməsə, bu dünyada millətlərin bu vəziyyət və tərkibləri və insanların bu əxlaq və təbiəti ilə mali bərabərlik mümkün deyildir”¹. Beləliklə, o, insanların cəmiyyətdəki mövqeyi dəyişilmədən bərabərliyin qeyri-mümkün olduğunu dərk etməyə qədər yüksəlib.

Müasir şəraitdə əmlak bərabərliyinin mümkün olmadığını israr edərək, Axundov nəzərə alırdı ki, cəmiyyət ziddiyyətli əsaslar üzərində qurulub. Lakin o, əmlak bərabərliyini həyata keçirmək üçün cəmiyyəti necə dəyişdirmək lazım olduğunu dərk edə bilmədi. Qeyd etmək lazımdır ki, M.F.Axundov üçün artıq bərabərlik məsələsinin özünün qoyuluşu bir məziyyətdir.

Bu problemin Axundov tərəfindən qoyuluşunun orijinallığından ibarətdir ki, o, formal, hüquqi bərabərlik məfhumunu real, əmlak bərabərliyi anlayışından ayıra bilib.

Bərabərlik və insan haqlarından bəhs edərkən, Axundov qadın bərabərliyi məsələsi üzərində xüsusi olaraq dayanır. O qeyd edir ki, heç bir qanun qadın hüquqlarını yada salmur və əgər yada salırsa da, bunu yalnız bu hüquqları məhdudlaşdırmaq üçün edir. Buna görə də hüquq bərabərliyi boş sözlərdən başqa bir şey deyildir.

Axundov tam bərabərliyin zəruri şərtlərindən birinin azadlıq olduğunu hesab edir. O, buna böyük əhəmiyyət verərək, bu məsələ barəsində öz “Kəmalüddövlə məktubları”, “Yek kəlmə”nin tənqidi” və digər bu kimi əsərlərində bəhs edir. Dövlət quruluşunun tənqidində o göstərir ki, din dövləti işlərdə hakim mövqə tutub, bütün dövlət qanunları şəriət, din üzərində qurulub və buna görə də yararsız və mənasızdır. Dövlət qanunları insanın azadlığını onun əlindən alıb, despotizm zülmü və dəhşəti insan haqları adını daşıyan nə var idisə, hamısını məhv edib. Axundov fikir azadlığının cəmiyyətin inkişafı və tərəqqisi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini xüsusilə vurğulayır. O deyir ki, əgər cəmiyyət üzvlərinə fikir azadlığı verilməsə, hər bir inkişaf dayanar, mədəniyyət və elmdə durğunluq yaranar. Axundov israr edir ki, azadlığın bünövrəsi insanın mahiyyətinin özündədir.

İnsan azadlığının əleyhdarlarını kəskin surətdə tənqid edərək o deyir ki, bir tərəfdən azadlığı insanların əlindən zəlim padşahlar, digər tərəfdən isə ruhanilər alırlar.

M.F.Axundov bəşəriyyətin azad olunması üçün cəmiyyətin yenidən qurulmasının zəruri olduğunu qeyd edir. Lakin cəmiyyətin yenidən qurulması haqqında məsələ onun tərəfindən həll olunmamış qalır. Axundovun fikrincə, bəşəriyyətə azadlığı filosof və alimlər gətirəcək. Əlbəttə ki, Axundov tərəfindən məsələnin bu cür qoyuluşu kökündən səhv və qüsurludur. Cəmiyyət ayrı-ayrı filosofların fikir və arzularından asılı olmayaraq inkişaf edir: o ona xas olan ictimai qanunlar üzrə hərəkət və inkişaf edir.

¹ “Üç məktub...”, ön söz; fars variantı.

* * *

M.F.Axundov, zalım hökmdarlardan qurtuluş yolunu birlikdə görürək, xalq kütlələrini zülmü məhv etmək üçün birləşməyə çağırırdı.

“Əgər bu halət, yeni ittifaq sənə müyəssər olsaydı, özünə fikir çəkərdin və özünü puç əqaidin qeydindən və despotun zülmündən nəcat verərdin”¹.

M.F.Axundova görə, xalqın həmrəyliyi və həmfikirliyi yolunda yeganə maneə dindir. Despotizmin mövcudluğunu şərtləndirən iqtisadi ilkin şərtləri Axundov görmür. Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, M.F.Axundovun fəlsəfəsi məhdud idi və o, ictimai inkişaf qanunlarını materialistcəsinə izah edə bilmirdi.

Despotizm insanların azadlığı və bərabərliyinin düşmənidir. M.F.Axundov göstərir ki, zülm edənlər zülm edilənlərlə müqayisədə heç bir əxlaqi, mənəvi üstünlüyə malik deyillər: “Bular, bizim (xalqın – H.H.) can və malımıza himayət edirləmi? Yox. Bular bizim sinurumuzu ... düşməndən saxlayırlarmı? Yox. Bular bizim zükrü və ünəs ətəfalımıza müəbbi olurlarmı? Yox. Bular bizdən ötrü şəfəxanalar və mədrəsələr açıblarmı? Yox. Bular bizim ticarətimizə və kəsbimizə rəvnəq verirləmi? Yox. Buların vasitəsi ilə biz xarici məmləkətdə ehtiram tapırıqmı? Yox. Buların himayəti ilə biz daxili məmləkətdə şərarəti-əşrardan əmin oluruqmı? Yox. Buların səbəbi ilə biz fəqrdən nəcat bulmuşuqmı? Yox. Pəs buların vücudu nəyə lazımdır?”

Buların vücudu ona lazımdır ki, bizim qazandığımızı və öz mülkümüzdə yer altından tapdığımız az, ya çox qızıl və gümüşü əlimizdən alsınlar, xudrəy və biqanun, həvayi-nəfsləri təqzasınca, hər növ müsibət bizim başımıza gətirsinlər...”²

M.F.Axundov imtiyazlı təbəqələri açıqcasına zəhmətkeş bəşəriyyətin düşmənləri adlandırır. Bu, bir daha sübut edir ki, M.F.Axundov sadəcə olaraq seyrçi deyildi: onun dünyagörüşü fəal, təsirlidir, o, aydın və tamamilə qəti tələblər irəli sürür.

Hakim sinifləri kəskin tənqid edən M.F.Axundov, xalqın azadlığının təbliği üçün bütün mümkün olan vasitələrdən istifadə edərək,

¹ “Üç məktub...”, birinci məktub.

² Yənə orada.

məzlum xalq kütlələrinə böyük rəğbət və canıyananlıqla yanaşır. O, kədərlə qeyd edir ki, həyatda kasıbların qismətinə yalnız zəhmət və məhrumiyyət düşür, halbuki varlılar, mülkədarlar, heç bir zəhmətə qatlaşmadan, həyatın bütün nemətlərindən faydalanırlar.

M.F.Axundov bütün ictimai quruluş problemlərinə maarifçi kimi yanaşırdı. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, onun dünyagörüşü əməli, fəal səciyyə daşıyırdı. Öz mütərəqqi, demokratik ideyalarının təbliği üçün, rus inqilabçı demokratları kimi, M.F.Axundov öz baxışlarının belletristik ifadə formasından da istifadə edirdi.

* * *

Hökmdar-feodalların nadanlığı və kütlüyünü göstərərək, amansız zülm və zorakılıq sistemini ifşa edərək, M.F.Axundov xalqı, zülmkarları məhv etmək üçün birləşməyə çağırırdı. O, müstəbidlərin iradəsinin itaətkar icraçılarının öz hökmdarlarından da küt olduğunu göstərirdi: “Qollarını sinəsində çarpazlayıb onlar sahibkarın nə deyəcəyini gözləyirlər. O, danışmağa başlayan kimi, hər tərəfdən təsdiq və razılıq səsləri eşidilir. Əgər günün günorta çağında desələr ki, indi gecədir, onlar cavab verərlər: “Tamamilə doğrudur, budur bax, Ay və ulduzlar da göründü”¹.

Bu insanların kütlük və yaltaqlığına qarşı nifrət və kinlə çıxış edərək, M.F.Axundov cəmiyyətin yenidən qurulması ideyasını irəli sürür, yeni mütərəqqi dövlət idarəsi formasını müdafiə edirdi. Xalq müstəbid zülmündən qurtarmaq üçün o, mütləqiyyətin məhv edilməsini tələb edir, həyata keçirilməsi üçün bütün zəruri şəraitlə birlikdə demokratik qanunların tətbiq olunmasını tələb edirdi.

M.F.Axundov dövlət quruluşunun islahatı üçün zəruri olan ən müxtəlif məsələlərlə maraqlanırdı. O, büdcə, səhiyyə, qanunvericilik və s. bu kimi bir sıra məsələlər üzrə demokratik fikirlər irəli sürüb. İctimai quruluşun təhlilində o, bütün məsələlərə diqqət yetirir, işin dərinliyinə varırdı. Lakin, artıq yuxarıda dediyimiz kimi, o, ictimai quruluşu dəyişdirmək iqtidarında olan əsas hərəkətverici qüvvəni dərk edə bilmədi. O, materializmi ictimai hadisələr sahəsinə tətbiq edə bilmədi.

¹ “Üç məktub...”, birinci məktub; Azərbaycan dilindəki variantı.

* * *

"Hər bir fərıldaqçı özünü dövlət məmuru kimi qələmə verərək yazıq xalqa zülm edir".

M.F.Axundov

Bir demokrat kimi M.F.Axundov elə bir dövlət quruluşunun arzusunda idi ki, orada dövlətin idarə olunmasında xalq özü iştirak etsin. M.F.Axundov dəfələrlə deyirdi ki, belə olduqda vətənpərvərlik üstünlük təşkil edən hiss olacaq, xalq öz vətəni daha da çox sevecək və onun xoşbəxtliyi və rifahı uğrunda mübarizə aparacaq.

M.F.Axundovun sözlərinə görə, hökmdar xudbinlik məqsədləri güdməməlidir. Hökmdar xalqın qayğısına qalmalıdır və yalnız bu yolla onun məhəbbətini qazana bilər. Bu cür dövlət idarəetməsi zamanı qorxunun təsiri altında itaət etməyə yer qalmayacaq, "Qorxu cəhətdən göstərilən itaətin etibarı və səbati yoxdur.

Nadirdən ziyadə məxuf despot olmazdı və ona göstərilən itaətdən ziyadə itaət təsəvvürə gəlməzdi. Axır aləmə məlumdur ki, nəticəsi nə oldu. İtaət o surətdə binalıdır ki, iradətdən və məhəbbətdən naşi ola"¹.

M.F.Axundov öz edir ki, dövlətin sarsılmazlığının şərtlərindən biri millətin savadlı olması və onun mövhumatdan azad edilməsidir. Əsil hökmdar mədəniyyət ocaqlarının təsis olunmasına, ictimai təşkilatların yaradılmasına kömək etməli, öz xalqının maariflənməsinin qayğısına qalmalıdır. Hökmdar yalnız öz millətinin onu idarə etmək, qanunları təsis etmək, parlament yaratmaq üçün vəkildir. Hökmdar tərəqqi yoluna qədəm qoymalı və maarif və sivilisasiyanın yayılması üçün şərait yaratmalıdır. Axundov yazır: "...taki, bu səbəb xatirinə... xalq onu bərgüzidə bilib sevsinlər və onun haqqına bir kimsəni şərik bilməsinlər və silsiləsində bir kəsi müddəi olmağa qoymasınlar və onun vücudunu bəisi-əmin və asayiş və mücubi-ədələt və səadət bilsinlər və patriot olsunlar. Yeni padişahın ismi ilə vətəndən ötrü can və mallarını müzayiçə etməsinlər"².

M.F.Axundov hər cür istibdadı, o cümlədən çar mütləqiyyətini amansızcasına tənqid edir. Hərçənd o, birbaşa çarizm və onun

¹ "Üç məktub...", ikinci məktub.

² Yene orada.

ای جلال الدوله... اینست که بر سر این سخن که بکار ما
منه اید نفسی برتبه و نذر با تنهه بود ایدردی بصورت
ای جلال الدوله... اینست که بر سر این سخن که بکار ما
دکن سکرت و مادام که خواستی غایب و سخنان منع و غیر متذکر بلکه سنگ
دومند بسرتکالامه بر نامه علیه بود غرض از اولاد همیشه حلاق عادت
و عجزت و عادت و کوه دلاکت به و حجت و ستیاضه در چه ایستاد
توقیل موهبت ابا به با سکر و حجت و حاکمته تا با سکر
طعن و عجز و غیره که سکا و سکا به سکا سکا سکا سکا
قادره عقیده ما بر صید غیر اینست که او در اینست
حاصل بود سکر
اولاد سکر بود که بر عیال موجود در پس بود وجود یا اور با سکر
موجود بود از قانو نیک غیر اور و حوضه را شده اجیز وجود محتاج کل
او صورته متعین بود و حق و عدوت و حوره قابل اعلان بود که بر کرد ایله
عدالت حق حکم کی به نتایج محمد شمس سکر و سکر و سکر و سکر
فریک کین بود که کل کلمات رتبه کلمات در غیر بود حجت
تا سکر کین بود و کلمات امامه و امامه... جز را اجازت استیلا بر غیر
تا سکر کین بود و کلمات امامه و امامه... جز را اجازت استیلا بر غیر
رکنه فراد نرسد در این طبع الفکر منصفه حجت و کلمات

"Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İnan şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktubun və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türk dilində tərcüməsi" əlyazmasının səhifəsi.

müstəmləkəçilik siyasətinə işarə etmir, lakin Axundovun İranın dövlət quruluşu, məmurların süründürməçiliyi, küt dövlət xadimləri barəsindəki ifadələrinin əksəriyyəti bilavasitə çar Rusiyasının da dövlət quruluşuna aiddir.

M.F.Axundovun fikrincə, dövlət müəsisələrində öz qərəzli xudbin məqsədlərinə deyil, xalqın xoşbəxt olmasına nail olmağa çalışan namuslu, nəcib insanlar işləməlidir. Lakin, M.F.Axundovun qeyd etdiyi kimi, İranın dövlət idarələrinin dəftərxanalarında işin təşkilində və kargüzarlıqda tam hərə-mərclik hökm sürür. Böyük dövləti əhəmiyyətə malik akt, fərman, sərəncam və digər sənədlərdə ayın tarixi və il, onların tərtib olunduğu yer göstərilmir, məktublaşmanı aparan adamın vəzifəsi və rütbəsi bildirilmir. Ümumiyyətlə, İranın dövlət orqanlarında tərtib olunmuş sənədlərdən onları tərtib edən adamdan başqa heç kəs baş açma bilmir.

Eyni ilə bu cür hərə-mərclik məhkəmə orqanlarında da hökm sürür. Mühüm hüquqi aktlarda məhkəmə sənədləri tərtib olunan zaman bunun tarixi və iştirak etmiş adamların adı və atasının adı göstərilir. Bəzən belə cümlələrə rast gəlirsən: "Satılma mənim iştirakımla oldu", bu iştirak edən isə kim olduğu göstərilir. Möhürü yoxdur, yalnız hansısa Bağır və ya Məhəmmədin adı yazılıb. Və ya məhkəmə prosesi aktlarında oxuyursan ki, "İş mənim yanımda araşdırılıb". Bundan sonra möhür qoyulub və "Kazım" yazılıb. Beləliklə, bütün bu insanların kim olduğundan baş çıxartmaq olduqca çətindir. Buna görə də məhkəmə orqanlarında tərtib olunmuş akt və digər sənədlər əslində heç bir əhəmiyyət kəsb etmirdi.

Mühakimə üsulu sahəsində də İranda çox böyük qarışıqlıq var: məhkəmə orqanlarının onun əsasında fəaliyyət göstərə biləcəyi qanunlar məcəlləsi yoxdur. Hərə necə bilir, elə də hərəkət edir. Rüşvətخورluq, bir qayda olaraq, bütün təsisatlarda hökm sürür. "Xülasə, bir kitabı-qanun yoxdur və heç bir günahın cəzası və heç bir savab əcri müəyyən deyil. Hər kəs ağına hər nə çatar, əmələ gətirir"¹.

M.F.Axundov kargüzarlığın bu cür aparılmasını tənqid edərək və məqsədəuyğun olmadığını göstərərək, bunun əsaslı surətdə dəyişdirilməsini və İranın məhkəmə orqanları və dövlət müəsisələrində lazımı qayda-qanunun yaradılmasını zəruri sayırdı.

Dövlət himayəsi altında olan qəzetlər İranın fərasətsiz hakimləri, məmurları və heç nəyə yaramaz dövlət aparatını hər cür yolla

مکتوبات کمال الدوله کورتیکا است مواظظ و نصایح بیست
 حتی که نه بزم کورتیکا بلکه بزم مواظظ و نصیحت و مشفقانه و پدرا
 رفته شود در طبایع بشریه بعد از فادات انسان به بومگاری هرگز
 ناشی نخواهد داشت بلکه طبیعت بشریه همیشه از جانود و
 شهید مواظظ و نصایح تشرف دارد اما طبایع بخوابند کورتیکا هر وقت
 بخوابد حکمای بود و پادیه بر این قطعیه بشود رسیده است که
 طبایع و ذمایم از طبیعت بشریه هیچ چیز قلع نمیکند مگر کورتیکا
 و استنرا و تمیز اگر نصایح و مواظظ مؤثر می شد کلستان و دولستان
 شیخ سعدی رحمة الله من اوله الی آخره و عطف و نصیحت است
 پس چرا در مدت شش صد سال مملکت اسلام هرگز ملتفت مواظظ
 و نصایح اومعی نباشند... من کورتیکا در منشآت اسلامیة تا
 امروز تعلول نیست ازین جهت شما ازین تعلیل چیز ما وحشت
 می کنند ماست برای تربیت ملت و اصلاح و تمیز سبب اخلاق
 کلستان و برای نظم دولت و انفاذ ادا مردنهای آن تابع تراز
 کورتیکا و سید نیست

"Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktubun və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türk dilində tərcüməsi" əlyazmasının səhifəsi.

¹ "Üç məktub...", birinci məktub.

tərifləyirlər. “Vəqta ki, ruznameyi-dövlətini açırsan, görürsən ki, hələ dirilərin işinə nəzm verməmiş, ölümlərin işinə qoşulubdurlar və əməleyi-mövta üçün qanun və qərarı-cədid yazıblar və bir belə ədna əmrin isnadını da şəxsi-əvvəli-dövlətə veriblər.

Keçmiş həftənin ruznaməsində oxuyursan ki, padişahın ümərə və üləma evlərinə təşrif aparmağı vaxtında pişkeş və payəndaz mövquf olubdur. Sonra gələcəkdəki həftənin ruznaməsində görürsən ki, əlahəzrəti-padişah filan yerə təşrif aparmışdılar və filan töhfə pişkeşi-hüzur olunmuşdu və mətbui-təbi-hümayun düşmüşdü.

Tehran ruznaməsinin bir səhifəsində görürsən yazıblar ki, burun, qulaq kəsməyin İran dövlətində hərgiz vüquu yoxdur... Haman ruznamənin başqa səhifəsində Mazəndaran xəbərini zikrində oxuyursan ki, Mehdiqulu Mirzə bir əttarın qulaqlarını ibrətən-lilnazirin kəsibdir. Çünki bir seyyidin yüz tımən pulunu təqəllüb ilə yemiş imiş”¹.

İrənin onun müasiri olduğu dövlət quruluşunu amansız surətdə tənqid edərək, M.F.Axundov Qədim Şərq dövlətlərini ideallaşdırır və eyni zamanda öz sosial idealını şərh edir. O, “Peymani-fərhəng”in (“Əhdi-hikmət”) qüdrətindən bəhs edir. Axundov ərz edir ki, bu qanun qüvvədə olanda, xalq xoşbəxt və rahat yaşayaraq, yoxsulluq və səfalet nə olduğunu bilmirdi. “[Ey İran! Sənin (Qədim Şərqin – H.H.) oğulların, nəvələrin nəsihət olsun deyə sənin keçmiş özəmətinin yazılı abidələrini belə mühafizə etməmişlər; sənin keçmiş şöhrətini biz başqalarından, sənin özəmətinin indiyə qədər yeganə sahibi olaraq qalan qədim yunan tarixlərindən öyrənirik, çünki Yunanıstan sənin möhtərəm, qocaman tarixini qədim dünyanın başqa xalqlarına nisbətən daha yaxşı öyrənmişdir]”².

“Peymani-fərhəng”in (“Əhdi-hikmət”)in əhkamları o zaman mövcud olan dövlət strukturundakı heç bir rəisə ölüm hökmü çıxarmaq hüququ vermirdi. M.F.Axundov böyük ruh yüksəkliyi ilə bəhs edir ki, çox uzaq keçmişdə hətta heyvanları belə cəzasız öldürmək olmazmış. Cinayətkarlar haqqında hər bir ayrıca halda hökmdara məlumat verirdilər və artıq o, “Əhdi-hikmət” əsasında öz qərarını çıxarırdı. Ümumiyyətlə, o dövrdə ölüm cəzasından mümkün olduğu qədər çəkinirdilər və onu yalnız son dərəcə zəruri hallarda heyata keçirirdilər.

¹ “Üç məktub...”, birinci məktub.

² Yene orada.

Qədim Şərqin bu dövlətlərinin hökmdarlarının yanında müdrik və vicdanlı məsləhətçilər, nədimlər olurdu. Onlar hökmdarın fəaliyyətini istiqamətləndirməli idilər. Bundan başqa, Axundovun sözlərinə görə, şahın yanında daim baş müdrik (“böyük möbid”) olardı və bütün müasir elmi və tarixi biliklərə malik olaraq, xüsusən “Peymani-fərhəng”in əhkamlarına yaxşı yiyələnərək, bütün mübahisəli məsələ və anlaşılmazlıqları ədalətli surətdə, qanunlara əsaslanaraq həll edərdi.

Bundan başqa, şah hər gün onun yanına gələnləri qəbul edərdi, həftədə bir dəfə isə məxsusən yalnız xahiş və şikayət vermək üçün qəbul günü keçirilirdi. Həmin gün hər bir təbəə maneəsiz olaraq öz şikayət və xahişi ilə bilavasitə şahı müraciət edə bilərdi.

M.F.Axundov fikrinə davam edərək göstərir ki, şahlar öz təbəələri ilə bir süfrə arxasında əyləşməyi, onlarla duz-çörək kəsməyi öz ləyaqəti üçün həqarətli saymazdılar.

Şah hər şeyin qayğısına qalardı. Belə ki, dövlətin işi düzgün qurulmuş poçt rabitəsi, hökumətin ayırdığı atların olduğu poçt stansiyaları var idi. Bu qayda sayəsində çaparlar ləngimədən daim şahı müxtəlif hökumət adamlarından məlumatlar çatdırır və bütün dövlətə onun əmrlərini yayırdılar.

“Peymani-fərhəng”də həm hər bir xeyirxah, dövlət üçün faydalı işə görə mükafat, həm də hər bir yaramaz hərəkət və cinayət üçün cəzalar dəqiq və aydın müəyyən edilmişdi. Əgər kimsə bu məcəllə əsasında hər hansı bir cəza alardısı, bu zaman şahın əshabələrindən heç kəsin cəzanın ləğv olunması barəsində vəsatət etməyə cəsarəti çatmazdı.

M.F.Axundovun yazdığı kimi, müharibə zamanı ordu, düşmən üzərində qələbə çalaraq, günahı olmayan əhalini talan etməyi heç bir vaxt özünə rəva bilməzdi. Qoşunlar həmçinin səyahətçiləri və ümumiyyətlə, ram edilmiş diyarın bütün sakinlərini təhqir etməkdən çəkinirdilər.

“Əhdi-hikmət” vətəndaşların hüquqi və əmlaki haqlarının qorunmasını təmin edirdi. Bütün vətəndaşlar “Peymani-fərhəng”in əhkamlarını öyrənməli idi. Hətta şah hər gün müəyyən edilmiş vaxtda öz məşvərətçilərinin iştirakı ilə “Peymani-fərhəng”in müxtəlif fəsilələrini oxuyub təfsir edərdi ki, bütün hallarda yanılmadan onun göstəriş və əhkamlarına əsaslansın.

M.F.Axundov dövlət quruluşunun daha yaxşı olması üçün hökumət, xalqın qayğısına qalaraq, yaxşı, rahat yollar çəkməsini zəruri sayırdı. O, həm də qeyd edirdi ki, rabitə şəraiti və yolların düzgün çəkilişi hərbi məqsədlər, hər bir diyarın təhlükəsizliyi və abadlığı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki bundan ticarət və sənayenin uğurlu olması və deməli, xalqın yoxsulluq və avamlıqdan azad olması asılıdır. Buna görə də hökumət ölkədə rabitə yolları, ticarət və sənayenin inkişafına lazımı diqqət yetirməlidir.

***

“Hekayət” (“Sismondi haqqında”) adlı nisbətən kiçik məqaləsində M.F.Axundov, maarifçilərin fəaliyyətini ideallaşdıraraq, İngiltərə və Fransada sənayenin inkişafından bəhs edərkən qeyd edir ki, Fransada və ələlxüsus, İngiltərədə filosof və iqtisadçılar xalqın xeyri üçün maarifin inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi haqqında bir sıra traktatlar yazmışlar.

“...Az müddətdə külli-ələmin ehtiyacına kafi miqdardan bəməratib ziyadə əqmişə və əmtəə hazır edib, Firəngistanda və sair əqalimdə hər şəhərin bazar və karvansaralarını ənvə və əqşam əşya ilə döldurdular. Və bu əməlin məalından saf qafil idilər və hərgiz xəyallarına xütür etməirdi ki, bu işin nəticəsi əqibət ərbabi-tənxahın iflasına bəis olacaqdır...”¹.

“İngilis həkimlərindən Sismondi adlı birisi müşahidə etdi ki, ərbabi-istitəət külli-tənxahlarını xalqın ehtiyacından zaid miqdarda əmtəə və əqmişənin tədarükünə sərf etdilər ki, fūruşa yetirsinlər. Bu surətdə haman ərbabi-istitəətin əməlində onların iflasını piş-əzveqt istinbat edib ehtiyata düşdü və onları qəflətdən oyatmaq üçün Londonda parlamentdə məcməi-amdə minbərə çıxıb keyfiyyətiməsturu təqfir və bu məsəli vəzənin təqviyyətində bəyan elədi”².

İngiltərə və Fransanın milli sənayesinin inkişafını Sismondi ruhunda işıqlandıraraq, M.F.Axundov bu sənayenin inkişafını yanlış olaraq maarifçi-filosof və iqtisadçıların təbliğatı ilə izah edir. F. Engelsin göstərdiyi kimi, elm və maarif öz inkişafı üçün xeyli dərəcədə sənayeyə borcludur.

کمال الدوله نے ایک اور لمبی مکتوبی رمضان آنے سے پہلے لکھا ہے
 ای دستم جلال الدوله آخر سنک سوز کا با خدم
 انگلیس و فرنگ و یکی دنیا سفر ن صو کره ایران
 تو براتنه سفر اتیدیم اما پشیمان اولشم کاش کاش کلید
 کاش بو ولایتک المنی که منم ایلدهم نه سدر کرور میسید
 و اولارک احوالندن خبر دار اولیدیم حکوم کباب اولدی
 ای ایران نامی سنک اول شوکتک داد سعادنگ که کیوت
 و جمشید کشناس و نوشیروان و خسرو پرویز اعدا

عنه كمال الدوله نے ایک مقالے کے لئے ایک خط لکھا ہے
 جوچ پسندیدہ و نظرینانہ جواب یاد دہرہ انا و جواب مترجمک نظر
 جرح شانی و گامی کور و نحوی لندا جناب بارنگلے ترقیق
 دامن شریعت نبوی صلوات اللہ علیک تا ایدید و ترجمہ منوات
 کمال الدوله نے ایک مقالے کے لئے ایک خط لکھا ہے
 اولی یا طرہ عقلیہ نقلتہ جوچ جواب شانی باز اچا قورانشالہ
 تنالی و اچاق جواب یازماق خاطر ایچون برکت باکت
 ترجمہ سند اقام اولونیزید

“Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İrən şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktubun və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türk dilində tərcüməsi” əlyazmasının səhifəsi

¹ M.F.Axundov. “Hekayət” (“Sismondi haqqında”), səh. 1.

² Yene orada.

Kapitalist istehsal üsulunun inkişafını Sismondiyə əsaslanaraq şərh edərkən M.F.Axundov ifrat istehsal nəticəsində baş verən iqtisadi böhranları düzgün olmayaraq qızğın istehsalın sonuncunu əhəlinin tələbatından artıq olan həcmə çatdırması ilə izah edir, halbuki əslində kapitalist cəmiyyətində iqtisadi böhranlar ona görə baş verir ki, istehsal əhəlinin alıcılıq qabiliyyətindən çox olur.

* * *

İranda dövlət quruluşunun heç bir tənqiddə layiq olmadığından, ticarət və sənayenin qeyri-qənaətbəxş təşkil olunduğundan, kəndlilərin achiq çəkdiyindən, varlı siniflər və ruhanilərin isə dövlət xəzinəsinə bir qəpik də belə ödəmədiklərindən çıxış edərək, M.F.Axundov belə hesab edirdi ki, yaranmış şəraitdə dövlətin vəziyyəti pisləşəcək, çünki "...hər yerdə təhmil füqəranın üstündədir. Mühəssillər onları hər güzərgahda təhsili-maliyyat üçün işgəncəyə çəkirlər"¹.

M.F.Axundov qubernator və məmurların müxtəlif bəhanələrlə zəhmətkeş xalqdan vergi, baş vergisi və s. aldığı təsvir edir. Fərasətsiz, kobud hökmdarlar qabaqcıl ölkələrdə işlərin gedişatını izləmir və bilmirlər ki, orada elmlərin uğurları sayəsində elə qaydalar təsis olunub ki, onlara riayət etdikdə, dövlət gəlirlərindən bir qəpik belə itə bilməz, işçilərin məvacibindən heç bir qəpik də təyinatından kənar istifadə olunmaz. Bu qabaqcıl ölkələrdə, M.F.Axundova görə, hər yerdə gəlirlər müəyyən kassalara yığılır və sonra oraya bütün xərclər köçürülür.

İranda buna bənzər bir şey yoxdur. Hər bir fırıldaqçı özünü dövlət məmuru kimi qələmə verərək yazıq xalqa zülm edir. "Padişaha maliyyat ver, füqərəyə fitrə və zəkat ver, qurban kəs, yüz qızıl, ya iki yüz qızıl xərc elə, get həcc qıl, ac ərəbləri doyur və qazandığının beşdən birisini də mənə ver"².

Bəşər övladının tələbatlarından bəhs edərkən, M.F.Axundov qeyd edirdi ki, insanın üç tələbatı var: birincisi – onun mövcudluğu üçün zəruri olan tələbatlar; ikincisi – zehni; üçüncüsü – ruhani, mənəvi. İnsan öz həyatı boyunca bütün bu tələbatları ödəməyə və öz varlığı üçün lazım olan nemətlərdən zövq almağa çalışır.

M.F.Axundov göstərir ki, insanın cismani tələbatlarını ödəmək üçün geyim, qida, məskən və rahatlıq lazımdır. Ruhani və zehni tələbatları ödəmək üçün insan elmlərə yiyələnməli, bilik əldə etməli və təbiətin qanunlarını dərk etməyə çalışmalıdır. Əgər insan bunları etmirsə, onda mahiyyət etibarilə, insanla heyvan arasında heç bir fərq olmur.

İnsanın ruhani tələbatları ailə, qohum və dostlara, və xüsusən vətənə məhəbbət hissi ilə ödənilir: "Ehtiyaci-ruhani rəf olur məhəbbəti-əyal və məhəbbəti-əqrəba və dustan və məhəbbəti-vətən ilə. Hətta məhəbbəti-əyal və vətən bir mərtəbədə ruha müəssirdir ki, bezi əmzicəyi-əfradi-bəşərdə əyalın və vətənin müfariqəti həlakətə dəxi bais olur".

Daha sonra M.F.Axundov qeyd edir ki, birinci tələbatı, yəni geyim, qida, məskən və s. olan tələbatı ödəmək üçün lazım olan vasitələr həyat üçün zəruridir. "Pəs hər kəs onun təhsilinə məcburdur ki, iqdām etsin. Bu surətdə əgər bir para vəsailin kəsbinə miqdari-kəfəfdən zaid dərəcədə iqdām olunsa, kasibinə nisbət başqa vəsailin nöqsanına bais olacaqdır"¹.

* * *

Axundov Kəmalüddövlənin dili ilə öz dostu Cəlalüddövləyə deyir: "Heyf sənə, ey İran, hanı bu dövlət, hanı bu şövkət, hanı bu səadət? Ac, çılpaq ərəblər səni min iki yüz həştad ildir bədbəxt etdilər. Sənin torpağın xərabdir və əhlin nadandır və sivilizasyonicahandan bixəbərdir və azadiyyətdən məhrumdur və padişahın despotdur və despot zülmünün təsiri və üləma fanatizminin zoru sənin zəf və natəvanhəgına bais olubdur və sənin qabiliyyətini künd edibdir və cövhəri-əqlini paslandırbdır..."².

M.F.Axundov qeyd edir ki, indi bəşəriyyətin bədbəxtliyi ondan ibarətdir ki, insan zəkası hərəkətsiz və ruhani işlərdən kənar olaraq dar çərçivəyə salınmışdır.

"Bir tərəfdən, islam dini övliyaları bizim axirət həyatı və əbədi xoşbəxtlikdən məhrum olmamağımız üçün din və imanı tərək etməməyi tam şiddətlə təkid edirlər; o biri tərəfdən, Avropa alim və

¹ "Üç məktub...", birinci məktub.

² Yəne orada.

¹ M.F.Axundov, "Hekayət" ("Sismondi haqqında"), səh. 1.

² "Üç məktub...", birinci məktub.

filosofları feryad edirlər ki, biz bərbəriyyə, vəhşilik və cəhələt aləmindən çıxmaq, elm təhsil edək və sivilizasyon qazanaq.

Əgər islam dini övliyalarının sözünü dinləsək, elm və sivilizasyon işıqlarından məhrum olarıq; necə ki, məhrum qalmışıq. Və əgər Avropa alim və filosoflarının sözünə qulaq asıb elm və sivilizasyon dairəsinə qədəm qoymaq və barbarlıqdan, vəhşiyət və cəhələtdən nəcat tapmaq istəsək, o vaxt dinimizə və cənnət hurilərini görmək həsrəti ilə bəslədiyimiz şirin arzularımıza əlvida!”¹

M.F.Axundov deyirdi ki, bir çoxları, bir tərəfdən şah, despot, tiranların, digər tərəfdən isə ruhanilərin təsiri altında öz inkişafında tamamilə dayanmışlar, onlarda qabiliyyətlər kütləşmiş, yaltaqlıq, riyakarlıq, namərdlik, qorxaqlıq inkişaf etmişdir. Bir sözlə, onların bütün nəcib keyfiyyətləri: azadlıqsevərlik, mərdlik, təmənnasızlıq və başqaları tamamilə əks xüsusiyyətlərlə əvəz olunmuşdur. Bunun günahkarları şah, despot və ruhanilərdir.

Lakin M.F.Axundov bədbin deyildi; bir demokrat kimi o öz xalqının qüvvələrinə inanırdı və deyirdi: vaxt gələcək, indi məzlum xalq müstəbidliyə qarşı çıxış edəcək, köləlik zəncirlərini qırıb atacaq, fanatizmdən azad olacaq və yenə də dünyanın bütün mədəni xalqları ilə bir səviyyədə olacaq.

M.F.Axundov vurğulayır ki, vaxt keçər və məzlum xalq öz qüvvəsi ilə rüsvayçı nadanlıq buxovlarını üzərindən atar və firavan yaşayar.

M.F.Axundovun Firdovsinin məşhur “Şahnamə”sindən (“Şahların kitabı”) şeirlər sitat gətirdiyi Kəmalüddövlənin birinci məktubuna etdiyi qeyddə bunu oxuyuruq: “Elm və mərifətdə öz əsrinin yeganəsi olan Məğrib fəzili Əbdürrəhman ibn-Xəldun ərəblərin peyğəmbərlərinin xalqın malını qarət edib yemək məqsədi ilə dini vasitə etməsi haqqında Firdovsinin sözünün doğruluğuna mötəbər şahiddir. O öz tarixinin birinci hissəsində ərəblərin təbiəti haqqında deyir:

Ərəblər öz təbiətlərində olan vəhşilik nəticəsində qarətçi olurlar və bacardıqları hər bir şeyi talan edirlər”.

Bundan sonra, digər fəsildə Əbdürrəhman ibn-Xəldun öz həmvətənliləri haqqında belə deyir: “Öz vəhşi xasiyyətlərinə görə [ərəblər] rəyasət uğrunda mübarizə aparmaqda göstərilən müqavimət, şiddət və kobudluq nəticəsində bir-birinə tabe olmaqda xalqlar içində ən

¹ “Üç məktub...”, üçüncüyə əlavə.

THE VAZIR OF LANKURAN

A PERSIAN PLAY

A TEXT-BOOK OF MODERN COLLOQUIAL PERSIAN FOR
THE USE OF EUROPEAN TRAVELLERS, RESIDENTS
IN PERSIA, AND STUDENTS IN INDIA.

EMBEDDED WITH A GRAMMATICAL INTRODUCTION, A TRANSLATION COMPENDIOUS
NOTES, AND A VOCABULARY, GIVING THE PRONUNCIATION
OF ALL THE WORDS.

W H D. HAGGARD,

Late Secret Secretary to H. M. Legation in Teheran

AND

G LE STRANGE.

LONDON:

TRUBNER & CO, LUDGATE HILL.

1882

[All rights reserved.]

M.F.Axundovun “Sərgüzəşti-vəzir-i-xani-Lənkoran” kitabının titullu vərəqi, ingilis dilində, London, 1882-ci il nəşri.

O, Şah Abbasın səciyyəvi xüsusiyyətlərini təsvir edərək yazırdı: “Şah Abbasın cəmi səciyyəvi sifətləri bir yana, ancaq bir şeyi demək lazım gəlir ki, bir sərkərdə və hakim olaraq, açıq meydanda, silah gücünə yox, incə fənd ilə, vəziyyətdən və fürsətdən istifadə edərək düşməne qalib gəlirdi...”¹

1618-ci ildə Bağdad yaxınlığında Türkiyə ordusunun məğlub olmasının səbəblərini ətraflı surətdə təhlil edərək M.F.Axundov yazır: İran qoşun dəstələrinin ələ keçirdikləri çoxsaylı sənədlər arasında Türkiyə ordusunun rəislərindən birinin məktubu aşkar edilmişdi. Şah Abbasın tarixçisi İskəndər bəy onu tərcümə və çap edir. M.F.Axundov həmin məktubu ilk dəfə olaraq rus dilinə tərcümə edir və “1618-ci ildə Bağdad yaxınlığında Türkiyə ordusunun vəziyyəti” adlı əsərinə daxil edir.

Türk sərkərdəsinin məktubunu şərh edərək, M.F.Axundov qeyd edir ki, məktub Türkiyənin öz sərkərdəsinin düşüncəsizliyi nəticəsində acınacaqlı vəziyyətə çatdırılmış nəhəng ordusunun pozulduğundan xəbər verir.

“Nəhayət, Bağdad yaxınlığında qalmaq imkanı olmayan Türkiyə baş komandanı öz dövlətindən geri çəkilmək icazəsi gözləmədən, ordunun sağ qalmış nəfərlərini labüddən məhv olmaqdan qurtarmaq üçün geri çəkilməyi qəət etdi. Ancaq müvəffəqiyyətlərlə ruhlanmış düşmən dəstələri arasından geri çəkilmək də az fəlakətli deyildi. Belə bir çətin vəziyyətdə o, şahın mərhəmətinə müraciət etdi; hərbi əməliyyatın dayandırılmasını, Bağdad yaxınlığında onun rəyasəti altında qalmış qoşunların çıxarılmasına və İstanbula qayıtmasına icazə verməsini təvəqqe etdi və bu mərhəmət müqabilində iki dövlət arasında sülh bağlanmasına ürəkdən kömək edəcəyini vəd etdi. Şah, Türkiyə baş komandanının xahişini qəbul etdi və onun düşərgədən çıxmasına icazə verdi...”

Yolda o öz acığını, iranlıların kiçik bir dəstəsindən qorxub qaçmış və bununla da, türk ordusunun hərbi əhval-ruhiyyəsinin zəifləməsinə səbəb olmuş Diyarbəkir valisi Murad paşadan aldı. Yatağanın bir zərbəsi ilə bu bədbəxtin başı bədənindən ayrıldı. Bu, türklərin fəlakəti ilə nəticələnən yürüşün axıncı qurbanı oldu. Bundan sonra Bağdad uzun müddət iranlıların əlində qaldı”².

* * *

Ərəblərin yürüşlərindən və onların elm və mədəniyyət abidələrinə münasibətindən bəhs edərkən, M.F.Axundov xüsusi bir qüvvə ilə vurğulayır ki, ərəblər Misirin İskəndəriyyə kitabxanasını məhv ediblər və bu cür barbarcasına münasibətin nəticəsində qədim mədəniyyət və incəsənətin bütün izləri məhv olub. Mədəniyyət abidələrini məhv edərkən ərəblər, əsasən, belə bir mülahizədən çıxış edirdilər ki, bu abidələr İslamiyyətin yayılması yolunda maneədir.

M.F.Axundov fikrinə davam edərək yazır ki, bizim bəzi həmvətənlilərimiz deyəcəklər ki, onların – ərəblərin, elmlərin dirçəlməsinə səbəb olduqlarını nəzərə alaraq, ərəbləri elm və incəsənətin düşməni saymaq olmaz. Əlbəttə, müəyyən mənada, buna etiraz etmək və bunu etiraf etməmək olmaz. “Ərəblər hicrətin əvvəllərində, misirlilərin və parsilərin bütün elmlərini aləmdən yox etdilər. İki-üç yüz il sonra öz işlərindən peşman oldular. Fövət etdiklərini ödəməyə girişdilər. Lakin heyhat... heyhat... Tələf etdiklərini ödəmək mümkün deyildi.

Xəlifələrin elmləri rəvaclandırmaqları da ümumi olmamışdır. Xəlifələr əsrinin elmləri bir neçə xüsusi mədrəsəyə məhdud və münhəsir idi.

İslam xəlifələri tərəfindən bəzi elm və sənət növlərinin rəvaclanmasında göstərilən hümmətin faydası, Əmr-As, Səd-Vəqqas və Tahir tərəfindən Misirdə və İranda elmlərə vurulan ziyan müqabilində göl yanında bir damcı su kimidir”¹.

M.F.Axundov qeyd edir ki, tarixdən məlum olduğu kimi, ərəblər elmlərin baniləri deyildi, elmləri yaradan qədim yunanlar, bizanslılar, misirlilər, farslar və hindlilər idi.

* * *

M.F.Axundov öz əsərlərində insan şəxsiyyətinin azadlığı məsələlərinə çox diqqət yetirirdi. İnsan şəxsiyyətinin azadlığı məsələsi üzrə baxışlarını o, xüsusilə qabarıq və aydın şəkildə “Con Stüart Mill azadlıq haqqında” məqaləsində şərh edib.

¹ “Üç məktub...”, ikinciyə əlavə.

¹ M.F.Axundov. Əsərləri. II c., Bakı, 1938, səh. 160-161.

² Yene orada. 169-170.

Bu əsərdə M.F.Axundov göstərirdi ki, insan daim tərəqqiyə can atır, tərəqqi isə təfəkkür, fikir azadlığı olmadan mümkün deyil. M.F.Axundov sonra qeyd edirdi ki, bizim əsrdə tərəqqimizin nəticələrini ümumi bir anlayışla – sivilizasiya məfhumu ilə adlandırmaq qəbul olunub. Sivilizasiya anlayışı incəsənət, elm, dövlətin qüdrəti, millətin rifahı və mədəniyyətin sair bu kimi ilkin şərtlərini ehtiva edir. Sivilizasiya və tərəqqi üçün cəmiyyətin hər bir fərdinin azad olması, onun öz təfəkkür prosesində məcburiliyə məruz qal-maması, hər bir fərdin öz fikrini və əməlini ifadə edə bilməsi zəruridir. M.F.Axundov vurğulayır ki, belə olduqda mütərəqqi ideyalar başqalarının nəzərində elə qavranılar ki, cəmiyyət bundan fayda əldə edir. Əgər bu baş tutmasa, bu və ya digər fərdin fikrinin əsassızlığını cəmiyyətdə bəziləri başa düşər və digərlərinə izah edir. Sərbəst fikir mübadiləsi prosesində, fikirlərin toqquşması nəticəsində təcridən həqiqət aşkar olunacaq və bunun nəticəsində mədəniyyət aləmində təcridən tərəqqi yaranacaq.

“Əgər cəmiyyət öz fərdlərinə fikir azadlığı verməyə və onları ata-babanın və övliyanın qərar verdikləri şeylərlə kifayətlənməyə və bunlardan kənara çıxmağa və ağıllarını mədəniyyət işlərində işlətməyə məcbur edərsə, bu surətdə fərdlər yer əkən, məhsul toplayan və hər bir işi düşünmədən və fikir vermədən görən dəyirman atlarına bənzərlər ki, hər gün müəyyən dairedə dolanarlar və öz vaxtında da arpa-saman yeyib su içər və yatarlar, sonra genə oyanıb haman dünənki dolanışı dünyanın axırına qədər təkrar edirlər. Və bu biçərə atların heç bir xəbəri olmaz ki, dünyada çəmənlər, otlar, çayırıqlar, çiçəklilər, meşələr, dağlar və dərələr vardır; əgər bağlı olmasaydılar, dünyada gəzərdilər və o könüləçən yerləri görərdilər və dünya nemətlərindən tamamilə faydalanmış olardılar”¹.

İnsan öz mahiyyətinə görə hər şeyi bilmək istəyəndir, o, ixtiralar etməyə qadirdir, lakin onun ixtira etməsi üçün, onun tərəqqisi üçün fikir azadlığı olmalıdır. Fikir azadlığı olmadan tərəqqi olmaz, inkişaf olmaz. M.F.Axundov deyir ki, əgər dünya Hindistan brəhmənlərinin, Musa dininin ardıcılığının və Çin dövləti qanunları ilə buxovlanmış insanların yolu ilə getsə, insanlar həyatlarında qətiyyənlə heç bir dəyişikliyin baş vermədiyini həmin dəyirman atlarına bənzəyər. Dinlər

meydana çıxan vaxtdan bəri bu qanunlar təşəkkül tapıb. Bəşəriyyətin tərəqqisi zəkanın məhsuludur. M.F.Axundov yazır ki, orta əsrlərdə mütəfəkkirlər, mütərəqqi filosoflar keşişlərin, din təbliğçilərinin xalqın boynuna saldığı boyunduruğu çıxarıb atdılar, nadanlıq zülməti daşıyan katolik məzhəbinə qarşı çıxdılar, keşişlərə kor-korane itaətdən imtina etdilər, inqilab yolu ilə getdilər və xalqı tərəqqi və sivilizasiyaya dəvət etdilər.

“Əgər bu növ avamaldadan şəxslər bu əsrdə bizə təsadüf etsələr, biz onları bilik dərəcələrinə görə, öz məclis və müsahibətimizə layiq bilmərik. Necə ola bilər ki, biz onlara baş əyək!”¹

* * *

Bədi əsər gerək mükəmməl, nöqsansız və xoşagələ olsun. O, həm forma, həm də məzmununa görə gözəl olmalıdır.

M.F.Axundov

Bilavasitə klassik rus materialist fəlsəfəsinin təsiri altında M.F.Axundov Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikrinin inkişafı tarixində ilk dəfə olaraq estetik haqqında təlim yaradıb. M.F.Axundovun ədəbi-tənqidi baxışları onun ümumi fəlsəfi konsepsiyasının tərkib hissəsidir. Köhnə dünyanın qalıqları, mövhumat, fanatizm və sxo-lastikanın qatı düşməni olaraq M.F.Axundov öz ədəbi-tənqidi əsərlərində bir sıra ciddi incəsənət məsələləri qaldırır. O, yazıçılardan yüksək ideyalıq, prinsiplilik, doğruluq, xalqilik tələb edir, bədi əsərin forma ilə məzmunun vəhdətinin zəruri olduğunu vurğulayır. “Nəzm və nəsr haqqında” məqaləsində M.F.Axundov yazır:

“Şeir gerək laməhal ziyadə ləzzətə və hüznə və fərəhdə ziyadə təsirə bəis ola. Əgər olmasa, sadə nəzmdir”².

V.Q.Belinski və N.Q.Çernışevskinin təsiri altında M.F.Axundov keçən əsr Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafı tarixində ilk dəfə olaraq bədi tənqid ilə məşğul olurdu. Mirzə Melkum xanın pyeslərini araşdırarkən, M.F.Axundov müəllifi hər vasitə ilə həvəsləndirərək və onun dramaturgiya ilə məşğul olduğuna sevinərək, eyni zamanda onun bütün pyeslərini əsaslı surətdə tənqid edir. Öz tənqidində

¹ M.F.Axundov. “Con Stüart Mill azadlıq haqqında”, səh. 3.

² M.F.Axundov. “Nəzm və nəsr haqqında”, səh. 1.

¹ M.F.Axundov. “Con Stüart Mill azadlıq haqqında”, səh. 2.

M12.8M.F.Axundov bədii əsərlərin məzmununun zərərinə olaraq formasına ifrat aludəliyi pisləyir. Formaya həddindən artıq marağ sənətkarı realizmdən uzaqlaşmağa vadar edir və bədii əsərin ideya məzmununu zəiflədir.

“Tənqid risalesi”ndə Rzaquluxanla mübahisə edərək, M.F.Axundov yazırdı: “Hə! ...Qafiyə xatirəsi üçün belə yazıbsan? İndi anladım. Yaxşı, Rzaquluxan, nə lazım gəlir ki, sən məzmunu nəzərə almadan, yalnız qafiyə xatirəsi üçün bu qədər artıq ləfzləri öz yazında caiz görürsən?”

M.F.Axundov tələb edirdi ki, poetik əsərlərin müəyyən ideya və süjeti olsun. Müasiri olduğu fars poeziyasından bəhs edərkən o qeyd edir:

“...Və ya bir para iğraqatdan və mübaliğatdan və qafiyəpərdazlıqdan və [ölçüsüz] təməllüqkarlıqdan məmlu təsnifata ki, adına təvarix deyibdir və hərgiz bilmir ki, poeziya nə tövr gerek olsun və hər perpuç nəzmi poeziya hesab edir. Belə zənn eləyir ki, poeziya ibarətdir bir neçə taraqqat-turuqlu əlfazı bir vəzni-müəyyəndə nəzmə çəkib axırına qafiyə verməkdən və məhbuları qeyri-vaqə sūfat ilə tərif etməkdən və baharı və xəzanı qeyri-təbii təşbihat ilə vəsf etməkdən. Necə ki, Tehranın müəəxxirin şüərasından Qaani təxəllüsündə bir şairin divanı bu növ cəfəngiyat ilə doludur. Dəxi fəhm edə bilmir ki, poeziyada məzmun gerek ki, bəməratib nəsrde bəyan olunan məzaminəndən müəssirtər düşə və ya poeziya gerek ya hekayətə, ya şikayətə şamil ola; qayət cəvdətdə, müvafiqimavaqəə, müvafiqi-övza və halatı-fərəh-əfza və ya hüznəngiz, müəssir və dilnişin; necə ki, Firdovsi rəhmətullahın kəlamıdır. Əlhəq demək olar ki, milləti-islam arasında poeziya ibarətdir fəqət Firdovsinin əşarından ki, misli heç bir bəşərə islam millətindən bu zamana qədər məqdur olmayıbdır”¹.

M.F.Axundov qeyd edirdi ki, əgər fars xalqı riayət edilməsinin poeziyada zəruri olduğu estetik qaydalarla tanış olsa, çox ehtimal ki, onun arasından Firdovsi kimi şeir yazmaq iqtidarında olan şəxslər çıxar, çünki bədii nəsr əsəri və poema yazmaq fəvqəltəbii hadisə deyil və insan istedadı buna qadirdir.

Bunun sübutu olaraq Homer, Şekspir və digər Avropa yazıçı, natiq və şairlərini göstərmək olar ki, onların heç biri qeyri-adi məxluqlar deyildi, əksinə, bizim kimi insanlar idi.

¹ “Üç məktub...”, birinci məktub.

“Nəsrde dəxi gah-gah bu növ müəssir və fəsih və cəvdətli kəlam ittifaq düşür; necə ki, Quran ərəb dilində. Bu növ qabiliyyət, təbiəti-bəşəriyyənin vədayeindədir ki, gah-gah bir para əfradi-bəni-növi-bəşərdən bürüz edir və bu növ vədiyə ilham nisbəti verir”¹.

İranın “Millət” qəzetinin redaktoruna ünvanlanmış məktubda M.F.Axundov ədəbi tənqid məsələlərinə böyük diqqət verir. Süruş adlı bir şairin bu qəzetdə dərc olunmuş şeirlərini tənqid edərək o yazır ki, bu şair istedadsızdır, qabiliyyətsizdir. Nə qədər qərribə olsa da şair Süruş özünü “Şəms üş-şüara” (“Şairlərin günəşi”) adlandırır. M.F.Axundov qeyd edir ki, təəssüf ki, bu cür yalançı və yaltaq şairlər İranda çoxdur. Belə şairlər despot və onların şeriklərindən on minlərlə dinar alaraq müstəbid və qaniçənləri mədh edir. Fikrinə davam edərək M.F.Axundov yazır ki, bu peşkeş yalnız böyük ağılsızlıqdan xəbər verir, çünki yalan və yaltaqlıq axmaqlara həmişə xoş gəlir. Sual olunur ki, nə üçün bu on minlərlə dinarı ümumxalq işi üçün, məktəblərin açılması, uşaqların tərbiyəsi və geniş kütlələrin rifahının yaxşılaşdırılması üçün ayırmaq olmazdı?

“Bu on min dinar nə üçün bir xeyir işə, məsələn, müsəlman bala-larını tərbiyə etmək üçün məktəb təsisinə, adamsızları və müsafir-ləri müalicə etmək üçün xəstəxanaların tikilməsinə sərf edilməsin? Necə ki, Nizamülmülkdən və Əmir Əlişirdən bu kimi işlər zahir olmuşdu. Binəvalardan zülm ilə alınmış bu on min dinar nə üçün qudurğan nəfsin arzusu ilə yalançılara verilsin; biri zülm çəngində qalsın, digəri isə qızıl sahibi olsun?”

...İndi isə kritikamın başlanğıcındakı vədimizə əməl edib bu şairin qabiliyyətsizliyi xüsusunda sübutlarımızı saymağa başlayaq.

İki şey şerin əsas şərtlərindəndir: məzmun gözəlliyi və ifadə gözəlliyi. Məzmun gözəlliyi olub ifadə gözəlliyinə malik olmayan bir nəzm, Mollayi-Ruminin məsnəvisi kimi, məqbul nəzmdir, amma seriyyətində nöqsan vardır.

Ifadə gözəlliyinə malik olub, məzmun gözəlliyindən məhrum olan mənzumə, tehranlı Qaanınin şeirləri kimi, zəif və kəsalet artırıcı nəzmdir, amma yenə də şeir növündəndir, yenə də hünərdir”².

M.F.Axundov deyir ki, əsil, həqiqi poeziya dərin məzmun və ideya əsasının harmonik surətdə ifadə gözəlliyi ilə birləşdiyi poe-

¹ “Üç məktub...”, birinci məktub.

² M.F.Axundov. İranın “Millət” qəzeti münşisinə, hicri 1283-cü il.

ziyadır. Yalnız bu cür poeziya ölməzdir. Əsil şair odur ki, bu cür ölməz əsərlər yaratsın. Bu cür şairlər sırasına M.F.Axundov dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvini və şair Firdovsini daxil edir.

M.F.Axundov qeyd edir ki, İran xalqının gələcək nəsilləri savadlı, mədəni olduqda və elmə girişdikdə, ədəbiyyat tarixi üzrə kitablarda bu qabiliyyətsiz şair Süruşun şeirlərini oxuduqda heyfsilənəcəklər ki, onların ataları bu cür şairi o zamankı şairlərin başçısı hesab edirdilər və hətta ona “Şəmsüş-şüara” (“Şairlərin günəşi”) təxəllüsü vermişdilər, halbuki bu adı poetik fikrin yalnız Nizami, Firdovsi, Hafiz və bu kimi nəhəngləri daşımağa layiqdir.

M.F.Axundov “Millət” qəzetinin redaktoruna məsləhət görür ki, o, mütləq onun tənqidi məqaləsini həmin qəzetin bir neçə nömrəsində dərc etsin və yalnız ölkənin daxilində yaysın və “Millət”in bu nömrələrindən heç birini qətiyyətlə İranın hüduqlarından kənara göndərməsin, şair Süruşa isə desin ki, gələcəkdə bu cür cəfəngiyatla məşğul olmasın.

M.F.Axundov öz səhifələrində cari həyat və siyasət məsələlərini işıqlandırmaqlı olan dövrü mətbuata böyük əhəmiyyət verirdi.

M.F.Axundov, qəzetinin dördü üçünü fərasətsiz şair Süruşun şeirləri ilə doldurmuş “Millət” redaktoruna müraciət edərək, ona aşağıdakı məsləhətləri verir:

“...Sən qəzetində... dövlət rəhbərlərinin ölkənin intizamı, millət və məmləkətin faydaları xüsusunda gördükləri tədbirlər haqqında yazmalısan... Daxili xəbərləri və hadisələri qeyd etməlisən ki, Təbrizdə vəbanın şiddəti nə dərəcəyə yetmişdir və həkimlər onun əmələ gəlməsinin səbəbini nədə görürlər və təcrübəyə görə müalicələrin nə faydası olmuşdur, ...adamsızları və müsafirləri müalicə etmək üçün dövlət nə tədbirlər görmüşdür, yeni qəzet xalqın rifahının yaxşılaşdırılması sahəsində ona kömək etməlidir; görək xəstəlik baş verəndə hər kəsdən əvvəl qaçıb adamları qorxuya salan ümərəyə və mənəb sahiblərinə, dövlətdən maaş alıb padşahın rəiyyətlərini himayəsiz buraxan və özlərinin necətini hər şeydən artıq bilən həkimlərə töhmət yazasan.

...İranın ticarət və əkinçiliyin yüksəlməsi, onun mədənlərinin kəşfi və işə salınması, susuz və əkilməyən çöllərin suvarılması haqqında, ulum və fənun və sənaye haqqında, xüsusilə məktəblər açmaq və uşaqların tərbiyəsi işinə əhəmiyyət verilməsi və bunun kimi məsələlər haqqında özünün və ya qeyrilərinin fikir və təd-

birələrini göstərməlisən. Bütün bunların əvəzində isə “sən qabiliyyətsiz şair Süruşun mənasız şeirlərini dərc edirsən”.

M.F.Axundov göstərir ki, qəzet hökumət adamlarının fəaliyyətini işıqlandırmaqlıdır, dövlət aparatının özbaşnalığı dəstəkləyəni və onun daşıyıcıları olan bütün işçilərini ifşa etməlidir. Əgər sən qəzetin bu nəcib, alicənab fəaliyyətlə məşğul olsa, onda məmur aparatındakı ikiüzlü kütəyinlər biləcəklər ki, onların azgınlığı gizli qalmayacaq, hamıya belli olacaq. Bütün bunlardan sonra onlar cəmiyyət arasında bədnam olmaqdan qorxacaq və vəzifələrinin icrasında heç bir zaman qanun çərçivəsindən kənara çıxmıyacaqlar. M.F.Axundov yazır: “Qoy onlar vəzifələrinin icrasında... millət və vətənpərvərlik fikirlərinə müvafiq hümmət göstərsinlər. Ədalət və insafın doğru yolundan çıxmasınlar”¹.

* * *

“...Mənim əlifbam yüz ildən sonra Şərq ədəbiyyatında fəxri yer tutacaq və o əlifbada yeni-yeni əsərlər meydana çıxmaqla yanaşı, köhnə əlifba ilə olan bir çox köhnə kitablar da həmin əlifbaya köçürüləcəkdir. Əlbəttə, belə olduqda mənim məqsədim yerinə çatacaq və o xoşbəxt günlərə qədər yaşamısam da, əvvəlcədən bu xüsusda asuda ola bilərəm”.

M.F.Axundov

Azərbaycanın görkəmli maarifçisi M.F.Axundov bütün həyatı boyu xalq arasında elm və mədəniyyətin yayılması uğrunda mübarizə aparırdı.

Maarif məsələlərinə M.F.Axundov böyük diqqət yetirirdi. “Əkinçi” qəzetinin təsisçisi və redaktoru Həsən bəy Zərdəbiyə ünvanlanmış məktəb və tədris məsələləri haqqındakı məktublarında M.F.Axundov Azərbaycanın geniş xalq kütlələrinin maarif və mədəniyyətinin geri qalması səbəblərinin təhlilini verir.

M.F.Axundov göstərir ki, birincisi, maariflənmək üçün, hər şeydən əvvəl, məktəblərin olması tələb olunur, bizdə isə, təəssüf ki,

¹ M.F.Axundov. İranın “Millət” qəzeti münşisinə, hicri 1283-cü il.

məktəblərin sayı çox azdır və onlar da, əsasən, yalnız şəhərlərdə yerləşir. O qeyd edir ki, çar hökuməti böyük imkan və vəsaitə malik olduğuna baxmayaraq hələ də kəndlərdə məktəblər açmayıb. Həm də ki, dərslik və dərs vəsaitləri də yoxdur.

“Elm öyrənməyə istiaət gərək, ittifaq gərək, vəsilə gərək. Əvvəla, istiaətimiz yoxdur, səbəbini izah etməyə cürət yoxdur. İttifaqımız da yoxdur. Qafqaz səfhesində sakin olan müsəlmanların yarısı şiədir, yarısı sünni. Şiələrin sünnilərdən zəhləsi gedir, sünnilərin şiələrdən. Heç biri bir-birinin sözünə baxmaz, ittifaq haradan olsun”¹.

Elm və mədəniyyətin inkişafı üçün gərək biz özümüz məktəblərin açılması və əhali arasında biliklərin yayılmasına kömək göstərək. M.F.Axundov Həsən bəyə yazırdı: “Sənin muradın o vaxtda kamilən yetər ki, bizim hətta çobanlarımız da Prus çobanları kimi oxumaq, yazmaq bilələr və ünəs tayfamız da oxumaq bilə”. Və M.F.Axundov Həsən bəydən bunları etməyi xahiş edir:

“...Ə v v ə l ə n , sən Bakı şəhərində ətfali-zükurə üçün kompaniya tərtib edib bir məktəbxana açmaqdan ötrü türk dilində bir müxtə-sərəcə proyekt, yeni tərhəndazlıq yaz.

S a n i y ə n , vilayətin mütəməvillərindən və xalqın məcazında təsər-rüfə olan əşxasdan on iki nəfər çay içməyə öz mənzilinə dəvət et.

S a l i s ə n , proyektini olara oxu və aqlın kəsən dəlayildən məktəbxana açmağın vəcubini olara təlqin elə və təklif et ki, hümmət göstərsinlər. Bir kompaniya tərtib etsinlər, necə ki, erməni camaatı tərtib edibdir və kompaniyanın əvvəlinci üzvləri bu on iki nəfər olsun. Sonra onlar başqa kəslərdən öz təvəssütlərilə bu kompaniyaya üzvlər daxil etsinlər.

R a b i ə n , gəl sən bir şəxsdən yüz manat təmənnə etmə, əlli manat təmənnə et ki, kompaniyaya versinlər. Və küll Bakı quberniyasından yüz nəfərin əvəzinə iki yüz nəfər siyahı et, hər birisi əlli manat versə, guya yüz nəfərin hər birisi yüz manat verən kimidir.

Sonra bu tədbirin nəticəsi hər nə olsa, qəzetində yaz, elan et ki, mən dəxi oxuyum. Əgər Bakı əhli bir belə əməli-xeyrə iqdam etsə, sair şəhərlərdə məktəbxanaların açılmağını və kompaniyalar tərtib olunmağını yeqin bil, mən zəmin”².

¹ M.F.Axundov. Həsən bəy Məlikov Zərdəbiyə məktəb və tədris məsələləri haqqında məktub.

² Yene orada.

M.F.Axundov böyük bir ehtirasla öz xalqının maariflənməsini arzulayırdı. Buna görə də o, ilk növbədə Azərbaycan xalqının yeni əlifbanı qəbul etməsini zəruri sayırdı, çünki ərəb əlifbası elm və mədəniyyətin inkişafı yolunda maneə idi. Ərəb əlifbasının çətinliyi maarifin geniş xalq kütlələri arasında yayılması üçün əngəl yaradırdı.

“Tatar (Azərbaycan – H.H.) əlifbasında saitlər olmadığından, tatar savadına yiyələnmək həm tatarların (azərbaycanlıların – H.H.) özləri, həm də tatar dilini öyrənmək istəyən qeyri-tatarlar üçün olduqca çətinidir. Və əksinə, tatar əlifbasının səslərin əksəriyyətini ifadə edə bilməməsi tatarlar üçün tatar dərslikləri vasitəsilə xarici dillərə yiyələnməyi qeyri-mümkün edir. Beləliklə, tatar əlifbası elə bir səddir ki, tatarları qalan dünyadan ayırır və digər tərəfdən, bütün qalan xalqlara tatar ədəbiyyatından istifadə etməyə imkan vermir. Yalnız ərəb əlifbasından istifadə edən dillərdən birini öyrənməli olanlar yaxşı bilir ki, bu cür əlifba nə qədər çox çətinlik yaradır.

Qafqazda bir sıra adamlar ərəb əlifbasının tatar dili üçün yaramadığını çoxdan dərk ediblər və onun başqası ilə əvəz edilməsi və ya onun öz vəzifəsinə uyğun olması üçün müvafiq surətdə dəyişdirilməsinin zəruri olduğu haqda qənaətə gəliblər. Yuxarıda dediyimiz kimi, əlifbanın bu cür təkmilləşdirilməsi cəhdləri də edilib, lakin əlifba islahatı tərəfdarlarının fikir və əməyi, bir qayda olaraq, nəinki cəmiyyətdə rəğbətlə qarşılanmayıb, hətta həmişə müsəlman dairələrində elə qəzəb oyadıb ki, müəlliflər o qədər pisliyə, rişxəndə və istehzaya məruz qalıb ki, indiyə qədər edilmiş cəhdlərin heç biri heç bir nəticəyə gətirib çıxarmayıb”¹.

M.F.Axundov əlifba islahatını elmi cəhətdən əsaslandırır və yeni əlifbanın qəbul olunması – Şərqdə bu mədəni inqilab uğrunda əməli mübarizə aparıb. M.F.Axundov dəfələrlə yazırdı ki, hökmdarların despotizmi üzündən, üləmaların, yeni ruhanilərin insafsızlığı səbəbindən, o zaman azərbaycanlıların və ümumiyyətlə, müsəlmanların istifadə etdiyi barbarlıq dövrü əlifbasının namünaşibliyinə görə xalq arasında ərəb əlifbasında yazılmış hər hansı bir kitab və ya sənədi oxuya və başa düşə bilən min nəfər çətin ki tapıla. O hətta yazırdı ki, ola bilsin, 10 və ya 15 adam “Kəmalüddövlə məktubları”nı oxuya, lakin bununla ümumi məqsəddə nail olmaq olarmı? M.F.Axundov

¹ “Мир ислама”, т. II, вып. XII, СПб, под ред. Д.Позднева. С.-Петербург, 1914 г., стр. 837.

istəyirdi ki, onun fəlsəfi “Kəmalüddövlə məktubları”na xalq yiyələnsin, bunun üçün isə xalqın savadlı olması gərəkdir.

Xalqı maarifləndirmək üçün M.F.Axundov ərəb əlifbasını dəyişdirməyi zəruri sayaraq yazırdı: “Bir əlac elə ki, ...erab hüruf ilə müttəsil yazılsın və nüqat küllən saqit olsun və hüruf əşkal ilə biduni-vasiteyi-nüqat, bir-birindən təşxis tapıb erab ilə müttəsil mərqum olsun, taki, hər kəs ədna müddətdə cüzvi ehtimam ilə, biistitaət olsa da, öz dilini oxuyub yazmağa qüdrət tapsın. Və illa min-min il keçər ki, bu murad hasil olmaz”¹.

Ərəb əlifbasının çətinlikləri və namünasibliyi barədə Firidun bəy Köçərli Mirzə Fətəli Axundovun həyatından belə bir lətifə danışır: “Bir dəfə işdən evə gec qayıdan Mirzə Fətəli, bununla öz yorğunluğunu göstərərək, köksünü ötürməyə başladı. Xanımının onu işdə bu qədər çox saxlayanın nə olduğu və nə üçün bu qədər yorulduğu haqda sualına Mirzə Fətəli, köksünü daha da dərinədən ötürərək cavab verdi ki, o “pəncşəmbə” sözündəki nöqtələri qoymaqla məşğul idi. Həqiqətən, bu sözdə nöqtə çoxdur – lap bir düjün”.

M.F.Axundov hicri ilə 1288-ci ildə Mirzə Yusif xana yazdığı məktubda, köhnə əlifbanın yenisi ilə əvəz etməyin xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb etməsini qeyd edərək, nümunə kimi Rusiyanın islahatçısı Böyük Pyotru göstərirdi. O yazırdı ki, Böyük Pyotr öz xalqını nadanlıqdan qurtarmaq üçün qədim slavyan əlifbasını daha sadə, latınlaşdırılmış əlifba ilə əvəz etməyi zəruri sayırdı. M.F.Axundov yazırdı ki, əgər sədri əzəm, yəni baş nazir köhnə əlifbanı dəyişdirmək fikrində deyilsə, bəs onda o, xalqı nadanlıq və avamlıq buxovlarından hansı yolla azad etmək niyyətindədir?

“Əgər dövlət xadimləri əsrin padşahına havadar çıxmaq məqsədilə bir etiraz edərək desələr ki, “maarifin yayılması mütləqiyyət hökumətinin mötədil hökumətlə əvəz edilməsinə səbəb olar”, onlara bu cavabı vermək olar ki, “maarif yayılmazsa, müstəqil şahların sülaləsi tamamilə məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qalacaqdır. Yəni savadsız bir ölkədə bir müstəqil padşahın yerinə başqa sülalədən olan müstəqil padşahın meydana çıxması daha artıq mümkündür və ehtimala yaxındır. Bütün dünya tarixi bu xüsusda sübutlarla doludur. Belə isə elm və maarifin yayılmasına mane olan dövlət adamları özləri

istəmədən və bilmədən onların güzəranını təmin edən hazırkı əsrin müstəqil padşahının devrilməsi üçün şərait yaradırlar”¹.

Mirzə Yusif xanın “Bəlkə, islam xalqlarının fitri qabiliyyəti yoxdur?” sualına M.F.Axundov belə cavab verir: “Xeyr! Bu, əsla belə deyil!” M.F.Axundovun fikrincə, islam xalqları fitri istedadına görə avropalılardan geri qalmırlar. Xalqımız arasında sivilizasiyanın yayılması yolunda ən böyük maneə ərəb əlifbasıdır. Əgər bu lənətə gəlmiş ərəb əlifbası olmasa idi, xalqımız çox qısa bir müddət ərzində savadlı və təhsilli olardı.

“Cami-Cəm” kitabını oxuyub filan yerin adını düzgün söyləyə bilən bir adam harada tapa bilərsiniz? Biz tibb, fizika, riyaziyyat, məişət elmi və başqa bu kimi elmləri və sənətləri necə öyrənmə bilərik? Bir halda ki, belə elmlər əvvəllərdə bizim aramızda məmul olmuşdur, bizim əlifba ilə avropalıların işlətdikləri yeni istilahları oxumaq çətindir. Bizim işlətdiyimiz üç dildən birində olan kitablarda bu istilahlər yoxdur, biz isə bu kitabları Avropa dillərindən ərəb, fars və türk dilinə tərcümə edərkən, bu istilahları olduğu kimi saxlamağa məcburuq. Belə olduqda, bizim əlifbamızla bu istilahları necə düzgün yazıb oxuya bilərik? Nəhayət, biz öz dilimizdə bu məsələlərə dair necə əsərlər yazıb bilərik? Bütün bizim gəncliyimiz ancaq savad öyrənməyə sərf olunur. Bir halda ki, biz ərəb dilini iyirmi ildə və fars dilini on ildə mükəmməl öyrənmə bilmirik, ərəb dilini öyrənmək işində tələbələrımız nə qədər əziyyət çəkirlər və cavanlıq illərini təhsil işində sonsuz zəhmətlərə qatlaşaraq keçirirlər, təhsildən qayıdıqdan sonra isə qocalıb ruhdan düşür və heç bir şey bilmədən, ömürləri hədəre gedir”². Burada M.F.Axundovun fikirləri ərəb əlifbasını öyrənməyin çətinliyi haqqında bu cür yazan F.Engelsin ifadəsi ilə səsləşir: “Əgər arasıkəsilmədən bir yığın hərf altılığının tamamilə eyni şəkildə olduğu və saitlərin olmadığı bu lənətə gəlmiş ərəb əlifbası olmasa idi, mən bütün qrammatikanı 48 saat ərzində öyrənməyi boy-numa götürərdim”³.

¹ M.F.Axundov. Mirzə Yusif xana məktub, hicri 1288-ci il.

² Yəne orada.

³ К.Маркс и Ф.Энгельс. Сочинения, т. XXI. М.-Л., 1929 г., стр. 495.

¹ “Üç məktub...”, ikinci məktub.

Yeni əlifba haqqında məsələni qaldıraraq M.F.Axundov müfəssəl surətdə onun layihəsini işləyib hazırlamış və elmi cəhətdən əsaslandırmışdır. Bu layihədə o, yeni əlifbanın tətbiqinin öz xalqının xeyrinə olacaq bütün müsbət cəhətlərini şərh etmişdir. M.F.Axundov göstərirdi ki, yarandığı gündən etibarən İslamiyyət Azərbaycan xalqına və onun vətəninə heç bir xeyir gətirməyib, yalnız ziyan gətirib. M.F.Axundov yazır: “Bu qövmədən (ərəblərdən – H.H.) bizə elə müsibətlər gəlmişdir ki, bəsirət sahibi olan adam onların zikr olunmasından ağlar. Bu qövmün qabaqcılları sağ olduqları zaman biz onların qılıncının qorxusundan onlara itaət etməyi qəbul etdik. Hal-hazırda onlar ölüb torpağa döndüyü halda, genə onların ölümlərinə qul olmaqla fəxr edirik. Görün bizim əhəməliyəmiz və kütlüyümüz nə dərəcədədir! Əhalisi şişməz xəbər olan bir çox şəhərlərdə adamlar məhərrəm ayı təziyəsi zamanında sinə döymək, zəncir vurmaq kimi və Heydəri, Neməti davaları və başa kül və torpaq səpmək və bu kimi bir çox səfeh hərəkətlərdən əlavə, öz bədənlərini qılınc və xəncərlə yaralayaraq qana batırır və bu cür divanəlikləri ilə guya aşura gününün böyüklüyünü artırır və bu ərəblərin ölümlərinin məhəbbət və iradəsində mal və candan keçməklə iftixar eləyirlər.

Bir kimsə onlara deməyə cəsarət etmir ki, ey əhəməqlər, özünü-özünü övliyə bu ərəblərin öz həmcinsləri, bəlkə qohum və əqrəbaları belə sağ ikən, onlara heç bir böyüklük verməmişlər və onları öldürərək, ailə və uşaqlarını şiddətli zillət və rüsvayçılıq içərisində əsir aparmışlar və bu növ hərəkətdən heç bir qorxuları olmamışdır, sizə nə düşmüşdür ki, min iki yüz səksən il sonra, öz işinizdən əl çəkərək dəlicəsinə onların matəmdarlığını edirsiniz?

Bu növ səfehlik və əhəməqlik savadsızlıqdan və elmsizlikdən irəli gəlir ki, bunun da səbəbi bizim hazırkı yazımızın çətinliyidir.

İndi, “Kəmalüddövlə” müəllifinin təlaş və arzusunun hədəfi heç olmazsa, öz millətini, o qövmədən bizə yadigar qalan rədd olunmuş və murdar yazının əlindən xilas edib millətini cəhalet qaranlığından mərifət işığına çatdırmaqdır¹.

Qafqaz canişini dəftərxanasının direktoru A.F.Kruzenşternə 1857-ci il sentyabrın 23-də yazdığı məlumat vərəqəsində M.F.Axundov ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinin zəruriliyi haqqında yazırdı ki, müsəl-

man ərəb əlifbasının natamamlığı bir çox şərqşünaslara məlumdur. Bu əlifba demək olar ki, heroqlif kimi araşdırılır.

Birincisi, ona görə ki, sözlərdə tam səslərin əmələ gəlməsi üçün zəruri olan bir neçə hərf ərəb əlifbasında heç yoxdur.

İkincisi, saitlərin çox hissəsi onların köməyi ilə tələffüz edilən samitlərdən sonra yazılır. Belə hallarda oxuyanın özü onları düşünüb tapmalıdır.

Üçüncüsü, bir çox hərflərin yazılışı eynidir və onlar yalnız nöqtələrlə fərqlənir, lakin elə olur ki, mətni yazan nöqtələrin bir qismini qoymur və hərfləri istədiyi kimi seçməyi mətni oxuyana həvalə edir.

Buradan aydındır ki, yazının bu cür olması nəticəsində 10000 nəfərdən çətin ki, yalnız bir nəfərin savadı olsun. “...Bu isə onların oxumaq meylinin yoxluğu nəticəsi deyil, bəlkə də oxumağın imkan xaricində olmasının nəticəsidir. Oxumaq vasitələrinin çətinliyi nəticəsində təhsilə başlayanların bir çoxu oxumağı buraxır və bilir ki, bu çətinlik ancaq uzun illər boyu təhsili davam etdirmək və bu yazıya adət etmək üçün çoxlu vəsait sərf etmək nəticəsində aradan qaldırıla bilər.

Müsəlman xalqları içərisində elə bir uşaq tapılmaz ki, müsəlman əlifbasına nifrət bəsləməmiş olsun. Çünki bu əlifbanı öyrənmək, ona birinci günlərdə riyaziyyatı öyrənmək qədər çətin gəlir. Xaricilərə gəlincə, cəsarətlə sizi inandırma bilərəm ki, onlardan biri də indiyə qədər müsəlman yazısını öyrənmək işində yüksək səviyyəyə çatmamışdır. Onlar bu əlifbanı ancaq səthi və qismən öyrənirlər. Bunların hamısına müqəssir ancaq əlifbadır.

Müsəlmanların yazısındakı belə bir qeyri-təbii vəziyyət, tez və ya gec aradan qaldırılmalı idi. Müsəlmanların ədəbiyyatını ağır vəziyyətdə saxlayan əlifbanın həmişəlik bir maneə kimi yaşamasına imkan vermək olmazdı. Hətta 500 il bundan sonra olsa belə, bu əlifbada mütləq bir dəyişiklik əmələ gətirmək lazımdır. Ancaq mən belə bir dəyişikliyi tezliklə icra etmək qərarına gəldim; bütün nöqtələri atdım, indiyə qədər yazılmayan sait hərfləri əlifbaya daxil etdim, onların hər birisi üçün gözəl şəkillər ixtira etdim. Əlifbanı çatışmayan hərflərlə tamamladım, hərflərin hər birisi üçün nöqtələrin köməyi olmadan xüsusi bir şəkil tapdım, danışmaq və ifadəni aydınlaşdırmaq üçün bir neçə lazımi düzgün işarəsi yaradaraq, düzgün yazmaq və yazını asan üsul ilə öyrətmək üçün qaydalar göstərdim və bu yol ilə də ərəb, fars və türk dilləri üçün yeni bir əlifba tərtib etdim ki, öz xüsusiyyəti etibarilə köhnə əlifbaya əslə biganə deyil və tamamilə məqsəduyğundur.

¹ “Üç məktub...”, birinci əlavə.

Yeni əlifba o qədər mükəmməldir ki, indiyə qədər öyrənilməsi illər tələb edən müsəlman yazısını bu əlifbanın köməyi ilə bir ayda öyrənmək olar”¹.

Elə həmin məlumat vərəqəsində M.F.Axundov Qafqaz canişini dəftərxanasının direktorundan xahiş edirdi ki, canişinə mürüzə etsin və ondan əlifbanın layihəsinin İranın baş konsuluna çatdırmağa icazə verməsini xahiş etsin ki, konsul da layihəni öz hökumətinə göndərərək yeni əlifbanın tətbiqinə razılıq alsın. Buradaca Axundov yazır ki, əgər İran hökumətinin bu cür çevriliş etməyə gücü və cəsarəti çatmasa, yeni əlifba layihəsini müəllifə qaytarsın.

Baryatinskinin 1858-ci il yanvarın 23-də A.P.Butenye və ünvanladığı M.F.Axundovun yeni əlifba layihəsi haqqındakı məktubunda oxuyuruq: “Mənim dəftərxanamda tərcüman işləyən kapitan Mirzə Fətəli Axundov, müsəlman əlifbasının Şərqi dillərini son dərəcə çətinləşdirən qüsurlar olduğuna qane olaraq, sənətlər üçün yeni işarələr icad etmiş və ondan asılı olan hər vasitə ilə öz əlifbasını hamıya çatdırmaq üçün yaymağa çalışır.

Bu məqsədlə öz əlifbasının bir nüsxəsini və Zati-alilərinizin adına tərtib olunmuş məlumat vərəqəsini mənə təqdim edərək, Mirzə Fətəli Axundov mənim Sizin tərəfinizdən onun zəhmətinin nəticəsini iltifatla qəbul etməyiniz və onun yayılmasına kömək göstərməyiniz barəsində vəsatət qaldırmağımı xahiş edir.

Onun söylərinin mövzusunun mahiyyətinə varmayaraq, mən bununla belə... Sizdən xahiş etməyi özümə borc bilərəm ki, hörmətli cənab, təqdim olunan əsəri öz nur dolu diqqətinizə layiq biləsiniz və işin nəticəsi barəsində məni xəbərdar etməklə şərəfiyə edəsiniz.

Hörmətli cənab, mənim xüsusi hörmətim və tam sadiqliyimdə əmin olmağınızı xahiş edirəm”².

1858-ci il iyulun 3-də Zaqafqaziya ölkəsi Mülki İdarəsinin rəisi vəzifəsini icra edən həqiqi mülki müşavir A.F.Kruzenşternə yazdığı məlumat vərəqəsində M.F.Axundov yazırdı:

“Mənim əldə etdiyim məlumata görə, Sankt-Peterburqda, Berlinde, Vyanada, Parisdə və Londonda Şərqi dilləri məktəbləri və bir çox şərqişnaslar vardır. Bu vəziyyət mənim Şərqi dilləri yazısını sadələşdirmək məqsədi ilə yenidən tərtib etdiyim əlifba layihəsini paytaxt-

larında bu kimi məktəblər olan hökumətlərin müzakirəsinə verməyə vadar edir. Ona görə də mən söylədiyim əlifbanın İran və Türkiyə dövlətlərinə göndərdiyim əsil nüsxəsindən beş surət çıxararaq, sizin zati-alilərinizə təqdim edib, bu xüsusda knyaz canişin həzrətlərinə məlumat verərək, həmin əlifbanı onun adından S.-Peterburqa, habelə Prussiya-Avstriya, İngiltərə və Fransa hökumətlərinə göndərmək üçün onun həşmətli həzrətlərindən razılıq istəməyinizi acizənə xahiş edirəm. Eyni zamanda, mənə belə bir dəyişikliyə iqdam etməyə vadar edən səbəblər haqqında da bu hökumətlərə izahat verilməlidir. Bu səbəblər haqqında mən, artıq keçən ilin 23 sentyabrında zati-alilərinizə təqdim etdiyim yazılı mürüzədə ətraflı danışmışam”¹.

Yeni əlifba layihəsinə ixtisaslaşdırılmış elmi rəy almaq məqsədi ilə M.F.Axundov onu məşhur akademik D.Dorna göndərir.

1860-cı il fevralın 20-də akademik D.Dorn M.F.Axundova aşağıdakı cavabı verir:

“Mərhəmətli cənab!

Tərtib etdiyiniz yeni müsəlman əlifbasının surətini mən 12 oktyabr 1859-cu il tarixli mötəbər məktubunuzla birlikdə öz vaxtında almaq şərəfinə nail oldum... İndi isə əsərinizi ətraflı nəzərdən keçirdikdə mən belə qərara gəldim ki, müsəlman ədəbiyyatı zənginliklərini ümumin malı etmək arzusunun doğan yeni sisteminiz Sizin bu məsələni hərtərəfli bilməklə qeyri-adi zəka sahibi olduğunuz sübut edir. Ancaq mənə elə gəlir ki, yeni əlifba sistemini müsəlmanlar arasında yaymaq, öhdəsindən gəlinməz çətinliklərlə bağlıdır. Digər tərəfdən hazırda işlənən müsəlman əlifbasının çoxdan yarasız olduğunu etiraf edən və bunu aradan qaldırmaq üçün müxtəlif cəhdlər göstərən Avropa oriyentalistləri, öz əsərləri müsəlmanların istifadəsindən çıxmasını deyərək, Sizin əlifbanızı qəbul etməyə çətin razi olarlar... Əgər Siz bu barədə Akademiya rəy almaq istəyirsinizsə, onda çox xahiş edirəm, bu haqda məni xüsusi xəbərdar edəsiniz. Mən Sizin əsərinizi Akademiya təqdim etməyə ərinməyəm.

Mərhəmətli cənab, mənim Sizə tamamilə sadiq olmaq inamımı qəbul etməyinizi özümə şərəf hesab edirəm”².

M.F.Axundov 1860-cı il martın 28-də akademik D.Dorna verdiyi cavabda yazır:

¹ M.F.Axundov. Azərb. SSR Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, inv. № 131.

² Yəne orada. № 479.

¹ M.F.Axundov. Azərb. SSR Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, inv. № 132.

² Yəne orada.

“Həzrət-əşrəf! Zati-alinizin göndərdiyi məktubdan aldığımı gözəl təəssüratı ifadə etmək üçün söz tapa bilmirəm. Mən bu məktubda yeni əlifbama dair birinci dəfə olaraq təsəlliverici sözləri oxudum...

Mənim layihəm hazırda islam Şərqi ruhuna uyğun olaraq, rəhbər kimi qəbul edilə bilməz. Çünki o qəbul edildikdə hazırda Asiya və Avropada mövcud olan əlifba ilə çap edilmiş və həmin əlifbada olan bütün kitabları ləğv etmək lazım gələrdi. Ona görə də olmazmı ki, həmin bu əlifbanı hazırda mövcud olan köhnə əlifba ilə bir sırada tətbiq edərək, cüzi zəhmətlə öyrənmək fikri qəbul edilsin. Necə ki, rus mülki əlifbası kilsə əlifbası ilə birlikdə bir-birinə mane olmadan eyni xalq tərəfindən yazılır və oxunur. Belə bir ehtimalın mümkün olacağını düşünərkən mən müsəlmanların onsuz da şikəstə, reyhani və sairə kimi, həm də oxumağı bacaran adamların əksəriyyətinə tanış olmayan xətlərə malik olduğunu nəzərdə tuturdum. Lakin burada bir fərq var ki, adlarını çəkdiyim xətlər, mənim əlifbam tətbiq edildiyi təqdirdə, hazırkı yazıdan fərqləndiyi qədər fərqli deyildirlər. Ancaq mənim əlifbamın çox mühüm üstünlüyü vardır. Onun vasitəsilə bütün tarixi və coğrafi əsərlərdə bol olan xüsusi adları doğru və düzgün oxumaq və yazmaq mümkün olacaqdır.

Əgər yuxarıda izah etdiyim ehtimal həyata keçirilərsə, mənim layihəmin müvəffəqiyyəti zamandan və habelə onu qəbul edən xalqın hər cür yeniliyə olan meyindən asılı olacaqdır. O zaman ümid etmək olar ki, mənim əlifbam elə bir xalqın vasitəsilə Şərq ədəbiyyatında fəxri yer tutacaq və o əlifbada yeni-yeni əsərlər meydana çıxmaqla yanaşı, köhnə əlifba ilə bir çox köhnə kitablar da həmin əlifbaya köçürüləcəkdir.

Əlbəttə, belə olduqda mənim məqsədım yerinə çatacaq və o xoşbəxt günlərə qədər yaşamasam da, əvvəlcədən bu xüsusda asudə ola bilərəm”¹.

Azərbaycan xalqının görkəmli oğlunun bu gözəl fikirləri rus xalqının oğlu “coşqun Vissarion”un dahiyənə ifadəsi ilə sanki səsleşir:

“1940-cı ildə mədəni, elmi dünyaya rəhbərlik edəcək, elmdə də, incəsənətdə də qanunları müəyyənləşdirəcək və bütün mədəni bəşəriyyətin lazımı dərəcədə ixlasi ehtiramını qazanacaq Rusiyanı görmək nəsb olacaq nəvə və nəticələrimizə həsəd aparınq”².

¹ M.F. Axundov. Azərb. SSR Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, inv. № 132.

² В.Г.Белинский. Сочинения, т. XII, стр. 224.

تعارف کمال اللہ ولد

سواد مکتوبت کہ کمی از دستان مصنف کمال اللہ ولد یکی از ہمین

مصنف مذکور تعلیم آورده است در سنه ۱۲۸۰

مکتوب اول

برادر مکرم من ارا م اللہ اقبالکم

نظر بخوابش جناب شامہ کمال اللہ ولد را از مصنفش گرفتند

شما میفرستیم در ضمن چند شرط اولاً این نسخه را باید بکافی که

ببرقت و امانت و امانت ایشان و ثوق کامل داشته باشید

ثاناً بدید ثاباً ازین نسخه برکسن که طالب باشد

و دوم خصوصاً شایسته اعتماد شود باید بدید ثاباً لکافی که

مکتوب با تعداد شمارا بخون فی العلم شمرده می شود بدید

نکته که اگر ترانند یکی مطالب کمال اللہ ولد خواهد در موردی که خواه

در موردی که خواه

“Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İrən şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktubun və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türk dilində tərcüməsidir” əlyazmasının səhifəsi.

M.F.Axundov yeni əlifba ideyasını həyata keçirmək məqsədi ilə öz əlifbasını şəxsən Türkiyə hökumətinə təqdim etmək üçün Türkiyəyə getmək qərarına gəlir. “Buna görə də mən, – deyə o, akademik D.Dorna yazırdı, – cənabınıza müraciətlə acizənə xahiş edirəm ki, o vaxta qədər sizin mənə olan mərhəmətinizin davam etdirilməsinin əlaməti olaraq həmin bu layihəni imperatorluq Elmlər Akademiyasının müzakirəsinə verərək, eyni zamanda qeyd edəsiniz ki, bu layihədə ilk əvvəl qapıldığı ruh yüksəkliyinin təsiri altında yazılmış müqəddimə, yuxarıda göstərilmiş mötədil ruhda yazılmış müqəddimə ilə əvəz ediləcəkdir. Əgər Akademiya xeyirxahlıq üzündən mənim layihəmi qəbul edərsə, mən özümü tamamilə xoşbəxt hesab edərək bütün ömrüm boyu faydalı olması inkar edilməz bu əsərin yayılması uğrunda yorulmadan çalışaram”¹.

1863-cü il aprelin 23-də yazdığı məlumat vərəqəsində M.F.Axundov Şərqi dilləri və ədəbiyyat sahələrindəki fəaliyyətini səciyyələndirərək qeyd edirdi ki, onun ədəbi əsərləri onu buna qədər Şərqi məlum olmayan demokratik məktəbin başçısı etmiş, yeni əlifbanın kəşfi, Şərqi dillərinin öyrənilməsinin ilk mərhələlərdə bağlı olduğu bütün çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün ona saitlərin daxil edilməsi və nöqtələrin ondan çıxarılması ilə o, maarifin inkişafı yolunda irəliyə doğru böyük bir addım atmış olur. Eyni zamanda məlumat vərəqəsində M.F.Axundov bildirir ki, onun yeni əlifba layihəsi akademik D.Dorn və başqaları kimi böyük alimlərin çox iltifət ediləcək rəylərini alıb.

Özünün yeni əlifba layihəsini İstanbul Elmlər Akademiyasında müzakirəyə təqdim etmək üçün İstanbula səyahət etmək istəyərək, M.F.Axundov qeyd olunmuş məlumat vərəqəsində onun İstanbula ezam olunması üçün icazə istəyirdi. Həmin icazəni alaraq, 1863-cü il aprelin 23-də Türkiyəyə gedir.

M.F.Axundovun 1868-ci ilin sentyabrında yazdığı məlumat vərəqəsində göstərdiyi kimi, onun layihəsi Türkiyə Elmlər Akademiyasının üç iclasında müzakirə edilir, formal olaraq onun məqsədə uyğun olduğu etiraf edilir, lakin işə gəldikdə layihə qəbul olunmur.

¹ M.F.Axundov. Azərbaycan SSR Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, inv. № 283.

* * *

“İstedadsız, qabiliyyətsiz və paxıl adamlara qulaq asmaq lazım deyil. İstedadsız olduqlarına görə, onlar başqalarında nöqsan axtarırlar ki, bununla öz qüsurlarını ört-basdır etsinlər”.

M.F.Axundov

M.F.Axundov, yeni əlifbanın tətbiqi uğrunda mübarizə apararaq, istedadsız, qabiliyyətsiz və paxıl adamlara qulaq asmaq istəməyərək, var qüvvəsi ilə dönə-dönə təkrar edirdi ki, heç bir zaman çətinlikləri dəf etmədən heç bir tədbirlərin, heç bir islahatın arzuolunan nəticə verməsinə nail olmaq mümkün deyil.

Qızğın vətənpərvər və görkəmli maarifçi olaraq M.F.Axundov hesab edirdi ki, hökumət yerlərdə özəl məktəb müəllim və sahiblərinə hər yerdə uşaqlara yeni əlifbanın öyrədilməsini bir vəzifə olaraq tapşırırdı xüsusi sərəncam göndərməlidir.

“Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktubun və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türk dilində tərcüməsi” fəlsəfi traktatında M.F.Axundov uşaqların tərbiyə edilməsi, tədris metodikası məsələlərinə də böyük yer ayırır və ümumiyyətlə, metodika haqqında bir sıra maraqlı fikirlər söyləyir.

Uşaqların cismani cəzalandırılmasına qarşı kəskin surətdə çıxış edərək, M.F.Axundov vurğulayır ki, uşaqları çubuq və şillə ilə cəzalandırmaq onların mənəviyyatını pozmaq, onları alçalmaq, uşaqlarda fitri xeyirxahlığı kütləşdirmək və onlarda qorxaqlıq və yalançılıq kimi xüsusiyyətlər yaratmaq deməkdir.

“...İran məmləkətində despotun fərmanı ilə, hətta cəllilüşən ümərənin ayaqlarını fələqqəyə qoyub çubuq vururlar və bir neçə vaxtdan sonra genə bu rüsvay olunmuş ümərədən vəzirlər və sərdarlar qayırlar və onlardan ixlas və iradə təvəqqe edirlər və bu biçərə ümərənin təbiətlərində despotun təhəkkümü təsirindən bir tövr rəzalət və übudyyə və biqeyrətlik hasil olubdur ki, çubkarlığı özlərinə hərgiz ar bilməzlər və bu növ zillət və rüsvaylıqdan sonra genə də bu dünyada zindəganlığa talib olurlar... İranda heç bir mək-

təb tapmazsan ki, onun səfeh məktəbdarının çubuq və fələqqəsi olmasın. Təəccüblü budur ki, hər bir uşağın anlaqsız atası, öz uşağının təlim və tərbiyə üçün məktəbdarın yanına apardıqda, uşağın yanında dediği birinci söz budur: "Molla, oğlumu sənə tapşırıram. Əti sənin, sümüyü mənim. Ona yaxşı tərbiyə ver!" Nadan molla dəxi cavab verir: "Əmin ol, çubuq və fələqqə həmişə onun gözünün qabağında olacaqdır"¹.

Cismani cəzalandırmanın qatı əleyhdarı olan M.F.Axundov qeyd edir ki, belə cəzalandırılmaya məruz qalmış uşaqlar tədris prosesində nəcib keyfiyyətləri itirir, zehni inkişafda da geri qalırlar. Bundan çıxış edərək, M.F.Axundov pedaqogikanın qabaqcıl, mütərəqqi prinsiplərinə əsaslanmış tədris metodlarının tətbiqinin zəruri olması mövqeyində durur. Onun sözlərinə görə, məktəb cəmiyyət üçün yararlı, tam dəyərli vətəndaşlar tərbiyə etməlidir. Buna görə də cismani cəzalandırma heç bir vaxt tərbiyənin əsasına qoyulmamalıdır. Əksinə, tərbiyənin əsasına cəmiyyət üçün nəcib, zehni cəhətdən inkişaf etmiş, namuslu insanların yetişdirilməsi qoyulmalıdır.

Rusiya əhalisinə uşaqları yeni, onun göstərişi ilə işlənib hazırlanmış əlifba əsasında yazıya öyrətməyi bir vəzifə olaraq tapşırıb Rusiyanın islahatçısı Böyük Pyotru gözəl bir misal kimi göstərərək, M.F.Axundov yazırdı: "Böyük Pyotr ruhaniliklə qətiyyətlə hesablaşmayaraq, köhnə, ondan əvvəl işlədilən əlifbanı ləğv etdi. Və o zamanki ruhanilər yeni rus yazısına etinasızlıq göstərdikdə, bu, Pyotrun qətiyyətliliyinə əslə təsir etmədi. O, ruhanilərə dedi: "Sizi heç kəs məcbur etmir, Siz əvvəlki kimi öz əlifbanızdan istifadə etməkdə olun. Mənə gəldikdə isə, dövlətimin əhalisinin ən yaxşı hissəsinə istinad edərək və onun köməyi ilə mən tərəddüd etmədən yeni əlifbanı həyata keçirəcəyəm". Böyük Pyotr belə dedi. Və indiyə qədər də rus pravoslav kilsəsi köhnə rus əlifbasından istifadə etməkdə davam edir"².

¹ "Üç məktub...", birinci məktub.

² M.F.Axundov. "Bir daha yeni əlifba haqqında". Məktub 1285-ci il hicri tarixində yazılıb.

* * *

"Xalqların müxtəlif vasitələrlə tərəqqi etməyə nail olduqları göz qabağındadır..."

M.F.Axundov

Əlifbanın dəyişdirilməsinə M.F.Axundov bir əlifbanın mexaniki olaraq başqa bir əlifba ilə əvəz olunması kimi baxmırdı. O göstərirdi ki, köhnə yazı qaydalarını kökündən dəyişərkən dilin qrammatikasını da müasir elm ruhunda tərtib etmək lazımdır. M.F.Axundov deyirdi ki, bu sahədə dilçilərin görməli olduqları işlərin sayı-hesabı yoxdur. Yeni əlifbanın tətbiqi ilə dilçi alimlərin işi asanlaşır. Dəyişdirilmiş yeni əlifba gələcək nəsilləri elm və mədəniyyət aləminə qoşulmaq sahəsindəki artıq çətinliklərdən xilas edir. "Xalqların müxtəlif vasitələrlə tərəqqi etməyə nail olduqları göz qabağındadır..."

Ümid edirəm ki, böyük Osmanlı dövlətinin başçıları bütün xalqın dünya və axirət səadətini təmin edən bu böyük məsələyə ciddi fikir verib, razı olmayacaqlar ki, əlacı yalnız bilik və savadda olan 300 milyondan artıq islam xalqları korluq və cəhəlet beləsinə həmişəlik mübtəla olaraq qalsınlar. Mən ruhanilərin bu işə mane olacaqlarını zənn etmirəm. Əgər mane olmaq istəsələr, onlar böyük Osmanlı xalqının düşmənləridirlər"¹.

Uzaqgörən mütəfəkkir olan M.F.Axundov öz xalqının qüvvələrinə inanır və gələcək nəsillər haqqında böyük ruh yüksəkliyi və inamla danışır: "Yeni üsul tətbiq olunduqdan sonra həmin cəmiyyətdə olan alimlər köhnə sərf-nəhv qaydalarını tamamilə alt-üst edib, yeni üsula uyğun olaraq, ərəb, fars və türk dilləri üçün üç cilddən ibarət müxtəsər sərf-nəhv qaydaları yazaraq, sözlərin "fəal-feil" və "eynəl-feil"inin ixtilafını izah etməyə əslə əhəmiyyət vermədən bütün məktəblərdə onun tədrisinə başlayarlar".

M.F.Axundov ərəb əlifbasının yenisi ilə dəyişdirilməsini ən mühüm tədbir və aktual vəzifə hesab edirdi. O, dönə-dönə göstərirdi ki, ən mühüm həyati məsələ və bütün xalq üçün faydalı olan

¹ M.F.Axundov. "Köhnə islam əlifbasını dəyişdirmək barədə koloncl Mirzə Fətəli Axundzadənin keçən il əlahəzrət İran şahəşahının maarif nazirliyinə göndərdiyi izahatın surəti". 1870-ci il, yanvar ayı, Tiflis şəhəri. (Bundan sonra "Bir daha yeni əlifba haqqında" – H.H.)

fəaliyyət bu dəyişiklikdən ibarətdir. Hətta İran kimi geridə qalmış bir ölkə üçün əlifbanın dəyişdirilməsini M.F.Axundov dəmir yolların çəkilməsindən daha mühüm məsələ hesab edirdi, çünki bütün tədbirlərin əsasının əsası elmdir, elm isə, köhnə əlifbadan istifadə edən xalq ondan imtina etmədikcə, geniş xalq kütlələri üçün əlçatmaz olacaq.

M.F.Axundov savadlılığın ölkənin müdafiəsi üçün əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd edirdi. O deyirdi ki, o ölkələrdə ki hərbi hissələrdə hətta sırası döyüşçülər belə savadlıdırlar, onlar sağlam düşünməyə qadirdirlər və bunun dövlət üçün böyük əhəmiyyəti var.

Köhnə əlifbanın yenisi ilə əvəz olunmasının əleyhdarları M.F.Axundova qarşı çıxış edərkən deyirdilər ki, guya köhnə əlifba yenisi ilə əvəz olunsa, köhnə əlifba ilə yazılmış çoxlu kitab istifadəsiz qalacaq. M.F.Axundov belə fikirlərə qarşı çıxış edərək qeyd edirdi ki, axmaqlığa bərabər olan belə zəif söz-söhbətə əhəmiyyət verməyə dəyməz. O deyirdi ki, bu adamların anlaq dairəsi dardır və onlar öz burunlarının ucundan uzağı görə bilmirlər.

M.F.Axundov yazır: “Əlifba dəyişildikdən sonra filan qədər kitabımız məsrəfsiz qalıb zay olacaqdır, – deyənlərin sözlünə əslə əhəmiyyət verilməməlidir. Onlar qəflətdədirlər. Bizim bu gün nə kimi kitablarımız vardır? Yeni bizdə yüksək məzmunlu, ciddi əhəmiyyətli, nəfis elmlərdən xəbər verən kitablar yoxdur. Bundan sonra inşaallah bizim bu kimi kitablarımız olacaqdır”¹. Axundov yazırdı ki, Şərqdə təbabət, fəlsəfə, hesab, coğrafiya, müharibə taktikası üzrə, dənizçilik, mühəndis sənəti, tarixşünaslıq, kənd təsərrüfatı, astronomiya, kimya və başqa elm sahələri üzrə müasir elmi səviyyədə dayanan kitablar yoxdur, əksinə, yalnız “Çəhel tuti”, “Məsaibül-əbrar”, yaxud “Eynül-həyat”, “Məcalisül-müttəqin” və ya “Əbvabül-cinan” kimi əsərlər var. “Biz “Məsaibül-əbrar” üçün müəyyən heyf-silənəcəyik?! Qoy qiyamət gününə qədər bizim nadanlığımıza dəlalət edən və avropalıların nəzdində bizim ağıldan naqis olmağımıza şahid sayılan bu cür əsərlər birdəfəlik itib-batsınlar. Bizdə bəzi kitablar da vardır ki, onları ya görə öz əlimizlə odlayıb yandıraq, ya da çaylara axıdaq. O cümlədən bizdəki qədim təbabət kitablarını göstərmək olar ki, onların varlığı üzündən yalançı təbiblərin əli ilə kürür-kürür insanlar təbiiəcəlləri yetişmədən həlak olmuşlar. Bu gün bizim əlimizdə

¹ M.F.Axundov. “Bir daha yeni əlifba haqqında”.

fıqh, təfsir və lüğət kitablarından, hesab, nücum və coğrafiyaya aid, habelə bəzi tarixi hadisələrdən bəhs edən əsərlərdən başqa bir şey yoxdur. Bu kitabları isə köhnə əlifbadan yeni əlifbaya köçürmək heç də çətin bir iş deyildir”¹.

M.F.Axundov bir maarifçi kimi göstərirdi ki, xalq içərisində savadlılığın, elmlərin yayılması, kişilərin və qadınların savad, elm öyrənməsi İranda şah taxt-tacının süqutuna təsir göstərəcək və ümumiyyətlə despotizmə son qoyacaq. O qeyd edirdi ki, elə buna görə də despotlar və onların müşavirləri – bu kütbeyinlər yaxşı bilirlər ki, xalq maariflənsə, hər cür boyunduruğu öz boynundan atacaq. Şah və onu əhatə edən əyanlar xalqın maariflənməsindən oddan qorxduqları kimi qorxurdular. Onlar yaxşı başa düşürdülər ki, xalq maarifin, mədəniyyətin və elmin açarını tapacaq. “Bizim buna ehtiyacımız var ki, istibdad mütləqiyyəti konstitusiyalı hakimiyyətlə əvəz olunsun? Nə üçün biz özümüz öz qeyri-məhdud hüquqlarımızın, böyük gəlirlərimizin məhdudlaşdırılmasına kömək etməliyik? Bu gün biz təmtəraqlı, ləzzətlər içərisində həyat keçiririk. Başqaları pis yaşayır? Qoy yaşasınlar. Bundan bizə nə?”²

* * *

Beləliklə, köhnə əlifbanın yenisi ilə əvəz olunmasına M.F.Axundov dövlət quruculuğu üçün böyük əhəmiyyəti olan siyasi məsələ kimi baxırdı. M.F.Axundov göstərirdi ki, despotun qeyri-məhdud hüquqları arxasında duranlar, geniş xalq təbəqələrinin, bütün kişilərin və qadınların savadlanmasının əleyhinə olanlar, ölkədə elmin, mədəniyyətin, biliklərin yayılmasına qarşı çıxan hər kəs xalqın düşmənləridir. Onlar öz qazancları naminə dövlətin əsaslarını sarsıdır və bunun nəticələri haqqında düşünmürlər. M.F.Axundov deyirdi: “Sağlam düşüncə bunu tez anlayar. Yalnız yaxşı düşünmək, uzaqgörən olmaq lazımdır, onda bütün mübahisələrə son qoyular, hər şey aydın olar”³.

M.F.Axundov dəfələrlə göstərmişdir ki, savadsız, cahil adamlar ölkəni idarə edə bilməzlər və onların var-dövləti və büsəti uzunömürlü deyil. Öz ətrafına istedadsız, qabiliyyətsiz adamları cəm

¹ M.F.Axundov. “Bir daha yeni əlifba haqqında”.

² Yəne orada.

³ Yəne orada.

edən hökmdar öz sülaləsinin məhvi üçün özü şərait yaradır. Despot – şah onun yerinə iddialı olan hansı düşmən tərəfindənsə öz taxtından devrildə onu əhatə edən nazirlərin də taleyi belə olacaq.

M.F.Axundov yazırdı: “İstedadsız, qabiliyyətsiz və paxıl adamlara qulaq asmaq lazım deyil. Onlar özləri istedadsız olduqlarından başqalarında da nöqsanlar axtarırlar ki, bununla öz nöqsanlarını pərdələsinlər”¹.

* * *

İran konsulu Əli xana ünvanlanmış 1870-ci il 22 sentyabr tarixli məktubda M.F.Axundov köhnə əlifbanın dəyişdirilməsi məsələsi üzərində dayanaraq ondan xahiş edirdi ki, maarif naziri, xarici işlər naziri və İranda dövlət postlarını tutan başqa adamlar Mirzə Mülküm xanın əlifbanın dəyişdirilməsinin zəruriliyi haqqında broşürasını (kitabçasını) oxusunlar ki, bu adamlar özləri düzgün mülahizə yürütsünlər, müvafiq nəticəyə gəlsinlər və onu öz xalqına qarşı bədxahlıqda günahlandıran cahillərin hücumlarından qorusunlar.

Öz xalqına olan sevgisindən danışarkən M.F.Axundov xüsusi olaraq qeyd edirdi: “Mən xalqımı sevən, canımı bu yolda qurban verməyə hazır olan bir insanam... Mənim məqsədim islam xalqlarını sarsıdan cəhaləti aradan qaldırmaq, elmləri, sənətləri inkişaf etdirmək, xalqlarımızın azadlığı, rifahı və sərvətinin artması üçün, vətənin abadlaşdırılması üçün və islamıyyətdən əvvəl babalarımızın malik olduğu şan və şöhrətin bərpa edilməsi üçün ədalətə rəvac verməkdir.

Bu yolda atacağımız birinci addım köhnə islam əlifbasını dəyişdirməkdir. Təəssüf ki, Mirzə Mülküm xanın yazdığı və sizin özünüzdən oxuduğunuz kimi, müasirlərim mənim sözlərimi anlaya bilmirlər.

Öz xəttimlə yazmış olduğum bu məktubumu cırıb tələf etməyin! Sandıqçanızda saxlayın, mən öldükdən sonra məktub sizin əlinizdə əntiqə bir yadigar olacaqdır”².

Artıq yuxarıda deyildiyi kimi, sultan Türkiyəsi M.F.Axundovun yeni əlifba layihəsini rədd etmişdi. Bu münasibətlə M.F.Axundov 1872-ci il martın 8-də Mirzə Mülküm xana göndərdiyi məktubunda yazırdı: “Mən osmanlılardan imtina etmişəm və onlara... ümid bəsləmirəm”.

¹ M.F.Axundov. “Bir daha yeni əlifba haqqında”.

² M.F.Axundov. İranın sabiq konsulu Əli xana Tiflisdən Tehrana yola düşdüyü zaman yazılmış məktubun surəti. 22 sentyabr 1870-ci il.

Eyni zamanda M.F.Axundov deyirdi ki, irticaçı dövlət onun əlifbanı dəyişməkdə niyyətlərini, yeni əlifbanın qəbul olunması və elmlərin yayılması ilə onların despot rejiminin və dininin təhlükəli vəziyyətə düşəcəyini başa düşmüşdü. Biz kütlənin xeyrini istəyirik, onlar isə yalnız öz rifahları haqqında düşünürlər. Əgər bizim arzumuz həyata keçsə, əla olacaq. İstibdad idarəçiliyi yerinə ölkədə ədalətli rejim qurulacaq. Gərəksiz, qabiliyyətsiz adamlar avamlığın, cəhalətin, mədəniyyətsizliyin və geriliyin daşıyıcıları kimi səhnədən getməyə məcbur olacaq, insanların rütbəsi, böyüklüyü və vəziyyəti onların biliklərinin, mədəniyyətlərinin dərəcəsindən, onların məşğuliyyətindən asılı olacaq. Əlbəttə, bu məsələnin həlli hazırda dövlət müəssisələrində oturmuş müasir qabiliyyətsiz, küt başçıların maraqlarına və şəxsi mənafeələrinə toxunur.

“Onların səfehliyi o dərəcəyə çatmışdır ki, bu incə sirri başa düşməyib, hazırkı hakimiyyətin zavalını və dinin aradan getməsinə əlifbanın dəyişməsi nəticəsində əmələ gələ biləcək xalq üsyanlarında görə bilirlər. Halbuki əlifbanın dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, heç bir üsyanın baş verəcəyi təsəvvürə belə gəlmir”¹.

Beləliklə, M.F.Axundovun böyük elmi, ağır əməyə əsaslanan ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi haqqında layihəsi nə çar Rusiyasında, nə sultan Türkiyəsində, nə də Şah İranında həyata keçdi. Yalnız Sovet hakimiyyətinin sayəsində Azərbaycan xalqı bizim partiyanın milli siyasət bayrağı altında özünün formaca milli, məzmunca sosialist mədəniyyətini inkişaf etdirərək, ən geniş zəhmətkeş kütlələrinin təhsil almasına böyük kömək olan yeni əlifbanı yaratdı.

* * *

*“Bu qədər var ki, mən külli-ədyanı
puç və əfsanə hesab edirəm”.*

M.F.Axundov

Ateizm M.F.Axundovun materialist fəlsəfi sistemində bir tərkib hissəsi kimi daxil olur. Cəsarətlə demək olar ki, Axundova qədər Azərbaycan ictimai fikrinin inkişaf tarixində din əleyhinə belə güclü çıxış edən başqa bir ateistə rast gəlmək olmur. Fəlsəfənin əsas

¹ M.F.Axundov. Mirzə Mülküm xana məktub. 8 mart 1872-ci il.

məsələsinin – təfəkkürün varlığa münasibəti məsələsinin həllində olduğu kimi, zamanın, məkənin, səbəbiyyətin və s. əsas problemlərinin təhlilində də materializmə sadıq qalan Axundov özünün dinlə mübarizəsində materialist mövqələrdə durmuşdur. M.F.Axundov istedadının var gücü ilə dinin, fəvqəltəbii olana, axirətə imanın üstünə düşmüşdür.

M.F.Axundov dinin elmlə bir araya sığmadığını göstərirdi: “Bu günə qədər bizim haqqı batıldən seçməkdə və doğrunu əyridən ayırd etməkdə yanlışlığımız bu cəhətdəndir ki, biz daima iki zidd qəziyyəni bir-birinə qarışdıraraq bir qəziyyəə saymışıq. Halbuki bu iki qəziyyəə başqa-başqa şeylərdir. Onlardan biri elmdir, o birisi etiqad...”¹

Dindar adam alim və filosof ola bilməz: “Əgər elm və fəlsəfə sahibi olursa, dindar və mömin ola bilməz. Din və iman talibi olan kimsə gerek qəziyyəni mərifət dairəsinə yaxınlaşmasın və mərifət talibi olan kimsə, istər-istəməz ixtiyarsız olaraq din və imandan uzaq olmalıdır”².

Bu sətirlərdə materialist M.F.Axundovun siması canlanır, mübariz bir ateistin cəsarətli səsi eşidilir. Fəlsəfənin (əlbəttə materialist fəlsəfənin), din və imanla bir araya sığmadığını təsdiq etməklə o həm də idealizmə, habelə materializmi idealizmlə, dini elmlə bərişdirməyə çalışan dualizmə qarşı çıxış edir. Axundov elmin və sənətin inkişafı yolunda atılan hər bir addımı alqışlayır. O, materialist fəlsəfəni kainatın qanunlarını dərk etmək üçün yeganə etibarlı silah hesab edir.

Dindarların nöqtəyi-nəzərincə Allah bütün kainatın yaradıcısı, bütün səbəblərin səbəbidir.

Axundov təkzib edərək yazır: “...Mən külli-ədyanı puç və əfsanə hesab edirəm”³. Başqa bir yerdə o deyir ki, din hər növ azadlığın düşmənidir, elmlərin və sənət növlərinin inkişafı üçün ən böyük əngəldir.

Yeri gəlmişkən, Axundovun məktublarından birinin bu sətirləri də ateizmin elm və sənətlə əlaqəsinə həsr olunmuşdur: “Həqiqət bu söylənənlərdir (varlığın ilk səbəbə möhtac olmaması, mütləqliyi

¹ M.F.Axundov. “Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktub və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türk dilində tərcüməsi”, bundan sonra: “Üç məktub...”, mülhəqat, üçüncü məktub.

² “Üç məktub...”, mülhəqat, üçüncü məktub.

³ Yəne orada.

Земле

Отшельника уходи подобно по
здорову иже членихъ влнмоду мнѣ
вднн тебе не поубило со двара
цество и ерстимали стнхс
иже поэти Сафиза

При письме Иранскаго принца Камалу
Земле по Персидскому Принцу Джамалу
Земле и отвѣтъ на нѣкъ его послѣднее.

Письмо первое

Рамаванъ 1280 годъ тавризе / 1862 откл. 1 /

Любезнншии агуи Джамалуddövlə

Вотъ какого я посылался твоего свѣта
и совершилъ путешествіе по влнмн и
сфранцнн, возвратился въ землю Персид-
скую но это возвращеніе мене отнюдь не
порадовало, а на противъ вызвало ра сна
яніе болнды душе, елибѣ я не возвер-
нулся на родину, покрайнѣй мнрн я
не сошелся бы съ своимн ернновтрузамн
и ннкого бы не узналъ объ какъ зрусталин

“Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktub və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türk dilində tərcüməsi” əlyazmasının səhifəsi.

və ilkinliyi nəzəriyyəsidir – H.H.). Bu əqidənin sahiblərini ateist, yeni Allaha, din və imanı inkar edənlər adlandırırlar.

Bir çox şəxslər məktubların müəllifini məzəmmət edirlər ki, dünyada dinsizlik və imansızlıq, axirətdən və əbədi xoşbəxtlikdən ümitsiz olmağa bais olur və deyirlər: məgər dünya həyatından nəsi-bimiz ancaq həmin bu beşgünlük məişətdirmi?"¹ Sonra M.F.Axundov bütün kəskinliyi ilə bəyan edir ki, din və iman elmə və fəlsəfəyə ziddir və onlar bir fərdə eyni zamanda mövcud ola bilməzlər.

M.F.Axundovun fikrincə, dinin yaşamasının başlıca səbəblərindən biri təbiət hadisələrini bilməmək, bunun nəticəsində isə hər cür uydurma möcüzəyə inanmaqdır. Bu inamı məhv etmək üçün yeganə üsul var: təbiət elmlərinin nəticələrini bütün dərinliyi ilə dərk etmək və başa düşmək. M.F.Axundov belə bir fikir irəli sürərkən eyni zamanda həm də elmin dindən tam ayrılmasını tələb edir; yalnız və yalnız bir doğru yol mövcuddur ki, bu da təbiəti öyrənmək yolu, elm yoludur.

Təbiət qanunlarını dərk etmək üçün elm öyrənmək zəruridir, zira təbiətin öyrənilməsi qaçılmaz olaraq hər cür fantastik ideyaların və uydurmaların məhvini gətirib çıxarır. M.F.Axundov deyəndə ki, hətta təbiət təzahürlərinin prinsipləri haqqında yazılmış və elmi əsasa söykənən bir səhifə belə yalançı uydurmalarla dolu min səhifədən daha qiymətlidir, o bununla öz zamanəsi və tarixi şərait üçün olduqca mütərəqqi bir fikir söyləyir.

Axundov savadlılığın tez bir zamanda yayılmasının zəruriliyi nəticəsinə gəlir. O, bir maarifçi kimi, ölkədə məktəblərin və elm müəssisələrinin açılmasını arzulayırdı. Mədəniyyətin inkişafı və yayılması üçün vəsaiti hər il "məhərrəm" ayı zamanı matəm mərasimlərinə xərclənən məbləğlərdən ayırmaq olar.

M.F.Axundov məktəblər, mədəni müəssisələr şəbəkəsinin yalnız şəhərlərdə deyil, habelə kəndlərdə inkişaf etdirilməsini zəruri hesab edirdi. O orada uşaqların tərbiyəsi üçün müəllimləri öz hesabına saxlamağı sakinlərin boynuna bir vəzifə kimi qoymağı lazım bilirdi. Bu böyük, ciddi işdə iştirak etmək və 9 yaşdan 15 yaşa qədər olan uşaqları savad almağa məcbur etmək dövlətin borcu idi.

¹ "Üç məktub...", mühləqat, üçüncü məktub.

M.F.Axundov xalqın savadlanması uğrunda qətiyyətlə mübarizə aparırdı. Savadlılığın ən tez bir zamanda yayılması üçün o, ərəb əlifbasının yeni əlifba ilə əvəz edilməsini tələb edirdi. Bununla əlaqədar olaraq Axundov istilacı ərəblərin xalqa dinlə birlikdə silah gücünə sınıdıqları ərəb əlifbası əleyhinə kəskin çıxış etmişdir: "Ərəblər bizim minillik səltənətimizi zavala uğratdılar; şən-şövkətimizi bada verdilər, vətənimizi xarabazara çevirdilər və bütün bunlara əlavə olaraq, bizim boynumuza elə bir əlifba da bağlamışlar ki, onun say-sində hətta adı savad sahibi olmaq belə bizim üçün ən çətin işlərdən olmuşdur"¹.

"Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadüküni-məşhur" komediyasında M.F.Axundov xalqı aldadan, onun avamlığından istifadə edən falabaxanları və cadugərləri ifşa edir.

Biliklər, elmlərin öyrənilməsi yalnız ümumiyyətlə həyatımızın təmin olunması və həyat tələbatımızın təminatı vasitəsi deyil. Biliklərin əldə olunması və elmlərin öyrənilməsi, həmçinin insanın cəmiyyətdəki davranışının və onun həyat tərzinin normallaşdırılması üçün, vətəndaşların əxlaqının yaxşılaşdırılması və uşaqlarda nəci bəyliklərin tərbiyə edilməsi üçün zəruridir. Bütün bunlardan başqa, bilik, elmlər insana obyektiv gerçək dünyanı dərk etmək işində böyük silah verir, onu xurafatlardan və fanatizmdən azad edir.

"Avropada filosoflar meydana gəlməyə qədər, Roma papaları xalqın elm və bilik əldə etməsinə mane olurdular. Lakin eyni zamanda, onlar keşişlər və vaizlər vasitəsilə xalqı həmişə xeyirxahlığa, xoşrəftarlığa və təmizəxlaqlı olmağa dəvət edirdilər ki, onların bu tələşi də heç bir nəticə vermirdi. Şərərət və pozğunluq hər yerdə gündən-günə artırdı. Lakin elə ki, o ölkələrdə çap işləri ixtira olundu və xalqlar filosofların rəhbərliyi ilə papaların itaət boyunduruğunu boyunlarından atdılar, elm və bilikləri öyrənməyə başladılar, nəinki mədəni tərəqqi yoluna düşdülər, həm də Asiyaya nisbətən Avropada pozğunluq və şərərət son dərəcə azalmağa başladı. Biz müsəlmanlar isə, hicrətdən bu günə qədər minbərlərdə, məscidlərdə, camelərdə və məclislərdə ruhanilər vasitəsilə cahilləri xeyir əməllərə və yaxşı əxlaq sahibi olmağa çağırırdıq. Bu xüsusda onlara cürbəcür moizələr oxuyub, nəsihətlər veririk. İndi baxaq görək, bizim moizə və nəsihətimiz onla-

¹ "Üç məktub...", mühləqat, birinci məktub.

rın təbiətinə nə kimi təsir bağışlamış və bizim 1286 il müddətində çəkdiyimiz zəhmətin nəticəsi nə olmuşdur? Oğrular, quldurlar və qatillər həmişə cahillər içərisindən çıxmış və indi də çıxmaqdadır. Moizə və nəsihət vasitəsilə onların əxlaqını yaxşılaşdırmaq yolunda bizim səy və zəhmətimiz hədəyə getmiş və nəticəsiz qalmışdır. Beləliklə, sabit olur ki, behişt vədəsi verib, cəhənnəmdən qorxutmaq yolu ilə verilən nəsihətlər insanları pis əməllərdən çəkindirib, yaxşı əxlaq sahibi etmək üçün kifayətləndirici və təsirli vasitə deyildir”¹.

M.F.Axundov başqa ölkələrdə elmin və mədəniyyətin inkişafının konkret misallarına işarə edərək, həmçinin onu deyir ki, kitab çapı artıq 400 ildən artıqdır ixtira olunub, İran xalqının yalnız dünən ağına gəlib ki, çapxana təsis etsin və (bu xüsusi olaraq qeyd olunmuşdur) özü də mətbəə yox, daş basmaxanası: “İran xalqı dünən basmaxana bina edir, onu da səfahətdən daş basmaxanası ki, öz etiqadınca onda hüsn-i-xətt zahirdir. Dəxi o qədər şüuru yoxdur anlasın ki, hüsn-i-xətt əlzəm şey deyil və daş basmaxanasında kütüb qələt basılır və giranbəha olur və kütüb vüfur bəhəm etməz və hər binəva onun təhsilinə qadir olmaz...”².

* * *

“...Bizim ruhanilərimizin ruhların bədəndən ayrıldıqdan sonra xüsusi yerlərdə öz-özlərinə zərfsiz və qəlibsiz yaşamaları haqqındakı təsəvvürləri, fikirləri və əqidələri heç bir tənqid qarşısında dayana bilməz”.

M.F.Axundov

Qabaqcıl, müterəqqi materialist ideyaların ehtirashlı təbliğatçısı kimi M.F.Axundov arzu edirdi ki, xalq təhsilli olsun, fanatikləri dinləməsin və onlara inanmasın.

M.F.Axundov yazırdı ki, bu və ya digər məsələni araşdırarkən insan nağılları deyil, müstəsna olaraq əqli rəhbər tutmalıdır, baxmayaraq ki, dinin nüfuzu həmişə əfsanələri əqlə üstün tutur və ruhanilər xudbin məqsədlərinə çatmaqdan ötrü əqli qifil-açarda saxlayır, bununla da bəşəriyyəti bu qiymətli nemətdən gələn bütün

¹ M.F.Axundov. “Bir daha yeni əlifba haqqında”.

² “Üç məktub ...”, mülləhəqat, birinci məktub.

MONSIEUR JOURDAN

LE BOTANISTE PARISIEN DANS LE KARABAGH

Et le derviche MÊST ALÎ CHÂH

CÉLEBRE MAGICIEN

COMÉDIE EN QUATRE ACTES

DE

MÎRZÂ FETH ALÎ ÂKHONDZÂDÊ

TRADUITE DU TURC AZÉRI

PAR

LUCIEN BOUVAT

PARIS

ERNEST LEROUX EDITEUR

28 RUE BONAPARTE 28

1906

M.F.Axundovun 1906-cı ildə Parisdə nəşr olunmuş “Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və derviş Məstoli şah caduküni-moşhur” kitabının titullu vərəqi.

mümkün faydalardan məhrum edirlər. Dinin nüfuzuna qarşı mübarizə etmək və onu ifşa etmək insan əqlinin din tirəkindən azad edilməsi uğrunda mübarizə etmək deməkdir.

M.F.Axundov deyir ki, təbiətdə belə bir qanun var ki, cisimlər gözle görünməli və əllə toxunanda hiss olunmalıdır. Buna görə də əgər mələklər, cinlər, şeytanlar, divlər, iblislər cismə malik və bizim planetimizə məxsus varlıqlardırsa, onda onlar hiss olunmalıdırlar. Yox, əgər mələklər, cinlər, şeytanlar başqa planetlərə məxsusdırlarsa, onda onlar bizim planetimizə enə bilməzlər, çünki məlum olduğu kimi, hər bir planetin cazibə qüvvəsi cismin öz səthindən uzaqlaşdıqca hansısa başqa bir planetə getməsinə imkan verməz. Bu elmi müddəadan çıxış edərək, M.F.Axundov göstərir ki, ruhanilərin, bizim üləmaların uydurduqları bütün fəvqəltəbii hadisələr, yəni möcüzələr, vəhyələr, ovsunçuluq, sehrkarlıq, cadugərlik, sirləri bilmək, gələcəkdən xəbər vermək və fəlsəfə daşı adlanan şeylər kimi şey qeyri-mümkün, bütün mələklər, cinlər, şeytanlar, divlər, iblislər və bu kimi şeylər mifik, uydurma hesab olunmalıdır.

M.F.Axundov əqli cəhətdən zəif inkişaf etmiş adamları sadə metalan qiymətli metala çevirən “fəlsəfə daşı”nın mövcudluğuna inandıran hoqqabazları, fırıldaqçıları ifşa edir. M.F.Axundov deyir ki, bu fokusçular özlərinin yalanını təsdiq etmək üçün hazırladıqları fokusları öz qurbanlarına təqdim etməzdən əvvəl guya əmirəlmöminin İmam Əli tərəfindən qoşulmuş bir aya oxuyurlar. Buna görə də Axundov istehza ilə soruşur: əgər İmam Əli fəlsəfə daşı haqqında bilirdisə, onda o, nə üçün bu sirri sonralar Əlinin xilafətinin amansız, qatı düşməni olan, ona qəsb edən Müaviyəyə açdı?

M.F.Axundov yazır: Din təbliğatçıları deyirlər ki, guya mələklər pak, bəsit varlıqlardır. Onlar it və donuz bədənindən başqa, müxtəlif bədənələrə daxil olub, onlarda təcəssüm edə bilirlər. Cin də pak və bəsit varlıqdır. O, hər hansı istənilən orqanizmə, hətta itin və donuzun bədəninə daxil olub, onda təcəssüm edə bilər.

M.F.Axundov üləmaların kəlamlarını tamamilə cəfəng və uydurma adlandıraraq tənqid və ifşa edir. Pak, bəsit varlıqlar nə olan şeydir? – deyərək M.F.Axundov soruşur. Bu mümkündürmü ki, canlı orqanizmlər gözə görünməsinlər, yaxud hissələrə təsir etməsinlər? Axı dindarlar mələkləri və cinləri canlı varlıqlar hesab edirlər, əgər onlar canlı varlıqlardırsa, onda onların varlığı zaman və məkən daxi-

lində keçməlidir. Sual bu şəkildə qoyulduqda ilahiyyatçılar birbaşa cavab verməkdən yayınır və elmlə daban-dabana zidd olan uydurmalara əl atırlar, baxmayaraq ki, ilahiyyatçılar məsələnin onlara tamamilə aydın olduğunu deyirlər. “Məgər onların bədənini mum kimidir ki, ondan dəvə heykəli düzəldilsin, sonra onu əzib öküz, yaxud qoyun heykəli düzəltmək mümkün olsun?” (Mənə elə gəlir ki, belə bir hoqqa kainatın xalqının özünü belə məəttəl qoyar, ona binaən ki, xaliq özü öz təbiət qanunlarının əksinə olaraq nə isə qeyri-adi bir şey yarada bilmir). Həmçinin ağlabatan deyil ki, mələklər və cinlər öz ilkin bədənələrini hansı isə başqa bir varlığın bədənini ilə əvəz edib, sonra istədikləri vaxt həmin bədənini atıb öz ilkin bədənələrini bərpa etsinlər.

Buna görə də, ey Cəlalüddövlə, mənə dediyim mətləbləri anlamaq üçün sən bizim din rəhbərlərinin ağıldan üstün tutduqları rəvayətləri deyil, xalis əqlini sənəd və rəhbər tutmalısən. Çünki onlar neçə min ildir ki, öz şəxsi mənafeləri xatirinə ağılı sərəfət və etibarından məhrum edib əbədi həbsdə saxlamışlar¹.

M.F.Axundov ruhların bir bədənəndən digərinə keçməsinə inamı tənqid edərək yazır: “Buna görə də bizim ruhanilərimizin, ruhların bədənəndən ayrıldıqdan sonra xüsusi yerlərdə öz-özlərinə zərfsiz və qəlibsiz yaşamaları haqqındakı təsəvvürləri, fikirləri və əqidələri heç bir tənqid qarşısında dayana bilməz.

Eyni zamanda ruhlar üçün bədənəndən ayrıldıqdan sonra bir xəyali və inci qəlib düşünmək haqqında da Şeyx Əhməd Bəhreyini kimi mölələrin ağlabatan və təbii dəlili olmayan iddiaları əsassız və mənasızdır².

Daha sonra Axundov deyir ki, elmdən xəbəri olmayan insan elə elektrikə də ilahi qüvvənin təzahürü kimi baxacaq: “Ancaq nə fayda ki, sən və sənənin xalqının nə elektrikdən xəbəri vardır, nə də onun qanunlarından. Əlbəttə, bunun sizə nə faydası var? Elektrik ki sizi behiştə aparmayacaq və sizi cəhənnəmdən xilas etməyəcək. Sizə axirət işləri lazımdır ki, bəlkə birtəhər özünüzi behiştə salıb, hər gün namaz üstündə, qunutda oxuduğunuz “ilahi, bizi behiştin huriləri ilə evləndir” duasının müstəcəb olduğunu gözünüzlə görsəniz, öz arzunuza çatasınız və öz ürəyinizdən keçən kimi edəsiniz³.”

¹ “Üç məktub...”, ikinci məktub.

² Yəne orada.

³ Yəne orada.

* * *

“Əgər desəm ki, bir vücudun öz-özünə meydana gəlməsi mümkün deyildir və bu kainat görə başqa bir vücudun iradəsi ilə yaranmış ola; o zaman haman vücudun özü də varlıq olduğu üçün, görə başqa bir vücudun iradəsindən asılı ola və habelə o vücud da başqa bir vücudun istəyinə möhtac ola”.

M.F.Axundov

Xurafata və fanatizmə qarşı mübarizədə M.F.Axundov xalqın maariflənməsinin zəruri olduğunu göstərirdi. Təbiət haqqında elmi biliklərin yayılması, onun dediyi kimi, ona görə zəruridir ki, xalq şarlatanlara və fırıldaqçılara inanmasın. Qərībədir ki, bu vaxtdək mələyin pak, bəsit varlıq olduğu, müxtəlif bədənlərdə təcəssüm etməsi fikrinin mənasını heç kim başa düşməmişdir. M.F.Axundov yazır: “Quranda deyilir ki, onun iradəsi, yəni Allahın iradəsi olmadan ağacdan bir yarpaq belə düşə bilməz. O (yəni Allah), kainatı öz qüdrəti ilə heç nədən yaratmış və o, həqiqətən, kainatı yenə yox edəcək”.

M.F.Axundov tam mübariz materialist və ateist qüvvəsi ilə bu kəlamın əleyhinə çıxış edərək bəyan edir: “Əgər desən ki, bir vücudun öz-özünə meydana gəlməsi mümkün deyildir və bu kainat görə başqa bir vücudun iradəsi ilə yaranmış ola; o zaman vücudun özü də varlıq olduğu üçün, görə başqa bir vücudun iradəsindən asılı ola və habelə o vücud da başqa bir vücudun istəyinə möhtac ola”¹.

* * *

Axundov həm də ruhun mövcudluğunu inkar edir. O izah edir ki, ruh adı ilə başa düşülən şey bədənədən kənarında mövcud ola bilməz. Materialist M.F.Axundovun nöqtəyi-nəzərincə, ruhun bədənədən ayrıldıqda mövcud olması ən böyük cəfəngiyatdır. O deyir:

¹ “Üç məktub...”, ikinci məktub.

“Məsələn: uşaq doğulduqdan sonra onun cisminin tərkibində bütün başqa tərkiblərlə birlikdə bir keyfiyyət də əmələ gəlir ki, biz ona canlıların ruhu da deyirik.

Bu keyfiyyət bütün həyat boyu onun müxtəlif tələbatı ilə əlaqədar olaraq müşahidə olunur, bu tərkibi-cisim yaşadığıca həmin keyfiyyət, yeni ruh da onda qalır. Ancaq elə ki, bu tərkibi-cisim pozuldu, dəyişildi, yeni alt-üst oldu, bizim ruh adlandırdığımız haman keyfiyyət də ortadan gedir və məhv olur”¹.

M.F.Axundov bu nəticəyə gəlir ki, dünya maddidir və mövcud olan hər şey materiyaadır.

Təbiət hadisələrinin yeganə və əsas səbəbi kimi Axundov maddi aləmi sayır. Maddi aləm heç bir ilahi, xarici qüvvəyə möhtac deyildir.

M.F.Axundov qadınların hüquqda kişilərlə bərabər tutulması, əsarətdən azad olunması uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdı. O yazırdı ki, qadın cinsini qapalı saxlamayın, ona tərbiyə və təhsil verin, zülm etməyin. Əgər bundan sonra sizdən kimse öz kiçik qızının savadlanması qayğısına da öz kiçik oğlunun savadlanması qayğısına qaldığı kimi qalmasa, belə adamı mütləq cəzalandırmaq lazımdır. Əgər sizdən kimse, istər varlı olsun, istərsə kasıb birdən artıq arvad almağı özünə rəva bilərsə, belə adamı dövlət qanunu cəzalandırmalıdır.

Şərhin kölə vəziyyətinə salınmış, geri qalmış qadınları, o cümlədən Azərbaycan qadınları arasında elmin və mədəniyyətin yayılmasının qəti tərəfdarı olan M.F.Axundov yazırdı:

“Mən mədəni xalqların əsərlərindən əldə etdiyim... məlumatlardan bu qənaətə gəlirəm ki, qadın cinsinin təhsil almasının... insan nəsli ailələrinin rifahı üçün saysız-hesabsız faydaları vardır. Təəssüf ki, bütün müsəlman dünyalarında mənim dindəşlərim... bu əqidədə deyillər; onlar nəinki qadın cinsinin təhsil almasını faydasız hesab edirlər, əksinə, hətta onlardan çoxu deyir ki, o (təhsil) onlara əxlaqi cəhətdən zərərli, halbuki əslində məlum olur ki, cahil qadınlar əxlaqca öz tərbiyə görmüş bacılarından daha pisdirlər. Baxmayaraq ki, müsəlman dini onların bu fikrini birbaşa hökmlə təsdiqləmiş, ola bilsin o, qadın cinsinin saxlanması dair bəzi ciddi qaydalar qoymaqla bu mənfə rəyin mövcudluğuna dolayısı ilə təsir edir”².

¹ M.F.Axundov. Azərb. SSR Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, inv. № 130.

² Yəni orada.

M.F.Axundov Azərbaycan qadını üçün təhsilin əhəmiyyətindən yalnız nəzəri, mücərrəd olaraq danışmırdı, əksinə, o özü öz qızını məktəbə düzəltmək üçün çalışırdı. Aşağıda verilən məktubunda M.F.Axundov göstərirdi:

“...Mən mövhumi fikirlərə əhəmiyyət vermədən, birinci addımı atır və doqquz yaşlı qızım Nisə xanımın Tiflis əsilzadə qızlar İnstitutuna tələbə qəbul olunması xahişi ilə... acizənə surətdə xahiş edirəm. Ümid edirəm ki, ən əsilzadə müsəlmanlar məndən nümunə götürəcəklər”¹.

M.F.Axundov Əlazikrihissələmin qadın azadlığına dair islahatlarını, çoxarvadlılığı qadağan edən qanununu və i.a. alqışlayaraq, arzu edirdi ki, bütün müsəlman dünyasında Əlazikrihissələmin islahatları qalib gəlsin.

Axundov yazır: Rəvayət edirlər ki, baxmayaraq ki, başqa dövlətlərin müsəlman ruhaniləri Əlazikrihissələmi onun islahatlarına görə kafir və mühlid adlandıraraq qınamağa başladılar, ancaq onlardan heç biri onu fasiq və facir, qəddar və zülmkar adlandırmamağa cəsarət etmədi. Çünki Əlazikrihissələm çox təmiz adam idi. Heç zaman şərab içməzdi, əxlaqsızlıq etməzdi. Heç kəsə qarşı zülm və zorakılığı rəva görməzdi. Heç zaman adam öldürməyi və xalqı döyüb işgəncə verməyi əmr etməzdi. Həmişə işi-gücünü ancaq rəiyyətlərin rahatlığını və rifah halını təmin etmək haqqında tədbirlər görmək idi. Məclisləri filosoflar, alimlər və hünər sahiblərinin yığınağına çevrilmişdi. Öz imkan daxilində olan bütün vasitələrlə elmləri yaymağa və insanları tərbiyə etməyə səy edirdi. O, bütün dünya qarşısında sübut etməyə çalışırdı ki, elm və tərbiyə insanların bəd əməllərdən çəkinərək, təmiz və xeyirxah olmasına səbəb olur, nadanlıq və dindarlıq işə fisqü fücürə, acgözlüyə, tamahkarlığa səbəb olduğu kimi, zülmün və zorakılığın da kök salmasına kömək edir.

M.F.Axundov yazır: “Öz təmiz əxlaqına görə Əlazikrihissələmin haqqı var idi ki, özünü dövrün imamı və safqəlbli insanların başçısı adlandırsın; necə də ki, adlandırdı.

Afərin sənə, ey Əlazikrihissələm! Hələ hicrətdən bu günə qədər sən kimi ağıllı, hikmət, fəzilət, qüvvət və iradə sahibi olan bir padşah bütün müsəlman xalqları içərisində meydana gəlməmişdir

¹ M.F.Axundov. Azərb. SSR Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, inv. № 130.

ki, bu xalqların mədəniyyətinin inkişafına bəis olsun və bu xalqları axmaqlıq, cəhalet və bədbəxtlikdən xilas etsin.

Əgər sənin millətin sənin fikirlərini başa düşmədisə də, hal-hazırda İngiltərədə Yengi-Dünya xalqları sənə əkdüyün toxumun bəhrəsini yağınlar sayırlar. Ona görə ki, əsil protestantizm məzhəbini elə bir əsrdə yaratmışdın ki, avropalılar inkvizitor məhkəmələrinin atəşgədələrində büryan olurdular”¹.

Əlazikrihissələmin islahatlarını M.F.Axundov yaqut və zümrüd, azadfikirli mütəfəkkirlər üçün misilsiz bir töhfə hesab edirdi.

* * *

“Aya, (Tehrandə – H.H.) padşaha güllə atan babılərin yenidən bu kimi bir əmələ iqdəm etməyəcəklərini hardan bilmək olar?”

M.F.Axundov

M.F.Axundov babilər hərəkatını o zamankı İran dövlətində islahatlar tələb edən sosial-siyasi bir hərəkat kimi böyük maraqla öyrənir və tədqiq edirdi. Özünün “Babilik əqidələri” məqaləsində M.F.Axundov göstərirdi ki, Bab öz əqidələri və təbliğatı ilə islam dininin nüfuzunu qırdı. Babın hər bir müddəası islam əhkamlarına ziddir. M.F.Axundov babiliyi özünəməxsus azadfikirlilik, ümumiyyətlə, islam dininin, xüsusən onun ayinlərinin əleyhinə çıxış edən bir dini-fəlsəfi cərəyan kimi səciyyələndirir.

M.F.Axundov, Babın məşhur “Bəyan” əsərini təhlil edərək göstərir ki, bu kitabda irəli sürülən hər bir müddəa islam dininin əsaslarını kökündən dağıdır. Belə ki, məsələn, “Bəyan” spirtli içkiləri içməyə icazə verir, bütün yeməli şeyləri, hətta donuz ətinə halal hesab edir. Hər kəs istədiyi hər şeyi qida kimi qəbul edə bilər.

“Bəyan” qadınların hüquqlarını müdafiə edərək göstərir ki, əgər evli kişi başqa qadınla əlaqədə olarsa, onda həmin kişinin arvadı da başqa kişi ilə əlaqəyə girmək hüququna malikdir; bütün Yer üzünün səltənəti varlığa məxsusdur. Babın inancına görə, onun ardıcılıları oruc, namaz, xüms və i.a. azaddırlar. Bab adam öldürməyi və xalqın

¹ “Üç məktub...”, ikinci məktub.

malını oğurlamağı haram etmişdir. Onun dininin ehkamlarında cihad da yoxdur. Lakin Bab babilərə əziyyət verənlərə qarşı müdafiəni vacib bilir. Babilər istər oğlan, istər qız uşaqlarının təlim və tərbiyəsini zəruri sayırdılar. Yoxsul dindarlara kömək etmək varlı babilərə vacibdir.

Axundov babilər hərəkatı iştirakçılarından öz təsir dairəsini genişləndirmək üçün özlərini “möcüzə göstərənler” kimi təqdim edənləri tənqid edir.

“Mərdi-Səyyahın dediklərindən Bab Seyyid Mirzə Əli Məhəmmədini özünün dəxi xariqadata və möcüzələrə qail olduğu anlaşılmadı. Amma diri məzhər olan Mirzə Hüseynəli möcüzənin qüdrətini və xariqatı izhar etmək iddiasındadır. Ancaq bir, yaxud iki nəfərin hüsurunda deyil, bəlkə Yer üzünün bütün xalqlarının vəkilləri gərək bir yerə toplanaraq öhdələrinə alsınlar və borc bilsinlər ki, əgər o, bir möcüzə göstərsə, o vaxt Babın dinini qəbul etsinlər. O surətdə diri məzhər olan Mirzə Hüseynəli xalq vəkillərinin tələb etdikləri hər bir möcüzəni göstərəcəkdir”¹.

M.F.Axundov babiləyi islam ehkamlarına qarşı özünəməxsus təlim kimi səciyyələndirmişdir. M.F.Axundov yazır: “Məgər görmədinmi ki, bu yaxınlarda az qaldı hamımız islamiyyəti tamamilə tərk edərək babiməzhəb olaq? Dinsiz olmaq və elm sahibi olmaq bizim üçün çətinidir. Əfsanə dalınca yüyürmək və əfsanə deyənlərə qul olmaq bizim təbii adətimizdir”² – Axundov bunları istehza ilə qeyd edir.

M.F.Axundov babilik haqqında sosial əsası olan bir təlim kimi danışır. O, xüsusən o müddəanı qeyd edirdi ki, babil təlimi qadınlara kişilərlə hüquq bərabərliyi verir.

M.F.Axundov yazır: “Çifayda, bir kəs tapa bilmədim ki, Babın əqidindən də bir zad söyləyə. Dedilər ki, Təbrizdə çox babil var, amma heç kəs qorxusundan dodaq tərpedə bilmir. Amma yəqinimdir ki, Bab da bir növ pərpuçatı bir özgə paltara geydirib meydana çıxıb. Ancaq babın iki hökmü ki, yoldaşların dediyinə görə öz Quranında bəyan edibdir, hikmətli hökmlərdəndir. Onlardan biri budur ki, qadın tayfası bütün azadlıq nemətlərində və ümumiyyətlə, bütün bəşər hüquqlarında kişilərlə bərabər olmalıdır. Gərək qadınlar da kişilər kimi tərbiyə olunsun və qadınlar da kişilər kimi üzuaçıq gəzsinlər. Qürrətül-eynin üzuaçıq gəzməsi də bu hökmün

¹ M.F.Axundov. “Babilik əqidələri”.

² “Üç məktub...”, mülhəqat, ikinci məktub.

əasında olmuşdur. Beləliklə də, bu hökmdə Babın əqidəsi Əlazikri-hissələmin əqidəsi ilə uyğun gəlir, yəni hicab ayəsinin ziddinə çıxır”¹.

O zamankı İran dövlətində islahatlar tələb edən babilər hərəkatı amansızcasına yatırılmış və bu hərəkatın təşkilatçıları edam olunmuşdur.

“Nəql edirlər ki, Tehranda babilərin fəsadında müqəssirlərin cəzalandırılması üçün növbənöv və cürbəcür tərzlər ixtira etmişdilər ki, adam eşidəndə mat qalır. Buna baxmayaraq ki, indi sivilizasyon tapmış məmləkətlər içində bu cür cəzalar tamamilə qadağandır və bu növ cəzanı icra edən xalqlar vəhşi heyvanlar və barbarlar cərgəsində hesab olunur”².

M.F.Axundov göstərirdi ki, heç cür əmin olmaq olmaz ki, hansısa başqa bir Bab zühur edib, xalqı öz tərəfinə çəkməyəcək və despotu taxtdan devirməyəcək. O, birbaşa yazırdı: “Aya, (Tehranda – H.H.) padşaha güllə atan babilərin yenidən bu kimi bir əmələ iqdam etməyəcəklərini haradan bilmək olar?”³

* * *

M.F.Axundov yazır: “Dünya həyatında sizə hər şeydən əvvəl bilik, bilikdən sonra azadlıq və azadlıqdan sonra var-dövlət lazımdır ki, beş gün ömrünüzü rahat və asudə yaşayasınız. Daha özünüzü zəlil, axmaq və nadan qul etməyəsiniz... Yuxuya, onun yozulmasına inanmayasınız; möcüzələrə, kəşf-kəramətlərə və xariqələrə etiqad bəsləməyəsiniz”⁴.

Bizim dövrümüz tərəqqi, mədəniyyətin inkişafı dövrüdür, – deyə Axundov bildirir. – Biz fəvqəltəbii hadisələrə hər cür inamı bir kənara qoymalıyıq. Əgər indiki zamanda kimse düşünmədən özünə möcüzə aid etsə, biz onu dəli hesab etməliyik. Lakin, təəssüf ki, bizdə bunun əksi alınır.

M.F.Axundov Kəmalüddövlənin dili ilə Cəlalüddövləyə müraciət edərək məsləhət görür ki, o heç vaxt qiymətli vaxtını boş şeylərə itirməsin, ciddi işlərə səy etsin və mədəniyyətin təbliğatçısı olsun. Öz

¹ “Üç məktub...”, üçüncü məktub.

² “Üç məktub...”, ikinci məktub.

³ Yəne orada.

⁴ Yəne orada.

xalqına tərəqqi və sivilizasiya sahəsində kömək göstər, – deyər Axundov səsləyir. – Artıq sənın laqeydlik yuxusundan ayılıb, irəli addım atmaq, axmaq şarlatanların məscid minbərlerinden nə dediklərinə qulaq asmammaq vaxtın yetmişdir. Sənə məlumdur ki, bizim həmvətənimizdən onun savadlı olub-olmadığını soruşsan, belə bir cavab alarsan ki, o, savadsızdır və Allaha həmd edir ki, ona oxumaq nəsb etməyibdir; çünki oxuyanların əksəri bədetiqad olur və zəlalətə düşür. “Pərvədigara, – deyər M.F.Axundov həyəcanla bildirir, – qərribə halətdir. Külli-ələm dəyişilib, külli-ələmin uşaqları həddibülüğa çatıbdır, əhli-İran hələ yenicə kəkələməyə başlayır”¹.

Xalqın cəhalətdən və xürafatdan xilas olmasının ən zəruri şərti kimi M.F.Axundov elmlərin və maarifin yayılmasını sayırdı. “Vəqti ki, xalq proqresə başladı, vəqti ki, elm rəvac tapdı və qeyri-adi işlərin və möcüzənin və kəramətin qeyri-mümkün olmadığından baxəbər oldu və bütün millətlər də dini əqidələrin puç əfsanə olduğunu bildi və sivilizasyon dairəsinə ayaq basdı, Şeyx Əhməd Bəhreyninin də, Babın da, “Rükni-rabə”in də, bunların taylarının da yolu bağlanar, xalq cəhalətdən, fitnə və fəsaddan azad olar və despotdan da xilas olar və despot da başqa ləqəb ilə millətin rəisi olub, həm öz xalqı tərəfindən sevilər, həm də öz xeyirxahlığına görə bütün dünyada təriflənər, millətin hüsni-rəğbəti və səmimiyyəti sayəsində onun ölkəsinə göz dikən bütün qəsbkarların, hər cür daxili və xarici düşmənlərin şərrindən qorunar. Padşah özünün və övladının zavalı səltənətindən yaxşı ad qazanmaqla bəhrələnər”².

Özünün materialist filosof baxışlarını Cəlalüddövlənin dili ilə səciyyələndirərək, M.F.Axundov özü haqqında deyir:

“Mərhəbə sənə, ey Kəmalüddövlə, əgər vəqəən sən belə filosof idin və öz əqidəncə mətalibi-aliyyəi-politikadan belə xəbərdar idin və bilirdin ki, despotluq pisdır, padşah gerek fəramuşxanələr açsın və məcmələr yapsın və millət ilə ittifaq etsin və millət ilə yekdil və yekcəhət olsun və özünü millətə məhəbub ələsin və milləti özünə mürid və cannisar qılsın, konstitusyon qayırsın, parlamentlər tərtib etsin, qəvanın qoysun, tainki mülkü zəval tapmasın, pəs niyə dədən Zib-Övrəngə bu vəzlərdən vermədin ki, dediklərinə əməl edəydi,

¹ “Üç məktub...”, üçüncü məktub.

² Yəni orada.

ingilis gəlib ölkəsinə əlindən almayaydı və səni və qardaşlarını qapılara salmayaydı və millətinizi xar və zəlim etməyəydi?”

Allahı seversən, Kəmalüddövlə, İranda çox durma, qayıt çıx gəl; qorxuram səndən ziyadə fəsad törəyə”¹.

* * *

M.F.Axundov özünün “Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə yazdığı üç məktub və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavab məktubu” əsərini dinlə mübarizədə ən kəsərli silah hesab edirdi.

“Məktublar” o dövrdə Şərqdə din əleyhinə yazılmış ən güclü əsər idi.

Naməlum şəxsə 1877-ci il 22 may tarixli məktubunda Axundov göstərirdi ki, fanatizmi məhv etmək işində “Kəmalüddövlə” yalnız yüz minlik bir ordunun görə biləcəyi işi görəcəkdir. 1875-ci ildə İsakova ünvanlanmış başqa bir məktubunda Axundov yazır ki, islamın meydana gəlməsindən indiyədək Şərqdə elmdəki durğunluğun səbəbini heç kəs Firdovsi kimi izah edə bilməmişdir. Yalnız Kəmalüddövləyə (yəni Axundova) Firdovsinin fikirlərini başa düşmək və inkişaf etdirmək müyəssər olmuşdur. Öz “Məktublar”ın məzmunundan danışarkən Axundov göstərir ki, elmin və ya siyasətin elə bir böyük məsələsi qalmamışdır ki, bu əsərdə ona toxunulmasın.

M.F.Axundov “Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə yazdığı üç məktub və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavab məktubu” əsərini geniş yaymağı arzulayaraq, “Məktublar”a yazdığı mülahəzədə (əlavələrdə – H.H.) deyir ki, onlar aşağıdakı şərtlərlə yayılmalıdır: birincisi, “Məktublar”ı bütün sağlam düşüncəli, vicdanlı, necib adamlara göstərmək lazımdır. İkincisi, elə ağıllı adamlara ki, “Məktublar”ın özlərində olmasını arzulayırlar və etibarlı adamlardır. Elə bu adamlar da göstərilən “Məktublar”ın surətlərini Kəmalüddövlənin ideyalarını geniş yaymaq üçün başqalarına verməlidirlər. Üçüncüsü, “Məktublar”ı dərin bilikli müsəl-

¹ “Üç məktub...”; İran şahzadəsi Cəlalüddövlənin Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövləyə yazdığı cavab məktubu.

man ilahiyatçılarında vermək lazımdır ki, onlar bu “Məktublar”ın məzmununu əleyhinə tənqid yazsınlar.

Bu tənqid Kəmalüddövlənin böyük diqqət yetirdiyi siyasət və din məsələlərini əhatə etməlidir. Özü də “Məktublar”ın müəllifi tənqidin əsaslılığını qəbul etməyə, yaxud onu müvafiq sübutlarla rədd etməyə hazırdır, lakin tənqiddə əsaslandırma əqlə olmalıdır. Əgər tənqid yalnız əfsanələrə və rəvayətlərə əsaslanacaqsa, “Məktublar”ın müəllifi tənqidi əsaslı və diqqətəlayiq saymayacaq. Dördüncüsü, əgər ilahiyatçı alimlər “Məktublar”ın məzmununu əleyhinə tənqid yazmağa özlərində güc tapmasalar, onda qoy onlar, heç olmasa “Məktublar”ı oxumaqdan aldıkları təəssüratlarını yazılı bildirsinslər. Həmçinin ilahiyatçıların yazılı bildirdikləri təəssüratlarının müəllifə – Kəmalüddövləyə təqdim olunması zəruridir.

“Məktublar”ın müəllifinin – yazıcının çoxlu əsərləri var. O, bəşəriyyəti sevər və öz “Məktublar”ında sübut edir ki, xurafat və fanatizm dövlətin abadlığına və xalqın rifahına zərərli təsir göstərir. “Məktublar”ın müəllifi Asiyada sivilizasiyanın yayılmasının həsrəti ilə yaşayır. “Kəmalüddövlə” nüsxəsinin yazılmasının səbəbi də ancaq budur. Yoxsa başqa bir məqsəd nəzərdə tutulmamışdır”¹.

¹ “Üç məktub...”; İran şahzadəsi Cəlalüddövlənin Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövləyə yazdığı cavab məktubu.

* * *

“Mən mədəniyyəti sevən hər kəsin tərəfdarıyam. Mən bəşəriyyəti sevən hər kəsin nökrüyəm. Mənim insan düşməniyi görəni gözümi yoxdur, mən sivilizasiyanın yolunu kəsən, ona mane olan hər kəsə nifrət edirəm. Mən belələrdən uzaq dolanıram. Onlar mənə iyrənc görünürlər”.

M.F.Axundov

Artıq deyildiyi kimi, M.F.Axundovun dünyagörüşü rus inqilabçı demokratlarının və rus materialist fəlsəfəsinin təsiri altında formalaşmışdır.

V.İ.Lenin özünün “Nə etməli?” əsərində rus ədəbiyyatına yüksək qiymət verərək və onun ümumdünya əhəmiyyətini göstərərək yazırdı ki, Gertsen, Belinski, Çernışevski, 70-ci illərin bütün bu gözəl inqilabçıları rus sosial-demokratiyasının sələfləri olmuşlar.

Bu maarifçilər – inqilabçı-demokratlar Azərbaycanda mütərəqqi ictimai fikrin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə kömək etmişlər. Belinskiyin, Gertsenin, Çernışevskinin, Dobrolyubovun əsərləri M.F.Axundovun fəlsəfi və ictimai-siyasi baxışlarının formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir.

Azərbaycanda və Şərqdə materializmin inkişafı tarixində qabaqcıl yerlərdən birini M.F.Axundovun dərin məzmunlu, mübariz ateizm və materializm ideyaları ilə aşlanmış fəlsəfi əsəri – “Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə yazdığı üç məktub və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavab məktubu” tutur.

Kəmalüddövlənin “məktublar”ı müstəsna konkretliyi ilə fərqlənib, müəllifin Şərqi sosial-siyasi həyatının bütün sahələrini hərtərəfli bildiyini üzə çıxarır. Onlarda mücərrəd fikirlər yoxdur, hər bir sətirin, hər bir ümumiləşdirmənin konkret məzmunu vardır.

Öz zamanının dövlət quruluşunu qamçılayan M.F.Axundov sanki öz əsəri ilə ədalətsizliyə və xalqa zülm edənlərə hökm oxuyur.

M.F.Axundov zülmkarlar, ədalətsiz dövlət quruluşu, müstəbid hökmdarlar haqqında nifrətlə və iyrənə-iyrənə danışdığı halda, xalqa, əksinə, böyük rəğbət və məhəbbət bəsləyir. “Kəmalüddövlə məktubları” əvvəldən axıra xalq kütlələrini zülmədən, fanatizmədən azad etmək uğrunda mübarizə ideyası ilə aşılanmışdır. Bu “Məktublar” məzlum xalqı maarif və mədəniyyət yoluna qədəm qoymağa səsləyir.

M.F.Axundovun bütün əsərlərində davam etdirilən bu xətt onu böyük xalqın müterəqqi mütəfəkkirləri, materialist filosofları və yazıçıları ilə yaxınlaşdırır.

M.F.Axundov dəfələrlə demişdir ki, bəşəriyyətin ən böyük hüququ azadlıqdır. Onun bu fikri də rus müterəqqi ictimaiyyətinin və fəlsəfi fikrinin ideyaları ilə səsleşir.

M.F.Axundovu rus müterəqqi xadimləri, inqilabçı demokratları ilə onun əsərlərinin cəhalətpərəstlik, ətalət, despotizm və fanatizm əleyhinə yönəlmiş döyüşkən, mübariz səciyyəsi, kəsərliliyi daha çox yaxınlaşdırır.

M.F.Axundovun dünyagörüşü hər şeydən əvvəl özünün birbaşa, konkret, təsirli və döyüşkən səciyyəsi ilə fərqlənir.

M.F.Axundov xalqı qəlbən sevmiş və öz vətəninin alovlu vətənpərvəri olmuşdur. Azərbaycan xalqının o zamanın müterəqqi ideyalarının daşıyıcısı olan bu görkəmli oğlu öz əsərləri ilə Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikrin inkişafı tarixində bütöv bir dövr yaratmışdır.

ALTINCI FƏSİL

HƏSƏN BƏY ZƏRDABİ

(1842-1907)

“...Dünya bir şeydir ki, həmişə dövrən edir və insan bu dövr dünyanın gərdişinə görə görək habelə öz rəftarını da dəyişdirsin... Bizim zamanın dəyişilməyi, əlbəttə, hər anlayan kəsə məlumdur...”

“Pəs, mənim dostum, halva demək ilə ağız şirin olmaz. Siz də mənim kimi baldırınızı çırmalayıb meydana daxil olun ki, bəlkə zikr olan xəyal əmələ gəlsin”.

Zərdabi

Demokrat-publisist, darvinist təbiətşünas, Rusiyada Azərbaycan dilində ilk qəzet olan “Əkinçi” qəzetinin yaradıcısı və redaktoru, Azərbaycanda teatrın banisi, görkəmli ictimai xadim Həsən bəy Məlikzadə (Məlikov) Zərdabi noyabrın 12-də 1837-ci il Bakı quberniyası Göyçay qəzasının Zərdab kəndində doğulmuşdur.

Zərdabi zadəgan nəsindən idi. Onun atası gizir olmuşdur.

Zərdabinin babası Rəhim bəy və atası Səlim bəy Göyçay qəzasında elm və incəsənət hamisi idilər. Onların təşəbbüsü ilə ədəbi dərnekələr təşkil olunur, onlar şairləri və yazıçıları mükafatlandırır, onların vəsaiti hesabına kitabların üzü köçürülüb çoxaldılırdı. Rəhim bəyin və Səlim bəyin evində tez-tez şairlər, yazıçılar, musiqiçilər qonaq olur, yeni ədəbi əsərlər oxunurdu.

Zərdabinin babası Rəhim bəy öz zamanəsinin oxumuş adamı idi, o, Azərbaycanın Rusiyaya birləşməsinə müterəqqi addım hesab edirdi.

Rəhim bəy İran şahlarına nifrət edirdi. Deyilənə görə, o, Qarabağda İran şahzadəsi Xosrov Mirzəni görəndə gənc şahzadənin paltarlarına və onu bəzəyən daş-qaşa baxıb, nifrət və istehza ilə belə demişdir: “Eh, bu şahzadəyə qısa rahat gödəkcə geyindirib, yəhər-

siz ata mindirib, hökmdar olacağı ölkəni öyrənməyə göndərsəydilər, ondan hökmdar çıxardı, indi isə o, arvad kimi bezənib-düzənib, ənləklənib-kirşənənib, odur ki, ondan elə arvad çıxar”.

Zərdabının atası Səlim bəy, demək olar ki, onun ilk müəllimi olmuşdur. O öz oğluna müxtəlif kitablar, maraqlı hekayələr oxuyardı. Həsən bəy uşaqlıqda şeir dinləməyi xüsusilə sevər və atası ona mün-təzəm olaraq Azərbaycan şairlərinin əsərlərini oxuyardı. Həsən bəy atasının evində keçirilən ədəbi gecələrdə çıxış edən şairləri böyük diqqət, maraq və həvəslə dinləyirdi.

Həsən bəy ilk təhsilini köhnə ruhani məktəbində – mədrəsədə almış, orada fars və ərəb dillərini öyrənmişdir. “Bir dəfə Molla, Həsən bəyin atasının yanına gəlib şikayət edir ki, onun oğlu məscidə gəlmir, imanı zəifdir. Həsən bəyin atası Səlim bəy cavab verir: “Onunla işin olmasın: onsuz da o böyüyüb məktəbi qurtaranda heç vaxt məscidə gəlməyəcək və sənin yazıq avam camaatın başını necə qatdığını eşitməyəcək”¹.

Mədrəsə nə Həsən bəyin, nə də onun atası Səlim bəyin könlünə yatırdı. Atası oğluna dünyəvi təhsil vermək arzusu ilə alışıb-yanırdı. 1852-ci ildə atası Həsən bəyi Şamaxıya aparıb, orada bir qədər əvvəl açılmış məktəbə qəbul etdirdi. Məktəbdə oxuyarkən Həsən bəy yüksək nailiyyətlər əldə edib birinci şagird oldu. Buraxılış imtahanında o özünün dəqiq və aydın cavabları ilə Qafqaz təlim dairəsinin müdirini heyran etdi və onun vəsatəti ilə dövlət hesabına I-ci Tiflis gimnaziyasına göndərildi. Orada qəbul imtahanını müvəffəqiyyətlə verib, 5-ci sinfə qəbul olundu.

Tiflis gimnaziyasının 6-cı sinif şagirdi Həsən bəyin 1859-cu il üçün müvəffəqiyyət və davranış şəhadətnaməsində yazılmışdır: “Sınıfdəki şagirdlər arasında müvəffəqiyyətlərinə görə birinci yeri tutur”².

Gimnaziya kursunu 1860-cı ildə bitirərək, Həsən bəy 1861-ci ildə dövlət hesabına Moskva Universitetinə göndərilmiş və fizika-riyaziyyat fakültəsinə daxil olmuşdur. Zərdabının 1865-ci ildə universiteti bitirməsi haqqında aldığı attestatda deyilir:

¹ Hənifə xanım Məlikova. “Həsən bəy Zərdabının tərcümeyi-halı” (üç dəftərdə əlyazma).

² Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, inv. № 5630.

Həsən bəy Zərdabi

“Verilir Əlahəzrət İmperatorun fərmanı ilə imperatorluğun Moskva Universiteti tərəfindən praporşik oğlu Həsən bəy Məlikova, ondan ötrü ki, o, 1861-ci ilin avqust ayında Tiflis gimnaziyasının tam kursunu bitirərək, imtahan vermədən həmin universitetin tələbələri sırasına qəbul olunmuş, orada əla davranışla fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbii elmlər şöbəsi üzrə kursu Zaqafqaziya diyarının vəsaiti ilə bitirmişdir. Əldə etdiyi yüksək nailiyyətlərə görə o, cari iyun ayının 10-da Universitet Şurasının qərarı ilə namizəd dərəcəsinə təsdiq olunmuşdur”¹.

Moskva Universitetinin tələbəsi olarkən Zərdabi Moskvanın qabaqcıl ziyalıları ilə sıx əlaqə saxlayırdı. Fransız sosialistlərinin əsərlərinin oxunduğu və müzakirə olunduğu yazıçılar dərnəyində Zərdabi fəal iştirak edirdi.

Zərdabi tarixçi S.M.Solovyovla çox yaxın idi. Solovyov Zərdabının Qafqaz xalqları, Azərbaycan xalqının adət-ənənələri haqqında söhbətlərini böyük maraqla dinləyirdi.

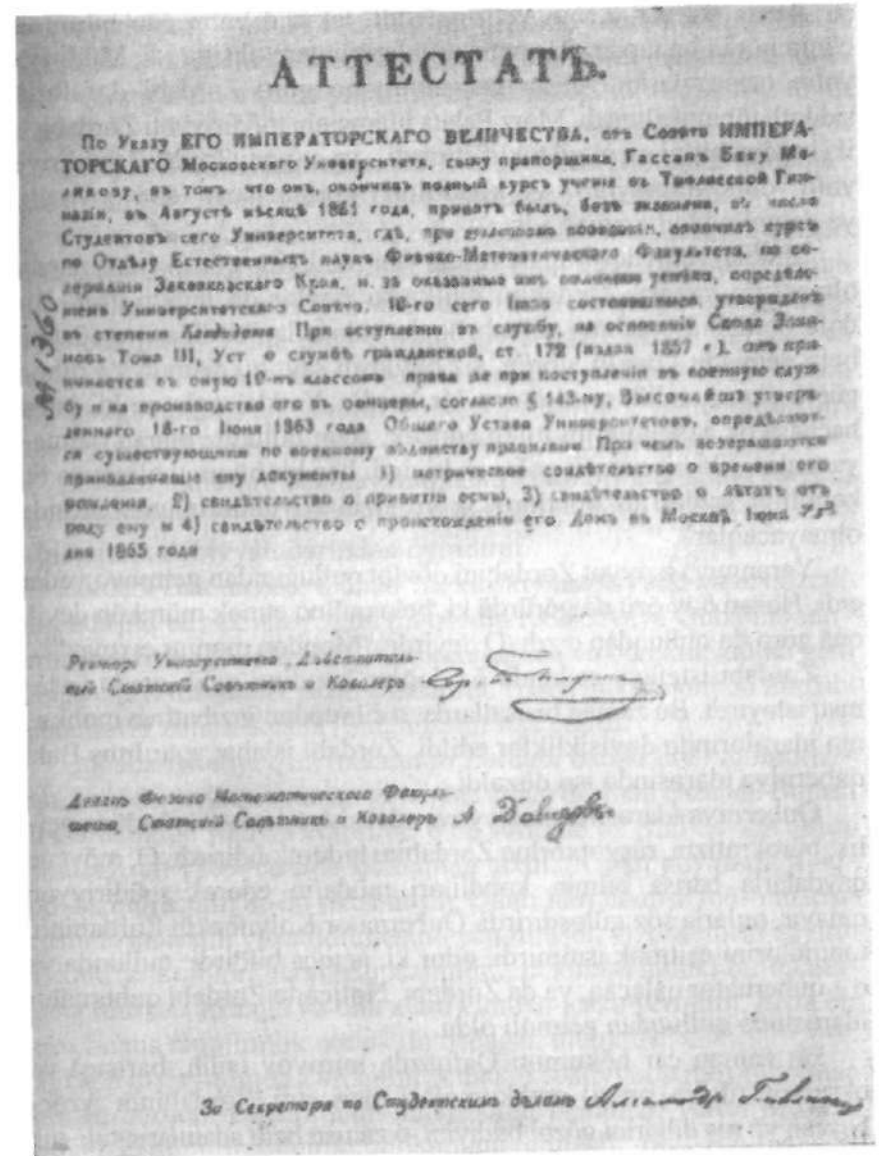
Moskvadan Azərbaycana qayıdan Zərdabi dövlət qulluğuna işə düzəldi.

O zaman Azərbaycan və bütün Qafqaz zəhmətkeşlərinin, xüsusən kəndlilərin vəziyyəti dözülməz idi. Azərbaycan kəndliləri ikiqat zülm altında idilər: bir tərəfdən bəylərin və ağaların, ikinci tərəfdən çar müstəmləkəçilərinin. Bəylər çar hakimiyyətinə arxalanaraq xalqı daha çox talayır və müflisləşdirirdilər.

Kəndlilərə daha təsirli kömək göstərmək və onlarla sıx əlaqə yaratmaq məqsədilə Zərdabi Tiflis Mərz Palata İdarəsinin 8-ci mərz komissiyasında məhkəmə üzvü vəzifəsinə işə girir. O, tez-tez kəndlərə gedir, xüsusən Borçalı sahəsinin kəndlərində tez-tez olur, orada kəndlilərin vəziyyətini dərinlən və hərtərəfli öyrənirdi.

Mülkədar bəylər dəfələrlə ali hakimiyyət dairələrinə Zərdabidən şikayət edib bildirmişdilər ki, guya o, kəndliləri onların əleyhinə qaldırır. Lakin Zərdabi öz çıxışlarına ara vermirdi. 1867-ci ildə bir qrup mülkədar bəy bir daha rəsmi olaraq Zərdabının müdiriyyətinə müraciət edib, onun mülkədarlar əleyhinə çıxışlarının davam etməsindən öz narazılıqlarını bildirdilər.

¹ Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, inv. № 5631.

1865-ci ildə Moskva Universitetindən Hosen bəy Məlikova fizika-riyaziyyat fakültəsinə bitirməsi haqqında verilmiş attestat

Zərdabi dövlət qulluğunda işlədiyi üçün müdiriyyətin bütün tapşırıqlarını sözsüz yerinə yetirməli idi, lakin o bunu edə bilmirdi, çünki bütün bu tapşırıqlar onun arzularının tam əksinə idi. Müdiriyyətin tapşırıqlarını yerinə yetirmədiyinə görə Zərdabi dəfələrlə şiddətli töhmət almışdı. Mərz Palata İdarəsinin müdiriyyəti Zərdabiyə iki şeydən birini seçməyi təklif etmişdi – ya o (yəni Zərdabi) müdiriyyətə “dərs verməyinə” və kəndliləri “korlamasına” son qoymalı, ya da qulluqdan çıxmalı idi.

Müdiriyyətin tapşırıqları yerinə yetirmədiyinə görə, ondan narazı olması ilə yanaşı, Zərdabini mülkədar bəylər də incidirdilər. Bir dəfə Zərdabi Borçalının nüfuzlu bəylərindən olan Yadigarovun üzünə belə demişdi: “Baxın, görün, siz bəylərin sayı bu cismən və ruhən güclü olan kəndlilərə nisbətən bir heçdir. Yadda saxlayın ki, onlar haçansa öz azadlıqlarını tələb edəcək, sizin qulunuz olaraq qalmayacaqlar. Elə bir zaman gələcək ki, indi heç bir hüququ olmayan bu kəndlilər sizdən üz döndərəcək və sizin boyunduruğunuz altında olmayacaqlar”.

Yaranmış vəziyyət Zərdabini dövlət qulluğundan getməyə vadar etdi. Həsən bəy özü də görürdü ki, belə qulluq etmək mümkün deyil, ona görə də qulluqdan çıxdı. O deyirdi: “Məndən məmur çıxmaz”¹.

Zərdabi istefaya gedəndə öz doğma kəndinə gəlib orada yaşamaq istəyirdi. Bu zaman təsisatlarda, o cümlədən inzibati və məhkəmə idarələrində dəyişikliklər edildi. Zərdabi islahat aparılmış Bakı quberniya idarəsində işə düzəldi.

Quberniya idarəsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri – süründürməçilik, bürokratizm, rüşvətخورluq Zərdabini hiddətləndirirdi. O, mövcud qaydalarla barışa bilmir, kəndliləri müdafiə edərək müdiriyyəti qınayır, onlarla söz güləşdirirdi. Qubernator Kolyubakin Zərdabinin tənqidlərini eşitmək istəmirdi, odur ki, açıqca bildirdi: qulluqda ya o – qubernator qalacaq, ya da Zərdabi. Nəticədə Zərdabi qubernator idarəsində qulluqdan getməli oldu.

Bu zaman çar hökuməti Qafqazda mirovoy (sülh, barışıq) və okrujnoy (daire, ərazi) məhkəmələri təsis etdi. Zərdabinin Azərbaycan və rus dillərini gözəl bildiyini, o zaman belə adamların tək-tük olduğunu nəzərə alaraq, Azərbaycandakı çar məmurları, öz istəklə-

¹ Hənifə xanım Məlikova. “Həsən bəy Zərdabinin tərcümeyi-halı” (üç dəftərdə əlyazma).

rinin əksinə olaraq, Zərdabini yeni yaradılmış idarədə işə dəvət etməyə məcbur oldular. Zərdabi də fürsətdən istifadə edərək, xalqa kömək etmək məqsədilə bu təklifi qəbul etdi. O, məhkəmə idarəsində işləməyi qərara aldı və Quba şəhərinə məhkəmə katibi vəzifəsinə təyin olundu.

Qubada Zərdabi qanunları izah və şərh edir, əhəlinin hüquqlarından danışır, zəhmətkeşlər üçün pulsuz ərizələr yazırdı.

Ələ keçən imkandan istifadə edərək, Zərdabi öz ətrafına Qubanın müterəqqi adamlarını toplayırdı. İmkan olan kimi Zərdabi və onun tərəfdarları xalqın maraqlarını müdafiə edərək, qanunsuzluğa qarşı çıxış edirdilər. “Buna görə Həsən bəy çoxlu düşmən qazandı və 1868-ci ilin martında onun heyatına sui-qəsd edildi... Gece, Həsən bəy öz kabinetində işləyərkən naməlum cinayətkar pəncərədən ona atəş açdı. Güllə onun başının üstündən keçib divara dəymişdi”¹.

Zərdabi təqiblərə baxmayaraq, xalq kütlələri içərisində öz işini davam etdirirdi. Eyni zamanda o, sisteməlik olaraq sosial-siyasi və təbii-elmi ədəbiyyatı dərinədən öyrənirdi.

Zərdabi Bakıda nəşr olunan “Bakinskiy listok” adlı kiçik qəzetlə əməkdaşlıq etmək istəyir, bu məqsədlə redaksiyaya Quba məmurlarını onların acgözlüklüyünə, rüşvətخورluğuna və bürokratizminə görə tənqid etdiyi məqalələr yazıb göndərirdi. Başqa məqalələrində Zərdabi ruhanilərin zəhmətkeşləri aldatmasını ifşa edirdi.

Qubada işlədiyi qısa müddətdə Zərdabi özünə həm məmurlardan, həm də yerli təcavüzkar gürühdən çoxlu düşmən qazandı. Burada da Zərdabidən şikayət edirdilər, o bu şəraitdə öz işini davam etdirə bilməzdi və 1869-cu ildə qulluqdan çıxdı. “Onun heyatının məqsədi nə qulluq idi, nə də şəxsi heyat. Onun fikri həmişə müsəlmanlar arasında maarifin yüksəldilməsinə yönəlmişdi. O, dəfələrlə deyirdi ki, xalq məktəbləri yaratmaq lazımdır... hökumət nəinki bir müsəlmana məktəb açmağa və onu idarə etməyə icazə vermirdi, hətta bir müsəlmana müəllimlik etmək də qadağan olunurdu”².

Bakıya qayıtdıqda Zərdabini pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmaq ehtirası bürüdü. Bunun üçün onun bütün imkanları vardı: Moskva Universitetinin fərqlənmə diplomunu almışdı, rus, Azərbaycan,

¹ Hənifə xanım Məlikova. “Həsən bəy Zərdabinin tərcümeyi-halı” (üç dəftərdə əlyazma).

² Yəni orada.

fars, ərəb və başqa dilləri bilirdi. Zərdabinin müəllim olmasına mane olan yeganə səbəb çar hakimiyyət dairələrinin ona pis münasibəti idi. O zaman Zərdabi haqqında belə deyirdilər ki, “o, gimnaziyada elm tədris etməyəcək, əksinə, dövlət qulluğunda olarkən dəfələrlə etdiyi kimi, şagirdləri müdiriyyətin əleyhinə qaldıracaq”.

O zaman Bakı gimnaziyasında azərbaycanlı şagirdlərin sayı çox az idi. Elmin və mədəniyyətin qatı düşməni olan müsəlman ruhanilər öz moizələrində belə deyirdilər: “Müsəlmanlara öz uşaqlarını rus məktəblərinə vermək olmaz... Baxın, gimnaziyada bir nəfər də olsun müsəlman müəllim yoxdur. Siz öz uşaqlarınızın təlim-tərbiyəsini kafir xristianlara necə tapşıra bilərsiniz?”

Zərdabi dəfələrlə yazıb göstərirdi ki, əhalisinin çoxu azərbaycanlılar olan Bakı şəhər gimnaziyasında, demək olar ki, azərbaycanlı şagirdlər yoxdur.

Təkcə Zərdabinin deyil, həmçinin gimnaziya direktorluğunun dəfələrlə xahiş, minnət etməsi nəticəsində yerli hakimiyyət dairələri könülsüz olaraq Zərdabini Bakı gimnaziyasına müəllim təyin etməyə razılaşdı. O orada təbiətsünaşlığı tədris etməyə başladı.

Zərdabi burada da tez bir zamanda həm şagirdlər, həm də müəllim kollektivi arasında böyük sevgi, hörmət və nüfuz qazandı. Dərslərdən azad vaxtlarda Zərdabi öz şagirdlərinin valideynləri ilə geniş ünsiyyət saxlayır, valideynlərin özlərini də təhsil almağa, öz uşaqlarını, xüsusən qızlarını məktəbə göndərməyə çağırırdı.

Xalqa yuxarıdan baxan və onun gücünə inanmayan Azərbaycan ziyalıları haqqında Zərdabi dəfələrlə belə demişdir: “Xalqın aşağı təbəqələrinin içərisinə getsəniz görürsünüz ki, siz xalq üçün nə qədər çox iş görə bilərsiniz. Siz insanları sizi sevməyə və sizə inanmağa öz işinizlə məcbur edin”.

Həsən bəy zəhmətkeşlərin uşaqlarına oxumaq imkanı vermək istəyirdi. O, tez-tez fəhlələrin və kəndlilərin topladığı yerlərə gedərdi. O dəmirçixanalarda, dərzilərdə, başmaqçı emalatxanalarında oturmuş xoşlayırdı. Yeri gəlmişkən, o, bir dəmirçini oğlunu gimnaziyaya verməyə dilə tutmuş, oğlanı dövlət hesabına qəbul etdirmiş, oğlanın atası şikayət edəndə ki, onun üçün dərs ləvazimatı almaq çətindir, Həsən bəy ona demişdir: “Öz zindan-çəkicini sat, ancaq oğlunu oxut”¹.

¹ Hənifə xanım Məlikova. “Həsən bəy Zərdabinin tərcümeyi-halı” (üç dəftərdə olyazma).

Bakı gimnaziyasının şagirdləri – azərbaycanlılar, ruslar, gürcülər və başqaları Zərdabiyə həmişə öz doğma ataları kimi baxırdılar. İstirahət saatlarında Zərdabi şagirdləri öz başına yığıb onlara maraqlı elmi kitablar oxuyar, onlarla təbiət tarixindən söhbətlər edər, azərbaycanlı və gürcü şagirdlərdə rus ədəbiyyatı klassiklərini dərinləndirən öyrənməyə məhəbbət aşılayardı. O onlara rus mədəniyyətinin böyüklüyündən və özünəməxsusluğundan danışardı. Azərbaycanlı şagirdlərlə Zərdabi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərindən söhbətlər aparar, onlara Vaqifin, Vidadinin şeirlərini, M.F.Axundovun əsərlərini oxuyar, onlarda Azərbaycan folkloruna, xalq yaradıcılığı nümunələrini toplamağa maraqlı oyadardı.

* * *

Zərdabi bütün çətinlikləri dəf edərək, çar məmurlarının və yerli mürtəcelərin müqavimətini qıraraq, 1872-ci ildə yoxsul şagirdlərə maddi yardım göstərmək və Azərbaycan əhalisi arasında maarifi yaymaq məqsədilə xeyriyyə cəmiyyəti təsis etdi.

Zərdabi tətillər vaxtından istifadə edərək, öz şagirdləri ilə birlikdə Azərbaycanın şəhər və kəndlərini dolaşaraq xeyriyyə cəmiyyətinə yeni üzvlər cəlb edirdi. Həmin şagirdlərin sırasında gələcəkdə məşhur Azərbaycan yazıçı-dramaturqu olacaq Həsən bəy Vəzirov da vardı.

Zərdabi Azərbaycan teatrının təşkili haqqında çox düşünürdü. O, tez-tez belə deyirdi: “Teatr xalqı inkişaf etdirmək üçün güclü vasitədir”.

1873-cü ildə Zərdabi öz şagirdlərinin, birinci növbədə Həsən bəy Vəzirovun köməyi və iştirakı ilə Azərbaycan dramaturgiyasının banisi M.F.Axundovun məşhur “Hacı Qara” pyesinin tamaşaya qoyulmasını təklif etdi. Bu tarix Azərbaycan xalqının tarixində əlamətdar günlərdən biridir. 1873-cü ildə Azərbaycan teatrının əsası qoyuldu. Beləliklə, Zərdabi Azərbaycan teatrının yaradıcılarındanır.

Tamaşa əla keçdi. Ondan yığılan bütün vəsait ehtiyacı olan tələbələr arasında bölündü. Bu tamaşa xeyriyyə cəmiyyətinin həyatında və fəaliyyətində böyük hadisə oldu.

Sonralar Zərdabi Azərbaycan pyeslərinin belə tamaşalarını dəfələrlə həyata keçirmişdir. Mürtəcelər və fanatiklər Zərdabinin Azər-

baycan teatrını yaratmaq sahəsindəki uğurlarını görüb, onun əleyhinə kəskin çıxışlar edir, onun bütün işlərinin uğursuzluğa düşər olacağı haqqında “peyğəmbərlik” edir, belə deyirdilər ki, guya xalq onu başa düşməyəcək.

Elm və mədəniyyət düşmənlərinin bu qərəzli çıxışlarının cavabında Zərdabi özünəməxsus ruh yüksəkliyi və xalqa inamla belə deyirdi: “Onlar, nəhayət, başa düşəcəklər ki, mən onların dostuyam, onlar məktəbin də, teatrın da xeyrini başa düşəcəklər, əgər onlara bir qəzet də vermək mümkün olsa, onda biz müsəlmanların bütün dünya-görüşünü dəyişə bilərdik!”

* * *

“...qəzet dərviş kimi nağıl deyər bilməz, onun borcudur işlərin yaxşı və yamanlığını ayna kimi xalqa göstərsin, ta xalq öz nikü bədindən xəbərdar olub onun əlacının dalınca olsun”.

Zərdabi

Zərdabi göstərirdi ki, hər bir xalq üçün, onun inkişafı və maariflənməsi üçün clə bir qəzetin olması zəruridir ki, onu kəndlilər də oxuya bilsin. Odur ki, o, Azərbaycan dilində qəzet nəşri üçün icazə almaqdan ötrü çalışıb-çapalamağa başladı.

Zərdabının bu niyyəti çar hakimiyyəti dairələrinə şübhəli görünürdü və onlar uzun müddət onu öyrənməyə cəhd etdilər ki, görsən, onun qəzet nəşr etməkdə hər hansı bir gizli məqsədi yoxdur ki? Zərdabının öz qəzetinin nəşrinə icazə alması uzun illərə başa gəldi.

Qafqaz canişini Baş İdarə rəisi dəftərxanasının Qafqaz Senzura Komitəsinə göndərdiyi sənədlərindən birində deyilir: “Bakı Real Gimnaziyasının müəllimi, titulyar müşavir Həsən bəy Məlikov Bakı qubernatoruna bu ilin 1 sentyabrından Bakıda tatar dilində “Əkinçi” adlı qəzetin nəşrinə icazəyə vəsatət qaldırılması haqqında xahişlə müraciət etmişdir.

Bakı qubernatoru Məlikovun nəşr etmək istədiyi qəzetin təfsilatlarını göstərdiyi xahişini təqdim edərək bildirir ki, gimnaziya

1875-ci il iyulun 22-də çapdan çıxmış “Əkinçi” qəzetinin ilk nömrəsinin birinci səhifəsi

tərəfindən Məlikovun qəzet nəşr etməsinə maneə yoxdur və həmin qəzetin senzurası onun nəzdindəki tatar dilini bilən məmurlardan birinə tapşırıla bilər.

Dəftərxana Baş İdarə rəisinin tapşırığı ilə Həsən bəy Məlikovun xahişini Qafqaz Sensura Komitəsinə göndərərək, Məlikovun xahişini senzura Nizamnaməsi əsasında təfəsilatı ilə öyrənməyinizi və Əlahəzrətə həmin xahişin məzmununu üzrə öz qərarınızı təqdim etməyinizi acizənə surətdə xahiş etməyi özünü şərəf bilir”¹.

Qafqaz Sensura Komitəsi Qafqaz canişini Baş İdarə rəisinə cavabında “Əkinçi” qəzetinin həqiqi məqsəd və vəzifələrinə şübhə ilə yanaşdığını ifadə edərək qeyd edirdi: “...Yalnız bir şərtlə ki, elmi məqalələr müstəsna olaraq əhəlinin iqtisadi və ən yaxın məişət şəraitindən bəhs etsin və dəbdə olan siyasi görüşlərlə, yaxud müasir həyatın bütün quruluşunun müzakirəsi ilə doldurulmasın”².

Göstərilən sənəddə daha sonra deyilir:

“C-b Məlikovun baş məqalə dedikdə nəyi nəzərdə tutduğunu bilmədən Komitə qəzetin bütün proqramı haqqında qəti rəy verməyə çətinlik çəkir”³.

Zərdabının bütün cəhdlərinə, dəfələrlə xahiş etməsinə və ərizə yazmasına baxmayaraq, “Əkinçi” qəzetinin nəşri işi hey uzanır, o, müəyyən bir cavab ala bilmirdi.

Zərdabi özünün M.F.Axundova 7 iyun 1873-cü il tarixli məktubunda yazırdı: “Siz mənim fərz olunan qəzetin əməkdaşı olmağa hazırlaşırsınız, buna görə Sizə təşəkkür edirəm, lakin bədbəxtlikdən mənim bu vaxtaca buna icazəm yoxdur. Mən Sizin Baronun nə düşündüyünü bilmirəm, lakin mənə elə gəlir ki, o, qəzetə xeyirxah münasibət göstərmir. Mən qəzetin nəşri haqqında elanı, əlbəttə, Sizə də göndərərək xahiş edəyəm ki, onu yaymağa kömək edəsiniz”⁴.

1874-cü il avqustun 14-də Qafqaz canişini Baş İdarə rəisinin dəftərxanası özünün Qafqaz Sensura Komitəsinə məktubunda bildirirdi:

“Dəftərxana Məlikovdan alınmış və onun hazırda Bakı qubernatorunun göndərdiyi, o cümlədən “Baş məqalələr” dedikdə, nəyin nəzərdə tutulduğu izah olunmuş ərizəsini, Məlikovun nəşrinin proq-

ramını əhatə edən ilk ərizə ilə birlikdə Dəftərxana Sensura Komitəsinə göndərərək, qəzetin bütün proqramı haqqında öz qərarını, əlavə olunan iki ərizəni də qaytarmaq şərtlə, mümkün qədər yaxın müddətdə c-b Baş İdarə rəisinə göndərməyi Sensura Komitəsinə acizənə surətdə xahiş etməyi özünü şərəf bilir; həmçinin c-b Məlikovun Bakıda nəzərdə tutduğu qəzetin nəşr etdiyi təqdirdə rəhbər tutulmalı olacağı proqram layihəsini də əlavə etməyiniz xahiş olunur”.

Qafqaz Sensura Komitəsi 1874-cü il avqustun 22-də Qafqaz canişini Baş İdarə rəisinə cavabında, “Əkinçi” qəzetinin nəşri məsələsini həll etməyi arzulamadığından, formal olaraq Sensura Komitəsinin Bakıda müvafiq nümayəndəsinin olmadığı əsas gətirirdi. Bu zaman Sensura Komitəsi öz rəsmi məktubunda göstərirdi: “Digər tərəfdən, bir halda ki, qəzet iki həftədə bir vərəq çıxacaq, onda həmişə nömrənin çıxmasına iyirmi gün qalmış çap olunması nəzərdə tutulan baş məqaləni hazırlayıb Tiflisə – senzuraya göndərmək və geri almaq olar...”¹

Beləliklə, bu dəfə də “Əkinçi” qəzetinin nəşrinə icazə verilmir.

Lakin Zərdabi təslim olmurdu. O nəyin bahasına olursa olsun, öz qəzetinin nəşrinə icazə əldə etmək istəyirdi. O yenidən “Əkinçi” qəzetinin nəşrinə icazə verilməsi xahişi ilə müraciət etdi.

Nəhayət, 1874-cü il oktyabrın 5-də Qafqaz canişini dəftərxanası Baş İdarəsindən Qafqaz Sensura Komitəsinə Bakı Real Məktəbinin müəllimi, titulyar müşavir Həsən bəy Məlikova Bakıda təsdiq olunmuş proqrama uyğun “Əkinçi” adlı qəzet nəşr etməyə icazə verən məktub daxil oldu. Məktubda oxuyuruq:

“Əkinçi” qəzetinin senzuradan keçirilməsi Bakı qubernatorunun qərarı ilə qubernatorun bilavasitə nəzarəti və məsuliyyəti altında tam etibarlı və inamlı şəxsə tapşırılsın ki, “Əkinçi”nin nəşri zamanı mətbuatın senzuradan keçirilməsi haqqında qanunun müəyyənləşdirdiyi bütün qaydalara icazə verilmiş proqramdan azacıq da olsa uzaqlaşmadan, dəqiqliklə riayət olunsun.

Əlahəzrətin bu əmri haqqında bununla yanaşı, c-b Baş İdarə reisi tərəfindən Bakı qubernatoru ondan asılı olan sərəncamları vermək üçün məlumatlandırılmışdır. Dəftərxana Zati-Alilərinin əmri ilə

¹ Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu. Qafqaz canişini Baş İdarə reisi dəftərxanasının 30 iyul 1873-cü il tarixli, 3989 №-li rəsmi məktubu.

² Yene orada, 3 avqust 1873-cü il tarixli, 393 №-li rəsmi məktubu.

³ Yene orada.

⁴ Yene orada, 7 iyul 1873-cü il tarixli rəsmi məktubu.

¹ Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu. Qafqaz Sensura Komitəsinin 22 avqust 1874-cü il tarixli, 541 №-li rəsmi məktubu.

Qafqaz Sensura Komitəsini müvafiq sərəncamları verməkdən ötrü xəbərdar etməyi özünə şərəf bilir”¹.

“Qəzetin çıxmasına bir həftədən çox qalmış Həsən bəy güclü həyəcan keçirirdi, mətbəədə texniki nasazlıqlar aşkar olunmuşdu. Hər bir sərlövhəyə xüsusi klişə hazırlamaq lazım gəlir və çoxlu başqa maneə yaranırdı. Həsən bəy narahat idi ki, texniki maneələr üzündən qəzet çox uğursuz çıxar; elə ki, bapbalaca, tərtəmiz qəzet çapdan çıxdı, Həsən bəyin gözlərindən sevinc yaşları süzüldü. O, evə gələndə çox həyəcanlı, şən əhval-ruhiyyəli idi, əlində qəzet vardı. Bu gün onun həyatında ən xoşbəxt gün idi.

Qəzet Rusiyada yaşayan bütün müsəlmanları hərəkətə gətirdi. O, bütün müsəlman dünyasından bir elektrik cərəyanı kimi keçdi. Yatmış müsəlman dünyasını ayağa qaldırmaqdan ötrü nə məktəb, nə də teatr qəzet kimi güclü vasitə ola bilməmişdi”².

1875-ci il iyulun 22-də “Əkinçi” qəzetinin birinci nömrəsi çıxdı. Qəzetin çıxması nəinki Azərbaycanın və Qafqazıyanın, həmçinin bütün Rusiyanın ictimai həyatında böyük hadisə idi. Zərdabının – qəzetin banisi və redaktorunun adına mütərəqqi ziyalılardan çoxlu təbrik teleqramı və məktubu gəlirdi.

“Əkinçi” qəzetinin ilk nömrələri çıxandan sonra qabaqcıl ziyalılar Zərdabini alqışlayaraq öz arzularını bildirir və “Əkinçi” haqqında mülahizələrini söyləyirdilər. Həsən bəy Zərdabinin şagirdi Azərbaycan yazıçı-dramaturqu Nəcəf bəy Vəzirov Zərdabiyyə məktubunda yazırdı:

“Əkinçi” – Sizin fəaliyyətinizin çıxış nöqtəsidir, əlbəttə, o, bizim hamımızı maraqlandırır... “Əkinçi”də felyetonlara da yer vermək işə mane olmazdı...”³.

Abdullah ağa Bakıxanov isə Zərdabinin başladığı işə böyük əhəmiyyət verərək, demək olar ki, Həsən bəyə ünvanlanan bütün məktublarında “Əkinçi”yə bu necib işdə hər cür müvəffəqiyyət arzulayırdı.

A.A.Bakıxanov öz məktublarında Zərdabiyyə məsləhət görürdü ki, o, abunəçiləri çar məmurlarının vasitəçiliyi ilə deyil, əksinə, əhaliyə

¹ Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu. Qafqaz Sensura Komitəsinin 5 oktyabr 1874-cü il tarixli, 5410 №-li rəsmi məktubu. Tiflis şəhəri.

² Hənifə xanım Məlikova. “Həsən bəy Zərdabinin tərcümeyi-halı” (üç dəftərdə əlyazma).

³ Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, Həsən bəy Məlikovun (Zərdabi) arxiv.

Azərbaycan dilində qəzet nəşrinin zəruriliyini təbliğ və təlqin etmək yolu ilə axtarsın. O belə zənn edirdi ki, bu yolla xüsusi çətinlik çəkmədən daha çox sayda abunəçi cəlb etmək olar.

Abdullah ağa Bakıxanov 19 iyul 1875-ci il tarixdə Quba şəhərindən Zərdabiyyə ünvanladığı məktubda onu ilk Azərbaycan qəzetinin banisi kimi salamlayaraq yazırdı:

“Sevgili və aziz Həsən bəy!

Sizin məktubunuzu mən Tiflisdə aldım, qəzetin nəşri haqqında elanları isə Qubada aldım, belə ki, mən Tiflisdə cavab yazmaq imkanından məhrum idim. Qubaya gələndə öyrəndim ki, Əhməd ağa artıq paylayıb qurtarıb, onda bir neçə nüsxə qalıb. Buradaca öyrəndim ki, Siz [elanları] paylamaq üçün hakimiyyət dairələrinə müraciət etmiş, onların vasitəçiliyi ilə abunəçilər toplamışsınız. Bu haqda mən belə deyərdim ki, hakimiyyətdə olanları narahat etməmək, əksinə, qəzetin zəruriliyini təlqin etmək yolu ilə abunəçilər axtarmaq daha yaxşı olardı... Xalq faydasını başa düşüb özü ona israr olunmadan, Sizin qəzeti qəbul edər və o, tədricən möhkəm əsaslar üzrə yayılardı. Bu mənim məsləhətimdir, onu sizə zorla qəbul etdirmək istəmirəm: mən yalnız hər halda sizin bu işinizə kömək etməyə çalışacağam. Allah eləsin ki, müsəlman əhali arasında savadlıların sayı arınsın, onda sizin qəzetinizin də sadıq abunəçiləri olacaq ...o, əhaliyə fayda verəcək.

Sizə başladığımız işdə qəlbən ən yaxşı şeyləri arzulayıram; ilk vaxtlar ola bilsin, bəzi uğursuzluqlar olacaqsə da yaxşı olar ki, ruhdan düşməyib, əksinə, bu faydalı işi, həmişə etdiyiniz kimi, əzmlə davam etdirəsiniz.

Sizin müti bəndəniz Abdullah ağa Bakıxanov.

İki nüsxə göndərərsiniz – birini mənim adıma, o birini Əhməd ağanın adına”¹.

Mürtəce dairələr “Əkinçi” qəzetinin və onun yaradıcısı Həsən bəy Zərdabinin əleyhinə kəskin çıxışlar edir, onu “papaqlı urus” adlandırırdılar. Dövlət orqanlarına Zərdabinin adına saysız-hesabsız xəbərçiliklər edilirdi. Ruhaniyyət məscidlərdə onun haqqında hər

¹ Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, inv. № 5548.

cür əfsanələr danışır, onu ruspərəst, xristianlıq təbliğatçısı adlandırdılar. Bununla yanaşı, çar məmurları da Zərdabının üstünə düşmüşdülər. Məşhur Əli bəy Əlixanov özünə göndərilmiş “Əkinçi” qəzetini Zərdabiyə qaytarmış və ona belə yazmışdı: “Təəccüb edirəm, redaktor bunu necə bilməmiş olar ki, öz çarına sədaqətlə qulluq edən nökr hökumətin nəşr etmədiyi qəzeti oxumaz”.

“Əkinçi” qəzetinin və onun oxucularının düşdüyü vəziyyətlə əlaqədar Hənifə xanım Məlikova yazırdı: “Qəzeti çarın qorxusundan oxumayanların sayı onu Allahdan qorxduqları üçün oxumayanların sayından çox idi”¹.

Elə ki, “Əkinçi” qəzetinə hər tərəfdən hücumlar başlandı və senzura gücləndi, qəzet oxucuları maraqlandıran siyasi mövzular verə bilmədi. “Əkinçi”nin 1877-ci ildə buraxılmış 9-cu nömrəsində Zərdabi yazırdı: “...Habelə yəqinimizdir ki, indi bizim qəzeti oxuyanlar bizdən ancaq təzə xəbərlər istəyir, amma... bizim qəzetin adı məlum edir ki, onun ümdə mətləbi gərək əkin, ziraət və elm xəbərləri olsun. Ona binaən əgərçi bu halda işlər dəyişildiyinə təzə xəbər artıb və qəzet oxuyanlar ona artıcaq müştəqırlar, lakin biz nə ki irəlilikdən ziyadə xəbərlər yazma bilmirik, hətta bəzi səbəblərə görə ol qədr də yazmağa vahimə edirik. Belədə müştərilərimizdən iltimas olunur bizdən rəncidə-xatir olmasınlar ki, onların könlü istədiyicən təzə xəbər yazmaq olmur”².

* * *

*“...xalq qəzet oxumağa adət edib
və özü onu alıb oxuyacaqdır”.*

Zərdabi

Azərbaycan xalqının çarizmin müstəmləkəçi siyasəti və yerli mülkədarların zülmü altında əzildiyi, ruhanilərin elmin və mədəniyyətin zərərli olduğunu təbliğ etdiyi, xurafatı və fanatizmi yaydığı bir zamanda mütərəqqi demokratik qəzet yaratmaq çox çətin bir iş

¹ Hənifə xanım Məlikova. “Hosən bəy Zərdabının tərcümeyi-halı” (üç dəftərdə əlyazma).

² “Əkinçi” qəzeti, 28 aprel 1877-ci il, № 9.

idi. Lakin bütün çətinliklərə və təqiblərə baxmayaraq, Zərdabi – demokratik ideyalar və maarifin yayılması uğrunda bu yorulmaz mübariz – bütün maneələri dəf edərək “Əkinçi” qəzetinin nəşrinə başladı. Səciyyəvi cəhət odur ki, Zərdabi təkcə nəşir və redaktor deyildi, o həm də demək olar ki, qəzetin ilk nömrələrində dərc olunmuş bütün məqalələrin müəllifi idi. Korrektor işini də o özü görür və “Əkinçi”ni öz vəsaiti hesabına nəşr edirdi.

Qəzetin adı – “Əkinçi” təsadüfi ad deyildi. Zərdabi bununla ona işarə edirdi ki, qəzet əsasən kənd təsərrüfatı məsələləri ilə məşğul olacaq, kəndlilərə xidmət edəcək; qəzetin adı həm də onun demokratik istiqamətli olduğundan xəbər verirdi.

“Əkinçi” qəzetinin 22 iyul 1875-ci il tarixli birinci nömrəsində Zərdabi özünü qəzet nəşr etməyə sövq etmiş bəzi səbəbləri göstərmişdir; ümumiyyətlə isə səbəblər onun yazdığına görə çox idi və onların hamısını sadalamağa ehtiyac yoxdur.

Zərdabının bu səbəbləri nə üçün sadalamaq istəməməsi aydındır. O bu halda deməli idi ki, “Əkinçi” qəzetinin məqsədi hər şeydən əvvəl Azərbaycan xalqını öz hüquqları uğrunda mübarizəyə sövq etməkdir, bu barədə isə o zaman özlüyündə aydındır ki, nə danışmaq, nə də yazmaq olardı. Buna görə də Zərdabi uzaqgörənlik edib, özünü qəzet nəşr etməyə sövq edən bütün səbəbləri göstərmir, onlardan yalnız bir neçəsini xatırladırdı.

“Əkinçi” qəzetinin birinci nömrəsində Zərdabi onun rolunu xalq arasında elmi və mədəniyyəti təbliğ etmək işində ümumi şəkildə bir tribuna kimi səciyyələndirirdi. Birinci bölmə, onun göstərdiyi kimi, redaktorun məqalələrindən ibarət olmalı idi, ikinci bölmədə əkinçiliklə, heyvandarlıq və maldarlıqla bağlı məqalələr, həmçinin ümumiyyətlə aqronomiya və kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məsələlərindən bəhs edən məqalələr yerləşdiriləcəkdi. Üçüncü bölmədə məqalələr elmin və mədəniyyətin bəşəriyyətin inkişafındakı əhəmiyyətinə həsr olunacaqdı. Dördüncü bölmədə ictimai həyat məsələləri, həmçinin beynəlxalq məsələlər – rus dövlətinin və digər ölkələrin siyasət məsələləri işıqlandırılacaqdı. Beşinci bölmə kənd məhkəmələrinin və dairə məhkəmələrinin qərarlarına aid məsələlərə həsr olunacaqdı. Nəhayət, altıncı bölmə epidemioloji xəstəliklərlə mübarizə və xəbərlər olmalı idi.

“Bu məzmununda qəzeti bizim müsəlmanlar üçün vacib bilib, onun zəhmətini və zərərini qəbul edib başlayırıq və müsəlmanların anlayın və pişrov kəslərindən iltimas edirik ki, xalqa bu qəzeti oxumağa mane olmasınlar. Bəlkə səy etsinlər ki, onu oxuyan çox olsun. Bu təvəqqeni anlayan kəslərdən etdiyimizə səbəb odur ki, bizə məlumdur, bizim müsəlmanlar həmişə öz anlayan kəslərini əziz tutub onların sözlərinə əməl ediblər. Əlbəttə, anlayan və pişrov kəslərə lazımdır ki, xalqın bu etibarına xəyanət etməyib onun gözləri açılmağa səy və kuşış etsinlər”.

Zərdabi çar Rusiyasında Azərbaycan dilində çıxan yeganə qəzetin məqsəd və vəzifələrini işıqlandıraraq yazırdı: “Əkinçi” – müəllim deməkdir. O yalnız xalqın xeyrini düşünür”. O deyir: “Xalq arasına bacarıq, bilik və elm toxumu səpin ki, öz xalqımızı ucaldasınız”. “Əkinçi” bir vaizdir ki, bizi əbdandarıq elmlərinə vəz və təhrik edir. “Əkinçi” bir nəfsi-ləvvamə ki, bizi yamanlıqdan məlamət edir ki, yaxşılıq tərəfinə gedək. Ona binaən ki, insan ta öz-özün məlamət etməyə, yamanlıqdan müctərib və yaxşılığa mürtəkib ola bilməz. “Əkinçi” bir aynadır ki, bizə zillət və miskənət eyiblərini nüməyan edir və izzət və tərəqqi hüsnlərin ciltvəyə verir ki, bəlkə “ta rişə də ab əst, ümidi-səməri həst” (“Nə qədər ki, kök sudadır, səmərə [meyvə] ümidi var”) ki, əməlimizin hüsnü qüthün dərk edib onun çarəsin fikir edək”¹.

Zərdabi oxucuları “Əkinçi”nin Azərbaycan xalqının qəflət yuxusundan oyadılması, onun xoşbəxt gələcəyi uğrunda mübarizədə nəcib və yüksək məqsəd və vəzifələri ilə tanış edərək göstərirdi:

“Bizdən ki keçib, bizdən sonra gələnlər şematətdən qurtarsın. “Əkinçi” bir təbibdir ki, istəyir pəndiyyat və nəsayihin acı dəvaları ilə nadanlıq ixlatın bizdən dəf etsin və elmin şəhd və məcunilə bizim məzacımızı qüvvətləndirsin, bəlkə məzac qüvvət tapıb, mərazi dəf etsin. “Əkinçi” bir əczaxanadır ki, bizim hal və malmıza əza tutub ki, biz bəlkə bir çarə edək ki, bizdən sonra gələnlər nadanlıq mərginə düşər olmayalar”.

Zərdabi “Əkinçi” qəzetinin səhifələrində daha sonra hərəkət və inkişafdan, həmçinin qabaqcıl insanların cəmiyyətdəki rolundan söz açaraq yazırdı:

“Dünya bir şeydir ki, həmişə dövrən edir və insan bu tövr dünyanın girdişinə görə görə, habelə öz rəftarını da dəyişdirsin. Nəcə ki, məsəldir deyərək: zəmanə sənə saz olmasa, sən zəmanəyə saz olğınən. Pəs olmaz ki, dünyada həmişə bir qayda ilə rəftar olsun.

Bizim zəmanə dəyişilməyi, əlbəttə, hər bir anlayan kəsə məlumdur və bu tövr zəmanənin dəyişilməsi bizim ilə deyil. Həmçinin biz qadir deyilik ki, zəmanəni dəyişilməkdən saxlayaq. O kəslər ki, həmişə bizə etibar edib bizim sözlərimizə əməl edirlər, zəmanə dəyişildiyinə görə günü-gündən tərəqqi edib irəli gedirlər. Onların belə irəli getməyinə mane olmaq, yəni onları keçən zəmanənin qaydası ilə saxlamaq məsləhət deyil. Ona görə ki, o yolu onlar bizsiz də gedəcəklər. Pəs bizim anlayan və pişrov kəslərə eyni məsləhətdir, bu yolu onlar ilə bir yerdə getsinlər. Ta ki, onların tez tərəqqi etməyinə səbəb olsunlar və buna görə gələcəkdə həmçinin onlara pişrov olsunlar”¹.

Zərdabi dəfələrlə göstərmişdir ki, “Əkinçi” qəzetinin məqsədi xalqın gözünü açmaqdır. Qəzet xalqa yaxşını pisdən ayırmaqda kömək etməlidir. “Salısən, qəzet dərviş kimi nağıl deyə bilməz. Onun borcudur işlərin yaxşı və yamanlığını ayna kimi xalqa göstərsin, ta xalq öz nikü bəbindən xəbərdar olub, onun əlacının dalıncan olsun”².

Qəzetin ilk nömrəsinin çıxmasından ruhlanmış Zərdabi ruhdan düşmüşdü. Mürtəcə gürüha əhəmiyyət vermədən o, “Əkinçi” qəzetinin ikinci nömrəsinə hazırlayırdı. O artıq özünə qarşı olan hər çıxışa ürək acısı ilə cavab vermirdi, əksinə, o öz yoldaşlarına deyirdi ki, bu tamamilə qanunauyğundur. Zərdabi göstərirdi ki, “Əkinçi” qəzeti maarif və mədəniyyət mövqeyində duran insanlar üçün sevindirici hadisədir. Tamamilə aydındır ki, mürtəcə dairələr üçün “Əkinçi” onları amansızlıqla qamçılayan qamçı olacaq. Buna görə də ruhdan düşmək lazım deyil. Ona nail olmaq lazımdır ki, “Əkinçi” qəzeti xalqı elm, mədəniyyət və maarif sahəsinə istiqamətləndirən bir qüvvəyə çevrilsin.

“Əkinçi” qəzetinin nəinki Zaqafqaziyada, həmçinin Sibirdə, Volqaboyunda, Uralda, habelə xarici ölkələrdə abunəçiləri var idi.

“Əkinçi” qəzeti Zaqafqaziya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzində idi. Mürtəcə dairələrin Zərdabiyyə və onun qəzetinə qara yaxmağa

¹ “Əkinçi” qəzeti, 22 iyul 1875-ci il, № 1.

² Yene orada, 14 aprel 1876-cı il, № 7.

çalışdıqları bir zamanda əməkçi xalq və mütərəqqi ziyalılar “Əkinçi” qəzetinə hər cəhətdən dayaq olur və onu həvəsləndirirdilər. Mürtəcelərdən bəziləri bildirirdilər ki, guya “Əkinçi” qəzetində sadə, ədəbi olmayan dildə yazılmış məqalələr verilir, qəzet dini məsələlərə dair məqalələr dərc etmir və i.a. Bütün qaldırılan məsələlərə Zərdabi yazılı cavab verirdi. Əlverişli hallarda o, şifahi çıxışlar edərək “Əkinçi” qəzetinin məqsəd və vəzifələrindən danışdı. Qəzetin əleyhinə olan mürtəce çıxışlara və dəfələrlə öz ünvanına göndərilən hədələrə belə cavab verirdi: “Məni oxucuların laqeydliyi öldürə bilərdi. Bir halda ki, qəzet cəmiyyəti oyatmışdır, deməli, bu artıq bir qüvvədir”. Zərdabi “Əkinçi” qəzetinin Azərbaycan xalqının oyanışındakı rolundan öz yaxın dostlarına və qohumlarına sevinclə danışdı.

Zərdabi yeni yazmağa başlayan müxbirlərə qayğı ilə yanaşar, onları ruhlandırır və müxtəlif yollarla həvəsləndirirdi. Qəzetə Volqaboyundan, Orenburqdan və başqa yerlərdən məqalələr gəlirdi.

“Əkinçi” qəzetinin nəşri bütün müsəlman Şərqi üçün böyük əhəmiyyətə malik idi və təsadüfi deyil ki, bütün şərqşünaslıq ədəbiyyatında “Əkinçi” qəzeti haqqında, onun yaradıcısı, ilk böyük Azərbaycan publisisti Zərdabi haqqında müxtəlif məqalələr, qeydlər dərc olunurdu. Sonrakı illərdə şərqşünaslığa dair ədəbiyyat “Əkinçi”nin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirirdi.

Rusiya şərqşünasları cəmiyyətinin orqanı olan “Мир ислама” (“İslam dünyası”) öz səhifələrində “Qafqazda ilk müsəlman qəzeti” adlı xüsusi məqalə vermişdi. Bu məqalədə deyilirdi:

“Yetmişinci illərin başlanğıcında Bakı gimnaziyasının təbiyyat tarixi müəllimi, demək olar ki, universitet təhsili almış bəlkə də yeganə müsəlman olan Həsən bəyin başına müsəlmanları yeri gəlmişkən dövrü mətbuata alışdırmaq fikri gəldi. O zamanlarda xüsusən o yerlərin dillərində qəzet nəşrinə icazə almaq kifayət qədər çətin idi, lakin demək olar ki, dördillik xahişlərdən və vəsatətlərdən sonra Həsən bəy Məlikov diyardakı ali hakimiyyət tərəfindən Bakı şəhərində Azərbaycan türk ləhcəsində “Əkinçi” adlı iki həftədə bir dəfə çıxan qəzet nəşr etməyə icazə verildi...”¹.

Göstərilən məqalədə qeyd olunurdu ki, qəzetin redaktoru və banisi Zərdabi mütərəqqi demokrat xadim idi. Eyni zamanda o da gös-

tərilirdi ki, “Əkinçi” qəzetinin çıxması bəylər və ruhanilər tərəfindən düşmənçiliklə qarşılandı.

“Qafqazdakı müsəlman ziyalıları o zamanlar bəylərin, xanların və ağaların nümayəndələrindən ibarət idi. Onlar mühafizəkarlıq və digər mənşələrdən və siniflərdən olan şəxslərə münasibətdə kəskin tənqid ruhunda tərbiyə olunmuşdular. Həsən bəy Məlikovu bir demokratik əqidə adamı kimi, “xalq adamı” kimi tanıdıqlarından onlar onun ana dilində qəzet nəşr etdirmək cəhdində özləri üçün nə isə bir qorxulu şey olduğunu hiss edir, onların kəndlilərə münasibət sistemini və ümumiyyətlə həyatlarını və səylərin tənqidə məruz qoymaq arzusu görürdülər. Buna görə də ana dilində ilk qəzetin çıxması xəbəri Qafqaz müsəlmanlarının ali sinfi tərəfindən olduqca soyuq qarşılandı. Həm də onlardan çoxunun xoşuna bu da gəlmirdi ki, bəy adlanmış olsa belə, bunun üçün kifayət qədər torpaq sahəsi və kəndliləri olmayan bir adam Qafqazda onlardan daha çox tanınsın.

Digər nüfuzlu sinif – həmişə yeniliklərə düşmənçsinə münasibət bəsləyən və avropalıları qəzet kimi bir işdə təqlid etməyi İslamın ənənəvi dayaqlarının dağılması kimi qiymətləndirən ruhanilər də elə bu mövqedə dururdu.

Bu vəziyyətdə “Əkinçi” qəzetinin qarşısında olduqca çətin bir vəzifə dururdu: iki nüfuzlu və savadlı sinfin açıq-aydın düşmənçsinə münasibəti və xalqın öz arasında savadsızların olduqca böyük faiz təşkil etdiyi bir şəraitdə özünə kifayət qədər oxucu tapmaq”¹.

Bəylərin, mürtəce ziyalıların və ruhanilərin müqavimətinə baxmayaraq, “Əkinçi” qəzeti xalq kütlələri arasında tez bir zamanda məşhurlaşdı. Bu, “Əkinçi” qəzetinin düşmənlərinə rahatlıq vermir və onlar onun yayılmasına hər cür maneçilik törədirdilər. Ali hakimiyyət dairələrinin göstərişi ilə rəsmi təsisatlar, qəza idarələri və poçt qəzeti Azərbaycanın rayonlarına çatdırmaqdan imtina etdilər. Artıq 1876-cı il iyulun 11-dək abunəçilərin sayı 600 nəfərdən – illik abunə yazılanların sayı 283-ə və yarımillik abunə yazılanların sayı isə 75 nəfərə enmişdi. “Əkinçi” qəzetinin oxucuları təqib olunurdular.

Ana dilimiz olan Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda mübarizədə “Əkinçi” qəzetinin böyük əhəmiyyəti olmuş və o, türk və fars dillərinin ana dilimizə təsirinə qarşı çıxmışdır. Mürtəce ziyalılar və ruhanilər belə deyirdilər ki, Azərbaycan dilində elmi fikirlər ifadə etmək,

¹ “Мир ислама”, т. II, вып. XII, СПб. С.-Петербург, 1914 г., стр. 882.

¹ “Мир ислама”, т. II, вып. XII, СПб. С.-Петербург, 1914 г., стр. 884-885.

kitab nəşr etmək və i.a. mümkün deyil və onlar Azərbaycan dilində ədəbiyyatın, xüsusən “Əkinçi” qəzetinin yayılmasına hər yolla mane olurdular. Zərdabının qarşılaşdığı çətinliklər 1901-ci ildə çıxan rus dilində “Периодическая печать на Кавказе” məcmuəsində də göstərilirdi:

“Məlikov qeyri-iradi olaraq “elm aləmi” adlanan mühitdən olan, fars dilini öz ana dilindən üstün tutan gizli, qismən də açıq bədxahlara qarşı mübarizə aparmalı olurdu.

Söz yox ki, bu təmtəraqlı Farsistan dilində qəzet zühura gələndək kitablar tərtib olunmuş, qəsidələr, həcv və şeirlər yazılmış, bir sözlə, demək olar ki, bütün müsəlman Zaqafqaziya yazıçıları və şairləri hər şeydə öz fars qələm qardaşlarını təqlid etmişlər.

Əhaliyə yad olan bu dil gündəlik həyatda zəruri bir dil kimi nəinki yalnız bütün məktəblərdə tədris olunurdu, o həmçinin bəzi hökumət məktəblərinin proqramlarına məcburi bir fənn kimi salınmışdı.

Qəzet nəşrləri bu vəziyyətə uyğun olaraq öz nəşrlərini “elm aləmi”nin müstəsna vəsaiti deyil, bütün diyarın oxucu kütləsinin ümumi malı etməkdən ötrü öz qəzetlərini Azərbaycan ləhcəsində nəşr etməyə başladılar, bu sonuncu isə öz yeniliyi, ən başlıcası, sadə adamlardan gələn yeniliyi nəticəsində “elm aləmi” tərəfindən hüsn-rəğbətə qarşılanmadı.

Zaqafqaziya diyarının müsəlmanları üçün mühüm olan bu işin pioniəri ali təhsilli, öz işini yaxşı bilən... Bakı quberniyası Göyçay qəzasının Zərdab kəndində doğulmuş Həsən bəy Məlikov adlı bir adamdır.

...Demək lazımdır ki, c-b Məlikovun qəzeti meydana gələndək, demək olar ki, bütün tatar kitabları, kiçik istisnalar olmaq şərtilə, əlyazma kitabları idi və onların yalnız əhəmiyyətsiz bir hissəsi, başlıca olaraq fars mənşəli olanları daş basması üsulu ilə çap olunmuşdu, buna görə də ümumiyyətlə çap haqqında, adi savadlı adamlar bir yana dursun, “elm aləmi”nin belə qaranlıq təsəvvürü vardı.

Beləliklə, ilk tatar qəzetinin çapı nəşir üçün belə əlverişsiz şəraitdə başlandı”¹.

Zərdabi “Əkinçi” qəzetini nəşr etməklə Azərbaycan dilini bu dilin inkişafı üçün böyük əhəmiyyəti olan yeni terminlərlə, məfhumlarla və ifadələrlə zənginləşdirdi². Zərdabi Azərbaycanda ilk

dəfə təbiətşünaslığa aid elmi terminologiya yaratdı. Onun “Torpaq, su və hava”¹ və “Bədəni salamat saxlamaq dəsturüleməlidir”² əsərləri yalnız təbiətşünaslıq sahəsindəki əsərlər kimi böyük marağa səbəb olmaqla məhdudlaşmayıb, bununla yanaşı, həm də Azərbaycan dilində elmi terminologiyanın yaradılması işinə qiymətli töhfədir.

Yerli mürtece dairələr çar müstəmləkəçilərinə arxalanaraq Zərdabini gözümçixdiyə salırdılar. Təqiblər və təzyiqlər ara vermədən gücləndirilirdi.

Bununla belə Zərdabi “Əkinçi” qəzetinin yayılması uğrunda mübarizəsini yorulmadan davam etdirirdi. Təqiblər və təzyiqlər onun qaynar enerjisinin və yorulmaz əməyinin qarşısını kəsə bilmirdi. Zərdabının dostlarından bir çoxu ondakı bu enerjiyə heyran qalmışdı.

O zaman Bakıya gəlmiş bir fransız qəzetinin müxbiri bütün Rusiyada çıxan yeganə Azərbaycan qəzeti ilə maraqlanmışdır. “Əkinçi” qəzetinin lap az sayda abunəçisi olduğunu və onun olduqca çətin şəraitdə nəşr olunduğunu biləndə müxbiri heyrət bürümüşdür. O, Zərdabiyə müraciətlə demişdir: “Siz ki əsil qəhrəmansınız! Bizdə Fransada belə kasıb qəzetdə işləmək istəyən bir nəfər belə tapılmaz. Mən sizdəki enerjiyə heyranam. Görünür siz öz xalqınızı çox sevirsiniz!”

1877-1878-ci illər müharibəsində hərbi əməliyyatların başlanması ilə “Əkinçi” qəzetinin əleyhinə çıxışlar daha da gücləndi. Sənzura qəzetin, demək olar ki, hər bir sətirinə irad tuturdu. “Əkinçi” xüsusi dövlət senzorumun, ondan sonra qubernatorun və daha bir neçə şəxsin əlindən keçirdi. “Əkinçi” qəzetinə müharibə haqqında hər hansı bir məlumat və xəbər vermək qəti olaraq qadağan edilirdi. Zərdabi, oxucu kütləsinin arzularının əksinə olaraq, çar senzurasının tələblərini yerinə yetirir, öz qəzetinin səhifələrində hərbi əməliyyatların gedişi haqqında məlumat vermir, Rusiyadakı yeganə Azərbaycan qəzetini qoruyub saxlamaq üçün bütün tədbirləri görürdü. “Əkinçi” qəzetinə hətta rəsmi dövlət qəzetlərindən hərbi əməliyyatlar haqqında hər hansı bir məlumat götürüb çap etməyə icazə verilmirdi. Bir dəfə qəzetin nömrələrindən birində belə zərərsiz bir məlumat getmişdi ki, Moskvada soyuqlar düşüb.

¹ “Периодическая печать на Кавказе”. Тифлис, 1901 г., стр.47-49.

² Stalin mükafatı laureatı, filologiya elmləri namizədi Ə.Orucovun “Əkinçi” qəzetinin dilinin tədqiqinə həsr olunmuş dissertasiya işi.

¹ Həsən bəy Məlikzadə (Zərdabi). “Torpaq, su və hava”. Bakı, 1912.

² Həsən bəy Məlikzadə (Zərdabi). “Bədəni salamat saxlamaq dəsturüleməlidir”. Bakı, 1914.

Senzura bununla əlaqədar Zərdabının əleyhinə ittiham irəli sürərək ona belə demişdi: “Siz müsəlmanlara göstərmək istəyirsiniz ki, Allah bizi cəzalandırır, ona görə də bizə belə soyuqlar göndərir”. Bütün bunlar “Əkinçi” qəzetini bağlamaq üçün bəhanə əldə etməkdən ötrü heç nəyini əsirgəməyən senzuranın əsassız iradlarından başqa bir şey deyildi.

Zərdabının demokratik ideyaları, onun mütərəqqi fəaliyyəti və xalqa yorulmaz mürciətləri çar mütləqiyyəti tərəfindən onun əleyhinə olan təqibləri daha da gücləndirdi, bu da “Əkinçi” qəzetinin normal çıxmasını hiss olunacaq dərəcədə çətinləşdirdi.

Zərdabının maarif sahəsindəki qaynar fəaliyyəti, onun Azərbaycanın əməkçi xalqının hüquqları uğrunda mübarizəsi məmurlarda ona qarşı güclü kin doğurmaya bilməzdi. Onlardan birinin Zərdabiyə bu sözlərlə mürciət etməsi təsadüfi deyildi: “Bizə qalsa, başınızdan ayağınızacan kerosin tökübsizi yandırardıq. Əgər siz olmasaydıq, biz dilsiz müsəlman sürüsü ilə baş-başa qalardıq”.

“Əkinçi” qəzetinə siyasi mövzularda məqalələr dərc etməyi qəti olaraq qadağan etmişdilər. Zərdabi yazır: “Xülasə, siyasi xəbərləri çap etmək mümkün olmadı və müştərilər məndən çox narazı oldular... Jandarma polkovnikinə hər gündə məndən və “Əkinçi”dən adsız donoslar göndərdilər. Jandarma tərəfindən mənim üstümə qarovulçular qoyulurdu. Onlardan birisi mənim rus qulluqçumun qardaşı adıyla gecələr mənzilimdə yatırdı. Birisi də küçə qapısında durub mən bir yana gedəndə məni aparıb-gətirirdi. O vaxt mən hər gecə 1-2 saatlıq kluba gedib bilyard oynayırdım və jandarma polkovniki də bəzi vaxtlarda mənimlə oynayırdı. Bununla belə polkovnik həftədə bir neçə dəfə məni sorğu-suala tutaraq deyirdi ki, doğrudurmu filan günü axşam filankəslərin yanına gedib, filan sözü demisən. Mən cavab verirdim ki, filan saatda səninlə bilyard oynayırdım. Deyirdi ki, mən özüm də bunu yaxşı bilirəm, amma neyləyim, qanun belədir, gərək xəbər alam”¹.

Hənifə xanım Məlikova, Zərdabının düşdüyü vəziyyəti təsvir edərək xatırlayır ki, bir dəfə onun iki qohumu – çərkezi paltar geyinmiş, bəllərinə xəncər və naqan bağlamış iki zabıt [Bakıdan] keçərkən yolüstü ona dəymişdilər. Onların Zərdabının mənzilində görün-

¹ Həsən bəy Zərdabi. “Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti”. “Həyat” qəzeti, 1905-ci il, № 115.

məsi aşpaz qadının “qohumları” adlanan adamlar arasında vahimə yaratmış və çaxnaşma salmışdı. Hənifə xanım yazır: “Həsən bəyin mətbəxini necə qorxu bürüdüyünü görmək gülməli idi: aşpaz qadın da, mürciyyə də, onların “xaç qohum-qardaşı” olan jandarmalar da az qala göz yaşları axıdaraq, yalvarıb deyirdilər ki, onları öldürməsinlər, günah onlarda deyil.

Mətbəxdəkiləri çətinliklə sakitləşdirmək oldu. Lakin bundan sonra nəzarət daha da gücləndirildi. Həsən bəyə və ailəsinə bu şəraitdə yaşamaq dözülməz oldu”¹.

Qəzetin bağlanacağından qorxan Zərdabi çox ehtiyatlı hərəkət edir, onun səhifələrində hərbi əməliyyatlara və müharibə ilə bağlı başqa məsələlərə dair ən kiçik məlumatları belə verməkdən çəkinirdi. Həsən bəy Zərdabi yazırdı: “...Amma bununla belə mən qəzeti vaxtlarında çıxarırdım. Elə ki Dağıstanda şuluqluq başlandı, “Əkinçi”nin günü dəxi artıq qara oldu. Bir gün Nəcəf bəy Vəzirovun məqaləsini ki, Moskvadan göndərmişdi, vermişdim düzməyə. Məqalədə bir dərviş bazarda dükanların qabağında qəsidələr oxuyub onları elm təhsil etməyə çağırırdı. Sensor qol çəkib izin vermişdi. Qəzet çap olub paylanandan sonra qubernatorun hökmünə görə o nömrəni bağlayıb məni istədilər... Qubernator buyurdu ki, ...dərvişin sözlərinin qeyri mənası var. Ona görə nömrəni bağlayıb sənə hökm edirəm ki, bir qeyri nömrə çap edəsən. Cavab verdim ki, qeyri nömrə çıxarda bilmərəm. Mən gedəndən sonra qubernator özü bir nömrə çıxarıb paylatdı. Çünki nömrə mənim adımdan çıxmışdı, mən təvəqqe elədim ki, dəxi mənim adımdan qəzet çıxarmasınlar”².

Zərdabının bütün söylərinə baxmayaraq, irticanın güclü təzyiqi altında Rusiyada ilk Azərbaycan qəzetinin nəşri 1977-ci ildə dayanırıldı.

1877-ci il sentyabrın 29-da “Əkinçi” qəzetinin birinci səhifəsində qəzetin redaktor-naşiri Zərdabının adından bu məzmununda bir məlumat verilmişdi: “Mənim naxoşluğumla əlaqədar olaraq qəzetin bu ilin sonuna olan nömrələri vaxtılı-vaxtında buraxıla bilməyəcək və ümumiyyətlə, məlum deyil ki, onlar nə zaman çıxacaq”. Bu nömrə “Əkinçi” qəzetinin son nömrəsi idi.

¹ Hənifə xanım Məlikova. “Həsən bəy Zərdabının tərcümeyi-halı” (üç dəftərdə əlyazma).

² Həsən bəy Zərdabi. “Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti”. “Həyat” qəzeti, 1905-ci il, № 115.

“Ey zikr olan əxşuslar, bunu fəhm edim ki, sizin dolanacağınız xalq ilədir və diriliyiniz onun diriliyinə mövqəfdir”.

Zərdabi

“Əkinçi” qəzetinin bağlanması ilə əlaqədar Zərdabının adına abunəçilərdən və o zamanın müterəqqi adamlarından Azərbaycan xalqı üçün bu qədər çox iş görmüş bu gözəl qəzetin nəşrinin dayandırılmasına təəssüf ifadə edən çoxlu sayda məktub gəlirdi.

Hökumət dairələri “Əkinçi” qəzetini bağlayan sonra Zərdabının Bakıda qalmasının təhlükəsiz olmayacağını düşünürdülər. 1873-cü ildə ona Kuban vilayətinin, yaxud Qərbi Gürcüstanın şəhərlərindən birinə inzibati sürgün təklif edildi. Zərdabi üzrlü səbəbə görə Yekaterinodar gimnaziyasına keçirilmək adı ilə Bakı gimnaziyasından işdən çıxarıldı.

Zərdabının keçmiş şagirdi, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı akademik M.A.Pavlov öz xatirələrində onu gözəl pedaqoq və darvinist-təbiətşünas kimi səciyyələndirərək yazır:

“Təbiyyat tarixi müəllimi aşağı sınıflarda hesabı tədris edən azərbaycanlı Həsən bəy idi, təbiyyat tarixi altıncı sınıfta keçilirdi. Həsən bəy elan etdi ki, onun fənni üzrə yaxşı dərslər olmadığı üçün o öz dərslərini imla kimi deyib dəftərə yazdıracaq. Beləliklə, o bizim sınıfa gəlib dərsləri yazdırır, sonra şagirdləri çağıraraq onlardan yazdıqlarını soruşurdu.

Bəs o nəyi yazdırırdı? Mən yalnız bir neçə il sonra başa düşdüm ki, o bizə Darvinin növlərin mənşəyi nəzəriyyəsini yazdırırmış...

Həsən bəy bizimlə altıncı sınıfta məşğul olurdu, yeddinci sınıfta keçdikdə öyrəndik ki, Həsən bəy məktəbi tərk edib getməyə məcbur olmuşdur. O bizim ən sevimli müəllimlərimizdən biri idi və biz onun işdən çıxdığını bilib evinə getdik ki, keçdiyi maraqlı dərslər üçün təşəkkür edək və onun dövlət qulluğundan çıxarılması münasibətilə öz təəssüfümüzü bildirək. O bizi arxalıqla və papaqla – milli Azərbaycan geyimində qəbul etdi”.

Zərdabi hökumətin təklifindən qətiyyətlə imtina etdi. Sonralar o bu barədə yazırdı:

“Bu tövr mən istəyirdim qəzeti vaxtilə bağlayıb dava qurtarandan sonra çıxardım. Amma müsəlmanların düşmənləri əl çəkmirdilər. Bir gün gimnaziyanın direktoru mənə məlum elədi ki, sərdarın hökmünə görə Yekaterinodar gimnaziyasına müəllim gedəm. Ona görə mən ərizə verib qulluqdan çıxdım. Çünki mən Bakıdan çıxıb müsəlman işlərindən kənar olmağı özüm üçün ölüm hesab edirdim. Dava qurtardı, amma mənim Bakıda qalmağım müşkül oldu. Padşahlıq qulluğuna məni götürmədilər və bəkililərdən heç kəs məni qulluğa götürmədi. 1-2 cəmiyyət qulluğuna girmək istədim, amma məni seçkidən qaraladılar. Belədən mən nə ki “Əkinçi”ni dəxi çıxarda bilmədim, hətta Bakıda da qala bilməyib öz kəndimizə köçüb getdim”¹.

Zərdab kəndində olanda Həsən bəy, hər şeydən əvvəl, məktəb açmağa cəhd etdi. O, kəndlilərin uşaqlarına savad öyrədir, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Orada, kənddə də Zərdabi Bakı şəhərinin həyatı ilə daima maraqlanırdı, çoxlu məktub alır, onlara cavab verir, Bakıdakı vəziyyət haqqında öz mülahizələrini söyləyirdi.

Zərdabi Bakı ilə yalnız yazılı əlaqə saxlamırdı: tez-tez onun yanına şəhərdən məsləhət və kömək almaq üçün gəlirdilər. Belə ki, 1895-ci ildə Zərdab kəndinə Bakıdan Həsən bəyə o gedəndən sonra şəhər idarəsində yaranmış vəziyyət, xüsusən rüşvətçorluğun artması, idarəyə ləyaqətsiz insanların işə götürülməsi və i.ə. haqqında məlumat vermək üçün xüsusi adam göndərilmişdi. Zərdabi bununla əlaqədar Bakıya gələrək, sakinlərdən bir çoxuna bu haqda ərizə yazmağı və məmurların qanunsuz hərəkətlərindən şikayət etməyi təklif etdi. Heç kim – birinci növbədə varlılar buna razılaşmadılar. Onlar qorxu içində deyirdilər: “Hakimiyyətin hərəkətlərindən necə şikayət etmək olar?!” Belə olduqda Zərdabi yaranmış vəziyyət haqqında Bakı şəhər sakini Pirəli Pırbudaq oğlu kimi bir saxta adla ərizə yazıb imzaladı və yuxarı instansiyaya göndərdi. Bu ərizə ilə əlaqədar Zərdabi müəyyən todbirlər görmüşdü.

Doğma Zərdab kəndinə qayıdan Həsən bəy məktəb açmaq üçün çalışıb-əlləşirdi. O, bu məqsədlə pul topladı və öz arzusuna nail olub kiçik bir məktəb açdı.

Ruhaniyyət, xüsusən şeyx Əlibaba, şeyx Hacı İslam kimi fanatizm və xurafat təbliğatçıları Zərdabini rahat buraxmırdılar. Bir tərəfdə

¹ Həsən bəy Zərdabi. “Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti”. “Həyat” qəzeti, 1905-ci il, № 115.

Zərdabi ilə onun azsaylı həmfikirliəri, digər tərəfdə bu tüfeyli şeyx-
lər olmaqla iki tərəf arasında qızgın mübarizə başlandı. O zaman şeyx
Əlibabanın böyük nüfuzu vardı. Hənifə xanım Məlikova yazır: “Şeyx
öz pərəstişkarlarını ələ salırdı – o təkçə onların əmlakına deyil, həm-
çinin namuslarına toxunur, arvadlarını, qızlarını əllərindən alırdı –
şeyxin həriflədiyi bu bədbəxtlər də bunu da Allaha xoş gələn bir iş
hesab edib, öz arvadlarını, qızlarını ona verirdilər. Həsən bəy çox
dəhşətli və həris bir şəxs olan Şeyx Əlibaba və onun üç qardaşına
qarşı mübarizəyə girişdi”¹.

Zərdabinin kəndli kütləsi arasındakı maarifçilik fəaliyyəti artıq
özünün ilk bəhrələrini verirdi. Zaman keçdikcə kənddə Zərdabinin
nüfuzu dayanmadan artırıldı.

Zərdabi kəndlilərə mal və can vergisi toplanması prinsiplərini,
vergilərin müəyyənləşdirilməsi qaydalarını izah edir, vergi verər-
kən qəbz almağın zəruriliyini başa salırdı. O, kəndliləri qarət edən
çar məmurlarını amansızlıqla rüsvay edirdi. Məmurların qanunsuz
hərəkətləri, rüşvətخورluq haqqında Zərdabi Bakı və Tiflis qəzetlə-
rinə məqalələr göndərirdi.

“Kaspi” qəzetinin bir neçə nömrəsində Zərdabinin “Kəndin
“xeyrxahları” adlı böyük məqaləsi dərc olunmuşdu. Zərdabi bu mə-
qələdə o zaman ikiqat zülm altında – bir tərəfdən çar müstəmləkəçi-
lərinin, digər tərəfdən beylərin, xanların və ağaların zülmü altında
olan Azərbaycan kəndlilərinin ağır vəziyyətini təsvir edərək bildirir:
“Vergilərin belə bölündüyü halda həmişə ayrılıqlar olacaq. Bizim
kəndlilər öz müftəxor qolçomaqlarından asılı olduqca, sözün əsil
mənasında, azad vətəndaşlara çevrilməyincə o ayrılıqlar da möv-
cud olacaq, buna işə... bizdə, Şərqi Zaqafqaziyada hələ çox qalır”².

Kəndlilərin ağır vəziyyətini göstərmək üçün Zərdabi göstərilən
məqələdə səciyyəvi bir fakt gətirmişdir. O, orada Kür çayının sahil-
lərindən bir kəndlinin onun yanına gəlib, onların cəmiyyətində vergi-
lərin qeyri-bərabər təyin edilməsindən şikayət ərizəsi yazmaq xa-
hişi ilə müraciət etdiyindən söhbət açmışdır. Zərdabinin məsələnin
nədən ibarət olduğu haqqında sualına kəndli belə cavab vermişdir: bir
zamanlar Kür çayının sahilləri başdan-başa tut ağaclarından ibarət

¹ Hənifə xanım Məlikova. “Həsən bəy Zərdabinin tərcümeyi-halı” (üç dəftərdə
alyazma).

² “Kaspi” qəzeti, 23 yanvar 1900-cü il, № 18.

Школы для дѣтей рабочихъ

Въ последнее время выдвинуть
впередъ вопросъ о народномъ образо-
ваніи въ широкомъ смыслѣ слова.
Но какія-бы заботы ни прилагались
о распространеніи такого образованія,
намъ далеко еще до всеобщаго обяза-
тельнаго обученія, потому, прежде
всего, что одно министерство не въ
состояніи содержать столько школъ
сколько ихъ нужно для всеобщаго
обученія; необходимо, чтобы пришли
на помощь отдѣльныя общества и
частныя лица, а надежды на обще-
ства, въ особенности, на частныя
лица, пока мало, ибо еще дол-
го ждать того времени, когда
они сами сознаютъ необходимость
такого обученія и откроютъ школы
добровольно.

Но есть извѣстный кругъ частныхъ
лицъ, пользующихся трудомъ народа,
въ качествѣ рабочихъ, интересы ко-
ихъ находятся въ прямой зависимо-
сти отъ обученія ихъ рабочихъ. Вотъ
на этихъ то лицахъ, именно на хо-
зяевахъ фабрикъ и заводовъ, лежитъ
нравственная обязанность открывать
для дѣтей своихъ рабочихъ необхо-
димое число школъ.

Həsən bəy Məlikov Zərdabinin “Kaspi” qəzetinin 1900-cü ildə
buraxılmış 47-ci nömrəsindəki məqaləsinin əvvəli.

meşə ilə örtülü idi. Varlılar bu meşələri çəpərləyib öz şəxsi mallarına çevirdilər və tut bağları etdilər. O zaman belə bağlar çox idi və bağ sahibləri onlara çox əhəmiyyət vermirdi, belə ki, hər kəs, hətta bağı olmayanlar da o ağaclardan odun kimi istifadə edə bilirdi. Əlli il bundan əvvəl belə qərar qəbul olundu ki, hər bir kəndli, yarpaqları ilə barama qurdu bəsləmək mümkün olan tut bağına görə öz vergisindən əlavə, varlılara da ildə iki manat ödəməlidir. İndi artıq o bağlar yoxdur, onları çoxdan doğrayıb qurtarıblar, kəndlilər isə əvvəlki kimi iki manat, yeni elə əlli il əvvəl ödədikləri qədər ödəməkdə davam edirlər.

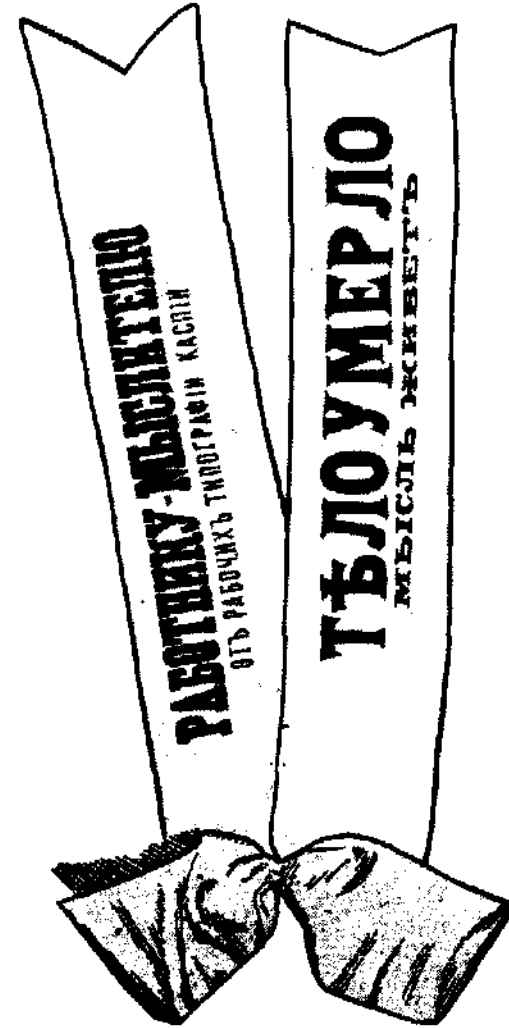
Həmin kəndli həmçinin ondan şikayətlənirdi ki, yerli müftəxor varlılar heç bir mal vergisini boyunlarına çəkmək istəmir, ev başına alınan və torpaq vergilərini yoxsullar arasında bölüşdürürlər. Müftəxorlar özləri isə "...nəinki heç nə ödəmirlər, əksinə, hətta bölüşdürmədəki zəhmətlərinə görə müəyyən miqdarda mükafat da alırlar"¹.

Zərdabi yazır ki, mən ona bölgünü yığıncaqda aparıb, müftəxorların boynuna onların vəziyyətlərinə görə mükəlləfiyyət qoyulmasını məsləhət gördüm.

Lakin bunu demək asandır, etmək isə çətindir və demək olar ki, mümkün deyil, belə ki, "...cəmi-cümlətani 15-20 müftəxor bir neçə yüz yoxsulu əldə saxlayır və onların başına istədikləri oyunu açırlar"².

Həsən bəy Zərdab kəndində olanda da, Bakıya gələndə də çar məmurlarının Bakı Şəhər İdarəsi üzvlərinin ikiüzlülüynü və rüşvətخورluğunu asanlıqla ifşa edirdi.

"Kaspi" qəzeti yazır: "Cari il üçün smetanın müzakirəsi zamanı, Dumanın iclaslarından birində yolların döşənməsi məsələsinə baxılarkən qlasni Həsən bəy Məlikov çınqıl daşınmasında əyinti olduğunu dedi. Bu zaman onu misal gətirdi ki, hərəcda bir kub sajin çınqılın daşınması üçün 23 manat tələb edirdilər, halbuki idarənin agentləri bir kub çınqılı daşımaqdan ötrü cəmisi 18 manat alan xüsusi şəxslər tapırlar. Şəhər başçısını müdafiə edən iclas sədri c-b Belyavski qlasninin bu bəyanatından təəccüblənərək ondan soruşdu: "Bəs, siz nə fikirləşirsiniz, bu niyə belə olur?" Qlasni Məlikov cavab verdi

"Kaspi" qəzetinin Bakı şəhərindəki mətbəəsinin işçiləri tərəfindən Həsən bəy Zərdabının tabutu üzərinə qoyulmuş əklilin lenti.

¹ "Kaspi" qəzeti, 23 yanvar 1900-cü il, № 18.

² Yene orada.

ki, ola bilsin idarənin agentləri öz tapdıqları şəxslərdən yarım kubu bir kub əvəzinə qəbul edirlər. C-b Belyavski bu sözləri eşidəndən sonra göz yaşları tökərək qılsnilardan xahiş etdi ki, idarəni müdafiə etsinlər. Hay-kiy, etiraz səsləri ucaldı: “Belə sözlər danışmaq olmaz, özü də hamının qabağında”. Beləliklə, iclas yarımçıq qaldı...”¹.

* * *

“Bir iş görəndə ona qiymət, həmçinin mükafat, şöhrət istəmə. Xalq üçün işlə, o da sənin ardınca getsin və səni qiymətləndirsin, – bundan ötrü isə əvvəlcə onun etibarını qazan”.

Zərdabi

Zərdabda olduğu zaman Həsən bəy kəndlilərin vəziyyəti və ehtiyaclarından çox yazırdı. Onun məqalələrindən bir sırası o zaman Peterburqda çıxan “Zemledelçeskaya qazeta”da işıq üzü gördü. Zərdabi hətta “Zemledelçeskaya qazeta”nın redaksiyasından Peterburqa gəlib Qafqaz şöbəsində müdir işləmək təklifi aldı. Zərdabi öz cavab məktubunda “Zemledelçeskaya qazeta”nın redaksiyasına təklifə görə təşəkkür edərək yazırdı: “Mənim məqalələrim ona görə yaxşıdır ki, onları azad insan yazır. Dövlət işinə girsəm, dilimi itirərəm”.

Ruhanilər, mülkədar və bəylər Zərdabinin şəxsinde özlərinin güclü və ağıllı rəqibini, maarif fədaisini, fanatizmin və xurafatın qatı düşməni gördüklərindən ona rahatlıq vermirdilər. Yenidən Zərdabidən xəbərçiliklər edilir, bu dəfə bunlar adi xəbərçiliklər olmurdu. Zərdabini Türkiyənin xeyrinə casusluqda ittiham etmək üçün hər-tərəfli plan işlənib hazırlanırdı. Şeyx Əlibabanın tərəfdarlarından biri Zərdabiyə belə demişdir: “Bu dəfə biz səni elə məhv edəcəyik ki, bir də səsin eşidilməyəcək”. Zərdabinin bunun necə baş verəcəyi haqqında sualına həmin şəxs cavab vermişdir: “Tezliklə görəcəksən. Sən çoxdan türk sultanının casusu olmusan, elə indi də onun casususan. Sən üsyan qaldırıb Qafqazı Rusiyadan ayırmaq istəyirsən”. Bu həyasızcasına edilən şantaj Zərdabini ildırım kimi vurdu. O bu mürtəcə guruhdan hər şey gözləyə bilərdi. Ancaq türk sultanının

casusu olduğu haqqında ittiham gözləməirdi. Bu, iyrenc bir iftira idi. Zərdabi bu münasibətlə öz düşmənlərinə müraciətlə belə demişdir: “Bizim bütün ailəmiz, babam, atam, Rusiya ilə yaxınlaşmanın tərəfdarı olmuşlar. Siz hamınız mənim Türkiyənin əleyhinə, Azərbaycan dilinin türk sözləri ilə zibillənməsinin əleyhinə olan çıxışlarımdan və məqalələrimdən xəbərdarsınız. Axı siz bütün bunları bilib-bilə belə bir əfsanəni necə uydura bildiniz? Sizin bu şantajımıza heç kim inanmaz”. Zərdabinin düşmənləri cavab verdilər ki, onlar bunların hamısını bilirlər, həmçinin onu da bilirlər ki, o rus mədəniyyətinin tərəfdarıdır, axı onu nahaq yerə “papaqlı urus” adlandırmırdılar. Ancaq biz bilirik ki, başqa üsullarla səni məhv etmək bizə müyəssər olmaz. Biz bilirik ki, səni sadəcə öldürsək, sənin tərəfdarlarının sayı daha da artacaq, ancaq səni siyasi cəhətdən məhv etmək isə bizə hava və su kimi lazımdır. Əgər bütün bunlardan bir şey çıxmasa da, ey Həsən bəy, dövlət orqanları səndən daha çox şübhələnəcək ki, elə bizim də istədiyimiz budur.

Bu xəberin doğru olub-olmadığını araşdırmaq üçün tezliklə Zərdaba qubernator özü gəldi. Bu iş üzrə istintaq onun birbaşa rəhbərliyi altında bir necə gün davam etdi. Hamı, hətta Zərdabinin bezi bəd-xahları belə onun Türkiyəyə nifrət etdiyini, azərbaycanlıların rus mədəniyyətinə və elminə qoşulmasının tərəfdarı olduğunu deyirdilər.

Axtarış zamanı Zərdabinin əlyazmaları arasında “Tərcüman” qəzetinin redaktoruna ünvanlanmış bir məktub aşkar olundu. Orada Həsən bəy türk sözlərini və ifadələrini işlətməməyi məsləhət görürdü.

Qubernator tələb edirdi ki, xəbərçilər Həsən bəyə qarşı irəli sürdükleri ittihamlarını müvafiq sənədlər və şahidlərin ifadələri ilə əsaslandırсынlar. Xəbərçilərdə sənədlər yox idi, qabaqcadan hazırlanmış şahidlər isə istintaqda elə qeyri-məntiqi və dolaşq ifadələr verirdilər ki, qubernator onların yalan olduğu qənaətinə gəldi. Qubernator xəbərçilərdən onların nəyi əldə əsas tutduqlarını izah etməyi tələb etdikdə onlar işin ciddi şəkli aldığı və böhtançılıqla və yalan ifadə verməklə günahlandırılacaqlarını hiss edib, boyunlarına aldılar ki, Zərdabi haqqında bütün bunları onu həmişəlik məhv etməkdən ötrü uydurmuşlar. Zərdabini günahlandırmağın müyəssər olmadığını gören qubernator çox pis vəziyyətdə qalıb, Həsən bəyə belə deməyə məcbur oldu: “Bir halda ki, bu qədər iztirablara – yaramaz mühitə və ləyaqətsiz adamlara dözsünüz, görünür, Siz bu ...xalqı olduqca çox sevirsiniz ki, nə olur olsun buralardan çıxıb getmirsiniz”.

¹ “Kaspi” qəzeti, 23 yanvar 1900-cü il, № 18.

Baxmayaraq ki, bu dəfə Zərdabiyə qarşı bu qədər ciddi bir ittiham irəli sürüləndən sonra iş yaxşıqla bitdi, çar satrapları yenə də Zərdabinin fəaliyyəti üzərində nəzarəti daha da gücləndirdilər.

1896-cı ildə Zərdabi kəndi tərk edib, ailəsi ilə birlikdə Bakıya köçməli oldu. Burada Zərdabi ictimai təşkilatların işində fəal iştirak edir. O, bir çox çətinlikləri adlayaraq, Bakıda oxu zalları, kitabxanalar, nümunəvi məktəb təşkil edir.

Zərdabi azərbaycanlı müəllimlərin I qurultayının çağırılmasının təşəbbüskarı olmuşdur. O, "Kaspi" qəzetinin redaksiyasında işləyə-işləyə Azərbaycan dilində yeni qəzet yaratmaq üçün bir sıra qəti tədbirlər görmüş, lakin bu ideyanı həyata keçirmək ona nəsib olmamışdır.

Bu dövrdə Zərdabi əkinçilik, təbiətşünaslıq və sosial-iqtisadi məsələlərdən bəhs edən çoxlu elmi və elmi-kütləvi məqalələr yazmışdır.

Zərdabi bir ictimai xadim və şəhər dumasının qlasnısı kimi, şəhər idarəsinin işində fəal iştirak edirdi. Keçmiş şəhər başçısı Rayevski bir dəfə açıqca bildirmişdir: "Dumanın iclaslarında Həsən bəyin nitqləri və mülahizələri olmasaydı, mən Bakının özünüidarə işlərindən baş çıxarmazdım".

Dumanın məktəblər üzrə komissiyasının üzvü olarkən Zərdabi məktəblər şəbəkəsinin genişləndirilməsi və tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, yoxsul valideynlərin uşaqlarının təhsil alması üçün şərait yaratmaq sahələrində fədakarlıqla çalışmışdır. Tiflisdə Politeknikumun təşkilinə böyük məbləğdə pul ayırmaqdan söhbət getdiyi bir vaxtda şəhər idarəsi fəhlələrin uşaqları üçün olan məktəblərə vəsait ayırmaqdan imtina edəndə Zərdabi demişdir: "Qoy şəhər əhalinin ən yoxsul hissəsi üçün daha çox ibtidai, peşə, kənd təsərrüfatı məktəbi açsın, Tiflis şəhərinin tələb etdiyi yüz minləri isə qoy Qukasov, Mantaşev, Xatisov və b. versinlər. Axı Politeknikumda çəkiçvuran İvanın, yaxud dartayçı Abdullanın uşaqları deyil, onların uşaqları oxuyacaqlar"¹.

Zərdabi öz məqalələrində olduğu kimi, Bakı Şəhər Dumasının qlasnısı kimi öz çıxışlarında da fəhlələrin uşaqları üçün məktəblər açılması uğrunda mübarizə aparırdı. Zərdabi özünün Bakı Şəhər

¹ Hənifə xanım Məlikova. "Həsən bəy Zərdabinin tərcümeyi-halı" (üç dəftərdə əlyazma).

İdarəsinin və məktəblər üzrə Komissiyasının iclaslarındakı çıxışlarında Bakı şəhərinin fəhlə rayonlarında yeni məktəblərin açılması zərurətini dəfələrlə qeyd edirdi. Bakı Şəhər İdarəsinin iclaslarından birinin protokolunda deyilirdi: "C-b Məlikov belə hesab edir ki, Qara şəhərdə bir yeni məktəb açmaq lazımdır..."¹

"Kaspi" qəzetində dərc olunmuş "Fəhlə uşaqları üçün məktəb" adlı xüsusi məqaləsində Zərdabi fəhlələri cəmiyyət üçün nemətlər yaradan insanlar kimi səciyyələndirir.

O həmin məqalədə deyir: "Lakin məlum xüsusi adamlar dairəsi var ki, xalqın əməyindən fəhlə kimi istifadə edirlər və onların maraqları öz fəhlələrini oxutmaqdan bilavasitə asılıdır. Öz fəhlələrinin uşaqları üçün zəruri sayda məktəb açmaq məsuliyyəti məhz həmin şəxslərin – fabriklər və zavod sahiblərinin üzərinə düşür"².

Yuxarıda göstərilən məqalədə Zərdabi şəhərlərdə sənayenin inkişafını və fəhlələrin vəziyyətini tədqiq edərək yazır:

"Son 30 ildə bizim şəhərlərin sakinlərinin sayı ikiqat artmışdır, baxmayaraq ki, bizim şəhərlər öz antigigiyenik vəziyyətinə görə, [sakinlər] üçün qəbir rolunu oynayır. Mərkəzləri şəhərlər olan sənayeyə gəlincə, onun inkişafı qeyri-adidir. Belə ki, 1900-cü ilin dəqiq-ləşdirilmiş siyahısında aşağıdakı məlumatlar verilmişdir: 1877-ci ildə emal sənayesi məhsullarının dəyəri 541 mln. manatdan çox deyildi, 1887-ci ildə bu rəqəm 802 mln. manata qədər artdı, 1897-ci ildə 1816 mln. manata çatdı, yeni 20 il ərzində o, üç dəfədən çox artdı.

Şübhə yoxdur ki, bu milyonlar, təhsil almaları da, əslində, fabriklər və zavod sahiblərinin mənəvi borcu olan fəhlələrin köməyi ilə qazanılır. Lakin bizdə, təəssüf ki, hələlik bu vəzifə qanuni şəkildə alınmamışdır"³.

Zərdabi iri sənaye fəhlələrinin uşaqları üçün ümumi icbari təhsil tətbiq edilməsini zəruri hesab edirdi. Zərdabi göstərir ki, fəhlələrin uşaqları üçün məktəblər açılması məsələsi müzakirə mövzusu olmuşdur. Zərdabi yazır: "Bu və ya digər halda məsələ yaxşı sonluğa yaxınlaşır və yalnız ona sevinmək qalır ki, tezliklə bizim fabriklər və zavod fəhlələrinin uşaqları, heç olmasa, bizim milyonların onla-

¹ Azerb. SSR MDTA, f. 389, siy. 1, iş 80, vər. 89. Jurnalından arxiv çıxarışı.

² "Kaspi" qəzeti, 1 mart 1900-cü il, № 47.

³ Yəne orada.

rın atalarının əlləri ilə xalvar-xalvar qazandıqları milyonların kiçik bir hissəsi hesabına təhsil alacaqlar”¹.

Lakin Zərdabının bu məsələsinin “yaxşı həlli”nə olan ümidləri əbəs idi.

Bakı Şəhər İdarəsinin məktəblər üzrə komissiyasının 12 fevral 1904-cü il tarixli iclasında Zərdabi Şəhər İdarəsinin təhsil məsələləri üzrə götürdüyü səhv xətti-hərəkəti kəskin tənqiddə məruz qoydu:

“Smetanın bu bəndinə münasibətdə komissiyanın üzvü Həsən bəy Məlikov öz xüsusi fikrində qalaraq belə hesab edir ki, şəhər [idarəsi] təhsilin qayğısına qalmalıdır...”²

Bakı Şəhər Dumasının qılsını kimi Zərdabi şəhərin abadlığına və səhiyyəyə böyük qayğı göstərirdi.

Zərdabi özünün şəhər dumasındakı çıxışlarında neçə dəfə Bakı şəhərində su kəməri çəkilməsinin zərurətini qeyd etmişdir.

Şəhər dumasında şəhər ərazisindən çəkilmiş neft kəmərlərinin sahiblərindən vergi alınb-alınmaması məsələsinin müzakirəsi zamanı Zərdabi, onlardan vergi alınmasının zəruri olduğu təklifi ilə çıxış etmişdir. Lakin əksəriyyəti şəhər dumasının üzvləri olan neft kəmərlərinin sahibləri nəinki Zərdabının əleyhinə çıxış etdilər, həmçinin onun üstünə söyüşü dolu kimi yağdırdılar. Onlar deyirdilər: “Özü ayağıyalının biridir, heç nəyi yoxdur deyə bizim cibimizə girir; yaxşılıq edib onu qılsını seçdik, o isə bizim əksimizə danışır”. Kapitalist Səfərəliyev, Zərdabının ünvanına replika ataraq demişdir: “Sənin dilini kəsib başını saxlamaq lazımdır”. Zərdabi şəhər dumasında Bakı şəhərində tramvay xətti çəkilməsi haqqında çıxış edəndə də yenidən öz ünvanına təhqirlər və qınaqlar eşitdi.

Lakin nə ittihamlar, nə də təhqirlər Zərdabının xalqın xeyrinə, özilən kütlələrin maariflənməsinə istiqamətlənmiş qaynayan enerjisini soyuda bilmədi.

1905-ci ildə Zərdabi ciddi xəstəliyə tutuldu: o, sklerozdan əziyyət çəkirdi. 1905-ci ildən 1907-ci ilədək, yeni ömrünün son günlərində Zərdabi öz xəstəliyini nəzərə almadan, “Kaspi” qəzetinin redaksiyasına gedib-gəlməkdə və məqalələr yazmaqda davam etdi. Təqiblərə baxmayaraq, Zərdabi tez-tez çıxışlar edir, maarifi, elmi və mədəniyyəti təbliğ edirdi. Son nəfəsində o, xalq təhsilinin fədaisi

¹ “Kaspi” qəzeti, 1 mart 1900-cü il, № 47.

² Azərb. SSR MDTA, f. 389, siy. 1, iş 80, vər. 95, 97-98. Jurnalın arxiv çıxarışı.

olaraq qalırdı. Hətta Zərdabının 1907-ci ildə, ölümündən bir az əvvəl yazdığı vəsiyyətnaməsində də bu göstərilmişdir: “Mən, öz həyat yoldaşıma vəsiyyət edirəm ki, ...ehsan və dəfn xərcləri əvəzinə öz qərarı ilə xalq təhsilinin ehtiyaclarına ianə etsin”¹.

Zərdabi 1907-ci il noyabrın 28-də Bakı şəhərində vəfat etmişdir. Onun dəfn mərasimində xalq kütlələri iştirak etmişlər. Zərdabının tabutu üzərinə çoxlu sayda əklil qoyulmuşdur. Onların arasında üstündə bu sözlər yazılmış qırmızı lent fərqlənirdi: “İşçi mütəfəkkirə. “Kaspi” mətbəəsinin işçilərindən. Bədən öldü, əqide yaşayır”². Zərdabının məzarı yanında Azərbaycan, rus, erməni, gürcü dillərində nitqlər söyləndi. Çıxış edənlər içərisində jurnalistlər, ictimai xadimlər, pedaqoqlar vardı. “Kaspi” qəzetinin müərrəblərindən birinin çıxışı diqqəti xüsusi cəlb etdi”³.

Zərdabının ölümü haqqında Qafqazın başqa şəhərlərinin və bütün Rusiyanın qəzetlərində məqalələr dərc olundu. Dərbənd şəhərində çıxan “Дагестанский Вестник” (“Dağıstan xəbərləri”) qəzeti Zərdabiyə xüsusi məqalə-nekroloq həsr etmişdi. Bu məqalədə Zərdabi Zaqafqaziyada ilk azərbaycanlı publisist kimi səciyyələndirilmiş, onun dəfn mərasimi haqqında belə deyilmişdir:

“Müxtəlif millətlərdən, yaş qruplarından, ictimai zümrələrdən olan çoxlu xalq nümayəndəsi unudulmaz Həsən bəyə öz son borcunu ödəməyə gəlmişdi.

Kütləyə mərhumun üstündə Qafqazda ilk tatar qəzeti “Əkinçi”dən bir neçə sətir söz yazılmış portretləri paylanırdı. Bu sətirlərdə o sözlər yazılmışdı ki, Həsən bəy onlara görə özünün yaratdığı sevimli qəzetindən ayrılmalı olmuşdu.

Əlvida, Həsən bəy! Sən Zaqafqaziyada müsəlmanları oyadan ilk insan idin!”⁴

¹ Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, Həsən bəy Zərdabının arxivi.

² Bu lent indi Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxiv fondunda saxlanılır.

³ “Бакинское эхо” qəzeti, 30 noyabr və 1 dekabr 1907-ci il.

⁴ “Дагестанский вестник” qəzeti, 8 dekabr 1907-ci il.

* * *

"...siz millət üçün zəhmət çəkirsiniz və bışəkk gələcəkdə millətin gözü açılanda sizi şəhid hesab edib, sizə rəhmət oxuyacaq".

Zərdəbi

Zərdəbi bir maarifçi kimi bütün həyatı boyu xalq maarifi uğrunda mübarizə aparmışdır. O, xalqın rifahında elmin və maarifin xeyrini təbliğ edirdi. O, dəfələrlə deyirdi ki, elm və maarif xalqın çiçəklənməsinə və onun öz milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamasına kömək edir. Zərdəbi yazırdı ki, bizim xalqımızın təhsilli olması üçün, düşmənlərin təzyiqi qarşısında dayanı duruş gətirə bilməsi üçün elmi və təhsili geniş yaymaq zəruridir. Əgər biz bunu etməsək, mübarizədə məğlub olacağıq. "...Ona binaən gerək biz də elm təhsil edək ki, onlara zindəganlıq cəngində qalib olmasaq da onların bərabərində dayanıb duraq. Yoxsa dövlət və xoşgüzeranlıq onların əlinə gələcəkdir və bizlər mürur ilə zindəganlıq cəngində məğlub olub tələf olacağıq. Pəs bayatı çağırıb zəmanədən şikayət edən, sənin bayatından nə hasil? Səy et, zəhmət çək, elm təhsil elə ki, dövlət qazanıb xoşgüzeran olasan. Görürəm bu sözləri oxuyan Gülüstani-Sədini əlinə alıb oxuyur:

Kəs nətəvanəd girift daməni-dövlət bə zur.
(Heç kəs sərvəti zorla ələ ala bilməz).

Əzizim, o söz bəistilahi-Şirvan Fit dağı sözüdür. Əgər Sədi bizim zəmanədə olsaydı deyərdi:

Hər ke təvanəd girift damənü dövlət bə zur.
(Hər kəs dövləti zorla ələ ala bilər)¹.

Demək olar ki, "Əkinçi" qəzetinin hər bir nömrəsində Azərbaycan xalqının tərəqqisi üçün elmin və maarifin əhəmiyyəti haqqında

məqalələr verilirdi. Bu məqalələrdə elmin və mədəniyyətin əhəmiyyəti mücərrəd şəkildə təbliğ olunmur, əksinə, hansısa konkret sənət, yaxud peşə ilə əlaqələndirilir və bu sahədə işləyənlərin əməyinin səmərəlilişdirilməsinin yolları göstərilirdi. Başqa millətdən olan savadlı başmaqçını savadsız azərbaycanlı başmaqçı ilə müqayisə edərək, "Əkinçi" qəzeti yazırdı:

"Əgər müsəlman başmaqçısı həm səy edib öz əməlinə mahir olsa, onun məzhəbi-islama nə zərəri?.. Heç bir millətin kitabında yoxdur ki, şəxs öz qüvvəsindən ziyadə iş görə bilsin. Amma əfradı-bəşərə səy ilə məratibi-elmə tərəqqi etmək müyəssər olur. Müsəlman losmanları ki, dəryada gəzirler, elmləri olmadığına ildə iki və ya üç yüz manat məvacib alırlar, xarici losmanlar ki, elmləri var, neçə bu qədər məvacib alırlar. Amma, zahirən payeyi-zəhmətləri birdir. Əgər belə mənfəətə müsəlman losmanı yetişsə və öz milləti qarşısına kömək edib əməli-xeyir əmələ gətirsə, onun eybi nədir və nə yol ilə onu məzəmmət etmək olur?.."¹

Sosial-siyasi məsələlərin məcazi ifadə forması "Əkinçi" qəzetinin və onun redaktoru və banisi Həsən bəy Zərdəbinin səciyyəvi cizgisi idi. O tez-tez özünün mütərəqqi ideyalarını və fikirlərini pərdələyərək, təbiət həyatından misallar gətirərək, sanki təbiət hadisələrindən söz açaraq, öz zamanının sosial-siyasi məsələlərini təhlil edir, ətalət, gerilik, fanatizm və din əleyhinə kəskin çıxışlar edirdi.

Zərdəbi yazırdı: "Hələ bir millətin adət və rəftarı elm ilə düz gəlməyə, o millət elm təhsil edə bilməz.

Çünki bir neçə dəfə bizim müsəlmanlar üçün elm təhsil etmək vacib olduğundan danışmışıq, ona binaən indi bizim adətlər ona mane olmağından danışsaq.

Əgər bir elm sahibi öz keyfi istədiyi tək bizim içimizdə rəftar edər, əvamünnas onu dinc qoymaz.

Məsələn, çəkmə geyməkdə bir günah yoxdur və hər kəs fikir eləsə, görür ki, çəkmə geymək ilə insan müsəlmanlıqdan çıxmaz. Amma bir şəxs bizim namərbut başmaq yerinə çəkmə geyəndə süəralar onu həcv edir"².

Zərdəbi həmçinin xalqın maarifləndirilməsi uğrunda mübarizəni özünə borc bilməyən bütün ziyahıları amansızcasına damğalayırdı.

¹ "Əkinçi" qəzeti, 29 fevral 1876-cı il, № 4.

² Yəni orada, 11 iyun 1876-cı il, № 11.

O, xalqın təhsil almasının və maariflənməsinin zərurətini inkar edən, maarif uğrunda, xalq kütlələri içərisində mədəniyyətin və təhsilin həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə aparan fədakar, mütərəqqi ziyalıları təqib edən mürtəcə gürhün əleyhinə çıxış edirdi.

Zərdabi mürtəcələrə müraciətlə deyirdi: "Mollalar ona minbər-dən lənət oxuyur. Əvamünnas ona salam verməyir. Xülasə, hamımız birləşib onu kafir hesab edib, o qədər incidirik ki, biçərə nələc qalıb öz millətini atıb gedib xaricilərlə üns tutur ki, onun övladı onların içində böyüyüb, onların tərifiyə daxil olur"¹.

Zərdabi elmə və maarifə can atan gəncləri kafir adlandıranların əleyhinə kəskin çıxış edərək deyirdi:

"Ey elm təhsil edən cavanlarımız! Doğrudur, bizim vətən qardaşlarımız ilə üns tutmaq çətindir. Siz danışdığınızı onlar başa düşməyib, əhvalınızı şəriətə namüvafiq hesab edib, sizə kafir deyib incidəcəklər..."

Zərdabi öz qəzetinin səhifələrində gəncləri elm, mədəniyyət və maarif sahəsinə daxil olmağa səsləyərək, alovlu bir maarifçi kimi böyüməkdə olan nəsle çətinlikləri dəf etməyi öyrədirdi. O, onları elmin zirvələrinə yüksəlməyə, öz xalqının əsil xidmətçisi olmağa, onun xoşbəxt gələcəyi uğrunda mübarizə etməyə səsləyirdi. O öz şəxsi rifahları naminə xalqdan üz döndərən adamları kəskin tənqid edirdi.

Zərdabi yazırdı: "Ey millət təəssübü çəkən qardaşlar, aləmi-məhşərdə "va millətə" deyən ancaq bizim peyğəmbər olacaq. Amma indi biz elə bihəmiyyət olmuşuq ki, xaricilər "va millətə" deyib öz işlərini möhkəm edən vaxtda va nəfsə deyib, nə ki milləti işlərimizə röv-nəq vermirik, hətta zəhmət çəkib elm təhsil edənlərimizi incidib boğmaq ilə millətimizi kor edirik. Pəs vaxt keçməmiş elm kitabları gətirib, məktəbxanalar bina edib öz dilimizdə təhsili-ülumə məşğul olun ki, müsəlmanlıqda qaim olasınız.

...Amma insaf deyil ki, beş gün ömrün ləzzətindən ötrü milləti qardaşlarımızı atıb onları kor və sərgərdan qoyasınız. Pəs ləzzəti-dünyayə təmə etməyib öz qardaşlarımızı əməli-xeyrə vadar edin. Qoy şüəralar sizi həcv etsin. Mollalar lənət oxusun. Əvamünnas daşa bassın. Siz millət üçün zəhmət çəkirsiniz və bişək gələcəkdə millətin gözü açılında sizi şəhid hesab edib sizə rəhmət oxuyacaq"².

¹ "Əkinçi" qəzeti, 29 fevral 1876-cı il, № 11.

² "Əkinçi" qəzeti, 31 mart 1877-ci il, № 7.

Zərdabi elmin xalq üçün əhəmiyyətini təbliğ edərək hər cür maneələrlə, o cümlədən xalq kütlələri arasında elmin və mədəniyyətin yayılmasını şəriət üçün təhqir hesab edən şəxslər tərəfindən maneələrlə rastlaşırdı.

Zərdabi yazırdı: "Çünki Hadiyahül-Muzillin Qarabağı kimi avamlar hər bir elm sözünü eşidəndə onu şəriətə namüvafiq hesab edib, bir həcv edib lənət oxuyurlar. Ona binaən lazım bilib, onları ərz edirəm ki, Xudavəndi-ələm buyurub ki, ölünü basdırın; dirini basdırmağı, yeni insanı öldürməyi qadağan edib və sizin aqlımız naqis olduğuma öldüyə diridən təfəvüt verə bilməz və bir də ey əvamünnas, hər bir hikmət sözünü eşidəndə deyirsiniz ki, bu şəriətə rəxnə vurur.

Bavücudu ki, o söz sizin avamlığımıza rəxnə vurur. Məsələn, sizin əqidənizə görə başmaq, papaq geymək də, dizi üstə əl ilə çörək yemək də şəriətin şərtlərindəndir".

Zərdabi bir maarifçi-demokrat kimi həmişə Azərbaycan xalqını yuxudan oyatmaq üçün elmin və mədəniyyətin əhəmiyyətini geniş təbliğ edirdi. "Əkinçi" qəzetinin səhifələrindən Həsən bəyin bizim əsr inkişaf və tərəqqi əsridir deyə səsi eşidilirdi. Əgər bir xalq tərəqqiyə, maarifə, elmə doğru can atmırsa, o məhvə məhkumdur.

Zərdabi azərbaycanlılar üçün elmə gedən yolun çətin, qeyri-mümkün olduğunu deyən mürtəcələrə qarşı çıxış edərək yazırdı ki, ağalar, bizim üçün mədəniyyətə, maarifə və elmə qoşulmaq heç də sizin dediyiniz kimi çətin deyil. Bizim aramızda xalq maarifinin inkişafı üçün ildə yüz manat pul ayırmağa qadir olan beş yüz adam tapılar. Bu məbləğə xalqın uşaqları üçün məktəblər açmaq, mətbəə avadanlığı almaq, kitablar çap etmək, müəllimlər hazırlamaq və bu yolla xalq kütlələrini savada, maarifə və mədəniyyətə yaxınlaşdırmaq olar.

Zərdabi skeptiklərə müraciətlə deyirdi: "Bilirəm, mənim dostum, bu sözü eşidib güləcəksiniz ki, bu xəyaldır. Doğru deyirsiniz, həqiqətən bu, xəyaldır. Amma onun xəyal olmağına səbəb biz özümüzük. Bizə ki göydən kömək gəlməyəcək..."¹. O qeyd edir ki, mürtəcələr yalnız məktəblər və mədəni ocaqlar açılmasına mane olmur, həmçinin sünnilərlə şiələr arasındakı düşmənçiliyi alovlandırırlar. Beləliklə, onlar Azərbaycan xalqının inkişafını, onun tərəqqiyə və mədəniyyətə doğru hərəkətini ləngidirdilər.

¹ "Əkinçi" qəzeti, 18 yanvar 1877-ci il, № 2.

Təqiblərə və uğursuzluqlara baxmayaraq, Zərdabi ruhdan düşmədi. O öz xalqının gücünə və qabiliyyətinə inanırdı. O inanırdı ki, xalq heç zaman onun işıqlı gələcəyi üçün işləyən adamları unutmayacaq. Zərdabi böyüməkdə olan nəsli də xalqa xidmət ruhunda tərbiyə etmək istəyirdi.

Zərdabi yazırdı: “Siz millət üçün zəhmət çəkirsiniz və bilin ki, gələcəkdə millətin gözü açılanda sizi şəhid hesab edib, sizə rəhmət oxuyacaq”¹.

“Əkinçi” qəzetinin səhifələrində sistemli olaraq elmin və mədəniyyətin yayılması işində kitabların böyük əhəmiyyəti olduğu haqqında məqalələr dərc olunurdu. Zərdabi dəfələrlə deyirdi ki, yaxşı, məzmunlu kitablar nə qədər çox olsa, maarifçinin, elm fədaisinin fəaliyyət meydanı da o qədər geniş olur.

Zərdabının dediyinə görə, yaxşı kitab bəşəriyyətin tükənməz sərvətini qoruyub saxlayır. Kitab bəşəriyyətə qoyulmuş abidədir və o bu abidəni gələcək nəsillər üçün qoyub gedir. Qiymətli, yaxşı kitab bahalı xəzinədir², – Zərdabi belə deyirdi. Zərdabının kitabın böyük əhəmiyyəti haqqındakı bu fikri görkəmli rus mütəfəkkiri Gertsenin 1837-ci ildə Vyatkada kütləvi kitabxananın açılışı zamanı dediyi aşağıdakı sözlərlə səsləşir:

“Kütləvi kitabxana ideyaların elə bir masasıdır ki, onun arxasına hər kəs dəvət olunmuşdur, onda hər kəs axtardığı qidana tapa bilər; bu elə bir ehtiyac dükanıdır ki, ora bəziləri fikir və kəşflərini qoymuşlar. Başqaları isə onları öz boylarına görə götürürlər”.

Gələcək oxuculara müraciətlə Gertsen kitabın nə olduğunu izah etmişdir:

“Ata öz oğluna böyük zəhmətlə qazandığı təcrübəni hədiyyə kimi verir ki, onu əsil zəhmətdən xilas etsin. Böyük tayfalar da belə etmişlər; Şərqdə qanun gücünə malik olan rəvayətlər də beləcə tərtib olunmuşdur: bir nəsil öz təcrübəsini digərinə verir, bu digəri də çıxıb gedəndən sonra ona öz həyatının nəticəsini əlavə edir və beləliklə, yeni nəsillərin keçmiş fakt kimi əsaslandığı və öz qəlbində qiymətli ata mirası kimi möhkəm saxladığı qaydalar, həqiqətlər, mülahizələr sistemi tərtib olunurdu. Bu keçmiş fakt yazılmış və istifadəyə verilmiş bu təcrübə özü kitabdır. Kitab bir nəslin digərinə vəsiyyətna-

¹ “Əkinçi” qəzeti, 11 iyun 1876-cı il, № 11.

² Yəni orada.

məsi, ölmək üzrə olan qocanın yaşamağa başlayan gəncə nəsihəti, istirahətə gedən qarovulçunun onun yerinə gələn qarovulçuya verdiyi əmrdir. Bəşəriyyətin bütün həyatı ardıcıl olaraq kitabda özünə yer eləmişdir: tayfalar, insanlar, dövlətlər itib getmiş, kitab isə qalmışdır. O, bəşəriyyətlə birlikdə böyümüş, onda əqləri heyrətə salan bütün təlimlər, qəlbləri heyrətə salan bütün ehtiraslar kristallaşmışdır; onda bəşəriyyətin tufanlı həyatının ümumdünya tarixi adlanan o böyük etirafı, o böyük avtoqrafi yayılmışdır.

Lakin kitabda yalnız keçmiş olmur; o belə bir sənəddən ibarətdir ki, biz onunla indinin səltənətinə, bəzən qan-tərə batmış əzablarla əldə olunan həqiqətlərin və söylərin bütün məcmusunun səltənətinə daxil oluruq; o – gələcəyin proqramıdır, odur ki, kitaba hörmət edək!”¹

Zərdabi dəfələrlə göstərmişdir ki, insan öz təbiətinə görə, mədəniyyətə, maarifə meyillidir. O bunu obrazlı ifadələrlə belə yazırdı:

“...insan öz xilqətinə münasib ki, mədəniyyəttə yaranmış, eger müxalifət və ictimai edib, bir-birilə qarışib dostluq eləməyə, məişət səbəbin cəm edib dünyada zindəganlıq eləməyi qayətdə müşkül olacaqdır. Pəs şüuru olan insana lazımdır ki, məzkur səbəbi-məişət cəm olan cəbbəxananın bağlı qapısını açmaqçün əvvəl bir kilid təhsil eləsin ki, zəhmətsiz o bağlı qapını açıb...”²

Zərdabi elmin və mədəniyyətin əhəmiyyətini təbliğ edərkən xalq ruhanilərə – axirət həyatını təbliğ edən din və xurafat fanatiklərinə inanmamağa qane etmək üçün səy göstərirdi. Doğrudur, Zərdabi özü bəzən “müqəddəs” kitablardan ayrı-ayrı müddəaları misal getirirdi, lakin o, bunu yalnız xalq üçün elmin və təhsilin əhəmiyyətini sübut etməkdən ötrü edirdi:

“...hər səbəbi ki, ...özünə lazım görür, təhsil ələyib ondan sonra dünya və axirət evin abad eləməyə məşğul olsun və belə kilidi ki, məzkur evin qapısını açsın, ...imkan qədəri xarici dillərə vaqif olmağı ilə və lazım olan hərif və sənaye-təlim tapmaq ilə ələ gətirmək olar”³.

Qeyd etmək lazımdır ki, Zərdabi öz dünyagörüşünün formalaşmasının birinci mərhələsində dini ideyaların təsirindən hələ tam azad olmamışdır.

¹ А.И.Герцен. “Полное собрание сочинений и писем”, т. I. С.-Петербург, 1919 г., стр. 508-509.

² “Əkinçi” qəzeti, 5 oktyabr 1877-ci il, № 6.

³ Yəni orada.

“Əkinçi”nin 1876-cı ildə çıxmış 9-cu nömrəsində Vamberinin “İslam” kitabı haqqında xüsusi məqalə dərc olunmuşdur. Qəzet göstərir ki, bu kitabda müəllif müsəlman Şərqiinin üstünə düşüb. “İslam” kitabının müəllifi Qərbi Avropa müstəmləkəçilərinin möddahı Vamberinin dediyinə görə, Şərq çalışır ki, xalqın elmə əli çatmasın.

Şərq elmə, biliyə aparan yolları möhkəm bağlayır. “...Bu tövr ilə 500 ildən ziyadədir ki, islam zülmətə qərq olub, elmdən və dünyadan bixəbər olduğuna yoxsulluqdan mürur ilə tələf olur”¹.

“Əkinçi” qəzeti “İslam” kitabının müəllifinin bu sözlərini misal göstərərək qeyd edirdi: “...Əgərçi Vamberinin zikr olan kəlamı düşmən sözüdür, amma yaxşı olardı ki, onu oxuyanlar fikir ilə oxuyaydılar”². Zərdabi deyirdi ki, Şərqdə sultanlar, şeyxlər, xanlar özlərinin xalq üzərindəki hakimiyyətlərini əbədləşdirmək məqsədi ilə hər yolla onu zülmət və cəhəlet içərisində saxlamağa cəhd edirlər. Qanıçən sultanlar, şeyxlər, xanlar və onlara bənzər hakimiyyət sahibləri təbiət haqqında elmi qəsdən ilahiyyatla əvəz etmişlər. Bu xalq düşmənləri, qanıçən hakimiyyət sahibləri deyirlər ki, elmi əsərlər bahalı mirvarilər kimidir. Əgər onları səpələsən, onlar əldən-ələ keçər və artıq onların bir qiyməti olmaz.

Zərdabi elmin və maarifin əhəmiyyətinin təbliği işində düşməne ruhaniyyət tərəfindən törədilən əngəlləri aradan qaldırmaq üçün, gözə küllüf etməkdən ötrü onu deməyə məcbur idi ki, məktəb və savad dine zərər vuran deyil.

Gəncliyə müraciətlə Zərdabi onları xalq maarifi uğrunda gərgin mübarizə aparmağa səsləyirdi. O yazırdı: “Pəs, mənim dostum, halva demək ilə ağzı şirin olmaz, siz də mənim kimi baldırınızı çırmalayıb meydana daxil olun ki, bəlkə zikr olan xəyal əmələ gəlsin. Yoxsa doğru deyirsiniz ki, bir gül ilə bahar olmaz”³.

Zərdabinin elm və bilik əldə etməyin zəruriliyi haqqında çağırış və təbliğati çoxlu əks-sədalər doğurdu. Lakin bəziləri belə mühakimə yürütdürlər: əgər xalq təhsil əlib savadlı olmaq istəyirsə, onda onun təhsil alması hansı dildə həyata keçiriləcək, o hansı dildə

təhsil almalıdır? Onlar Zərdabinin çağırışına cavab verərkən belə deyirdilər: sənin sözlərinin dərin mənası var, nitqin məzmunludur, nəsihətlərin qiymətlidir. Sənin yorulmadan xalqın xeyrini düşünməyin çox gözəldir. Lakin, de görüm, biz elmləri harada öyrənək, başlıcası isə odur ki, kimdən və hansı dildə öyrənək? Sən deyəcəksən ki, elmləri rus dilində öyrən. Bu da yaxşı. Tutaq ki, biz şəhərlərdə məktəblər açdıq və uşaqlarımıza rus dilində elmləri öyrətməyə başladığımızda. Onda əsas sual meydana çıxır: bəs bizim kəndlilərimiz nə etsinlər? Əgər sən desən ki, kəndlərdə də məktəblər açılacaq, onda sual olunur, hansı vəsait hesabına? Əgər vəsait yoxdursa, onda belə çıxır ki, elmlər və təlim yalnız şəhərlilər üçündür, kəndlilərə isə onlar lazım deyil. Əgər sən istəyirsən ki, yalnız şəhər sakinləri təhsilli olsunlar, bundan bir şey çıxmaz. Atalar demişkən, bir gül ilə bahar olmaz. Hamıya aydındır ki, şəhər sakinləri kənd sakinləri ilə müqayisədə dənizdəki damla kimidir. Bütün bunlardan çıxış edərək sən öz niyyətlərindən əl çəkməli, öz arzularını tərk etməli, öz ümidlərini unutmamalı, bizi də rahat buraxmalısən. Sən təleyindən razı ol ki, biz rus dövlətinin himayəsi altındayıq, indi arası kəsilməyən müharibələrdən, viranəliklərdən, axan qanlardan, basqın və zorakılıqlardan azadıq.

Bütün bu suallara Həsən bəy öz qəzetinin səhifələrində ətraflı cavablar verirdi.

O göstərirdi ki, sünnilərlə şiələr arasındakı mübarizə də xalq maarifi üçün böyük maneədir.

“Əkinçi” qəzetində 1877-ci il 18 yanvar tarixində “Milleti-islamın vəkili-naməlumunu” imzası ilə bir məqalə dərc olunmuşdu. Dini fanatizmin, sünnilərlə şiələr arasındakı mübarizənin güclənməsi ilə əlaqədar məqalə müəllifi yazırdı: “Əvvələn, istitaətimiz yoxdur... İttifaqımız da yoxdur. Qafqaz səfəhəsində sakin olan müsəlmanların yarısı şiədir, yarısı sünni. Şiələrin sünnilərdən zəhləsi gedir, sünnilərin şiələrdən. Heç biri bir-birinin sözüne baxmaz”¹.

Sonra bu məqalənin müəllifi Şərq ölkələrinin geridə qalmasının səbəblərini izah edərək yazırdı ki, sxolastik təlim üsullarının tətbiqi nəticəsində uşaqlar 15 il təhsil aldıqdan sonra yalnız azacıq savad öyrənirlər. Sadəcə savad öyrənməklə yanaşı, elmləri də öyrənməyə müvafiq dərslilər yoxdur. O göstərirdi ki, az qala bütün ərəblər

¹ “Əkinçi” qəzeti, 13 may 1876-cı il, № 9.

² Yəne orada.

³ Yəne orada, 18 yanvar 1877-ci il, № 2.

¹ “Əkinçi” qəzeti, 18 yanvar 1877-ci il, № 2.

savadsızdırlar. İran başdan-başa savadsızlar ölkəsidir və cəhəlet içərisində boğulur.

Məqalə müəllifi Zərdabiyə müraciət edərək yazırdı:

“...Şikayət edirsən ki, sənin qəzetini alan yoxdur. Sözün çox hesabi. Kim alsın? Vəqta ki, şəhərlərdə və kəndlərdə və obalarda xanzadəmiz, bəyzadəmiz, sövdəgərzadəmiz, əkinçilərimiz, sərkərlərimiz, çobanlarımız oxumaq və yazmaq bilmirlər, ünəs əhli hakəza, qəzeti alıb neyləsinlər? Cırsınlar, tullasınlar? ...türki ...bir paraları... oxumaq, yazmaq bilirlər... Sənin muradın o vaxt kamilən bitər ki, ...oxumaq, yazmaq bilər”¹.

Lakin Zərdabi belə dəlillərlə tam razılaşmır və qəzetin nəşrinə davam edirdi.

Zərdabi sözün geniş mənasında elmin əhəmiyyətindən danışarkən onun beynəlmiləl xarakterini xüsusi olaraq qeyd edirdi².

Öz qəzetinin səhifələrində Zərdabi elmin nailiyyətlərinin dərin-dən öyrənilməsi üçün dillərin öyrənilməsini geniş təbliğ edirdi. O, rus dilini öyrənməyi azərbaycanlıların birinci borcu hesab edirdi. Azərbaycan xalqını digər xalqlarla müqayisə edərək, Zərdabi təəssüflə qeyd edirdi ki, digər xalqların kişiləri və qadınları 2-3 dil bilirlər, bizim azərbaycanlılardan isə, – deyər o təəssüfünü bildirirdi, – tək-tək adam öz dilini o səviyyədə bilir ki, heç olmasa, adi məktub yaza bilir, qadınlar isə ümumiyyətlə savadsızdırlar.

Biz “Əkinçi”də oxuyuruq:

“Nuri-mərifət dünyanı tutub... Fürsət əldən verib öz qövm və əqrəbasın hürfət və sənət elmlərinin feyzindən qoyan şəxs onların bədbəxtliyinə bəis olub və zülmi-fahiş onların haqqında edəcəkdir”³.

* * *

“Nə yaxşı olurdu ki, insan öz əməlinin eybinə bərxurd olub onun çarəsini edəydi!”

Zərdabi

Görkəmli maarifçi olan Zərdabi köhnə təlim üsullarına qarşı kəskin çıxış etmiş və dəfələrlə demişdir ki, uşaqları oxutmaq onlara

¹ “Əkinçi” qəzeti, 18 yanvar 1877-ci il, № 2.

² Yene orada, 20 noyabr 1976-cı il, № 22.

³ Yene orada, 5 oktyabr 1875-ci il, № 6.

təhsil vermək elə də asan iş deyil. “Təlim etmək asan deyil, bu özü elmdir ki, Avropa əhli ona elmi-pərvəriş (pedaqogika) deyir”¹.

Zərdabi göstərirdi ki, uşaqların tərbiyəsi və təlimi üçün tədrisin və tərbiyəçinin metodikasını bilən təhsil görmüş müəllimlərin olması zəruridir. Bunun əvəzinə, – deyər o qeyd edirdi, – bizdə uşaqları mollalara verib onlara deyirlər: “Molla, onu döy, ətə sənin, sümüyü mənim”. Zərdabi sözünə davam edib deyir ki, belə üsul təlim vermək deyil, əksinə, gənc nəslə şikəst etməkdir. Belə təlim metodunun nəticəsində uşaqlar lazımi təhsil almır, ancaq Qurandan eyni parçaları oxumağı öyrənir və hətta öz adlarını belə yaza bilmirdilər.

Zərdabi uşaqların təlim-tərbiyəsini bütünlükdə xalqın maariflənməsi üçün zəruri şərt hesab edirdi. O həmişə deyirdi ki, uşaqlar bizim gələcəyimizdir. Zərdabi xalqa müraciətlə deyirdi: “...Yaddan çıxarmayın ki, uşaqlar millətin ümididirlər və bunu bilin ki, millətin gələcəkdə xoşbəxt və ya bədbəxt olmasına bəis uşaqların əvvəl yaxşı, ya yaman tövr ilə əlif-beyi oxumağıdır”².

Xalq təhsilinə müstəsna diqqət verən Zərdabi özünün bütün həyatını Azərbaycan xalqının geniş təbəqələrinin maariflənməsi işinə həsr etmişdir. Özünün Mirzə Fətəli Axundova ünvanlanmış 7 iyun 1873-cü il tarixli, xalqın maariflənməsinin əhəmiyyətindən bəhs edən məktubunda Zərdabi yazırdı:

“Çox hörmətli Mirzə Fətəli bəy!

Sizin məktubunuzu və bağlamınızı aldım. Siz yazırsınız ki, yaşınız nəşə yeni bir şey yazmağa imkan vermir, çox təəssüf edirəm. Boynuma almahyam ki, bu işə təəccüblənirəm, necə olur ki, başqaları yaşa dolduqca daha təcrübəli, onların əsərləri daha ciddi olur, Siz isə, özünüz boynunuza aldığınız kimi, əksinə, hətta qələm ələ ala bilmirsiniz; nə isə, bu sizin öz işinizdir. Siz istirahət etmək istəyirsiniz, Allah sizə rahatlıq versin; lakin heç də elə fikirləşməyin ki, xalq maarifi hansısa kiçik bir məqalə, yaxud pyeslə əldə oluna bilən bir şeydir. Yox, bunun üçün daha çox çalışıb-əlləşmək lazımdır! Bunun üçün hətta on rəhbərin həyatı və fəaliyyəti də azdır. Ola bilər Sizin qarşınızı belə bir sual kəsir ki, nə üçün başqası deyil, məhz siz, özü də havayı yerə, çox sağ ol eşitməyə belə ümid etmədən çalışmırsınız; bu halda mən onu izah etməyi lazım bilirəm ki, bu

¹ “Əkinçi” qəzeti, 18 yanvar 1877-ci il, № 2.

² “Əkinçi” qəzeti, 26 may 1877-ci il, № 11.

sualasöhbət xalq sevgisindən, öz yaxın adamına olan sevgidən, cahillərin maarifləndirilməsindən gedir; kim özünü xalqın maarifləndirilməsinə, həm də bizim qardaşımız kimi avam, cahil xalqın maarifləndirilməsinə həsr edirsə, onu belə bir fikir öz yolundan saxlamamalıdır; həmin şəxs mükafatı özündə tapır, o öz vicdanını təmizləyir (seyrəltmə mənimdir – H.H.).

Xahiş edirəm mənim sözlərimi məzəmmət kimi qəbul etməyəsiniz, belə işdə məzəmmət ola bilməz, mən bu sözləri yeri gəlmişkən dedim”¹.

Xalq maarifi “Əkinçi” qəzetinin diqqət mərkəzində idi. Qəzetin səhifələrində bu məsələyə dair geniş müzakirə aparılırdı.

Mürtəcə qrupların və fanatiklərin çıxışlarına baxmayaraq, Zərdabi xalq maarifi uğrunda mübarizədə bütün çətinlikləri adlayaraq öz keyirxah işini davam etdirirdi.

“Əkinçi” qəzeti insanları uşaqların təlim-təربiyəsinə daha çox diqqət ayırmağa çağırırdı. Zərdabi uşaqların təliminin sxolastik metodla aparılmasına amansızcasına tənqid edirdi. O həmçinin məktəblərdə həyatla, gerçəkliklə heç bir əlaqəsi olmayan fənlərin keçilməsinə etiraz edirdi. O, etikanın, əxlaqın, psixologiyanın, fəlsəfənin tədrisini zəruri hesab edirdi.

Zərdabi azərbaycanlı uşaqların psixologiya, fəlsəfə və i.a. bu kimi elmləri mənimsəməyə qadir olmadıqlarını deyənlərə qarşı çıxış edərkən göstərirdi:

“İnsafən bizim xalq ziyadə bahuşdur ki, elmi-tərbiyət görməmək ilə genə belə dolanır”².

Daha sonra, dərsləklərdən və oxu kitablarından danışarkən Zərdabi erotik, sxolastik xüsusiyyətli kitabların elmi seçiyyəli kitablarla əvəz olunmasını və uşaqların belə kitablarla tərbiyə olunmasını məsləhət görürdü.

Zərdabi pedaqoqlardan böyüməkdə olan nəslə vicdanlılıq, doğruluq və səmimiyyət ruhunda tərbiyə etməyi tələb edir ki, onlar özləri buraxdıqları səhvləri boyunlarına alsınlar və onları düzəltmək

¹ Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, inv. № 3955.

² “Əkinçi” qəzeti, 29 fevral 1876-cı il, № 4.

Бакы 7 Іюня 1873.

Милороду ванаевичу

Мирзә Фәтәли Ахундова

Кубишо бахше и пословице и по-
словице быи ниняине, чино
инина бахше неговаридоме
Ваши писемце кото мубде
новое; илене научно и даинче
ознакисе, чино глублиное отоме
проме моды от лобовани дз,
начинае болше ответилим
и проивудение по била сера-
кчим, а бы, каке ознакисеб,
каб орове? рат неинисте бахше
и перо; вадремель ваща биле
ты захидити от дхичути, пощи
Ваши голубе спокоеитиле, но
только недриситие, что народне
образование такае веце, что.

Həsən bəy Məlikov Zərdabinin Mirzə Fətəli Axundova yazdığı məktubun birinci səhifəsi. Bakı, 7 iyun 1873-cü il.

uğrunda mübarizə aparsınlar. Zərdabi yazırdı: “Nə yaxşı olurdu ki, insan öz əməlinin eybinə bərxurd olub onun çarəsin edəydi!”¹

Sxolastik təlim metodu əleyhinə sistematik şəkildə çıxış edən Zərdabi mütərəqqi, qabaqcıl metodları təbliğ edirdi. O deyirdi ki, böyüməkdə olan nəsil üçün, onun əqli inkişafı üçün düzgün təlim-tərbiyə metodlarının böyük əhəmiyyəti var. Geridə qalmış, sxolastik metodların uşaqlara xeyri olmaz, əksinə, onlar böyüməkdə olan nəslə cəmiyyətin tüfeylilərinə çevirər. Zərdabi yazırdı ki, pis tərbiyə veril-məsinin nəticəsində “onlar əbədi olaraq qüsurlu qalacaqlar. Onlar bizim cəmiyyətə üzüqarahıq gətirəcəklər”².

Uşaqların düzgün təlim-tərbiyə almamasının məsuliyyəti valideynlərin boynuna düşür. Çalışmaq lazımdır ki, uşaqlar təhsilli, mədəni pedaqoqların əlinə düşsünlər. Düzgün təlim-tərbiyə görmüş böyüməkdə olan nəsil gələcək cəmiyyətin xoşbəxtliyi deməkdir. Qüsurlu, düzgün olmayan tərbiyə cəmiyyət üçün elə yarımqıç vətəndaşlar yaradacaq ki, onlar tərəqqi uğrunda mübarizə aparmayacaq, əksinə, hər hansı mədəni inkişafa əngəl olacaqlar.

Əgər valideynlərin özlərinin öz uşaqlarını tərbiyə etmək imkanları yoxdursa, bunun qayğısına qalmaq dövlətin borcudur.

Tərbiyəçiləri və müəllimləri seçərkən ayrılıqda götürülmüş bir valideyn və bütünlükdə cəmiyyət uzaqgörənlik nümayiş etdirməlidir ki, böyüməkdə olan nəsil mədəniyyətsiz, təhsilsiz adamların əlinə düşməsin. Zərdabi yazırdı: “Əlbəttə, (uşağın tərbiyəsini – *H.H.*) naməqul kəsə süporda etmək (tapşırmaq – *H.H.*) olmaz. ...Lihaza o tifi-biçərə bika və sərgərdan qalıb əcamir-ovbaşlar ilə ülfət edib onlar kimi olur. Ondən binayi-bədguluq qoyub deyirlər ki, filankəsin oğlu əcamir oldu”³.

Zərdabi göstərirdi ki, ictimai mühitin, tərbiyəçinin uşaqların düzgün tərbiyə olunmasında və təlim görməsində böyük əhəmiyyəti var. Əgər uşaqlar böyüyəndə avara, yaramaz adamlar olarlarsa, bunda ən başlıca, əsas günahkar onların tərbiyəçiləridir, elə başlıca və əsas məsuliyyət də tərbiyəçilərin üzərinə düşür.

¹ “Əkinçi” qəzeti, 29 fevral 1876-cı il, № 4.

² Yəne orada.

³ Yəne orada.

Uşaqların təlim-tərbiyəsi işində, cəhalətpərəstlik və xurafat əleyhinə mübarizədə Zərdabi onlara qarşı mədəniyyətin və maarifin qoyulmasını zəruri hesab edirdi. “Pəs gərək xalq bədgulara etina etməyib övladların tərbiyyəyə qoysunlar və elm, miknət sahibi olan kəslər... qardaşlarının övladın öz övladı tək təlim və tərbiyə edib atəşi-cəhalətə yanmağa qoymasınlar”¹.

Uşaqların təlim-tərbiyəsi yalnız valideynlərin xüsusi işi deyil; bu böyük dövlət işidir, – deyər Zərdabi bildirirdi. – Uşaqlar yeni cəmiyyətin gələcək qurucularıdır. Onlar yeni həyat quracaqlar. Buna görə də varlı adamlar yoxsul adamların uşaqlarının da düzgün tərbiyə və təlim görməsinə kömək etməlidirlər. Varlı insanlar öz uşaqlarına təlim-tərbiyə vermək imkanını olmayan yoxsulların uşaqlarının da qayğısına qalmalıdırlar. “Əkinçi” qəzetində oxuyuruq: “Elm adamları və imkanlı adamlar yoxsulların uşaqlarının, kimsəsiz uşaqların cəhalət içərisində sürünməsinə və zülmət içərisində məhv olmasına imkan verməməlidir. Bundan yaxşı nə ola bilər ki, kimsə valideynlərinin təlim-tərbiyə vermək imkanını olmayan uşaqlara dayaqsın, onların əsil insan kimi yetişməsinə kömək etsin? Bundan yaxşı nə ola bilər ki, varlılar yoxsul uşaqları küçələrdə avara-avara dolayan əxlaqsız adamların zəhərindən, pis təsirindən xilas etsin... məgər bu, insanı xilas etmək, onu həyata qaytarmaq deyilmi?”²

“Əkinçi” qəzetinin varlı adamlara yoxsulların uşaqlarına kömək etmək üçün müraciətinə bəylər, zəhmətkeş xalqın bu qəddar düşmənləri nəinki cavab vermədilər, əksinə, onlar hər yolla məktəbləri və digər mədəniyyət ocaqlarını bağlamağa çalışırdılar. Bu haqda Zərdabi yazır: “Əgər özləri üçün qəzet gətirdən bəyzadələrin hesabını bilmirəm, amma bunu bilirəm ki, bizim Qarabağda gimnaziya üçün pul cəm edənlərə onların çoxu cavab verib ki, biz niyə pul verək? Bizim ki, oğlumuz yox oxuya. Pəs biz pul verək ki, xalqın uşağı oxuyub adam olsun?.. Belə cavab verəndən millət təəssübü çəkən və “Əkinçi”nin mənzurunu qanan olarmı?”³

“Əkinçi” qəzeti gərlik əleyhinə mübarizədə uşaqlara yeni metodla təlim-tərbiyə verən yeni məktəblər açılması ideyasını geniş təbliğ

¹ “Əkinçi” qəzeti, 28 aprel 1876-cı il, № 8.

² Yəne orada.

³ Yəne orada, 22 dekabr 1876-cı il, № 24.

edirdi. Zərdabının bu təbliğatı, ümumiyyətlə, mücərrəd bir təbliğat olmayıb, Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərinin həyatından götürülmüş konkret faktlara əsaslanırdı. O yeni, mütərəqqi təlim metodları ilə işləyən yeni məktəblərin təşkilinə maneə törədən bütün adamları ifşa edirdi.

“Əkinçi” qəzetinin nömrələrindən birində Zərdabi bildirirdi ki, Şamaxı şəhərində dərslərin yeni təlim üsulları ilə keçirildiyi bir məktəb açılmışdır. Bu məktəbin yaradıcısı məşhur Azərbaycan şairi, dövrünün mütərəqqi insanı Seyid Əzim Şirvani idi. O, öz oğlu Cəfəri də məktəbə qoymuşdu. O zaman mürtəce guruh şair Seyid Əzim Şirvanini islam qanunlarından üz çevirməkdə ittiham edib, kafir adlandırmışdı. Bu hadisə münasibətilə Seyid Əzim Şirvani öz oğlu Cəfərə ünvanlanmış xüsusi bir şeir yazmışdır. Bu şeirdə Seyid Əzim Şirvani deyir:

“Ey oğul, bu dəlili-bişəkdir,
Adəmi bisavad eşşəkdir.

.....

Kim ki, bəs bir dil eyləşə hasil,
Oldu bir nemətə o kəs vasil.
Cəhd qıl neməti-təmanə yetiş,
Elm təhsil qıl, məqamə yetiş.
Ey oğul, hər lisənə ol rağib,
Xassə ol rus elminə talib.
Onlara ehtiyacımız çoxdur,
Bilməsək dil, əlacımız yoxdur”¹.

“Əkinçi” qəzeti Seyid Əzim Şirvaninin bu böyük şeirinə öz səhi-fələrində yer verməklə məktəblərdə uşaqların təlim-tərbiyəsinin yeni metodlarını təbliğ edir, həmçinin öz dövrünün mütərəqqi şair-lərini mürtəce guruhun hücumlarından müdafiə edirdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Əkinçi” qəzeti Seyid Əzim Şirvaninin şeirini geniş şərh edərək yazırdı ki, o, Şamaxıda yeni üsullu xüsusi məktəb açmış, elə özü də bu məktəbin birinci müəllimi olmuşdur.

“Əkinçi” qəzetinin göstərdiyi kimi, bu məktəb şairin özünün əqli inkişafında da böyük rol oynamışdır. O, Şamaxıda ədəbi məclis

təşkil etmişdi. Qəzetin yazdığı kimi, Seyid Əzim görkəmli Azər-baycan maarifçisi olmuşdur.

“Əkinçi” qəzetinin məqalələri bu görkəmli şairin mütərəqqi fəaliyyəti üçün təkan olmuşdur. Seyid Əzim Şirvaninin bir maarifçi kimi dünyagörüşünün formalaşmasında “Əkinçi” qəzeti müstəsna olaraq mühüm rol oynamışdır¹.

¹ Aşağıda Seyid Əzim Şirvaninin Zərdabiyə həsr olunmuş “Qafqaz müsəlmanla-rına xitab” şeirindən bir parça misal gətirilir:

I

Ey Həsən bəy, müəllimi-dana!
Ey edən əhli-ələmi ehya!
Ey çatan ələmə səfa səndən,
Eyləyir Seyyid iltica səndən –
Ki bu məktub kim, xəyalımdır,
Əhli-Qafqazə ərzi-halımdır,
Edəsən çap, ey gözüm nuri,
Ta ola ruzigar məşhuri.

II

Əssəlam, ey əhaliyi-Qafqaz,
Ey rəisani-sahibül-ezaz!
Əssəlam, ey güruhi-xeyrəsər,
Milletin qeyrətin çəkən kəslər!
Kişidə olmasa əgər qeyrət,
Ondan, əlbəttə, yaxşıdır övrət.
Dadfi feryad, ey güruhi-izam,
Oldu zayə bu milləti-islam.
Günü-gündən zəlilü xar olduq,
Möhnətü qüسسəyə düçar olduq.
Bu qədər dərd kim olur hadis,
Ona bielmlik olur bais.
Bir bələdir bu dərdi-nadani –
Ki, onun elm olubdur dərmani.

.....
Əyyühənnas, kimyadır elm,
Məzhəri zati-kibriyadır elm.
Çünki var idi bizdə nadanlıq,
Bizə üz verdi çox pərişanlıq.
İndi Şirvanda açmışıq məktəb,
Dərsimiz rusü, türkü, farsü-ərəb.
Zəhmətim çoxdu, hiç nəfim yox,
Leyk həqqə ümidvərəm çox –
Kim, bu zəhmətlər olmaya zayə,
Bəlkə bu macərə ola şayə.

¹ “Əkinçi” qəzeti, 11 iyun 1876-cı il, № 11.

Seyid Əzim Şirvani öz zamanının qabaqcıl bir adamı kimi “Əkinçi” qəzetinin ideyalarının yayılması işində böyük rol oynayırdı. O, xalqa qəzetin əhəmiyyətini izah edən bir sıra şeirlər yazmışdır.

Seyid Əzim “Əkinçi” qəzetinin banisi və redaktoru Zərdabini ruhanilərin və mürtəcə güruhun hücumlarından müdafiə edirdi. “Əkinçi” qəzeti özünün 1877-ci ildə çıxmış 13-cü nömrəsində Seyid Əzim Şirvaninin böyük bir şeirini dərc etmişdi. Bu şeir Şamaxı şəhərinin əhalisinə ünvanlanmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, o zaman Şamaxıda irticaçılar Zərdabinin əleyhinə birləşmişdilər.

İrticanın hücumlarının hədəfi “Əkinçi” qəzeti idi. Mürtəcelər Həsən bəyin əleyhinə çıxış edərək, hər yolla qəzetin bağlanması nail olmaq istəyirdilər. Seyid Əzim Şirvani göstərilən şeirdə Həsən bəyi irticadan müdafiə edərək yazırdı:

“Neçə müddətdi ki, Həsənbəyi-zar,
Hüsni tədbir ilə o fəxri-kibar,
Öz qədimi lisanımızda haman,
Qəzetə çapını edib ünvan,
.....
Özünə gərçi yoxdu fəidəsi,
Leyk var xəlqə feyzi-zaidəsi.
Feyzi evvəl budur ki, müxtəsəri,
Yetirir ol cənab hər xəbəri.
Oluruq həli-ələmə vəqif,
Bu bizə bəs deyilmi, ey arif?
Feyzi-sani budur ki, hikmətdən,
Şərh edir kəsbdən, ziraətdən.
Əkibən elm töxmunu o cənab,
Məzrəi-ələmi edir sirab.
Ol bizə bir səhabi-rəhmətdir,
Baisi-abruyi-millətdir”¹.

* * *

“Əkinçi” qəzeti öz səhifələrində dəfələrlə məktəbin bir tərbiyə ocağı kimi əhəmiyyətini qeyd edərək demişdir ki, böyüməkdə olan nəslin bütün taleyi təlim-tərbiyənin düzgün təşkilindən asılıdır. “Əkinçi” qəzeti göstərirdi: “Uşağın bədəni mum kimi bir şeydir: uşaqılıqda ona hər nə surət verilsə, o surət onda baqi olacaq, yeni məktəbxana insanın insan olmağına baidir”¹.

“Əkinçi” şagirdlərə, xüsusən mədrəsələrdə tətbiq olunan və orada əsas təlim “üsul”u olan cismani cəzaların əleyhinə kəskin çıxış edirdi.

Belə qüsurlu təlim “üsulunu” kəskin tənqid edərək “Əkinçi” qəzeti yazırdı:

“Biçərə uşağı gətirib mollaya verəndə əvvəl zaman molla bir böyük şagirdə tapşır ki, ona ustad deyirlər. Ustad onu öyrədir: əlifdən beyətən, yüyürdüm evətən... Xülasə, bir neçə günün müddətində onu özü kimi edir. Məktəbdə mollanın fələqqəsi və çubuğu, ustadın və qeyri şagirdlərin qapazı, evdə ata-ananın yumruq, silləsi və onların hamısının bəd əməli biçərə uşağı bir az zamanda oğru, yalançı və hər bədbi hesablıqdan xəbərdar edir. Necə eləməsin ki, bu şərtlərdən daş daşlığı ilə əzilib tamam olar. Uşağın zəif bədəni buna davam edərmə?”

Bizim müəllim uşaq üçün cəlladdır. Daha sonra qəzet valideynlərə və müəllimlərə müraciətlə bildirir: “Ey uşağı olan və onlara təlim edən, rəhum edin ol biçərələrə ki, onlar sizin düşməniniz deyilərlər. Onlar ilə adam kimi rəftar edin ki, adam olsunlar. Barı, bunu yaddan çıxarmayın ki, sizin sille, yumruq, fələqqə, çubuq eşşəyi adam etməz... Uşaq bir bəd əmələ mürtekb olmuşsa, onda taxsır yoxdur, taxsır ol kəsdədir ki, bu əməli ona göstərib, yeni taxsır sizdədir. Dəxi ol biçərəni niyə döyürsünüz?”

Uşaqların təlim-tərbiyəsi məsələləri ilə əlaqədar olaraq “Əkinçi” qəzeti yaxşı dərslilər yaradılmasına da az diqqət yetirmirdi. O, düşünülmədən tərtib olunan müntəxəbatların əleyhinə çıxış edirdi. “Əkinçi” qəzeti bildirirdi ki, uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə, tələbatına uyğun dərslilər yazılmalıdır. Belə ki, məsələ, azyaşlı uşaqlara oxu üçün Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasını və digər bu

¹ “Əkinçi” qəzeti, 23 iyun 1877-ci il, №13.

¹ “Əkinçi” qəzeti, 6 noyabr 1876-cı il, № 21.

kimi mahiyyətə yaxşı, lakin yaşa görə uyğun olmayan poemaları vermək olmaz.

“Əkinçi” qəzeti uşaqlarda coğrafiyanı, təbiətşünaslığı və digər fənləri öyrənməyə maraqla oyanmağı zəruri sayırdı.

Zərdabi dünyəvi elmi ilahiyyatdan fərqləndirmək lazım olduğunu etiraf edərək yazırdı ki, məktəblərdə dünyəvi elmlərin ilahiyatla paralel tədrisi tamamilə düzgün aparılmır. Bu çox pis işdir ki, onları bir-birindən fərqləndirmirlər. O, sözlünə davam edib deyirdi ki, bizim uşaqlarımız, təəssüf ki, bunların hər ikisini eyni məktəbdə, eyni müəllimdən öyrənirlər. Belə təlim üsulu çoxdan köhnəlib. “Bizlərdə indiyəcən zikr olan elmlərə təfəvüt verməyib, onların hər ikisini bir məktəbxanada, bir ustaddan bir qayda ilə öyrənirlər, amma bu qayda qədim zəmanə qaydasıdır və zəmanə dəyişildiyinə görə ol qayda həm dəyişilsin”¹.

Zərdabi köhnə sxolastik tədris üsulunu dəyişdirməyi tələb edirdi. O deyirdi: “Amma bizim zəmanədə ki, təcürəbatı-elmiyyə artıb, ol elmlərin hər birisini oxutmaq üçün qeyri məktəbxana və qeyri müəllimlər lazımdır. Doğrudur, bizim də məktəbxanalarımız var, amma onlardan ümdə mətləb elmi-ədyan oxutmaqdır. Elmi-əbdanı ya heç oxutmuruq, ya oxutsaq da ona elə şey etmirik. Amma təqazayizəmanəyə görə və millətin pişrəvindən ötrü lazımdır ki, biz də qeyri millətlər kimi elmi-əbdanı elmi-ədyandan ayıraraq, onun üçün qeyri məktəbxana bina edib, qeyri müəllimlər təyin edək”².

Yeni məktəblər açmağı təbliğ edərək və bu məktəbləri mövcud olan köhnə məktəblərlə, mədrəsə və mollaxanalarla müqayisə edərək, Zərdabi bildirirdi:

“Pəs, biz öz elədiyimiz məktəbxana bizim məktəbxana deyil ki, orada başımıza qapaz vurub, ayağımızı fələqqəyə salıb ədəb, təhərət, qüsl və qeyrə öyrədirlər. Amma elmi-əbdan məktəbxanasıdır ki, onları təzədən bina etmək gerek”³.

¹ “Əkinçi” qəzeti, 22 sentyabr, 1876-cı il, № 18.

² Yene orada.

³ Yene orada.

* * *

“Heç zişür Hasənə qəbih və qəbiha
Hasən deməz”.

Zərdabi

Zərdabi insanlarda, xüsusən böyüməkdə olan nəsildə estetik duyğular tərbiyə olunmasında bədii ədəbiyyatın əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirirdi. O, Azərbaycan xalqının başa düşmədiyi dildə, məzmunuz, heç kimə lazım olmayan əsərlər yazan şairləri kəskin şəkildə tənqid edirdi. Zərdabi şairləri və yazıçıları real gerçəklikdən, həyatdan aralanmamağa səsleyirdi. O, ədəbiyyatdan yüksək ideya məzmunu ilə zəngin olmağı, ədəbiyyatda real gerçəkliyin əks olunmasını tələb edirdi. O xüsusilə Şərq sxolastik poeziyasının köhnə formasından istifadə edən, hər cür əfsanəni gerçəklik, həqiqət, reallıq kimi verən şairlərin əleyhinə çıxış edirdi.

“Əkinçi” qəzeti yazırdı: “Ey... şüəranın əşəri-abdarında olan mühəssənət və lətaifi dərk etməyib, tənə və tövbix zəbanın açan kimsə, məlum olur ki, dərkə məzaminə-əşarda zövqi-səlim və təbi-müstəqiminiz yoxmuş”¹.

“Əkinçi” öz səhifələrində xalqın inkişaf tarixində ədəbiyyatın və incəsənətin böyük əhəmiyyəti olduğunu göstərirdi. Qəzet öz əsərlərində ifadə forması ardınca qaçaraq başlıca şeyi – məzmunu unudan şairləri tənqid edirdi. Bu şairlər haqqında Zərdabi dəfələrlə belə demişdir ki, onların əsərləri tamamilə səmərəsizdir. Onlar nə əqlə, nə də ürəyə heç nə vermirlər.

“Əkinçi” qəzeti cəmiyyətdəki tufeylilərin – zadəganların, xanların, şahzadələrin tərifi göylərə qaldıran və xalq üçün yazmağı özünə ar bilən yazıçıları pisləyirdi.

“Əkinçi” yazırdı: “Ağa Mirzə Mehdi, fədayət şövəm, atanın pambıq atan olmağı oğula nə eyb edər? Bizim əyyamda xanzadəlik, bəyzadəlik ağıl və elm ilədir. Firəngistanın Prudon adlı hükməsi deyib: “Mən fəxr edirəm ki, mənim yeddi arxa ata-babam rəiyyət olub”².

Zərdabinin məzmunuz şairlərin müəllifləri olan istedadsız şairlərin əleyhinə çıxışları cavabsız qalmadı. Onun adına müxtəlif hədə-

¹ “Əkinçi” qəzeti, 28 aprel 1876-cı il, № 8.

² Yene orada, 22 dekabr 1876-cı il, № 24.

qorxu dolu, təhqiramiz və sadəcə, ədəbsiz məktublar gəlməyə başladı. Lakin xalqın maariflənməsi uğrunda, mədəniyyət uğrunda yorulmaz mübariz bundan məyus olmur və bəzən öz adına gələn belə məktubları “Əkinçi” qəzetində dərc edirdi.

Zərdabi yazırdı: “Bir şair bəndəni həcv edib, həqiqət bizim mətləbimizi sübut və öz qabiliyyətin büruz edib.

Və həcvdən qeyriməktubən yazır ki, sən xalqı təvəkküldən salıb dünyanı mədh və şəri qədh edirsən”¹.

Zərdabi o zamanın özlərini şair adlandırıb, “yaradıcılıq”larının poeziyaya daxil olmayan “şair”lərini tənqid etməklə yanaşı, dərin məzmunla, gözəl formaya malik olan bədii ədəbiyyatı yüksək qiymətləndirirdi. Zərdabi deyirdi ki, yüksək sənətkarlıqla yazılmış bədii əsərlərin böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsində əhəmiyyəti ölçüyə gəlməzdir. O yazırdı: “...Pəs, danışq batil və bihudə əşar üstədir ki, onların əvəzində kütubi-elmi, elmi-hesab və qeyrədən ətfal üçün oxumaq lazımdır. Heç zişüür həsənə qəbih və qəbihə həsən deməz”².

Dərin məzmunlu, gözəl formaya bürünmüş poeziya isə, – deyə Zərdabi öz sözüünə davam edirdi, – əsrlərlə yaşayacaq. Əsil bədii söz də elə budur. Belə poeziya insanların estetik duyğularını tərbiyə edir. Bizim öz şairlərimizdən tələb etməyə haqqımız var ki, onlar bizim xalqımız üçün yüksək bədii səviyyəli, məzmunlu əsərlər yazsınlar, onun fikirlərini, arzularını ifadə etsinlər.

Zərdabi şairin poeziyasının oxuculara əql və qəlb qidası verməsi üçün onun özünün öz dövrünün hərtərəfli təhsilli adamı olmasını zəruri hesab edirdi.

Zərdabi köhnə, sxolastik Şərqi poeziya şəkillərini tənqiddə məruz qoyaraq şairlərə işarə edirdi ki, onlar elmin və mədəniyyətin inkişafı işinə kömək edəcək əsərlər yaratmalıdırlar. O deyirdi ki, onda heç vaxt oxucu gözəli çirkin və əksinə, çirkinə gözəl adlandırmaz.

Azərbaycan folklor materiallarının – atalar sözlərinin, məsəllərin, nağılların və i.a. toplanmasına Zərdabi çox diqqətlə yanaşırdı. O, gənc ədəbiyyatçılara xalq yaradıcılığı xəzinələrini toplamağı, dərinləndirərək öyrənməyi və qoruyub saxlamağı təkidlə məsləhət görürdü.

Zərdabinin bədii ədəbiyyat, həmçinin qəzetin əhəmiyyəti haqqındakı qabaqcıl baxışlarına rus inqilabçı–demokratlarının, xüsusən Gertsenin və Çernişevskinin böyük səmərəli təsiri olmuşdur.

“Əkinçi” qəzeti Azərbaycanda ictimai fikrin inkişafı tarixində müəyyən mənada Gertsenin “Kolokol”unun Rusiya üçün oynadığı həmin böyük rolunu oynamışdır.

“Əkinçi” gerilik, ətalət və feodal qaydaları əleyhinə mübarizədə böyük ictimai qüvvə idi. Baxmayaraq ki, qəzet qısa müddətdə (1875–ci ildən 1877–ci ilə qədər) mövcud olmuşdur, onun Azərbaycanın feodal–patriarxal geriliyi əleyhinə mübarizədə və demokratik ideyaların təbliği işində əhəmiyyəti fəvqəladə dərəcədə böyük olmuşdur. O dövrün qabaqcıl ziyalıları “Əkinçi”nin ətrafında birləşmişdi; materialist filosof M.F.Axundov, maarifçi şair Seyid Əzim Şirvani, dramaturq–publisist Nəcəf bəy Vəzirov və başqaları qəzetdə əməkdaşlıq edirdilər.

Zərdabi “Əkinçi” qəzetinin səhifələrində cəhalətpərəstliyi və fanatizmi amansızcasına qamçılayırdı. O, tez–tez təkrar edirdi: “Pəs dostum, doğru deyiblər ki, “əl–həqqü mürrün” (doğru söz acı olur). Amma bizə hökm olub ki, “qulil–həqqə və löv kanə mürrün” (deyin sözün doğrusunu acı da olsa)”¹.

Qəzetin rolunu və əhəmiyyətini müəyyənləşdirilərkən Zərdabi göstərirdi ki, onun məqsədi xalqın gözünü açmaqdır. “...Qəzet dərviş kimi nağıl deyə bilməz. Onun borcudur işlərin yaxşı və yamanlığını ayna kimi xalqa göstərsin, ta xalq öz nikü bədindən xəbərdar olub, onun əlacının dalınca olsun”².

Bütün böyük və hətta kiçik həyatı məsələlər qəzetin səhifələrində öz əksini tapmalıdır.

“Əkinçi” o zamankı Azərbaycanın ictimai həyatının bütün məsələlərinə münasibət bildirirdi. Doğrudur, bəzən Zərdabi senzuranı nəzərə alaraq öz ideyalarını və fikirlərini bilavasitə demirdi. O öz ideyalarını ayrı–ayrı adamlar arasında söhbət şəklində verirdi. Bu mənada “Əkinçi” qəzetinin 1876–cı ildə çıxmış 15–ci nömrəsindəki bir məqalə seçiyəvidir.

“Bizim Qafqaz vilayətinin bir şəhərində iki şəxs bir–birilə belə söhbət edirlər:

¹ “Əkinçi” qəzeti, 25 iyun 1876–cı il, № 12.

² Yene orada.

¹ “Əkinçi” qəzeti, 14 aprel 1876–cı il, № 7.

² Yene orada.

Sual: Əmi, eşitmisənmi ki, Badkubədə bir ildir filankəs “Əkinçi” ismində bir qəzet çıxardır, təzə xəbərlər yazır, hikmət ilə hər bir şeyi aşkar edir?

Cavab: Filankəs Şirvan vilayətinin Zərdab qəryəsinin sakini filankəsin oğlu, filankəsin nəvəsi deyilmi? Mən elə bildirdim ki, o qəzeti İvan, ya Karapet çıxardır. Pəs onu filankəs çıxardır imiş. Mən onun ata-babasını tanıram. Qoy getsin, ev buzovundan öküzlə olmasın.

S u a l : “Əkinçi” qəzeti deyir ki, zəmanəmiz dəyişilib, indi elm təhsil etmək gerek. Ona binaən lazımdır elm kitabları gətirib öz dilimizdə elm öyrənmək.

C a v a b : O elmləri öyrənmək bizə lazım deyil. Niyə atababalarımız o elmsiz yolla getdilər, biz gedə bilmədik? Bizim öz elmimiz bizə bəsdir və əgər hər kəs o elmləri öyrənmək istəsə, getsin xarici dillərində öyrənsin, dəxi elm kitablarını gətirib öz dilimizə tərcümə etdirib, çap etmək nə lazım? Və əgər çap etdirsək də, o kitablardan nə olacaq? Ev buzovundan öküzlə olurmu?”¹

Sonra Zərdabi, ictimai həyat üçün, xalqın maariflənməsi üçün qəzet və jurnalların əhəmiyyətindən danışaraq yazır:

“Sual: “Əkinçi” qəzeti deyir ki, qəzet, jurnal oxumaq insanı dünyadan xəbərdar edir, öz dilini öyrədir... Ona binaən hamı millətlər səy edib qəzet və jurnallar çap etdirirlər ki, qeyri millətlər arasında payıml olmasınlar...”

Cavab: Bunlar hamısı boş sözdür, pul tələsidir. Mən öz dilimizi məgər bilmirəm? Məzhəbdə qaim olmağa qəzet, ya jurnal oxumaq nə lazım? Kəlməyi-şəhadət və beş vaxt namaz bəsdir... Xülasə, bizə qəzet, ya jurnal gerek deyil, əgər bir-iki axmaq bica yerə zəhmət çəkib qəzet, ya jurnal çıxardırsalar da, ondan bir şey hasil olmayacaq, ona görə ki, ev buzovundan öküzlə olmasın”².

* * *

Xurafat və fanatizm əleyhinə mübarizəni Zərdabi “Əkinçi” qəzetinin əsas vəzifələrindən biri hesab edirdi və buna görə də qəzet öz nəşrlərini mahiyyətcə o zamankı Azərbaycanın feodal-patriarxal geriliyinə qarşı yönəlmişdi.

¹ “Əkinçi” qəzeti, 9 avqust 1876-cı il, № 15.

² Yəne orada.

Zərdabının “Əkinçi” qəzetinin səhifələrində “şaxsey-vaxsey” – məhərrəm təziyədarlığı günləri əleyhinə çıxışları xalq kütlələrinin maariflənməsi uğrunda mübarizə aparan bu fədakar insana qarşı birləşmiş fanatiklərin narazılığının partlayışına səbəb oldu. Qəzetin redaksiyasına və Zərdabının adına gələn məktubların və həcvlərin, Zərdabının şəxsiyyətini təhqir edən yazıların ardı-arası kəsilmirdi. Hədələr və təqiblər ara vermirdi.

“Əkinçi”nin 1877-ci ildə buraxılmış 7-ci nömrəsində Zərdabi qatı fanatik Hadimül-Qəvaidə müraciətlə yazırdı: “Mərhəba sizin mərifətinizə ki, siz mərifətdə olan kəslər bizi mərifətdən qoyub. Odur ki, hükəma deyib: “Düşməni-dana beh öz nadani-dust” (“Ağıllı düşmən nadan dostdan yaxşıdır”). Heyhat ki, sən fərasətdə olan qardaşların vücudilə bizim millət zillət və məskənətdən xilas olub hünər və izzət məratibinə yetişsin”¹.

Daha sonra Zərdabi göstərirdi ki, Hadimül-Qəvaid – bu fanatik insan yalnız özünü xalqın xeyrixahı kimi qələmə verir, əməldə isə həqiqətən xalqın xoşbəxtliyi uğrunda, xurafatın və fanatizmin kökünün kəsilməsi uğrunda mübarizə aparanların əleyhinə çıxış edir.

“Qərəz, cənab Hadimül-Qəvaid, necə oldu ki, sən Hadimül-Qəvaidlik ilə xeyrixahi-millət oldun, amma mən Əhsənül-Qəvaidliyimlə bədxah oldum ki, mənim haqq sözlərimi ki, əql hikmətindən tülu edib böhtan hesab edirsiniz, amma öz böhtanlarınızı ki, məni gah şümrür, gah özgə xitablar ilə müxatəb elədiyinizi böhtan hesab etməyib, qanmıya-qanmıya meydana gəlib boş top-tüfəng ilə binayi-cəng qoyubsunuz”².

Zərdabi xalqın xoşbəxt həyat sürməsi üçün elmin və mədəniyyətin əhəmiyyətini təbliğ edərək, fanatikləri, maarif düşmənlərini və cəhələtpərəstləri amansızcasına ifşa edirdi. O, dəfələrlə deyirdi ki, məhərrəm təziyədarlığı günlərini keçirmək heç də o demək deyil ki, öz başını xəncərlə yarmalısan. Zərdabi yazırdı ki, bu haqda heç yerdə bir söz deyilməyib və biz nə peyğəmbərlərin, nə imamların belə hərəkətlər etdiklərini eşitməmişik. O şeyin nə xeyri ola bilər ki, başqa xalqlar ona görə bizi dəli, vəhşi, barbar adlandıracaq.

Zərdabının dini “şaxsey-vaxsey” mərasiminin əleyhinə belə kəskin çıxışını gördükdə, bir qrup fanatik var qüvvələri ilə “Əkinçi”nin üstünə tökülüşdülər.

¹ “Əkinçi” qəzeti, 21 mart 1877-ci il, № 7.

² Yəne orada.

“...Məhərrəm ayının 10-da, Aşura günündə şiələrin keçirdiyi “şaxsey-vaxsey” mərasiminə mənfi münasibət bildiren məqalə bədbəxt redaktorun başı üstündə tufanlar əsdirirdi və ildırımlar çaxdırdı. Bu zaman avam müsəlman yığını bu gündə peyğəmbərin nəvəsi İmam Hüseynin Yezid bin Müaviyənin adamları tərəfindən xaincəsinə öldürülməsini xatırlayıb ona öz ehtiramlarını bildirirlər. Onlar özlərinə işgəncələr verir, özlərinə soyuq silahla yaralar vururlar”.

Bu məqalədən məhərrəmlik mərasimləri keçirmək işində ixtisaslaşmış Qarabağ sakinləri daha çox incidilər. Kapitan Sultanov adlı birisi məqalə müəllifinə və redaktorun özünə olduqca kəskin ifadələrlə etiraz edərək onları küfrdə və s. günahlandırır...

Öz zamanının məşhur Qarabağ şairi Hadi onda Həsən bəyin özünə... qızgın və kəskin bir pamflet (həcv) yazıb “Əkinçi”yə göndərmişdi. Redaktor bu özünəməxsus məktubu söyüş sözlərindən mümkün qədər azad edib çap etmişdi. Yeri gəlmişkən, görün Hadi, Həsən bəyə necə ləqəblər verirdi: “Fəzdir aləmə qübhilə səni şad edələr; Sənə çox-çox yarasır Kəspəri Vartan, Həsən!”

Başqa bir yerdə deyilir: “Yetmədin qəsdinə, ey nakəsü nadan Həsən!..”

O zaman Hadinin əleyhinə Qafqazda tanınmış Şamaxı şairi Seyid Əzim Şirvani çıxış edirdi. O öz rəqibini çox hazırcavablıqla və incəliklə lağa qoyurdu...

“Oxucu kütləsi”nin belə əhval-ruhiyyəsi Qafqazda ilk müsəlman qəzetinin nə üçün yaşaya bilmədiyini aydın izah edir”¹.

Zərdabi, Sultanovu ifşa edərək yazırdı:

“Cənab Sultanov, bilmirəm nə hirs sizə qələbə edir ki, bir belə kağızı yazmağa iqdam edib, xalqı başlarını xəncər ilə doğramağa təhrik və təhris edirsiniz? Əgər qərəziniz sünni-şiə arasına ədavət salmaqdır, zəhi şərətət! Aqıl kəslər səy edirlər ki, millətlər arasında sülh versinlər, amma siz səy edirsiniz ədavət salmağa. Siz gedən yol da məlum oldu”².

Sonra Zərdabi, Sultanovu – çarizmin xalqların azadlığını boğan bu nökerini – ifşa edərək göstərirdi:

Bir kəs ki, özündən ola qafil,
Bir özgəni bilməyə nə qabil?³

Zərdabi, Sultanovu bir fanatik kimi, yekəbaş adam kimi səciyyələndirərək yazırdı:

“Əgər fikriniz bu günə sözləri ilə özünüzü mömin göstərib, bir para nadanların təzim və təkrimini axtarmaqdır, qərribə biinsafi ki, nəfsinizin xahişini əmələ gətirməkdən ötrü razı olursunuz ki, islam xalqı qeyri millətlərin arasında gülüş olub, rüsva olsun. Əgər təbəbətini izhar edirsiniz ki, ölü başın doğrasın, dürlü sözünüz biməna və müalicəniz qeyri-müfid. Belə təbəbət ilə xatircəməm ki, bir az müddətdə milləti-islamı dünyadan gümnam edərsiniz...”

...Necə ildir “Əkinçi” qəzeti dad-fəryad edir ki, milləti-islam, ayıl bu qəflət yuxusundan, rehlət vaxtı qalma tənha bu pürxətər biyabanda və indi bir para adamlar ayılıb istəyirlər ki, qeyrilərin də ayılımlar, onda da siz bir ağac qapıb gəlirsiniz ki, qalmaqal salmayın, qoyun yatıb istirahət etsin. Amma heç bilirsiniz ki, bu istirahətin nəticələri nə bəlalardır?”¹

“Təhsilli” fanatik Sultanovun əleyhinə M.F.Axundov xüsusi məqalə ilə çıxış etdi. O yazırdı: “Aşura günü... indi... çox məmul olub. Pəs yaxşı olur ki, bu əməli mülahizə etmək ki, ...bu əməl həm ağıl, həm də şər (şəriət) yanında qəbih olunmağına... heç bir aqıl, kamil adam bu əmələ iqdam etmir”².

“Əkinçi” qəzetinin fanatizm və xurafat tərəfdarlarının, o cümlədən Sultanovun əleyhinə mübarizəsi o zamanın ictimai fikrini məşğul edirdi. Quba şəhərindən göndərilmiş 1877-ci il 22 mart tarixli məktubda oxuculardan biri Həsən bəyə yazırdı:

“Çox hörmətli Həsən bəy!

“Əkinçi” qəzetini, xüsusən son nömrələrini böyük zövqlə oxuyuram. Nə qədər oxuyursan, doymursan. Sizin Məmmədəli Sultanova bütün tənə və məzəmmətləriniz haqlı və ədalətlidir”³.

Qarabağdan olan bir yığın fanatik Zərdabinin və onun “Əkinçi” qəzetinin üstünə düşmüşdü. Zərdabiyyə həcv yazılmış və “Əkinçi” qəzetinin redaksiyasına göndərilmişdi. Görünür, fanatiklər elə düşüncüydülər ki, Həsən bəy həcv almasını gizlətməyə çalışacaq və onun

¹ “Əkinçi” qəzeti, 3 fevral 1877-ci il, № 3.

² Yene orada.

³ Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu. Həsən bəy Zərdabinin fondu.

¹ “Мир ислама”, т. II, вып. XII, СПб. С.-Петербург, 1914 г., стр. 886-887.

² “Əkinçi” qəzeti, 17 fevral 1877-ci il, № 4.

³ Yene orada.

haqqında heç kimə bir söz deməyəcək. Lakin onlar səhv etmişdilər. Zərdabi həcvi “Əkinçi” qəzetinin səhifələrində verərək yazırdı:

“...amma ol cənab və onu fitləyən əşxaslar məyus olmasınlar ki, belə “kamallı” söz pünhan qalacaq. Fikrim budur ki, bizim Zərdab kəndində Qarabağın sərhədində bir daş qoydurub onun üstündə zikr olan həcvi tamam qazdırım ki, gələcəkdə bizim övladlar o yadigara baxıb bilsinlər ki, mən bu zəhmətilə milleti-islamı qəflətdən ayıltdımağ istəyəndə necə nadanlara rast gəlmişəm!”¹ (seyrəltmə mənimdir – H.H.)

Sonralar Zərdabının xurafat və fanatizm əleyhinə mübarizəsindən danışarkən “Периодическая печать на Кавказе” (“Qafqazda dövrü mətbuat”) qeyd edirdi:

“...Qəzetdə ictimai intizamsızlıqlara və qüsurlara toxunulması ilk zamanlar redaktorun əleyhinə ayrı-ayrı şəxslər və bütöv korporasiyalar tərəfindən bütöv bir tufan və narazılıq doğurdu; bunun təsdiqi üçün çoxlu hallardan birini misal götürə bilərik: bir dəfə cənab Məlikov öz qəzetində Zaqafqaziya diyarının şiə əhalisinin müsəlman ayı olan Məhərrəm ayının ilk on gününü başa yara vurmaq, çapıq-çapıq etmək və s. ilə bayram etməsi məsələsinə toxunaraq sübut etməyə çalışmışdı ki, belə ayinlərin icrası dinin tələblərinin nəticəsi deyil. “Şuşa” şəhərinin “alimlər”indən bəziləri belə sübutlardan narazı qalıb hesab etdilər ki, onlar müsəlman olsa da, lakin sünni olan, başqalarının dini görüşlərinə müdaxilə etməyə heç bir haqqı olmayan cənab Məlikov tərəfindən bərk incidilmişlər. Ona çirkin bir satira yazılıb göndərilmiş, lakin bu, cənab Məlikovu heç də narahat etməmiş, onun söylərini və faydalı fəaliyyətini soyutmamışdır. O, cavab yerinə bu satiranı öz qəzetinin nömrələrindən birində çap edib ona qısa izahat verərək, bu günlünc hadisəni nəslin mühakiməsinə vermişdir”².

¹ “Əkinçi” qəzeti, 29 sentyabr 1877-ci il, № 20. Aşağıda Hadimül-Qəvaidin yazdığı həcvin əvvəli verilir:

“Ey edən fisqini aləmdə nüməyan Həsən!
Dadmayan dəhrdə bir ləzzəti-iman Həsən!
Şəri-ğərraya uran qəsdlə nöqsan Həsən!
Eyləyən öz-özünü bisərti saman Həsən!”

² “Периодическая печать на Кавказе”. Тифлис, 1901, стр. 49-50.

еще лучше если бы
приказали всем не
есть, до того, что
мы не, лучше ли надо
было бы, что не
неполнотой между
судьбамися и между
работы некаждому
трудно, и мы в виду
надеясь, как и
лучше бы, как и
тишь и мирно все
и при этом, что
лучше бы, как и
справедливо, что
лучше бы, как и
лучше бы, как и
лучше бы, как и

“Əkinçi” qəzetinin Quba şəhərindən olan bir oxucusunun
Həsən bəy Məlikov Zərdabiyə 22 mart 1877-ci il tarixli məktubundan.

Hər bir insanın taleyi onun doğulduğu gündən naməlum ilahi qüvvə tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir, qəbir həyatı mövcuddur deyən fanatikləri ifşa edərək, Zərdabi yazırdı:

“Heyhat ki, sərgərdan qalmış, nə üçün ki, tufliyyətdə pirezənlər bizlərə bir para nağıl deyiblər və hər dem deyiblər: bala, insanın alınnda yaxşı-yaman, izzət-zillətdən hər nə yazılıb o olacaqdır. Bu söz bizim başımıza girib. Ondan bizi mollaya qoyublar, bizə Hafiz kitabını, Mey dü salə və məhbub çəhardəh salə (İkiillik şərab və on dörd yaşında sevgili – H.H.) – dərşini oxudubdur. Şüera bizlərə belə dəlalət edib. Üləmalarımız daim dünyanı məzəmmət ediblər. Münəccimlərimiz deyib sitarəniz hər nə göstərə onu görəcəksiniz. Dərviş deyib gerek əhli-kəsvət olasan, ta ülumi-kimya və qeyrisinə biduni-təhsil kəşf olsun. Lihaza elmdən bixəbər olub, öz təklifimizi anlamayıb mütəhəyyir qalmış.”

Pəs millət, dövlət qeyrəti çəkən qardaşlar gerek xəyalat və qəvaidi-mövhuməni kənara qoyub başarıq və qüvvə sahibləri əsbab, alati-tərəqqiyyat və məktəbxanalar bina edib maşın və ustadlar gətirib və ətfalı qaideyi-ülum ilə tərbiyə etsinlər, ta kəm-kəm bixəbər olub öz məəşi-əbdanına lazım olan işləri əmələ gətirsinlər”¹.

Zərdabi fatalizmin əleyhinə çıxış edərək göstərirdi ki, biz öz qabiliyyətsizliyimizi və zəifliyimizi Allahın ayağına yazırıq. Biz təsdiq edirik ki, hər şey Allahın qabaqcadan müəyyənləşdirdiyi kimi olacaq, hər bir insanın taleyi qabaqcadan müəyyənləşdirilmişdir. Lakin biz bilməliyik ki, – deyər Zərdabi yazır, – hər bir insanın səadəti onun enerjisindən, arzusundan, səyindən və əməksevərliyindən asılıdır. Zərdabi deyir: “Pəs gerek hünər peyda etmək. Elm və hünərsiz adam nə ki özgə yanında, bəlkə öz yanında şərmdədir. ...Boş söz danışmaqdan fayda yoxdur... Belə fikir etmə ki, cahan xalidir... Əhli-əqlü elmin silahı sözdür (elmdir – H.H.)”².

Zərdabi, Hadimül-Qəvaide – bu biliksiz cəhalət təbliğatçısına müraciətlə yazır: “Xülasə, Şeyx Sədi deyir ki, əgər nadan bilsə ki, onun üçün danışmamaqdan yaxşı zad yoxdur, hərəgiz danışmaz. Dübərə deyir ki, bunu bilsə, nadan olmaz”³.

Zərdabi xurafat təbliğatçısı olan fanatikləri ifşa edərək yazırdı: “Əcamir-ovbaşlıq şəcərəyi-xəbiseyi-cəhalətin əsmarındandır ki, tərbiyə və elm görməyib bişügl, bikar olub mütəbiəti-həvayi nəfsilə ətfalın dalınca düşüb onları özlərinə cur etmək istərlər”¹.

Zərdabi deyir: “Onların ənva, əqsam şaxkarları var. Əzcümlə mürebbiləri müttəhim və onlara bədguluq edirlər və həm övladın ustad və mürebbi xidmətinə qoyan adamlara və xudi-ətfala töhmət və bədguluq binası qoyub, onları töhmət və qeyr şərəfdən qoruzmaq ilə ətfalı bikar edib, özlərinə cur etsinlər və bəzi avam adam onlara şərik olub, bir kamil şəxsin yanında sadə adam görəndə sui-zənn edib... töhmət və qiybətə mürtətib olullar”².

“Əkinçi” qəzeti elmin əhəmiyyətini yorulmadan təbliğ edərək, dəfələrlə göstərmişdi ki, fiziki qüvvə və şəxsi şücaət vaxtları keçib getmişdir. İndi elm hər şeydən üstündür.

Bir filosofa istinad edərək, qəzet ərəblərin islamqədərki bəzi kəlamlarını və fikirlərini misal gətirmişdir. Onlarda deyilirdi:

“1) Alimin mürekkəbi şəhidin qanına bərabərdir.

2) Necə ki şəhid əlində qılınc cənnətə gedəcək, habelə alim əlində qələm cənnətə gedəcək.

3) Dünya dörd şeyin üstə qərar tutub: alimin aqlının, qadının adilliyinin, abidin duasının, igidin mərdliyinin üstə”³.

Qəzet göstərirdi ki, islam dini bir zamanlar elmi və mədəniyyəti sevən ərəbləri cahilə döndərmişdir. İslam dini ərəbləri xurafatçı, taleyə və axirət həyatına inanan insanlara çevirmişdir. “Habelə bizim zamanədə islam tayfası... axirət bizimdir deyib durub”⁴.

“Əkinçi” xurafat və fanatizmlə amansızcasına mübarizə apararaq onların daşıyıcıları və təbliğatçıları ifşa etmək üçün çoxlu sayda konkret misallardan və faktlardan istifadə edirdi.

“Əkinçi” qəzeti öz səhifələrində sistemli şəkildə təbiət hadisələri, insanın və heyvanlar aləminin mənşəyi haqqında təbliğat səciyəli yazılar verməklə hər cür əfsanənin yayılması əleyhinə, cəhalət əleyhinə mübarizə aparır, özü də təbiət hadisələri haqqında bu əfsanələri yayanlar əleyhinə qəzet geniş oxucu kütləsi üçün asan olan ədəbi ifadə formasından istifadə edirdi.

¹ “Əkinçi” qəzeti, 28 aprel 1876-cı il, № 8.

² Yəne orada.

³ “Əkinçi” qəzeti, 17 fevral 1877-ci il, № 4.

⁴ Yəne orada.

¹ “Əkinçi” qəzeti, 14 aprel 1876-cı il, № 7.

² “Əkinçi” qəzeti, 31 mart 1877-ci il, № 7.

³ “Əkinçi” qəzeti, 14 aprel 1876-cı il, № 7.

“Əkinçi” qəzetinin 1876-cı ildə çıxmış 16-cı nömrəsində zəlzələnin səbəbləri haqqında aşağıdakı söhbət verilir:

“Bir şəxs çiyində ağ demir düyməli palto, başında ağ furuşka, ayağında cırıldayan çəkmə, ağızında papiros sallana gedirən, bir cavana rast gəlib, salamlayıb birgə getdikləri zaman cavan onun yal-kuyalına baxıb, onu ziyadə kamil hesab edib deyir: bizlərdə deyirlər ki, yer bir öküz üstə dayanıb və onun hər bir əczası tərpensə, onun üstündə olan yerin hissəsi həm tərpenər. Amma mən bunu başa düşmürəm, niyə zəlzələ olan zaman bezi yerin ətrafı tərpenəndə özü tərpenmir?”

Cavab: Öküz boş sözdür, rusların “Народное поверье” qəzeti deyir ki, yer Dəriyayı-mühitin içindədir, bir böyük balıq ki, ona kit deyirlər, onu dalında saxlayıb və onun tərpenməyindən yer həm tərpenir”.

Zərdabi qeyd edirdi ki, bütün bunlar uydurmadan başqa bir şey deyil.

* * *

Zərdabinin iqtisadi baxışları da az maraq doğurmur. “Əkinçi”nin səhifələrində sənaye, ticarət məsələləri və xüsusən kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatına dair məqalələr verilir.

Zərdabi kənd təsərrüfatı məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirdi. “Əkinçi” qəzeti kənd təsərrüfatında aqronomiya qaydalarının tətbiq olunması uğrunda ardıcıl, sistemli mübarizə aparırdı.

Zərdabi quraqlıqla mübarizədə meşələr salınmasına radikal vəsi-tələrdən biri kimi böyük əhəmiyyət verirdi. Özünün “Zaqafqaziya çöllərində meşələr salınması” adlı xüsusi məqaləsində o göstərirdi ki, Zaqafqaziyanın iqlimi müxtəlif səbəblərdən aslıdır ki, onların arasında başlıca rolu bitki örtüyü oynayır. Zərdabi yazırdı ki, meşələrin və müxtəlif yaşılıqların azalması ilə iqlim dəyişkən olur, isti havadan soyuq havaya və əksinə, kəskin keçidlər güclənir. Qış fəsilləri sərt keçir, qar yağmır, yay fəsilləri isə isti və quru olur, daha az yağış yağır, quraqlıq güclənir, torpaq daha çox quruyur. Bizdə, Zaqafqaziyada torpaq hər yerdə eyni olmadığından, – deyərək Zərdabi davam edir, – yəni bir yerdə qumsal, başqa yerdə gilli və s. olduğundan, külək əsəndə torpağın daha az bərkimiş hissələrinin qurumuş hissəciklərini havaya qaldıraraq çoxlu qum və tozu sovurub aparır.

Beləliklə, torpağın səthi kəskin sürətdə dəyişir: “...havaya qalxmış qum bərk cisimlərin ətrafında toplanaraq təpələr əmələ gətirir, qonşuluqdakı becərilən sahələri basır və həyatın ölümlə mübarizəsi başlayır. Həyat necə güclü olursa olsun, qeyri-bərabər mübarizədə sönür və ölüm öz kobud əlini daha uzaqlara uzadaraq daha çox qurbanlar aparır...”¹.

Təbiət hadisələri ilə, quraqlıqla mübarizədə Zərdabi Zaqafqaziya çöllərində meşələr salmağı zəruri hesab edirdi. Zərdabi yazırdı: “Əminliklə demək olar ki, son illərdəki aclığın səbəbi quraqlıqdır və ticarətin çətinləşməsinin səbəbi – çayların dayazlaşması, bu da meşələrin məhv edilməsinin bilavasitə nəticəsidir”².

Zərdabi deyir ki, böyük təəssüflə onu təsdiq etməliyik ki, bizim diyarın tarixi, xüsusən onun topoqrafiyası qaranlıq məsələdir. Bunun nəticəsində biz meşələrimizin keçmişdəki vəziyyəti haqqında daha müfəssəl söz demək imkanından məhrumuq. Bir zamanlar indiki Muğan və Mil çöllərində həyat qaynamış, hər yerdə ağaclar bitmişdir. Bu, suvarma arxlarının qalıqlarının, şəhər və kənd xarabalıqlarının və hətta indiyə kimi qalmış bezi ağacların mövcudluğu ilə sübut olunur, – deyərək Zərdabi davam edir, – məsələn, ...Mil düzündə müsəlmanların “Peyğəmbər düzü” adlandırdıqları hissədə. Yüz illərlə suvarılmamış bu əncir və nar ağacları... köçərilərin mərhəməti sayəsində yaşamaqda və [bu] çölün keçmiş mədəniyyətinə şahidlik etməkdə davam edirlər.

Elə indi də bütün bu çöllərdə ilin məlum vaxtında bitən otlar arasında tez-tez cavan palıd, qarağac, tut və s. pöhrələrinə rast gəlmək olur ki, bu da onların buralarda bu yaxınlaradək “pis yaşamadıqlarını” və burada müvəqqəti məskunlaşan köçərilər tərəfindən məhv edildiklərini sübut edir, indi isə onların mal-qarası hər il cavan pöhrələri məhv edir... 150 il bundan əvvəl Muğanda şəhərlər və kəndlər olmuşdur; əlbəttə, onların sakinlərinin bağları və s. var idi; qonşuluqdakı kəndlərdə yaşayan kəndlilər bu şəhərlərin xarabalıqlarından kərpic daşıyıb özlərinə evlər tikmişlər³.

Zərdabi bir zamanlar Zaqafqaziya çöllərinin meşələrlə örtüldüyünü və torpağın çox məhsuldar olduğunu sübut edən tarixi misallara

¹ “Kaspi” qəzeti, 13 avqust 1899-cu il, № 172.

² Yəne orada.

³ Yəne orada.

əsaslanaraq, kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının artırılması və kəndlilərin rifah halının yaxşılaşdırılması məqsədilə meşələr salınması məsələlərinə ciddi yanaşmağı zəruri hesab edirdi.

Sonra Zərdabi ölkənin iqtisadiyyatında Kür çayının böyük əhəmiyyətini qeyd edirdi. Zərdabi yazırdı: “Kür çayının iki sahilində onun Muğan, Mil və Kür düzləri – Şərqi Zaqafqaziyanın, xüsusən yay zamanı ölü, kədər və ümitsizlik gətirən, keçilməz səhralara çevrilən... geniş və zəngin torpaq sahələri uzanır. Əlbəttə, Kür çayı daşanda bu düzlərin çaya yaxın hissələrini də su basır; güclü daşqınlar zamanı isə su hər iki sahilə 10–20 verstlərlə (kilometrlərlə), hətta daha uzaq məsafədə olan torpaqları basaraq, hər yerdə meyvələri və toxumları yuyub aparır, onları öz məhsuldar lili altında basdırır. Uzunluğu təxminən 300 və eni 20 (hər tərəfdən 10) verst, sahəsi 6 000 kv.verst olan bütün sahədə güclü daşqın zamanı bizim Kür müxtəlif cinsdən olan milyardlarla ağac toxumu səpir, lakin ilin sonunadək nəinki onlardan biri də sağ qalmır, həmçinin keçmiş xoşbəxt zamandan qalmış qoca ağacları doğrayıb yandırır”¹.

Zərdabinin göstərdiyinə görə, 50–60 il bundan əvvəl Kür çayının hər iki sahili başdan-başa meşələrlə örtülmüşdü. Bu meşələr sakinlərin şəxsi mülkiyyətində idi. İldən-ilə Kür çayı sahilində yeni meşələr salınırdı. Təəssüf ki, – deyər Zərdabi yazır, – meşələri qorumağa və yeni meşələr salmağa borclu olan dövlət müəssisələri ağacları məhv etməyə birinci başladılar.

Zərdabi deyir: “Bu Tuqay meşələrinin məhvəsinə ilk təkəni nə qədər qərribə də olsa, məhz onları qorunmalı olan bir müəssisə – yerli dövlət əmlakı idarəsi verdi”².

Zərdabi göstərir ki, ölkənin kənd təsərrüfatının və ümumiyyətlə, iqtisadiyyatının inkişafı üçün meşəsalmanın böyük əhəmiyyəti var və təsadüfi deyil ki, indi Rusiyanın ayrı-ayrı ucqar yerlərində meşələrə keçmişdə olduğundan fərqli nəzərlə baxmağa başlamışlar. İndi, meşələri mühafizə komitələri yaradıldığı bir dövrdə Zaqafqaziyada da belə komitələr təşkil etmək lazımdır. Məktəblərdə isə xüsusi ağacəkmə bayramları təşkil edib, daha çox ağac ekənləri mükafatlandırmaq lazımdır. İqlimin, torpağın və s. yaxşılaşdırılmasında meşələrin böyük əhəmiyyəti var.

¹ “Kaspi” qəzeti, 13 avqust 1899-cu il, № 172.

² Yene orada.

Zərdabi yazır: “Biz artıq burada meşələrin keçmişdə necə məhv edildiyini və indi də köçərilərin onları necə məhv etdiyini demişik; təkcə o qalır ki, bu köçərilərin özləri burada oturaq sakin edilib, hər icmaya adi pay torpağından əlavə meşə salmaq üçün sahə ayrılırsın və bu icmalara həmin sahələri hasara almaq, yaxud sadəcə tapdanıb xarab edilməkdən qorumaq tapşırılsın, bir də görərsən ki, meşələr hazırdır; təkcə onların mövcudluğunu təmin etmək qalır”¹.

Zərdabi elmi ədəbiyyatı izləyirdi. Məsələn, o, “Hayчное обозрение” (“Elmi icmal”) jurnalını müntəzəm oxuyurdu.

Zərdabi yazırdı: “Hayчное обозрение”də (№ 7, 8 və 10, 1900-cü il) “Meşə nə deyir” sərlövhəli çox maraqlı bir tədqiqat verilmişdir”². Bu məqaləni şərh edərkən Zərdabi floranın inkişafı haqqında bir sıra mühüm fikirlər söyləyir.

Torpağın becərilməsinin və gübrələrdən istifadənin qabaqcıl metodlarını təbliğ edərək, Zərdabi Azərbaycan kəndlilərini yüksək məhsul əldə etmək üçün aqronomiyanın qabaqcıl metodlarını tətbiq etməyə çağırırdı. Lakin o, təkcə yaxşı keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarını əldə etməyi təbliğ etməklə kifayətlənmir, özü də yaxşılaşdırılmış arpa, buğda və digər taxıl sortlarının yetişdirilməsi ilə məşğul olurdu. Aşağıda Həsən bəyin kənd təsərrüfatı sərgisinə çox yaxşı keyfiyyətli arpa, buğda və yonca təqdim etdiyinə görə fəxri diplom alması haqqında sənədin mətni verilir:

¹ “Kaspi” qəzeti, 13 avqust 1899-cu il, № 172.

² Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, Həsən bəy Məlikov Zərdabinin arxiv.

KƏND TƏSƏRRÜFATI VƏ
SƏNAYE ƏŞYALARININ 1889-cu ildə
TİFLİSDƏ TƏŞKİL OLUNMUŞ
QAFQAZ SƏRGİSİ

Ekspert Komissiyası I şöbəyə 1 və 2-ci qruplar üzrə sərgiyə təqdim olunmuş əşyaların (məhsulların) dəyərini müzakirə edərək Bakı quberniyası Göyçay qəzası Zərdab kəndinin sakini **Həsən bəy Məlikovu** çox yaxşı keyfiyyətli arpa, buğda, “Saluf” yem otu (alaf otu) və samana görə bürünc medala uyğun olan III dərəcəli fəxri diploma layiq görmüşdür.

Bu münasibətlə Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyəti tərəfindən möhür əlavə edilməklə (vurulmaqla) bu diplom verilmişdir¹.

Elə həmin 1889-cu ildə kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının Tiflisdə təşkil olunmuş Qafqaz sərgisində Zərdabi bürünc medala və bəliqtutan alətə layiq görülmüşdü.

KƏND TƏSƏRRÜFATI VƏ
SƏNAYE ƏŞYALARININ 1889-cu ildə
TİFLİSDƏ TƏŞKİL OLUNMUŞ
QAFQAZ SƏRGİSİ

Ekspert Komissiyası VII şöbəyə 57-ci qrup üzrə sərgiyə təqdim olunmuş əşyaların dəyərini müzakirə edərək, Bakı quberniyasından olan **Zərdabi Həsən bəy Məlikovu** bəliqtutan alətə görə bürünc medala uyğun olan III dərəcəli fəxri diploma layiq bilmişdir.

Bu münasibətlə Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyəti tərəfindən möhür əlavə edilməklə (vurulmaqla) bu diplom verilmişdir².

* * *

“Əkinçi” qəzetinin səhifələrindəki kənd təsərrüfatı məsələlərindən bəhs edən məqalələrin səciyyəvi xüsusiyyəti o idi ki, onlar geniş xalq kütlələrinin başa düşdüyü bir dildə yazılırdı.

“Əkinçi” torpağın gübrələnməsi və becərilməsi məsələlərinə də az diqqət yetirmirdi. Qəzetin nömrələrindən birində Zərdabi yazırdı

¹ Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, Həsən bəy Məlikov Zərdabının arxivi.

² Yəni orada.

ki, torpağı minerallarla, bitki çürüntüsü ilə, həmçinin heyvanların peyini ilə gübrələmək olar; bundan başqa göstərilən şeylərin qatışığı ilə də.

“Əz cümleyi-cəmadat (minerallardan – H.H.) işlənir: 1) əhəng daşı ki, onu yandırıb üstə su töküüb un təkisi edəndən sonra; 2) qarğa duzu (gips – H.H.) ki, onu da yandırıb un kimi edəndən sonra; 3) xörəkdə işlənən duz və bir neçə qeyri duzlar ki, onları da ezib xır-dalayandan sonra əkin yerlərinə çəkib onu şuxm (şum – H.H.) etmək gerek.

Ələfiyyat (bitki çürüntüsü – H.H.) üç qisim olur: 1) bəlim (kövşən – H.H.), yəni ol otların budaqları (gövdələri – H.H.) ki, onların toxumu insana gerekdir, məsələn, arpa, buğda bəlimi; 2) yarpaqları lazım olan, məsələn, tənbəki otunun budaqları; 3) kökü lazım olan, məsələn, yerkökü, zıx (çuğundur – H.H.), kartofun budaqları və yarpaqları; 4) ağacların xəzəli, qarğı qamışı, şirin ya da dərya suyunda əmələ gələn otlar və qeyrə”¹.

Daha sonra bu məqalədə Zərdabi başqa gübrə növlərini təsvir edir və öz oxucuları olan kəndliləri mümkün qədər kənd təsərrüfatı sahəsindəki yeniliklərdən istifadə etməyə çağırır. O, Azərbaycan kəndlilərinin torpağı əkilib-becərmək məsələsində ata-baba qaydalarından əl çəkib, yeni üsullardan istifadə etmələrini ehtirasla arzulayırdı.

Torpağı əkilib-becərməyin yeni üsullarını təbliğ edərkən Zərdabi göstərirdi ki, kəndlilər aqrotexnikadan istifadə etsələr, daha az əmək sərf etməklə, daha yüksək məhsul əldə edə bilərlər.

Özünün “Heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi və yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında” məqaləsində Zərdabi heyvan cinslərinin yaxşılaşdırılmasına da böyük diqqət verir və heyvandarlığın ölkənin iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyəti olduğunu göstərərək yazırdı: “Yaxşı məhsuldarlıq şəraitində əkinçiliyə əsaslanan təsərrüfat, çörəyin qiyməti daim dəyişildiyindən, kifayət qədər gəlir verə bilmir, ... bazarların yaxşı öyrənilməsi isə göstərir ki, beynəlxalq bazarm şərtləri heyvandarlıq məhsulları ixrac edən ölkələr üçün taxıl məhsulları ixrac edən ölkələr üçün olduğundan daha əlverişlidir. Odur ki, Rusiyanın da iqtisadi nöqteyi-nəzərdən birinci qayğısı daimi tələbat malları olan və qiymətləri istehsalçı üçün əlverişsiz dəyişikliklərə uğramayan bu məhsulları ixrac edən ölkə olmaqdan ibarət olmalıdır”².

¹ “Əkinçi” qəzeti, 13 may 1876-cı il, № 9.

² “Kaspi” qəzeti, 11 dekabr 1899-cu il, № 267.

Bir sıra sənədlər ondan xəbər verir ki, Həsən bəy Zərdabi ipəkçilik məsələləri ilə ciddi məşğul olmuş və hətta “Barama qurdunu yaxşı saxlamaq üçün dəstürləməldir”¹ kitabını yenidən işləyib, illüstrasiyalar əlavə etməklə, Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

“Əkinçi” qəzeti Azərbaycan kəndliləri arasında böyük təsir gücünə malik idi. Zərdabının bu faydalı işlərində Azərbaycan kəndlilərinin onun tərəfini saxladıklarını və hər yolla “Əkinçi” qəzetinin abunəçilərinin sayını çoxaltmağa çalışdıklarını təsdiq edən faktlar mövcuddur.

Gorani Moskvadan “Əkinçi”yə göndərdiyi məktubunda yazır: “Əlbəttə, bu barədə bizim kənd əhlinə təxir yoxdur, mən keçən yayda onların çoxu ilə danışmışam, onlar hazırdır əli qabara-qabara, üzü tərleyə-tərleyə 3 manat cəm edib “Əkinçi” götürsün. Amma çifayda, kənd əhli poşt adını eşitməyib və qəzet gətirməyin qaydasını bilmir”².

* * *

Zərdabi Azərbaycandakı feodal-patriarxal münasibətlərin əleyhinə çıxaraq kənd təsərrüfatında kollektiv əmək ideyasını geniş surətdə təbliğ edirdi. Bu mənada “Əkinçi” qəzetinin 1876-cı ildə buraxılmış 23-cü nömrəsindəki xəbər səciyyəvidir:

“Rusiyada bəzi kəndin əhli icma ilə əkin və ziraət edir. İndi “Zemledelçeski qazeta” yazır ki, Finlandiya vilayətində 3 il bundan sabiq bir qəryədə 15 külfət birləşib yerlərini bir ediblər ki, onu birgə əksinlər. Onlar 3 adam intixab edib ki, calislərin işləməyinə mülahizə edib sonra hasildən gələn il üçün toxum saxlayıb artığını onların arasında təqsim eləsin...

Bu qaydanın yaxşılığı ondan məlum edir ki, zikr olan qəryənin əhli həmişə biçiz olub. Amma bu halda ol icma bina edənlər elə tavana olublar ki, əkin üçün maşınlar gətirib öz uşaqları üçün məktəbxana açıb onun müəlliminə ildə 300 manat verirlər.

Belə camaat ilə iş görməyin bir xeyri də budur ki, tənbel olan kəslər həm gərək işləsin, yoxsa onlara hissə verməməkdən başqa, calislikdən də xaric edirlər.

¹ “Краткое руководство к правильному воспитанию шелковичных червей” (“Barama qurdunu yaxşı saxlamaq üçün dəstürləməldir”). Rus dilindən Azərbaycan dilinə Həsən bəy Məlikov tərcümə etmişdir. Tiflis, 1885.

² “Əkinçi” qəzeti, 22 dekabr 1876-cı il, № 24.

Nəhayət, hər kəs həqiqət naxoş olsa, ona hissə verirlər. Bu xəstələr birləşmiş təsərrüfatın sağlam üzvləri ilə bərabər pay alırlar”.

“Əkinçi” qəzeti kənd təsərrüfatında yeni, mütərəqqi üsulların tətbiqi uğrunda fəal çıxış edir, həmçinin kənd təsərrüfatı bankının yaradılmasının məqsədəuyğun olduğunu göstərirdi.

* * *

Zərdabi özünün “Zaqafqaziyanın kəndli təsisatlarının həyatından” məqaləsini Zaqafqaziya kəndli özünüidarəsi adlanan məsələyə həsr etmişdi. Zərdabi göstərir ki, Zaqafqaziya diyarını idarə edənlər, o cümlədən Bakı qubernatoru Kolyubakin bu yeniliyin əleyhinə idilər. İdarənin agentləri kəndlilərin işlərinə qarışırdılar, “...formalist idarəçilərin zamanında isə belə müdaxilə çoxlu anla-

Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyətinin 1889-cu il noyabrın 12-də Həsən bəy Məlikova verdiyi fəxri diplom.

şılmaqlıqlar yaradırdı: bizdə kənddə heç kim öz hüquqlarını və vəzifələrini bilmir və kim “dəyənəkdən birinci yapışdı – onbaşı odur”¹.

Sonra elə bu məqalədə Zərdabi kəndlilərin öz hüquqlarını bilməyib onlardan istifadə edə bilmədikləri, yuxarıda oturan müdirlərin isə kəndlilərin işlərinə müdaxilə etdikləri halda yaranan vəziyyəti səciyyələndirir. Bunun nəticəsində “...aşağı rütbəli polis agentləri tərəfindən starsinalığa (yüzbaşılığa) arzulanan namizədlər “göstərilməsi” qaydası bərqərar olmuşdur”².

Zərdabi deyir ki, starsinalar (yüzbaşılar) seçilməsinə polis agentlərinin güclü təsiri nəticəsində tez bir zamanda rəqiblər sırasında bəylər nəzərə çarpdılar. “Bu sonuncuların üstünlüyü ondan ibarət idi ki, bəylər daha varlı idilər və seçkilərdə uğur əldə etmək üçün daha çox pul xərcləyə bilirdilər”³.

Zərdabi öz məqaləsində kəndli təsisatları adlanan bu təsisatların düzgün fəaliyyət göstərməsi məsələsinə toxunmaqla yanaşı, habelə kəndli icmalarının təhsili məsələsinə qoyurdu.

Zərdabi yazırdı: “Nəzərə almaq lazımdır ki, ayrılıqda hər bir kənd icmasının təhsili məsələsi qoyulanda... sanki belə icmaların sayının çoxalmasından qorxur və bir çox hallarda heç bir ümumi cəhəti olmayan bir neçə kəndi bir icmada birləşdirməyə çalışırdılar. ... Belə ki, biz Göyçay qəzasında belə bir hal bilirik: Xələc və Çalı kəndləri bir icmada birləşdirilmişdir, bunlardan birincisində 200-ə qədər, ikincisində isə 100-ə qədər baca var; birincisi şiə kəndidir, ikincisi – sünni; bundan əlavə, onların arasında tez-tez torpaq üstündə mübahisə gedir və ümumi yığıncaqlarda say üstünlüyü olan birinci kənd qalib gəlir. Burada müxtəlif anlaşılmazlıqlar meydana gəlirdi və çalılılar dəfələrlə şikayət etmələrinə baxmayaraq, indiyə kimi Xələc icmasının bir hissəsi olaraq qalır və itaət göstərmədiklərinə görə işin ən ağır hissəsini yerinə yetirir və daha çox natural mükəlləfiyyətlər daşıyırlar. Daha yaxşı olmazdı ki, 100 belə birləşmiş icma əvəzinə 200 sadə icma olsun: onda nizam-intizam da daha çox, elə icmalar özləri də daha yığcam, yekcins olar, onların ayrı-ayrı üzvləri özlərini icmanın bir hissəsi hesab edərək, ümumi fayda üçün daha çox çalışırdılar. Ümumiyyətlə, nəzərə almaq lazımdır ki, bizim

¹ “Kaspi” qəzeti, 22 iyul 1899-cu il, № 155.

² Yene orada.

³ Yene orada.

məmləkətdə əhali qızgın təbiətli və öz istəyinin tez yerinə yetməsinə istəyir; buna görə də başçının hadisə yerinə tez gəlib çatması mübahisələrin və anlaşılmaqlıqların müəkkəbləşməsinin qarşısını alar və onlar indi olduğu kimi hər dəfə belə qanlı nəticələr verməzdi. Bu əsasdan çıxış edərək, yaxşı olardı ki, 100 və daha çox bacası olan hər bir kənddə bir ayrıca müstəqil icma təşkil olunsun ki, onlarda başçılar ilk çağırışda kəndlilərin köməyinə gəlib çata bilsinlər”¹.

Özünün “Bizim kənd məktəbləri” serlövhəli məqaləsində Zərdabi kənd məktəblərinin vəziyyətini hərtərəfli təhlil etmişdir. O, Zaqafqaziyanın şərqi hissəsinin xalq təhsili işində geriliyini xüsusi olaraq qeyd edirdi. Zərdabi 1899-cu ildə göstərirdi ki, Şərqi Zaqafqaziya kənd məktəbləri, özü də tək-tək, yalnız son zamanda açılmağa başlamışdır.

Zərdabi yazırdı ki, böyük kədərlə etiraf etmək lazım gəlir ki, əhali bizim ibtidai və ümumtəhsil məktəblərinin faydasını lazımı səviyyədə qiymətləndirmir. Ruhanilər, mülkədar-bəylər kəndlərdə məktəb şəbəkəsinin inkişafına hər vaxtlə mane olurlar. O vaxtın ictimai quruluşundan danışarkən Zərdabi qeyd edirdi ki, bu məktəblərdə əldə olunan biliklər, daşlı sahəyə düşüb yetişə bilməyən sağlam toxumlara bənzəyir. Zərdabi deyirdi: “Əlbəttə, belə bir bitkinin üzə çıxmasının özü belə artıq tərəqqidir: o özü ölsə də, həmin cüzi torpaq qatını gübrələyir ki, həmin qat ondan sonra ora düşən növbəti toxumu daha tez və daha yaxşı bitirəcək, lakin bütün bunlar heç də rahat, məhsuldar torpağa səpilən bütün toxumların cücərib qolbudaq ataraq lazımı dərəcədə bol məhsul verməsinə bərabər tutula bilməz”².

Zərdabi sənaye məsələlərinə böyük diqqət yetirirdi. O bu münasibətlə yazırdı:

“Ülumi-sənəət böyük dəstgah və vəsi büsətdir ki, cəmi ümuri-təntənət, ticarət, ziraət və qeyr ona möhtacdır və bu əməl 2 qisimdird: əl ilə qayrılan və maşın ilə əmələ gələn: əl ilə qayrılan şeylərdən və maşın ilə əmələ gələn əlilə qayrılan çəndən karsazlıq olmaz, ümdə məşindir”³.

¹ “Kaspi” qəzeti, 22 iyul 1899-cu il, № 155.

² “Əkinçi” qəzeti, 18 avqust 1899-cu il, № 176.

³ Yene orada, 14 aprel 1876-cı il, № 7.

Əmək proseslərini səmərəliləşdirmək və məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə Zərdabi istehsal proseslərini mexanikləşdirməyi məsləhət görürdü. Maşınlarla istehsalın əllə istehsaldan daha məqsədəuyğun və üstün olduğunu sübut etmək üçün Zərdabi yazırdı ki: "...amma əl ilə sikkə olanda biri böyük, biri kiçik, biri uzun, müxtəlif tərkiblər ilə çıxır, necə ki, görürük. Pəs lazımdır maşınlar bina edib işləri maşına salmaq. Maşınsız bizim Yəzd, Həmədan, Brucerd çitləri olur, hər biri 4-5 arşın, biri qumaş, biri bədqumaş, biri enli, biri ensiz. Əcəb budur ki, 5 arşın deyilən 4 nim, 4 deyilən 3 nim ya 3 gəlir"¹.

Zərdabi istehsalın mexanikləşdirilməsi ideyasını irəli sürərkən onun təkmilləşdirilməsi haqqında düşünməyənlərin əleyhinə amsızcasına çıxış edirdi. O yazırdı: "Əcəba ki, bizim camaat heç bir əməllərinə tərəqqi vermək fikrində deyil, bəlkə tənəzzül verməkdə səy edir. Lakin xalq öz məəşi-əbdanlarına tərəqqi verməyə anənfəanən millət, dövlətləri zəif olur"².

Zərdabi "Qafqaz kустar komitəsi haqqında bir neçə söz" məqaləsində kустar sənayenin vəziyyətini səciyyələndirərək göstərirdi ki, Şərqi Zaqafqaziyada kустar üsulla yun və ipək istehsalı geniş yayılmışdır. Lakin kустar sənayeçilərin kifayət qədər istehsal vasitələri olmadığından və ümumiyyətlə, onların sənayesi qeyri-qənaətbəxş vəziyyətdə olduğundan, habelə kустar sənayeçilərin özləri rəsmxət və rəsmın elementar əsasları ilə tanış olmadığından, öz əsərləri üzərində bu və ya digər əşyanın, yaxud heyvanın orijinalı ilə heç bir ümumi cəhəti olmayan təsvirini verirlər. Onların dəzgahları köhnə, ata-babadan qalmasıdır. Kустar istehsalın inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün Zərdabi texnikanın bütün nailiyyətlərindən istifadə etməyi zəruri hesab edirdi. Bu işdə, onun fikrincə, Qafqaz Kустar Komitəsi böyük rol oynamalı idi.

Zərdabi yazırdı: "Madam ki, bizim bütün kəndlərdəki kустar toxucular müsəlman qadınlardır, onda yaxşı olardı ki, komitə işin lap əvvəlindən bunu nəzərə alaraq kəndlərə texniki təlimatçı qadınlar göndərəydi ki, onların rəhbərliyi altında qadınlar toxuculuq işinin yaxşılaşdırılmış üsullarını öyrənəydilər.

¹ "Əkinçi" qəzeti, 14 aprel 1876-cı il, № 7.

² Yənə orada.

باراما قوردنی
 نھشی ساخلاماق ایسون دستور الملکدر
 مزارستانک غیرس شھرئە اولان باراما قوردنی ساخلاماقی
 تعلیم ایدن مکئب خامکک دیریکتوری یعنی بویوک
 مصلی حساب بدلهکک انشاددر
 م . س . تر ایصلی نئسە دیلدن روس دینک جناب امرولرم عیوکی
 تر مە ایدوب اولدە مە . نولنی دلنە حسی مک ملکوف دودردندر
 م . س . س . ر . الملکک اخریدە ایکی ورق کماعدک اوستندەقوردلرک
 هر نوعکک ایلرە . مضر ف اولکن رادلرک بارامانک دکیملرک
 صورتلری کوستریلر
 نئلس شھربندە ۱۸۸۵ محی مئعدە

В О Л Л И .

КРАТКОЕ РУКОВОДСТВО

КЪ ПРАВИЛЬНОМУ ВОСПИТАНИЮ ШЕЛКОВИЧНЫХЪ ЧЕРВЕЙ.

Переводъ съ русскаго на татарскій языкъ
 Гасанъ-бекъ Меджибовъ

Тифлисъ

Тифлискіе книж. Гасановъ-Меджибовъ Гасановскіе чертёжы по Бюроу в.
 1885

"Barama qurdunu yaxşı saxlamaq üçün dəstürləməldir"
 kitabının titull vərəqi

Hələlik bizim digər kустar sənaye sahələri haqqında geniş söhbət açmayıb, Qafqaz Kустar Komitəsini salamlayaraq və ona müvəffəqiyyət və öz işlərini geniş və məhsuldar şəkildə yaymağı arzulayaraq məsləhət görək ki, o yalnız bizdə mövcud olan kустar istehsal sahələrinin təkmilləşdirilməsi ilə məhdudlaşmasın, əksinə, yeni, məsələn, ölkəmizdə geniş yayılacağı gözlənilən saman, söyüd yarpağı istehsalı kimi sahələrin də yaranması qayğısına qalsın.

Biz komitənin diqqətini bir məsələyə də cəlb etmək istəyirik: bizdə mövcud olan kустar peşələrlə demək olar ki, yalnız qadınlar məşğul olurlar...

Kустar istehsalı əhalinin daha çox hissəsi arasında inkişaf etdirmək və onun kişi qismini ona həvəsləndirmək – bax, kустar komitəsi buna sөy göstərməlidir”¹.

Ölkədə sənayenin inkişafı üçün Zərdabi həmçinin ixtisaslı istehsal ustaları hazırlayan xüsusi məktəblər açılmasını zəruri hesab edirdi. O yazırdı: “Pəs millət, dövlət qeyrəti çəkən qardaşlar görək xəyalat və qəvaidi-mövhuməni kənara qoyub başariq və qüvvə sahibləri əsbab, alati-tərəqqiyyət və məktəbxanalar bina edib maşın və ustadlar gətirib və ətfalı qaideyi-ülum ilə tərbiyyət etsinlər, ta kəm-kəm baxəbər olub öz məaşi-əbdanına lazım olan işləri emələ gətirsinlər. Axır, insaf, təfəkkür yaxşıdır: Laməhalə bunu mülahizə etmək ki, haçanacan sair millətlərə möhtac olaq, bizim Quran və kitablarımız xarici kağızlarında yazılsın və bizim ətfal və cavanlar bıkar, bielm, bitərbiyyət olub əksəri əcamirü ovbaşlar ilə papağın kəc qoyub küçələrdə yar-yar oxuyub gəzsinlər?”²

Zərdabinin fəaliyyətində diqqəti cəlb edən odur ki, o, həmişə milli istehsalın genişlənməsinə, ölkə iqtisadiyyatının qaldırılmasına cəhd edir, həmçinin ölkəyə xarici kapitalın nüfuz etməsi əleyhinə kəskin çıxış edirdi. “Əkinçi” qəzeti milli istehsalın inkişafının böyük iqtisadi və siyasi əhəmiyyəti olduğunu təbliğ edərək yazırdı:

“...Tüccari-islam öz məmləkətlərinin ipək, pambıq və yunun aparıb Moskva və Firəng karxana sahiblərinə ucuz qiymətlə satıb haman şeyləri ki, bir il ondan sabiq onlara vermişdilər və onlar bu il müxtəlif surətlər ilə parça qayırbılar, artıq qiymətə alıb dala

gətirirlər və əgər güzəranlıq babında riayəti-ümur etsələr, heç vaxt belə bihünərliyi qəbul etməyib onun çarəsinin xəyalına düşərlər ki, öz məmləkətlərində fabrika açıb öz məhsullarından müxtəlif parça qayırb, qeyri millətlərə satsınlar. Əgər biz müsəlmanlar bu qəbil zadları idrak və mülahizə eləsək, sөy edərək ki, “Əkinçi” qəzeti gündə bir vərəq çıxıb bizləri bədbəxtliyimizdən müttəli etsin”¹.

“Əkinçi” qəzetinin 1876-cı ildə çıxmış 7-ci nömrəsində Zərdabi göstərirdi ki, ölkənin iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün maşınlardan geniş surətdə istifadə etmək və elmin və texnikanın nailiyyətlərini sənayeyə tətbiq etmək zəruridir. Zərdabi yazırdı: “Bu yolla biz milli sənayenin yüksək keyfiyyətli məhsullar verməsini təmin edə bilərik. Bəsdir! Biz nə vaxtadək öz kitablarımızı xaricdən gətirilən kağızda çap edəcəyik?”²

Ölkənin çiçəklənməsi üçün elmin və mədəniyyətin əhəmiyyəti məsələsini müzakirə edərkən Zərdabi, həmçinin onu da göstərirdi ki, təhsil olmadan güclü, qüdrətli ölkəni təsəvvür etmək olmaz, savadsız əsgərlərdən təşkil olunmuş ordu öz ölkəsini yadellilərin hücumlarından müdafiə etməyə qadir deyil. Günəş kimi aydındır ki, mədəniyyətsiz, təhsilsiz ordu müvəffəqiyyət qazana bilməz. Orduya mədəni, bilikli sərkərdələr, qoşun başçıları lazımdır. Buna görə də hər bir xalqın təhsili və mədəniyyəti onun həyatının və ləyaqətinin qorunub saxlanması üçün zəruridir.

“Nə üçün Azərbaycana gələn xaricilər burada varlanmaq mənbəyi tapırlar” – sualına Zərdabi belə cavab verir ki, biz öz ölkəmizdə yaşasaq da, öz doğma diyarımızın bütün sərvətlərini tanımırıq. Bizim təhsil görməmiş, mədəni cəhətdən geri qalmış xalqımız fanatizm təbliğatçılarna inanır, onlar isə heç də onda maraqlı deyillər ki, xalq savadlansın, təhsil alsın, öz torpağının sahibi olsun. Xaricilər xalqımızın geriliyindən, savadsızlığından və cahilliyindən istifadə edərək, ölkəmizin sərvətləri ilə tez tanış olur, onlardan istifadə edərək varlanırlar.

Zərdabi deyir: “Aşkar görürük ki, xarici vilayətlərin adamları bizim vilayətimizə gəlib vilayət əhli müttəle olmayan şeylərin mübaliği-xatir dövlət cəm edib və mənfəət aparırlar. Bir firəngi tacirindən soruşsan ki, Qafqazın filan şəhərində nə şey emələ gəlir,

¹ “Kaspi” qəzeti, 8 dekabr 1899-cu il, № 264.

² “Əkinçi” qəzeti, 14 aprel 1876-cı il, № 7.

¹ “Əkinçi” qəzeti, 29 aprel 1876-cı il, № 4.

² Yəne orada, 14 aprel 1876-cı il, № 7.

elm üzəri ilə onu elə bəyan elər ki, sən özün mat və mütehəyyir qalusan”¹.

“Əkinçi” qəzetinin səhifələrində Zərdabi, artıq yuxarıda deyil-di ki, xarici malların idxalı əleyhinə mübarizə məsələlərinə böyük diqqət yetirirdi. O, ehtirasla onu arzulayırdı ki, kaş bizim vətənimizdə zəruri qida şeyləri və sənaye malları istehsal olunaydı.

Zərdabi yazırdı: “Amma bizim xalqın işlərinə baxanda bir əməli-kamil görmək olmur ki, millət təəssübü çəkən qardaşlar ona fəxr etsin. Libasdan tutmuş bəzi yeməli şeylərə cənab xarici dövlətlərindən gətiririk. Pəs heç olur ki, bu yoxsulluğumuzdan danışanda onun səbəbi elmsiz qalmağımız olduğun bəyan etməyə?”²

Zərdabi deyirdi ki, xarici malları idxal etməkdən azad olmaq üçün bizə elm və mədəniyyət ocaqları şəbəkəsini daha da genişləndirmək, elə etmək zəruridir ki, biz özümüz öz sənayemizin sahibi olaq, vətənimizin yeraltı sərvətlərini özümüz çıxaraq və bu sərvətlər xalqın sərvəti olsun.

* * *

Zərdabının fikrincə, “Əkinçi” qəzeti qədim Şərqi nağıllarını və hekayətlərini çeynəməklə məşğul olmamalı, əksinə, hər vəchlə xalq kütlələrinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək etməlidir. Bununla yanaşı, Zərdabi “Əkinçi” qəzetinin səhifələrində xalqın ağır vəziyyətinin işıqlandırılmasına böyük diqqət yetirirdi.

Zərdabi yazırdı: “Ey qardaşlar, rəva deyil ki, sizin qəzetiniz də, bizcə qəzetiniz ki “Əkinçi” olsun, sizə “1001 gecə” nağılı desin.

Bu halda müsəlman milləti tufana düşmüş gəmi təkidir ki, hər ləpə onların bir hissəsini aparıb qərq edir. Beləyə çox həmiyyətsizlik istər ki, qardaşlarımızın qərq olmağına baxa-baxa inək irəlindən yediyi çörəyi gövşəyən kimi Rüstəm Zalm nağılı oxuyub keçmişdə olanların qüvvətinə fəxr edək və öz qərq olmağımıza əlac etməyə.

Pəs, dostum, doğru deyiblər ki, “əl həqqü mürrün”. Amma bizə hökm olub ki; qüsil-həqq və löv kanə mürrün (deyin sözün doğrusunu, acı da olsa)”³

¹ “Əkinçi” qəzeti, 29 aprel 1876-cı il, № 4.

² “Əkinçi” qəzeti, 14 aprel 1876-cı il, № 7.

³ Yəne orada.

Zərdabi elə bir dövlət quruluşu arzulayırdı ki, onda azad insan öz ölkəsinin təbii sərvətlərinin əsil sahibi olsun.

“Əkinçi” qəzeti müstəmləkəçilərinin və birinci növbədə azadlığı və demokratiyanı boğan ingilis kapitalistlərinin əleyhinə kəskin məqalələrlə çıxış edirdi. Belə ki, 1877-ci ildə çıxmış 11-ci nömrəsində “Əkinçi” yazırdı ki, çoxmilyonlu xalqlar bir neçə min ingilisin zülmü altında inildəyir. Hindistan əhalisi bu bir ovuc yadellimin əlində sağmal inəyə çevrilmişdir.

Xarici kapitalın Azərbaycan sənayesinə nüfuzu ilə əlaqədar “Əkinçi” qəzeti və onun banisi Zərdabi, yuxarıda göstəriləni kimi, geri qalmış vəziyyətdə yadellilərə qarşı mübarizənin mümkün olmadığından çıxış edərək, Azərbaycan xalqını öz doğma ölkəsini həm siyasi-iqtisadi, həm də mədəni mənada inkişaf etdirməyə çağırırdı¹.

Xarici kapitalın Azərbaycan sənayesinə nüfuzu münasibətilə Zərdabi, öz fikrini obrazlı şəkildə ifadə edərək deyirdi ki, daşqın zamanı çay sahillərindən çıxıb ətrafı su basdığı kimi, bizi də bu mədəni adlanan xalqlar qərq edəcək, əridəcək. Zərdabi Azərbaycan xalqına üz tutaraq deyirdi: “İşləyin, tənbellik etməyin. Tənbellik insan üçün bəladır. Daha çox işləməyə, əməyi səmərəliləşdirməyə səy edin, çalışın tədricən sizin çörəyinizi əlinizdən alanların silahını işlədəsiniz”.

“Kür çayında gəmiçilik” məqaləsində Zərdabi abad ölkə üçün gəmiçiliyin inkişafının əhəmiyyətini göstərir. O deyir ki, az və ya çox inkişaf etmiş heç bir ölkədə Kür kimi nisbətən böyük çayda gəmiçiliyin olmadığını görməzsən. Sonra Zərdabi yazır ki, hələ keçmiş Qafqaz canişini knyaz Vorontsov əvvəl Kür çayının mənsəbini Tiflis şəhəri ilə birləşdirən gəmi yolu çəkmək istəyib, sonra isə gəmiçilik haqqında heç fikirləşməyib də. Dövlət dairələrində zərəfatla deyirdilər ki, Kürdə üzən paraxodlarla yalnız Salyan malyariyası daşımaq olar. Lakin sonralar Bakıda neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq iş tamamilə dəyişdi.

Zərdabi qeyd edir: “Zaqafqaziyanın şərq hissəsinə taun xəstəliyinə tutulmuş bir ölkə kimi baxıldığı bu ...vaxt uzun müddət idi ki, davam edirdi. Nəhayət, Bakı qəzasının daşlı və susuz çöllərində neft fantanları vurdu, hamı təbiətin bu möcüzəli təzahürünə (hadi-səsinə) təəccüblə baxırdı. Fantan sahibləri tezliklə milyonlar top-

¹ “Əkinçi” qəzeti, 26 may 1877-ci il, № 11.

ladılar və onda hər yandan bura kapitallar və biliklər axıb gəldi və keçmiş inzibati sürgün yerində həyat qaynamağa başladı...”¹

Zərdabi göstərirdi ki, Bakının neft sənayesinin inkişafı Zaqafqaziya dəmir yolunun meydana gəlməsinə səbəb oldu və beləliklə, Zaqafqaziyanın şorq hissəsi inzibati mərkəzlə – Tiflislə birləşdi.

Zərdabi yazır: “Bakı və onunla birlikdə bütün Xəzəryanı inkişaf etdi və böyüdü... və buna görə də dəmir yolunun açılmasından dərhal sonra yenə də Kürdə gəmiçilik haqqında, özü də bu dəfə onun mənəbindən Yevlax dəmiryol stansiyasınadək gəmiçilik yolu açmaq haqqında düşündülər. Yol mühəndisləri tapdılar, tam suölçənlər, karç (suya batmış ağaclar, qol-budaqlı kötükler) təmizləyənlər ştatı yaratdılar; fəhlələr üçün kayutları olan barjlar quraşdırdılar və çayın məcrasını batmış ağac qalıqlarından təmizləyən flotiliya ildə 25 min manat dövlət pulunu uda-uda Kür çayında hərəkət etməyə başladı. Kür boyu əsas məntəqələrdə sutkada 3 dəfə suyun səviyyəsini ölçən suölçənlər qoydular, ...ağac qalıqlarının təmizlənməsi işinə əvvəlcə Yevlax stansiyasından başlayıb, Kürün axarı istiqamətində üzünəsağı hərəkət etdilər. Beləcə bir neçə il işlədilər və deyildiyinə görə, 100 verstdən artıq məsafəni təmizlədilər, lakin ...dönüb baxanda gördülər ki, yenə bütün təmizlənmiş sahədə yeni ağac qol-budağı var. Məlum oldu ki, onlar Kür daşanda üzüb gələn ağac qol-budağını, kötüklerini Yevlax körpüsü yaxınlığında tutub saxlamağı unutmuşlar və həmin ağaclar suyun dibinə gedərək yenidən maneələr yaratmışdır.

Belə olduqda qərara aldılar ki, işə aşağıdan yuxarıya, məhz Salyan körpüsündən başlasınlar. Yenidən iş qaynamağa başladı, xüsusilə o günlərdə ki, bir və ya iki ildən bir müfəttiş gəlirdi; işçilər üçün ərzaq daşımaqdan ötrü “Kür” adlı çay gəmisi aldılar və tez bir zamanda, bir neçə il ərzində Cavada (Gəncəyə) çatdılar...”²

İqtisadiyyatın ümumi məsələləri ilə əlaqədar, Zərdabi ticarət məsələlərinə və ölkənin iqtisadiyyatında ticarətin əhəmiyyətinə böyük diqqət yetirirdi.

Zərdabi göstərirdi ki, ticarətin təşkili ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı nöqtəyi-nəzərindən dövlətin həyatı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

O yazırdı: “Ticarət, əgərçi nəzərə asan gəlir, amma elm istər. Əqli-külli buyurur: ya məşərə-tüccar əlfıqhü sümme məcər (Ey ticarət əhli, [əvvəl] bilikdir, sonra ticarət). Elmi-ticarətdə ziyadə mülahizə və təcrübat lazımdır. Hər Hafız kitabına, ya münəccim saatına baxanda dadistəd edənlərə əgərçi tacir deyirlər, amma onların ticarəti kor-koranədir ki, təqlidi-xəridfuruş etməkdən gah nəf, gah zərər edirlər. Bəzi kəslər ki, nəzərdə çox nadandır, nadir ticarətdən tənxihi-külli cəm edir, amma bəzi ki zirəkdir, ziyan edir”¹.

Xalq arasında ticarət sövdələşmələrinin gəlirli, yaxud ziyanlı olacağı haqqında müxtəlif əfsanələr yayan fanatiklərin əleyhinə çıxış edərkən Zərdabi göstərirdi ki, ölkənin inkişafı naminə əsil ticarətin təşkili üçün iqtisad elminin bütün nəaliyyətlərindən geniş istifadə etmək zəruridir. Burada, bütün məsələlərdə olduğu kimi, elmi cəhətdən əsaslandırılmış sübutların olması zəruridir.

Zərdabi deyirdi ki, iqtisadiyyatı bilmədən ticarəti təşkil etmək və ölkənin iqtisadi həyatını yüksəltmək olmaz. Fakt faktlığında qalır ki, əgər adam ticarət münasibətlərinin saxlanması üsuluna iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən diqqətlə baxırsa, onda ona aydın olur ki, elmi əsas olan ticarət ölkənin iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün bir təkandır.

Zərdabi digər ölkələrdə ticarət korporasiyalarının mövcudluğunu qeyd edərək və onların əhəmiyyətini şişirdərək göstərirdi ki, bu ticarət cəmiyyətləri sayəsində ölkənin iqtisadiyyatı inkişaf edə və irəli gedə bilər. Zərdabi deyirdi: “Əgər şəxs təkəkkür ilə bizim və sair millətlərin ticarətinə mütəvəccəh olsa, vazeh olur ki, onlar elm ilə ticarət etdiyinə külli-nəflər götürürlər. Məsələn, böyük şərakətlər və kompaniyalar bina edib külli dadistədlər edərler, buxar gəmiləri və qeyrə saxlarlar, maşınlar bina edərler”².

Zərdabi o zamankı Azərbaycanın ticarət sahəsində geriliyini də tənqid edirdi.

Zərdabi əməyin təşkili məsələsinə böyük diqqət yetirirdi. O, cəmiyyətdə əmək bölgüsü aparılmasının və peşələrin meydana gəlməsinin zəruriliyini özünəməxsus şəkildə izah edirdi. Zərdabi yazırdı: “İnsan dünyaya gələn zaman hər kəs gərək özü üçün hər bir şeyi, məsələn, papaq, başmaq, çuxa və qeyrə tikəydi. Əlbəttə,

¹ “Kaspi” qəzeti, 3 oktyabr 1899-cu il, № 212.

² Yəne orada.

¹ “Əkinçi” qəzeti, 27 may 1876-cı il, № 10.

² Yəne orada.

belədə ol işlərin heç birisini yaxşı əmələ gətirmək məqdur deyil idi. Ona binaən insanın qədəri artanda hərə bir işə məşğul olur, kimi başmaqçı, kimi dərzi və qeyrə olduğuna hər bir sənət tərəqqi edib”¹.

Zərdabi əməyi yüksək qiymətləndirirdi. O, dəfələrlə göstərmişdi ki, hər bir adam işləməlidir.

Zərdabi həmçinin əmək proseslərinin səmərəliləşdirilməsi məsələlərinə də toxunurdu. O, əməyi mexanikləşdirməyi zəruri sayırdı, belə ki, maşınlar hər işi təmiz və maksimal sürətlə yerinə yetirir. Maşınlardan istifadə edərək, insanlara daha az vaxt və qüvvə sərf etməklə əldə olunan məhsulun miqdarını artırır. Zərdabi deyirdi ki, əgər müəyyən bir şəxs 50 il işləyib, fərz edək ki, 10000 manat qazınır, onda o, maşınların köməyi ilə 10 il ərzində 50 ildə edə bilmədiyini edər.

Tənbəlləri tənqid edərək, Zərdabi yazırdı ki, onlar əməyə bir ağır yük kimi baxırlar. Zərdabi deyirdi: “Xülasə, heç bir həvəs ilə zəhmət çəkən yoxdur, hamı ya tənbəllik edib, işdən qaçınıq, ya bیکar oturub Allahdan buyuruq deyirik”².

Zərdabi göstərirdi ki, əmək yalnız var-dövlət mənbəyi deyil, əksinə, əmək sərf edərkən biz eyni zamanda xalqın qüdrətini artırırıq. Əgər biz işləməsək, yadelli gəlmələrin təzyiqinə davam gətirə bilmərik. Zərdabi yazırdı: “Belədə bizlər bu tənbəllik və bیکarlıq ilə onların müqabilində dura bilməyib, zindəganlıq cəngində məğlub olacağıq və necə ki, daşmış çayın suyu mürur ilə ətrafı qərç edir, habelə biz də o tayfaların arasında mürur ilə tələf olacağıq”³.

“Allah hər kəsə zəhmətsiz də bir parça çörək yetirər” – deyənlərə qarşı çıxışlarında Zərdabi hamını zəhmət çəkməyə çağırırdı. O göstərirdi ki, tənbəllik və bیکarlıq insan üçün zəhər kimidir.

Zərdabi yazırdı: “Pəs, qardaşlar, zəhmətinizi artırın ki, bیکarlıq və tənbəllik insan üçün zəhərdir. Zəhmət çəkmək vaxtını uzatmağa səy edin...”⁴

Azərbaycanda 1870-ci il kəndli islahatı mahiyyətə kəndlilərə heç nə vermədi. Yəne də əvvəlki kimi, bəylər, xanlar, ağalar onları amansızcasına istismar edirdilər. İstismarçıları öz qəzetinin səhifələrində ifşa edərək, Zərdabi dəfələrlə qeyd edirdi ki, onlar zadəgan adlanmağı xoşbəxtliyin son həddi hesab edirlər. Onlar yalnız ondan ötrü bütün üsullardan istifadə edir, hər bir alçaqlığa əl atırdılar ki, bəy adını qazansınlar. Zərdabi deyirdi ki, bu adamlar ali müsəlman silki adlanan insanların sırasına daxil olmaq məqsədilə rüşvət verir, mümkün olan bütün üsullardan istifadə edirdilər. “Əlbəttə, belə bəylik axtaran kəs xalqın xoşbəxtlik fikrini çəkməz”¹.

Zərdabi yazırdı ki, bəylər nəinki təkəzləri elmə və maarifə can atırdılar, onlar həmçinin elmə və tərəqqiyə səy edən hər kəsi kafir adlandırdılar. Buradan aydındır ki, – deyə o sözüne davam edirdi, – bəylər heç zaman Azərbaycan xalqının təhsilli, maariflənmiş, savadlı olmasında maraqlı olmamışlar, “...məzkur bəylik axtaran kəslər işin belə olmağını özlərinin xeyri hesab edir, xalqın gözü açılmağa səy etməyib... belə bəd əməllər ilə xalqın elm öyrənmək yolunun qabağını kəsib, onun dəxi ziyadə avam olmasına bais olublar”².

“Əkinçi” bəyləri birbaşa cəmiyyətin tufeyliləri adlandırdı. Qəzet göstərirdi ki, bu bəylər yalnız mollalar və digər tufeylilərlə birlikdə eys-işrətlə, kef-damaqla məşğul olmağı bacarırlar³.

Bununla yanaşı, “Əkinçi” qəzeti azərbaycanlı köçəri kəndlilərin məişətini belə təsvir edirdi:

“Bizim Qafqaz vilayətinin adını eşidib üzünü görməyən elə fikir edir ki, bizim adam belə gözəl yerdə cənnətdə olan kimi kef-damağa məşğuldur. Ol kəslər üçün bizim köçərilərin zindəganından bir neçə kəlmə danışaq:

Qışın çilləsində axşam düşüb. Obanın qazmalarını tamam qar basıb. Ora-buradan qar içindən tüstü çıxır. Mal-qara qayıdıb qazmalara gəlib. Obanın əhli övrət kişiye qarşıb. Kimi əlində kürək ağılların içinin qarını atır, kimi tövləyə mal sürüyür, kimi köpəklərə yal bişirir, kimi qurd yaralayan malların yarasına baxır, kimi götrüm

¹ “Əkinçi” qəzeti, 22 sentyabr 1876-cı il, № 18.

² Yəne orada, 26 may 1977-ci il, № 11.

³ Yəne orada.

⁴ Yəne orada.

¹ “Əkinçi” qəzeti, 17 mart 1977-ci il, № 6.

² Yəne orada.

³ “Əkinçi” qəzeti, 14 aprel 1877-ci il, № 8.

düşən malları qazmaya sürüyür. Xülasə, böyükdən-kiçiyə hərə bir işlə məşğuldur...

Buxarının qabağında oturub qazmaya baxırıq. Onun bir küncündə buxarı yanır ki, hərdən külək onun üstüsünü içəri doldurur. Bir küncündə bir yaralı keçi və iki təzə doğulmuş buzov bağlanıb. Bir küncündə hacının tulası doğub öz küçüklərini əmizdirir. Divarın üstə köndələn bərkinmiş ağacın üstə 5-6 toyuq yatıb..."¹

O zamankı Azərbaycan köçerilərinin olduqca ağır vəziyyətinin Zərdabi tərəfindən ustalıqla təsvir olunmuş mənzərəsi belə idi.

* * *

Zaqafqaziyada kapitalist münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar Zərdabi göstərdi:

"Hazırkı zamanda bizim Zaqafqaziya maqnit kimi, tək cə milli kapitalı deyil, həm də xarici kapitalı özünə cəlb edir; hər yerdə zavodlar, fabriklər ucaldılır, kompaniyaların sayı yağışdan sonra bitən göbələklər kimi artır, torpaq tədqiq edilir və qiymətli bitki növləri əkilir, bir sözlə, hər yerdə həyat qaynayır..."²

Zaqafqaziya şəhərlərində kapitalist münasibətlərindən danışarkən Zərdabi qeyd edirdi ki, Zaqafqaziyanın bir neçə yüz minlik, başlıca olaraq köçəri həyat tərzini keçirən köklü əhalisi indi də 100 il bundan əvvəlki kimi ümumi hərəkətdən geri qalır, onlar cəhalet zülmətinə qorq olub, yeknəsəq, mədəniyyət ziyasından məhrum kədərli bir həyat sürürlər.

Sonra Zərdabi öz məqaləsində Zaqafqaziyada iqtisadi vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar köçerilərin həyatında baş verən dəyişikliyi təsvir edir:

"Əkinçiliyin yaxşılaşması və yeraltı sərvətlərin emalı ilə torpağa... əvvəlki münasibət dəyişildi, hərə öz torpağının qiymətini daha yaxşı bilməyə başladı və buna görə də indi köçəri dağlara, yaylağa gedərkən və oradan qayıdarkən sıxışdırılır, o, sanki dəmir mənəyə salınmışdır; ona kəndarası dar yolla hərəkət etməyə icazə verilir və o, sürünü suvarmaq üçün belə yoldan çıxmağa hüququ olmadan, öz sürüsü ilə on verstlərlə yol getməli olur"³.

Zərdabinin dediyi kimi, köçerilərin onsuz da ağır olan vəziyyəti bir də ona görə daha da ağırlaşdı ki, onlar dağlara və geriye gedərkən özlərini müşayiət edən müxtəlif "nəzarətçilər"ə haqq verməli olurdular.

Zərdabi yazır: "O özü istəmədən hər addımda haqq verib canını qurtarmalı, əkinləri yedirdiyinə görə istintaqsız və məhkəməsiz cərimə ödəməli, onu dağa və arana gedərkən müşayiət edən dağbəyi, elbəyi və sairə adlar altında... köçerinin hesabına yaşayan "nəzarətçilər"i saxlamalı olur. Hamıdan çox quldurlardan ziyan görəndə məhz köçəri olur: onun var-dövləti həmişə çöllərdə, demək olar ki, qoruqçusuz və nəzarətsiz gözən mal-qaradan ibarətdir və hər kəs, hətta peşəkar olmayan quldur bu mal-qaradan onlarla baş qarət edib apara bilər; peşəkar quldurlar isə mal-qaranı aparmaqla məhdudlaşmayıb, köçerinin həyatına qəsd edir, onun müqəddəs ailə hüquqlarını pozur. Köçəri bütün bunlara ona görə dözüür ki, onun bu acı vəziyyətdən çıxmaq imkanı yoxdur"¹.

Zərdabi köçeriləri quldurluqda günahlandıraraq çar məmurlarını ifşa edirdi.

"Doğrudanmı bu bizim köçəri quldurdu və həyat tərzini dəyişmək istəmir? Sübut etmək lazımdır ki, – deyə Zərdabi yazırdı, – köçəri quldur deyil və ola da bilməz: onun həyatı, var-dövlətinin səpələnmiş şəkildə olması ona gündəlik ağır həyatdan və öz mal-qarasına nəzarət etməkdən ayrılmağa imkan vermir. O, bir-iki gün öz mal-qarasının ardınca getməyə, onun qoyun sürüsündən bir neçə baş da qalmaz; o öz sürüsünə bağlanmışdır ki, sürü ilə də, əlbəttə ki, quldurluq etməyə gedə bilməz"².

Köçəri öz həyat tərzini dəyişmək istəyirmi? – sualını qoyaraq Zərdabi göstərirdi ki, Azərbaycanda köçerilərin bir hissəsi faktiki olaraq köçəri həyat tərzinə son qoymuşdur. Bu köçerilər torpaq becərir, payızlıq taxıl və müxtəlif mədəni bitkilər əkilir, baxmayaraq ki, icarə şərtlərində onlara dövlət otlaqlarından istifadə etmək qadağan olunmuşdur.

"O nə köçəridir ki, – deyə Zərdabi yazır, – qışlaqlarda sonuncu çeyirtkə məhv olanadək qalmalı olur, bu zaman natural vergidən azad olan kəndlilər öz taxıllarını yığıb tayaya vurur, yanında qarovul

¹ "Əkinçi" qəzeti, 8 sentyabr 1876-cı il, № 17.

² "Kaspi" qəzeti, 18 iyul 1899-cu il, № 152.

³ Yeno orada.

¹ "Kaspi" qəzeti, 18 iyul 1899-cu il, № 152.

² Yeno orada.

qoyub, sonra artıq öz mal-qaraları ilə dağlara yollanı, orada da mal-qara otarmaq şərtləri müxtəlif yaylaq alverçilərinin sayəsində ele dəyişilib ki, köçərilər artıq avqustun ortalarında öz qışlaqlarına qayıtmağa və öz kənd təsərrüfatı işlərini davam etdirməyə məcburdurlar.

Beləliklə, bizim köçərilər özlərinin daimi qaldıqları yerləri yalnız qısa zaman üçün təxminən iki ay müddətinə tərk edirlər və onlar şad olardılar ki, bu müflisləşdirici ağır həyatdan tamamilə əl çəkib, mal-qaranın sayını azaldıb oturaq olsunlar. Lakin, əfsus, bu onların özündən asılı deyil¹.

Zərdabi köçərilərin oturaq həyat tərzinə keçməsi üçün şərait yaratmaq uğrunda mübarizə aparırdı. Zərdabi göstərirdi ki, torpaq məsələləri ilə məşğul olan orqanlar da çar hökuməti kimi, köçərilərin həyatının yaxşılaşdırılmasının qayğısına qalmırlar. Onların oturaq həyat tərzinə keçmələri üçün otlaq sahələri ayırmırlar və köçərilərin xahişləri təmin olunmur. Onlar hər yerdə cyni cavab alırlar: "Torpaqlara hələ mərz qoyulmayıb" və buna görə də onların xahişləri də təmin olunmamış qalır... Köçərilər də gözləyə-gözləyə qalırlar ki, dövlətə məxsus otlaq yerlərinə nə zaman mərz qoyulacaq və onlar öz torpaq paylarını alıb ətrafdakı kəndlilər kimi yaşayacaqlar².

Öz məqaləsində köçərilərin həyatı haqqında bütün dediklərini ümumiləşdirərək, Zərdabi belə nəticə çıxarır: "Biz öz köçərilərimizlə birlikdə ümid edək ki, Zaqafqaziya əhalisindən olan bir neçə min köçəri... vəd olunan torpağı alacaq və köçəri xalqların müdafiəsiz, kədərli həyatından daha təminatlı olan yeni həyata başlayacaqlar"³.

Zərdabinin köçərilərin oturaq həyata, əkinçilik fəaliyyətinə keçməsi ilə bağlı arzuları Sovet hakimiyyətinin sayəsində həyata keçmişdir.

Zərdabi "Əkinçi" qəzetinin səhifələrində fanatikləri ifşa edərək yeni, mədəni məişət uğrunda mübarizə aparırdı. "Əkinçi"də səhiyyə, gigiyena məsələlərinə dair və digər məqalələr və məlumatlar çap olunurdu. Bu məlumatların səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, onlar aydın, hamının başa düşdüyü dildə yazılmışdı. Məqalələrdə Zərdabi müxtəlif xəstəliklərdən qorunmağın yolları və s. barədə məsləhətlər verirdi. Məqalələrdən çoxu gigiyena və işçilərin əməyinin mühafizəsi məsələlərini işıqlandırır. Zərdabi qadınların və uşaqların gecə növbəsində işləməsinin yolverilməz olduğunu göstərirdi. O həmçinin deyirdi ki, 14 yaşından 16 yaşınadək olan işçilərin iş günü sutkada altı saatdan çox olmamalıdır.

Zərdabi özünün "Bədəni salamat saxlamaq dəsturüləməldir" kitabında olduğu kimi, "Əkinçi" qəzetində də xalqın məişətinə və sağlamlığına böyük diqqət yetirirdi.

"Əkinçi" qəzeti yazırdı: "Bəzi hükəma yavıq əqrəba arasında olan kəbindən törəyənlərin hesabına gedib, deyirlərdi ki, belə kəbindən övlad az olur, ondan lal, kor və qeyri naxoş və habelə səfahətli kəslər çox törəyir"¹. Bu zaman qəzet göstərirdi ki, əgər kəbin qohumları arasında kəsilməşsə və əgər kəbini kəsilənlərdən hər hansı xəstədirsə, onda xəstəlik nəsil-dən-nəslə daha intensiv şəkildə keçir.

"Əkinçi" daha sonra qeyd edirdi ki, alkoqollu içkilərdən çox istifadə nəinki alkoqoliklərin orqanizmi üçün zərərli, həmçinin onlardan doğulan uşaqların sağlamlığına olduqca zərərli təsir göstərir.

"Əkinçi" qəzetinin səhifələrində Zərdabi "Elm xəbərləri" sərlovhəsi altında elmi bilikləri xalq kütlələri arasında geniş yayan silsilə məqalələr dərc etmişdir. Onlarda əhalinin məişətdə özünün yoluxucu xəstəliklərdən necə qorunmalı olduğu və i.ə. göstərilirdi.

Zərdabi yazırdı: "İmtahan ilə bəyan olub ki, bəzi naxoşluq insandan heyvana və ya heyvandan insana düşür. Məsələn, sinə naxoşluğu ki, ona sill deyirlər, heyvanda da olur və onların südünü işlədən insana da düşür. Ona binaən sağmal malın sill naxoşluğu olsa, onun südünü yemək məsləhət deyil. Ondən masəva onu sürüdə də saxlamaq yaxşı deyil. Ona binaən ki, sürüdə olan dana və buzovlar onu

¹ "Kaspi" qəzeti, 18 iyul 1899-cu il, № 152.

² Yəne orada.

³ Yəne orada.

¹ "Əkinçi" qəzeti, 4 yanvar 1877-ci il, № 1.

əmib sill naxoşluğuna düşər. Həmçinin onun ətini də yemək yaxşı deyil. Ol səbəbə yehudilərin adəti ki, malı kəsəndən sonra onu ciyərinə baxıb və gər yara olsa onun ətini yemirlər, yaxşı adətdir. Pəs sill naxoşluğu olan heyvanı məsləhətdir tələf edəsən ki, onun ətini, ya südünü insan və heyvanlar yeməsinlər”¹.

Zərdabi özünün “Bədəni salamat saxlamaq dəstürüləməldir” adlı xüsusi əsərində sosial gigiyenanın əsas məsələlərini göstərmişdir. Əsərin birinci fəslə mənzil şəraitinə həsr olunmuşdur.

Mənzilin gigiyenanın tələblərinə uyğunlaşdırılmasından danışarkən Zərdabi göstərir:

“Ev, qazma, alaçıq, xülasə o yer ki, orada insan oturur, yuxulayır, yaman olanda insan naxoş olmağa səbəb olur. Çünki belə yerin bədəne təsiri mürur ilə olur və xəstəlik bina tutandan sonra aşkar olur, ona binaən o yerlərin xasiyyətini piş əz vəqt bilmək gərəkdir. Kəndistanda evlər bir-birindən aralı olduğuna onların yaman olmağı o qədər məlum etməyir”².

Zərdabi fəhlələr üçün olan mənzillərin vəziyyətini təsvir edərək fəhlələrə böyük ürəyiyananlıqla yazırdı ki, öz əməkləri ilə cəmiyyət üçün sərvətlər yaradan insanlar ən ağır mənzil şəraitində yaşayırlar. Zərdabi deyir: “Ələlxüsus fəhlələr üçün bir-birinin içində tikilən evlərə ölüxana demək olar, çünki belə evlərdə sakin olanların hər ildə hər min adamdan yüzə qədəri ölür”³.

* * *

Hər bir insanın həyatında ictimai mühitin roluna böyük əhəmiyyət verən Zərdabi yazırdı: “...insan bir-birini həlak etsə, camaat olmaz və camaatsız insan dolanmaz”⁴. Zərdabi deyirdi ki, insanın cəmiyyətdən kənarında mövcud olması ağlasığan iş deyil.

İnsan özü özünü məhv edə bilər, – deyərək Zərdabi davam edirdi, – bunun isə müxtəlif səbəbləri var. Bu səbəblərdən biri odur ki, bəziləri acından ölə bilər, bəziləri çox yeməkdən. “Necə ki, şamın piyi

¹ “Əkinçi” qəzeti, 15 fevral 1876-cı il, № 3.

² Həsən bəy Məlikzadə (Zərdabi). “Bədəni salamat saxlamaq dəstürüləməldir”. Bakı, 1912, səh. 5-6.

³ Yəno orada, səh. 6.

⁴ Yəno orada.

çox olanda piltəni boğduğuna və az olanda piltəyə çatmadığına onun işığı kəm olur, habelə insanın da yemək-icməyi ziyadə və ya kəm olanda onun bədəni zəiflədiyinə ona naxoşluq arız olub onu həlak edir. Az yemək və içmək insanın bədənini zəif eləməyi məlum və aşkar olduğuna, indi ancaq çox yemək və içmək bədəne zərər etməyindən danışacağıq”¹.

Zərdabi habelə nə üçün insanların az bir hissəsinin varlı, əksəriyyətinin yoxsul olması məsələsini öyrənməklə də məşğul olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq Zərdabi insanın heyvanlardan nə ilə fərqləndiyindən danışmışdır.

Zərdabi yazırdı: “Qədim zamanın filosofları deyirlərmiş ki, insan da heyvandır, amma ağılı artıq olmaq səbəbinə tamam heyvanların padşahıdır. Onun heyvan olmağı xüsusunda deyirlərmiş ki, hər bir insanda olan əcazə heyvanda həm var. İnsan heyvan kimi yeyir, içir və onlar kimi ölüb tələf olur. Heyvanın da insan kimi dili, külfəti, vətəni və qeyresi olur”².

İnsan orqanizmini heyvan orqanizmi ilə müqayisə edərək, Zərdabi qeyd edir ki, insan heyvandan zəifdir və o öz mövcudluğu üçün alətlər düzəldir, özüne müxtəlif paltarlar, ev tikir və beləliklə, həyat şəraiti yaradır. İnsanın iti dişləri və dirnaqları olmadığından o özünü yırtıcı vəhşilərdən müdafiə etmək üçün bıçaq, ox və sairə düzəldir.

Zərdabi yazır: “İnsanın bədəni düz durmaq səbəbinə onun üçün çapukluk, yəni yeyin yürümək mümkün deyil, amma at, eşşək, qeyri heyvanları tutub, öyrədib handa bir yeyin heyvana faiq gəlir. Xülasə, insan ağılı artıq olmaq səbəbinə hər bir heyvanata faiq gəlir. Pəs insan heyvanların padşahıdır”³.

İnsan heyvanlardan yalnız öz ağılı ilə fərqlənir. Öz müşahidələrinə, təcrübəsinə əsaslanaraq, o mükəmməl təbiət təsir sistemi yaratmışdır ki, biz onu elm adlandırırıq. Zərdabi deyir: “Su ilə maşınlar, külək ilə dəyirman, su buğu ilə atəş ərradəsi, gəmi və qeyrə istəyib hətta göydə olan günün istisi ilə maşınlar bina edir. Pəs ağılı və elm ilə insan tamam dünyanı təsərrüf edə bilər”⁴.

¹ “Əkinçi” qəzeti, 15 fevral 1876-cı il, № 3.

² Yəno orada, 21 iyul 1877-ci il, № 15.

³ Yəno orada.

⁴ Yəno orada.

Sonra Zərdabi cəmiyyətin yoxsullara və varlılara bölünməsinin səbəblərindən bəhs edərək göstərir ki, keçmişdə bəziləri çox, başqaları az işləyirdilər. Birincilər qüvvətləndilər, ikincilər zəiflədilər. Başqa sözlərlə deyərsə, bəziləri varlandılar, başqaları yoxsullaşdılar. Zərdabi cəmiyyətdə yoxsulların və varlıların meydana gəlməsinin mahiyyətini başa düşə bilməmişdir. Onun cəmiyyətin yoxsullara və varlılara bölünməsinin səbəbləri haqqında izahı qətiyyənlə doğru deyil. O, ictimai inkişafın qanunları ilə tanış olmamış, sinifli cəmiyyətin mahiyyətini açıb göstərə bilməmişdir.

Zərdabi cəmiyyətdə yoxsulların və varlıların vəziyyəti, onların bir-birinə qarşılıqlı münasibəti haqqında yazır: "...Gücsüzlər gündüzdən gücdən düşdüynə güclüləri dəxi güclüraq edibler. Bu səbəblərə kasıbların tavanadan ehtiyacı artıb və gözü onun əlində qalıb.

Tavana avamın avam olmağını öz nəfi hesab edib, onun əlini, ayağını, gözünü, ağızını bağlı saxlamağa səy edib ki, avam aqlını artırıb malikdünyalıq iddiası etməyib, özünü tavanaya təəllüq hesab edib, onun artıq güclü olmasına bais olsun"¹.

Binəsib yoxsulların vəziyyəti, – deyərək Zərdabi göstərir, – Şərqdə xüsusilə bariz ifadə olunmuşdur. O göstərir ki, Şərqdə elə varlılar var ki, onların özbaşnalığı, pisliyi qarşısında hətta fironun əməlləri sönük görünür. Zərdabi sözünə davam edib deyir ki, onlar kasıbın şirəsini sıxıb çıxararaq onu elə bədbəxt vəziyyətə salıblar ki, o, quru çöreyə belə möhtacdır.

Zərdabi yazır: "Bu tövr ilə ağıl sahibi və dünyanı təsərrüf etməyə qadir olan insanın çoxu dünyanın malikliyindən uzaq olub bəzi heyvanın zindəganına həsrət çəkə qalıb. Həqiqət, insanın çoxunun zindəganı bəzi heyvanın zindəganından yaxşı deyil. Məsələn, məlumdur ki, bir heyvan bir ahunu şikar edib özü yeyir və əgər bir qeyr heyvan onun əlindən o ahunu almaq istəsə, onile ölüncən dava edir. Amma insan qan-tər töküüb qazandığını avamlığı cəhətindən öz əliylə özündən güclülərə verir, onun dəxi artıq tavana olmağına bais olur"².

Sonra Zərdabi yoxsulların olduqca ağır həyat şəraitini təsvir edərək göstərir ki, onların bütün hüquqları əllərindən alınmışdır.

Onlara öz ehtiyaclarından danışmaq qadağan edilir. Zərdabi deyir: "Pəs insanın malikdünyalıq ixtiyarı payımal olub, onun ağı məhz tavanalar üçün işləyir. Əlbəttə, tavana kasıb ilə belə rəftar eləyir ki, onun özü üçün yaxşı olsun"¹.

Varlıların şəriksiz hakimiyyətə malik olduqlarını, onların yoxsulları təzyiq altında saxlamasını və cəmiyyətdə çoxluq təşkil edən ikincilərin hüquqsuz vəziyyətini etiraf edən Zərdabi cəmiyyətdəki ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasının düzgün yolunu göstərə bilməmişdir. Öz dünyagörüşünün məhdudluğu ucbatından o, istismarçılara qarşı mübarizədə istismar olunan kütlələrin gücünü görə bilməmişdir. Varlılar və yoxsullar arasında sinfi mübarizə əvəzinə, Zərdabi onları qarşılıqlı anlaşma üçün ümumi dil tapmağa və öz aralarında ittifaq bağlamağa çağırmışdır. Yoxsulun da, varlının da xoşbəxtliyi bundadır, – deyərək Zərdabi bu məsələyə münasibət bildirir.

Baxmayaraq ki, Zərdabi cəmiyyətdə siniflər mübarizəsinin mahiyyətini başa düşmək səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir, cəmiyyətin yoxsullara və varlılara bölünməsi məsələsinin qoyuluşunun özü Zərdabının dünyagörüşü üçün artıq XIX əsrin 70-80-ci illərindən səciyyəvidir.

Sonralar Zərdabının ictimai-siyasi baxışları əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilmişdir. Bütün Rusiyada və xüsusən Bakıda fəhlə sinfinin inqilabi hərəkatının inkişaf etməsi, Azərbaycan kəndində kəndli çıxışlarının get-gedə çoxalması, xüsusən başlanmış birinci rus inqilabı hadisələri, şübhəsiz, Zərdabının dünyagörüşünə böyük təsir göstərirdi. Buna görə də təsadüfi deyil ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlində Zərdabi Bakı Şəhər Dumasında, dövrü mətbuat səhifələrində çar məmurlarının özbaşnalığı və xəyanətkarlığı əleyhinə, bütün mürteçələr əleyhinə xüsusilə kəskin çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, çar gizli polisinin 1911-ci ilə aid rotmistr Martinov tərəfindən imzalanmış sənədlərindən birində jandamlar "...məşhur Sos.-Dem (mərhum) Həsən bəy Məlikovu..."² xatırladırlar.

¹ "Əkinçi" qəzeti, 21 iyul 1877-ci il, № 15.

² Yene orada.

¹ "Əkinçi" qəzeti, 21 iyul 1877-ci il, № 15.

² Azerb. SSR MDTA, f. 185, siy. 1, iş 266, vər. 273.

* * *

Zərdabi də M.F.Axundov kimi, geri qalmış şah İranın dövlət quruluşunu qamçılayırdı. Zərdabi yazırdı ki, hətta İran qanunlarında edilən bütün yeniliklər vəziyyəti dəyişmişdir. Əksinə, vətəndaşlar üzərinə yeni ağırlıqlar qoyur. Zərdabi 1876-cı ildə qeyd edirdi ki, yaxınlarda qəbul olunmuş qanunlarla hökmdarlar üzərinə ali ruhani şəxslərə ehtiram göstərmək vəzifəsi qoyulur. Zərdabi göstərirdi ki, məktəblər açmaq, uşaqlara təlim-tərbiyə verən, tərbiyəli adam tərbiyənin nə olduğunu və kimə və nəyə görə hörmət etmək lazım olduğunu başa düşmək əvəzinə onlar buna inzibati yolla nail olmaq istəyirlər. Yaxud yeni qanunlarda göstərilir ki, bütün işlər öz həllini şəriətə uyğun tapmalıdır. Əgər hər hansı bir axund şəriətə zidd olan bir qərar qəbul edərsə, o, Ərdəbil həbsxanasına salınmalıdır. Zərdabi bu münasibətlə öz təəccübünü ifadə edərək yazır: məgər bu vaxtadək mübahisələr və işlər şəriətə uyğun həll olunmurdu? Burada yeni olan nədir? Qanun? Belə nəticə alınır ki, qanunlarda heç bir yeni şey yoxdur.

Yaxud hakimiyyətin cəza və təqiblərindən gizlənmək üçün olan "bəstlər", yəni, "müqəddəs yerlər" adlanan institutu götürək. Zərdabi göstərir ki, bu institut hər yerdə ləğv edilmişdir: "Bəst İrandan başqa heç bir məmləkətdə qalmayıbdır. Əlbəttə, onun varlığı xalqın elmdən bixəbər olmağını sübut edir"¹.

Baxmayaraq ki, "Əkinçi" qəzetinə dünya siyasi məsələləri ilə məşğul olmağa icazə verilmirdi, onun səhifələrində başqa ölkələr və xalqlar haqqında maraqlı məlumatlar görünürdü. O cümlədən, Zərdabi hələ onda yəhudi xalqının çarizm və mürtəcelər tərəfindən təqib olunması əleyhinə bir neçə məqalədə çıxış etmişdir. Aydın ki, o, senzura məhdudiyyətləri səbəbindən çarizmin qaragürüluçü siyasəti haqqında birbaşa danışa bilməzdi. Buna görə də Zərdabi öz fikirlərini bildirmək üçün eyhamlardan istifadə edirdi. "Əkinçi" qəzetində 1876-cı ildə Zərdabinin aşağıdakı məqaləsi verilmişdir:

"Osmanlı dövlətinin Suriya vilayəti ki, ona xristianlar Pales-tinya deyirlər və orada Şam, Şərif-Qüds, Şərif-Beyrut və qeyri

¹ "Əkinçi" qəzeti, 23 avqust 1876-cı il, № 16.

şəhərlər var, keçmişdə yəhudilərin vətəni olub. Amma... bir Rum şahı məmləkəti-yəhudini payımal edib"¹.

Sonra Zərdabi yəhudi xalqının dünyanın digər xalqları arasındakı vəziyyətini göstərir:

"...Yəhudilər yer üzünə dağılıb hər bir tərəfdə dadıstəd edirlər. Məsələn, bizim Rusiya dövlətində 4 milyon yəhudi var ki, onlardan heç bir əkinçi yoxdur, hamısı sənətkarlıq, ya tacirlik edirlər. Keçmişdə ki, Avropada ol qədər elm olmayıb, yəhudilərə çox zülm edirlər, amma onilə belə onlar öz dillərində və məzhəblərində qaim olduqlarına yəhudi milləti indiyəcən tələf olmayıb"².

* * *

Zərdabi XIX əsrin ilk Azərbaycan təbiətşünası olmuşdur. O təbiətşünaslıq sahəsinin bütün nailiyyətləri ilə maraqlanmış və rus alimlərinin bu sahədəki kəşflərini xüsusilə yüksək qiymətləndirmişdir. Hələ 1899-cu ildə özünün "Orqanizmin yoluxucu mikroblarla mübarizəsi" məqaləsində Zərdabi görkəmli rus alimi İ.İ.Meçnikovu səciyyələndirərək yazırdı:

"Mikroskopik heyvanlar aləmi – mikrobiologiya 20 il bundan əvvəl inkişaf etməyə başlamışdır. Məşhur zoopatoloq, hazırda Parisdəki quduzluq xəstəliyinin müalicəsi üzrə Paster İnstitutunda şöbə müdiri işləyən həmvətənimiz İ.İ.Meçnikov bu elmin ən böyük nümayəndələrindən sayılmalıdır. Prof. Meçnikov elə birinci addımdan özünün heyvan orqanizmlərinin xəstəliklərə səbəb olan müxtəlif mikroorqanizmlərlə mübarizəsi üzrə çox gözəl tədqiqatlarına başlamışdır. Meçnikovun bu nəzəriyyəsi bu cavan elmin bütün xadimlərində ümumi maraq oyatmış, onlar arasında canlı polemika doğurmuş və nəhayət, uzun mübarizədən sonra parlaq qələbə çalmışdır. İndi o hamı tərəfindən qəbul edilir"³.

Sonra Zərdabi Meçnikov nəzəriyyəsinin geniş yayıldığını göstərirdi. Zərdabi deyirdi: "Hal-hazırda həkimlərin əksəriyyəti prof. Meçnikov tərəfindən təklif olunmuş "faqositoz" nəzəriyyəsinə tətbiq edir, belə ki, o, immunitet zamanı müşahidə olunan təzahürləri

¹ "Əkinçi" qəzeti, 23 avqust 1876-cı il, № 16.

² Yəni orada.

³ "Kaspi" qəzeti, 28 avqust 1899-cu il, № 185.

Zərdabi mikrobiologiyada parlaq səhifə açmış İ.İ.Meçnikovun təliminə böyük əhəmiyyət verirdi. O göstərirdi: “Yoluxma, yaxud orqanizmin zəhərlənməsi təzahürlərinin belə müxtəlifliyi şəraitində xəstəliyə tutulmama qabiliyyəti, yaxud immunitet məsələsi çox müəkkəb görünür. Bu məsələ barəsində bizim alimimiz Meçnikov bu nəticələrə gəlir.

Mikrobları öz təbii halında xəstəliyə tutulmama qabiliyyəti olan orqanizmə yeridəndən sonra çox zaman onların bir hissəsinin tezliklə məhv olduğunu, lakin böyük bir hissəsinin sağ qaldığını müşahidə edirlər. Bu qalan mikroblar müxtəlif amyöbşəkili hüceyrələr tərəfindən tutulur və içəri sorulur. Elə bu prosesin özünü Meçnikov foqositoz, mikrobları udan hüceyrələri isə foqositlər adlandırır. Sonuncular hərəkətli və hərəkətsiz olur: birincilərin nümayəndələri rəngsiz qan küreciklərinin xüsusi növü olan leykositlərdir, hərəkətsiz faqositlərin nümayəndələri vəzifəsini isə qara ciyərin ulduzşəkili hüceyrələri icra edə bilər”¹.

Məqalənin sonunda Zərdabi yazırdı: “Sonra Meçnikov belə fərz edir ki, bədənin təbii halda xəstəliyə tutulmama qabiliyyəti zamanı mikroblara faqosit hüceyrələrinin elementləri, yaxud onlarda yaranan maddələr təsir edir, bədənin qazanan, yaxud süni xəstəliyə tutulmama qabiliyyətində isə başlıca rolu bütün bədənin şirələri oynayır; bu o deməkdir ki, birinci halda hüceyrələrin elementləri özləri nəinki mikrobları tutub saxlayır və onların dağıdıcı təsirinə mane olur, həmçinin onları öldürür, ikinci halda isə orqanizmin mikrobların təsirinə həssaslığı kütləşir və beləliklə, orqanizm, necə deyirlər, sığortalanır”².

Zərdabi özünün “İşıq və hava xəstəlik törədən üsürlərlə mübarizə aləti kimi” məqaləsində İ.İ.Meçnikovun təlimini populyarlaşdırmaqla yanaşı, bu məsələ üzrə öz baxışlarını da verirdi. “...Meçnikov fərz edir ki, rəngsiz qan kürecikləri, qara ciyərin və dalağın hüceyrələri məhz orqanizmin həmin köməkçiləridir ki, orqanizmə düşən xəstəliktörədicə bakteriyaları məhv edirlər.

Bir sözlə, Parisdəki Paster İnstitutunun müdiri Meçnikovun nəzəriyyəsi peyvəndin faydasının təkzibolunmazlığını və onsuz xilasın guya mümkün olmadığını sübut edir.

Meçnikovun bu nəzəriyyəsi ilə yanaşı, başqa bir nəzəriyyə də mövcuddur ki, o, orqanizmin özünün həyat enerjisinə, onun sağlamlaşdırıcı reaksiyalarına və enerjinin və bu reaksiyanın qaldırılmasına kömək edən şərtlərə ümid bəsləyir. İşıq və hava da bizim orqanizminin bakteriyalarla mübarizəsini əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdıran bu şərtlərdəndir”¹.

Zərdabi bildirir ki, Günəş işığı və təmiz oksigenlə zəngin hava, xəstəlik törədən üsürlərlə mübarizə üçün təbiətin özü tərəfindən təyin edilmiş həmin alət budur. Oksigenlə zəngin təmiz hava orqanizmin həyat enerjisini və sağlamlaşdırıcı reaksiyasını artırır.

Zərdabi göstərir: “Hal-hazırda artıq qarşısında adi vasitələrin gücsüz olduğu müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində yalnız Günəş işığının deyil, habelə elektrik işığının qüdrətli bir vəsait olduğunun xeyrinə çoxlu ibrətamiz şahadətlər toplanmışdır. Elektrik işığının oynaqlardakı və əzələdəki yel xəstəliyinin və hər növ nevrəliya (əşəb) xəstəliklərinin müalicəsində tətbiqi haqqında danışmağa ehtiyac yoxdur, elektrik işığının köməyi ilə çiçək xəstəliyinin tam müalicəsinə nail olmaq mümkün olmuşdur”².

Zərdabi zəhmətkeşlərin sağlamlığının qayğısını çəkərək, o zaman Azərbaycanın bir sıra rayonlarında yayılıb, əhali üçün bir belaya çevrilmiş və minlərlə adamın ölümünə səbəb olmuş malyariya (qızdırma) xəstəliyinə tutulma halları ilə sisteməlik mübarizə aparılmasının zəruri olduğunu göstərirdi. O, professor R.Koxun bu sahədəki tədqiqatlarından bəhs edərək bu tədqiqatların malyariya öleyhinə mübarizədə böyük əhəmiyyəti olduğunu qeyd edirdi.

Elmin nailiyyətlərindən malyariya ilə mübarizədə istifadə etməyi tövsiyə edərək, Zərdabi aşağıdakı nəticəyə gəlmişdir: “...Biz güman edirik ki, artıq bizim də, nəhayət, bu işə diqqət yetirməyimizin vaxtı çatmışdır, həm də ona görə ki, malyariyanın yayıldığı yerlərin ictimaiyyəti belə müalicənin faydasını dərk edərək hər cür qurban verməyə xəsislik etməzlər. Əmin olmaq olar ki, bu halda birinci növbədə bizim zəngin torpağı, mütədil – isti iqlimi, suvarma üçün bol suyu, zəngin mineral sərvətləri – ən başlıcası isə, çöllər adlanan nəhəng miqdarda məskunlaşmamış azad torpaqları olan Zaqafqaziya olacaq. Əhalinin bir neçə il ardıcıl olaraq qismən dövlətin vəsaiti

¹ “Kaspi” qəzeti, 28 avqust 1899-cu il, № 185.

² Yene orada.

¹ “Kaspi” qəzeti, 6 noyabr 1899-cu il, № 239.

² Yene orada.

hesabına alınan xinin qəbul etməyə məcbur edilməsi nə xəzinə üçün, nə də sakinlərin özləri üçün elə də çətinlik törətməz, ancaq bir neçə ildən sonra bizim malyariya yayılmış ölkələrdə heyatın mənzərəsi dəyişər...”¹

* * *

“Torpaq, su və hava” əsərində Zərdabi kainatın inkişaf tarixini xalq üçün anlaşılıq dildə ifadə edir.

Yerin yaranma tarixindən danışarkən o, yerin mövcudluğundan keçən milyon illər ərzində onun səthində baş vermiş nəhəng dəyişiklikləri təsvir edir.

“Küreyi-ərzin ömrü 10-20 min il deyil, bəlkə 10-20 milyon ildən də ziyadədir. Ona görə bu uzun zamanda qoca yerin üzündə xeyli təgyir və təbəddülət vaqə olmuşdur. O yerlərdə ki, çuxurluğu səbəbilə su cəm olub derya və onun da dibində qat-qat torpaq əmələ gəlmişdir, yanar dağ o yerlərin qatlarını qaldırdığı zaman bu qatları da qaldırıb quru yer edib və quru yerlər yatıb çuxurlaşdığına görə onların yerində deryalar əmələ gəlmişdir”².

Sonra Zərdabi yer üzündə faunanın (heyvanlar aləminin) və floranın (bitki örtüyünün) inkişaf tarixinə keçərək yazır:

“Yer üzündə və deryaların içində zindəganlıq edən heyvanat və nəbatat məhv və tələf olduqları zaman onların bəqa və cəsədləri beşə təzə əmələ gələn qatın üstə düşür. Əgər bu qat gec əmələ gəlsə, çürüyüb tələf olur və əgər qat tez əmələ gəlsə, onlar o qatın üzünə həkk olurlar. Müruri-zamanda onlar çürüsə də, yenə şəkilləri kağız üzərinə basılmış bir möhür kimi torpaq qatlarının üstündə qalır. Əgər bu cəsədlərin içi boş isə, oraya da lil dolub onun içində o boşluq biçimdə daş əmələ gəlir. Pəs hər bir suya düşən heyvanat və nəbatatın çöl və içinin şekli orada əmələ gələn qatın üstə düşüb baqi qalır. Əlbəttə, bu şeylərdən sümük, buynuz və qeyri tez xarab olmayanların şekli hər bir qatın içində qalır. Əgər qat əmələ gələndə çox narın şeydən əmələ gəlsə, o vaxt heyvanın bədəni quruyub tələf olunca, o narın lil bədənin içini doldurub, dönüb daş olur. Bu tövr daşda nə

¹ “Kaspi” qəzeti, 16 dekabr 1899-cu il, № 271.

² Həsən bəy Məlikzadə (Zərdabi). “Torpaq, su və hava”. Bakı, 1912, səh. 7.

کتاب اسلام طلبہ لیکچر نثریاتی ۲

تورپاق، سو و هوا

مؤلفی:
حسن بك بك زاده (زردابي)

Изданіе группы Кіевскихъ студентовъ мусульманъ № 2.

Земля, вода и воздухъ.

Сочиненіе Гасанъ-бека Меликова-Зардаби
(Зардаби)

ع. ب. حاشور بنگلور، کتابی «تورپاق، سو و هوا» چاپ اولدی.

۱۹۱۲ ع. ۱۲ ص. ۷۳.

Гл. лит. «Каспий» № 2. Издательство. Баку

1912 г.

Титульный лист книги Гасан-бека Меликова Зардаби «Земля, вода и воздухъ».

ki heyvanın çöl və içərisinin və hətta onun hər bir damarının belə şəkli qalır. Həkeza bir ağacın yarpağı və ya heyvanın ləpiri də təzə əmələ gələn qatın üstə düşəndə onun şəkli oraya düşür. Xülasə, yerin üzündə olan qatlar bir kitabdır ki, orada bizim yerin tarixi nəqş olunmuşdur. Ağılı və elmi olan kəslər o kitabı oxuyub küreyi-ərzin və onun üzündə olan heyvanat və nəbatatların tarixlərini oxumağa müvəffəq olurlar. Bu aydın və hamı üçün oxunması müyəssər olan kitabı oxuyanlara məlum və aşkardır ki, yer üzündə olan qatlar, məsələn, daş kömürün qatı, ya əhəng və ya qeyri qatların hər biri bir qeyri zamanda əmələ gəlmişdir. Məsələn, daş kömür əgər bizim Qafqaziyada, İngiltərədə, Amerikada var isə, yəqin ki, bu yerlərin hamısı daş kömür əmələ gələn zaman dərya içində imişlər. Çünki harada daş kömür olsa onun içində o zamanın heyvanat və nəbatatlarının şəkli qalmış olur və bu şəkillərdən belə məlum olur ki, o zamanın özünə məxsus heyvanat və nəbatatları varmış”¹.

Zərdabi bir materialist təbiətşünas kimi dünyanın fəvqəltəbii qüvvələr tərəfindən yaradılmasını rədd edirdi. O göstərirdi ki, yerin yaranma tarixi çox qədimdir. Zərdabi yazır ki, elə bir zaman olmuşdur ki, onda yer üstündə milyon illər ərzində heyvanların və bitkilərin yaşaması qətiyyən mümkün olmamışdır.

Zərdabi müxtəlif qatlara müvafiq olan bitkilər aləmini heyvanlar aləmi ilə müqayisə edərək yazır: “...qonşu qatların heyvan və ələfiyyəti bir-birinə çox oxşayır. Və bir də axırda əmələ gələn qatların heyvanat və nəbatatları bizim zamanımızın heyvanat və nəbatatlarına çox oxşayır”². Zərdabi göstərir ki, alimlər bundan çıxış edərək belə nəticəyə gəlirlər ki, müasir flora və faunanın inkişafı təkamül yolu ilə baş vermişdir və insanın mənşəyi bu təkamüllə əlaqədardır.

Zərdabi Azərbaycanın ilk darvinist təbiətşünası olmuşdur. Öz əsərlərində o, heyvanlar aləminin mənşəyinə böyük diqqət yetirmişdir. O deyirdi ki, yer üzərində canlı varlıqlar əvvəlcə təkhüceyrəli olmuşlar, sonra onurğasızlar meydana gəlmişdir, daha sonra isə onurğalılar və canlı aləmin təkamülü, sonrakı inkişafı prosesində insan yaranmışdır. Zərdabi yazırdı: “...Hükəma belə qiyas edir ki, bizim zamanədə olan heyvanat və nəbatatın hamısı bir neçə cüft heyvan və ələfdən əmələ gəlmişdir...”³

¹ Həsən bəy Məlikzadə (Zərdabi). “Torpaq, su və hava”. Bakı, 1912, səh. 8-9.

² Yəne orada, səh. 11-12.

³ Yəne orada, səh. 12.

Canlı aləmin təkamülünün sübutu üçün Zərdabi aralıq formaların mövcudluğuna istinad edirdi. O deyirdi: “...bunların içində elə heyvan olub ki, indiki heyvanların iki qisminə oxşayır. Məsələn, qanadlı kərtənkələ (arxeopteriks – ən qədim quş) olubdur ki, həm quşa, həm də bizim kərtənkələyə oxşayır. Xülasə, belə bizim zamanın iki qisim heyvanına oxşayan heyvanların şəkli çoxdur”¹.

* * *

*“Bəni-Adəm hamı qardaşdır.
Gərək qardaşlar arasına sülh vermək”.*

Zərdabi

Zərdabi öz qəzetinin səhifələrində tez-tez xalqlar dostluğu məsələlərinə, xüsusən Azərbaycan və erməni xalqları arasında dostluq məsələlərinə həsr olunan məqalələr verirdi. O, bu xalqlar arasında düşmənçilik toxumu səpməyə cəhd edən insanları onların şəxsiyyətinə baxmadan ifşa edirdi. Belə ki, “Mşak” (erməni dilində) qəzetində çıxmış bir məqalə haqqında Zərdabi yazırdı:

“Ey cənab Arsruni (zikr olan qəzetin münsisinin “Mşak” qəzetinin nəşiri və redaktorunun adıdır – H.H.) əgərçi cənabınız doğru buyurursunuz ki, zamanımız elm zamanəsidir və bu halda ermənilər elm təhsil etməyə rağıbdirlər, amma... neçə yüz ildir ki, biz ermənilər ilə qonşuluq edirik, indi cənabınıza eyb deyilmi ki, bizim aramızda ədavət salırsınız...”²

Zərdabi Azərbaycan və erməni xalqları arasında milli düşmənçilik toxumu səpmək və onu alovlandırmaq istəyən hər kəsi məzəmmət edirdi. O, millətlər arasında baş verən toqquşmaların səbəbkarları əleyhinə xüsusən kəskin çıxış edir və mürtece millətçilər guruhunu damğalayır.

Zərdabi yazırdı: “Əkinçi” qəzetinin 4-cü nömrəsinə bax ki, yazmışdıq: bəni-Adəm hamı qardaşdır. Gərək qardaşlar arasına sülh vermək...”³

¹ Həsən bəy Məlikzadə (Zərdabi). “Torpaq, su və hava”. Bakı, 1912, səh.. 11.

² “Əkinçi” qəzeti, 17 fevral 1877-ci il, № 4.

³ “Əkinçi” qəzeti, 20 noyabr 1876-cı il, № 22.

Milli ayrı-seçkilik salanların əleyhinə ardıcıl mübarizə aparan Zərdabi göstərdi: "...Müsəlmanlara varid olan əziyyətləri mülahizə elə, fikrin də bu olsun qardaşlar arasına sülh verəsen, nəinki bu qisim mətləbləri qərəz ilə qəzetə yazasan ki, qardaşlar arasına ədavət düşsün.

Mən öz müsəlman qardaşlarıma ərz edirəm ki, insanlıq şərtlərinin birisi sülh və rəftardır.

Çinan ba nikü bəd rəh ro ki, bəd əz mürdənet, Ürfi,
Müsəlmanət bə zənzəm şuyədü hindu bəsuzanəd.

(Ürfi, yaxşı və pislə elə yola get ki, sən öləndən sonra müsəlman səni zənzəm (suyu) ilə yusun, hindli (müqəddəs bildiyi odda).

Yaxşılıq yaddan çıxsa, yamanlıq çıxmaz. Pəs heç vaxt yamanlıq etməyin ki, məbada əvəzin sənə etməsə, qardaşına eləsin".

*"Əhsənül-Qəvaid"*¹.

Zərdabi öz şifahi çıxışlarında olduğu kimi, "Əkinçi" qəzetinin səhifələrində də xalqlar dostluğu ideyasını yürüdüdü. O həmçinin göstərirdi ki, Qafqazda çar müstəmləkəçiləri milli düşmənçiliyi alovlandırırlar.

Hənifə xanım Məlikovanın yazdığına görə, 1905-ci ildə Həsən bəy Zərdabi bütün istedadını və gücünü sərf edirdi ki, qarşılıqlı düşmənçiliyin fəlakət olduğunu sübut etsin. "O, açıq deyirdi, izah edirdi, sübut edirdi ki, bu, hökumətin fitnəsidir..."²

* * *

Zərdabiye ictimai inkişafın qanunları məlum deyildi. O, dövlətin sinfi əsaslarını görə bilməmiş və dövlətin, millətin və i.a. mahiyyətini özünəməxsus şəkildə müəyyənləşdirmişdir.

Dövlətin həyatında Zərdabi iki mərhələni ayırd edir: birincisi o mərhələdir ki, onda dövlət müharibə vəziyyətində olur; ikincisi –

¹ "Əkinçi" qəzeti, 20 noyabr 1876-cı il, № 22.

² Hənifə xanım Məlikova. "Həsən bəy Məlikov Zərdabının tərcümeyi-halı" (əlyazma).

onda ki, dövlət sülh vəziyyətində olub, onun ifadə etdiyi kimi, gəmini sakitcə çiçəklənməyə, tərəqqiyə doğru aparır.

Zərdabi deyir ki, birinci mərhələdə dövlət müharibə vəziyyətində olduğu zaman, o bəzi funksiyaları yerinə yetirir. Başqa vəzifələri dövlət öz mövcudluğunun sülh mərhələsində yerinə yetirir.

İctimai hadisələrin yanlış, idealistcəsinə başa düşülməsindən çıxış edərək, Zərdabi o zaman, XIX əsrin 70-ci illərində cəmiyyətdə sinfi mübarizəni görə bilməmiş, başa düşə bilməmişdir ki, dövlət hakim sinfin əlində istismar edilənləri susdurmaq üçün bir alətdir.

Eyni zamanda Zərdabi göstərirdi ki, yoxsullar həmişə varlılardan kömək umurlar, lakin varlılar yoxsullara kömək etmirlər. Zərdabi ən başlıca, ən əsas şeyi, məhz azlıq, yəni istismarçıların, varlıların zəhmət çəkmədən çoxluğun, yəni istismar olunanların hesabına yaşadığını görmürdü. Öz fikrini inkişaf etdirərək Zərdabi bu nəticəyə gəlir ki, azlıq, yəni istismarçılar çoxluğun, yəni istismar olunanların həyatını təmin edir. Bu münasibətlə Zərdabi 1876-cı ildə yazırdı:

"Lihaza az qardaşlar çox qardaşları dolandıra bilməz, ona binaən gerek varlılar insafı və varsızlar doğruluğu və insafı ortalığa qoyub, bir-birilə əl-ələ verib, köməkləşib, dövlət qazanmaq təriqəsin tapmağa səy etsinlər"¹.

Zərdabi göstərirdi ki, lakin varlıların və yoxsulların ümumi maraqları ola bilməz. Görünür, buna görə də nə varlılar, nə də yoxsullar bir-birinə etibar etmirlər və onların arasında qarşılıqlı anlaşma yoxdur. Cəmiyyətin geriliyinin səbəbini Zərdabi varlılarla yoxsullar arasında qarşılıqlı anlaşmanın olmaması ilə izah edirdi.

Zərdabının ictimai-siyasi baxışlarının formalaşmasına XIX əsrin 60-cı illərində Rusiyada utopik sosializmin təbliğatçıları olmuş petraşevskiçilər güclü təsir göstərmişlər.

Hələ Moskva universitetinin tələbəsi olarkən Zərdabi petraşevskiçi-şair A.N.Pleşeyevlə dostluq əlaqələri yaratmışdı. "Tələbə vaxtında Həsən bəy qabaqcıl ziyalıların arasında dolaşmağa cəhd göstərmişdir. Petraşevskiçi-şair Pleşeyevin ailəsində şairlər cəmiyyəti dərməyə toplaşmış fransız sosialistləri ilə tanış olurdular, Həsən bəy də orada onların öz adamı kimi qəbul olunmuşdu"².

¹ "Əkinçi" qəzeti, 29 fevral 1876-cı il, № 4.

² Hənifə xanım Məlikova. "Həsən bəy Məlikov Zərdabının tərcümeyi-halı" (əlyazma).

A.N.Pleşeyevin rəhbərlik etdiyi dərnəkdə birinci növbədə utopik sosialist Furiyenin əsərləri oxunur və müzakirə olunurdu. F.Engelsin göstərdiyi kimi, Furiyenin təlimi burjuaziya aləminin bütün maddi və mənəvi yoxsulluğunu amansızcasına açıb tökülür və onu əvvəlki maarifçilərin hamıya xoşbəxtlik gətirən zəka səltənətinin gəlişi haqqında, bəşəriyyətin sonsuzluğadək kamilləşmək qabiliyyəti haqqında parlaq ümumiləşdirmələri ilə müqayisə edir. Lakin Furiye öyrədirdi ki, yeni cəmiyyəti sinfi mübarizə aparmadan qurmaq olar.

İnqilabçı gənclər dərnəyinin fəaliyyəti, petraşevskiçilərin, xüsusən A.N.Pleşeyevin ideyaları, onların ümumi xoşbəxtlik haqqında mövzələri, bərabərsizliyi tənqid etmələri bir publisist-maarifçi və demokrat kimi Zərdabinin dünyagörüşünə böyük təsir göstərmişdir. Sonralar, 1875-ci ildə Zərdabi yazırdı ki, həyat mübarizədir. Mübarizəsiz dünyada heç nə baş vermir: “Dövlət qazanmaq istəyən kəs gərək zəhmət çəkib səy və kuşış etsin ki, dövlət qeyri kəslərin əlindən onun əlinə gəlsin, çünki belə səy və kuşışı bir kəs edir ki, ona zindəganlıq etmək və ləzzət çəkmək müyəssər olsun, ona binaən belə səy və kuşış özü bir cəngdir ki, onun adına zindəganlıq cəngi deyirlər...”¹.

Zərdabi həyatın mübarizə olduğunu göstərərək deyirdi ki, insan öz mövcudluğu uğrunda mübarizə aparmalıdır.

* * *

Zərdabi müsəlman Şərqi geriliyinin aradan qaldırılmasına böyük diqqət yetirirdi. Zərdabi Şərq xalqlarına müraciətlə yazırdı:

“Ey müsəlmanlar, heç mürüvvətdirmi ki, tamam dünya ...elm təhsil etməyə səy etsinlər... amma bizlər “Allahdan buyruq, ağzıma quyruq” deyib duraq? Ey müsəlmanların millət təəssübü çəkən kəsləri, bir açın gözünüzü, dünyaya tamaşa edin...”²

Zərdabinin 1903-cü ilin oktyabrında L.N.Tolstoya ünvanlanmış məktubu böyük maraq doğurur. Bu məktub L.N.Tolstoyla Zərdabi arasında olduqca sıx əlaqə olduğunu göstərir.

Zərdabinin məktubu aşağıdakı sözlərlə başlayır:

“Hörmətli qraf Lev Nikolayeviç!

Sizin mənim üçün qiymətli olan 11 oktyabr tarixli cavab məktubunuzu aldım. Əlbəttə, aydındır ki, mən ondan bildim ki, mənim dos-

tum sağ-salamatdır, ona görə də çox sevindim. Diqqət göstərib cavab yazdığınıza görə Sizə təşəkkür edirəm; daha çox ona sevinirəm ki, Siz Məhəmməd ümməti ilə ünsiyyət saxlamağı yüksək qiymətləndirirsiniz: bu mənə Sizinlə bir əziz dost kimi, açıq yazışmağa və qəlbimdəki bütün sirləri və arzuları Sizə bildirməyə cəsarət verir”¹.

Bu böyük məktubda Zərdabi L.N.Tolstoyun dini-fəlsəfi görüşlərini təhlil edir.

Zərdabi, Tolstoya müraciətlə yazırdı:

“...Sizin məktubunuzdan mən Sizin dini anlayışınızı tamamilə başa düşdüm. Siz deyirsiniz ki, insan ruhu ilahinin bir zərrəsidir, din yalnız odur ki, mənim ayrılıb gəldiyim, yanına qayıdacağım, varlıq ilə yaşadığım və bir hissəsi olduğum ali başlanğıcın mövcudluğunu qəbul edir...”

Lütfkar qraf! İnsan İlahinin bir zərrəsidir anlayışı, mənim fikrimcə, elə troitsa ətrafında azma kimi, hətta troitsa anlayışından da aşağı [səviyyəli] azmadır, zira troitsada bir müstəqil Allah simasında üç müxtəlif ilahi qəbul olunur...”

Zərdabi L.N.Tolstoyun dini-fəlsəfi görüşləri əleyhinə ateizm mövqeyindən çıxış etmirdi. Zərdabinin dünyagörüşü ilahiyyət qalığından azad deyildi. Lakin L.N.Tolstoyun baxışlarının qiymətləndirilməsinə konkret tarixi yanaşma diqqətəlayiqdir.

Zərdabinin L.N.Tolstoya yazdığı məktubu aşağıdakı sözlərlə bitir:

“Üzr istəyirəm, əgər mən Sizi təhqir etmiş olsam, məni bağışlayın, zira həqiqət açıq münasibət tələb edir, həqiqətin dostu yoxdur. İndi mən sizi özümə hakim seçirəm.

Mən özüm, şükür Allaha, salamətəm. Sizə uzun illər ömür arzulayıram...”²

* * *

Zərdabinin dünyagörüşünün məlum tarixi məhdudluğuna baxmayaraq, o, ilk Azərbaycan qəzetinin yaradıcısı, publisist, maarifçi-demokrat, darvinist-alim və görkəmli ictimai xadim kimi Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

¹ Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu. Həsən bəy Məlikovun (Zərdabinin) arxivi.

² Yəne orada.

¹ “Əkinçi” qəzeti, 20 sentyabr 1875-ci il, № 5.

² “Əkinçi” qəzeti, 4 noyabr 1875-ci il, № 8.

NƏTİCƏ

Azərbaycan xalqı zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət yaratmışdır. Azərbaycan xalqının Nizami, Füzuli, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə kimi və bir çox başqa ictimai və fəlsəfi fikir nümayəndələri öz yaradıcılıqları ilə dünya mədəniyyət xəzinəsini zənginləşdirmişlər.

Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikrin inkişafı tarixində Azərbaycan xalqının rus xalqı ilə çox qədim dostluğu müstəsna dərəcədə böyük yer tutur.

XII yüzilliyin parlaq Azərbaycan şairi Xaqani Şirvani öz şeirlərindən bir neçəsini Qaliç knyazı Yaroslavl Vladimiroviçə həsr etmişdir. Dahi Nizami Gəncəvi elə o zaman – XII yüzillikdə – Rusiyamı o zamanın Qərbi Avropa insanlarından daha çox və daha yaxşı tanıyırdı. Nizaminin əsərlərindəki bir çox gözəl misralar rus cəngavərlərinə həsr olunmuşdur.

XV əsrdə böyük Azərbaycan dövləti Şirvanın hökmdarı şirvanşah Fərrux Yasar və böyük Moskva knyazı III İvan səfir mübadiləsi etmiş və öz dövlətləri arasında dostluğu bərqərar etmişlər. Rus ticarət adamları tez-tez Şirvanda, Azərbaycan ticarət adamları Moskvada qonaq olurdular.

Azərbaycanın rus dövləti ilə əlaqələri IV İvanın apardığı müharibələr nəticəsində Volqa ticarət yolunun Şərq dövlətlərinin Rusiya ilə birbaşa ticarət münasibətləri üçün azad olmasından sonra daha da möhkəmləndi. Bu ünsiyyətlər prosesində Azərbaycanın öz ölkəsinin taleyini geri qalmış feodal dövlətləri olan İran və Sultan Türkiyəsi ilə bağlamaqdansa, Rusiya ilə bağlamağı daha məqsəduyğun hesab edən ən yaxşı insanların tərəfdar olduqları Rusiyaya meyil əmələ gəldi və zaman keçdikcə möhkəmləndi. Bu mütərəqqi cərəyanın ən görkəmli nümayəndəsi XVIII əsrdə Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi olmuş Quba xanı Fətəli xandır. Fətəli xan tək deyildi. Bu zaman təkcə Azərbaycanda deyil, eləcə də bütün Zaqafqaziyada artıq Rusiyaya meyil yaranmış və möhkəmlənmişdi.

Fətəli xanla eyni zamanda bu meylin davamlı tərəfdarı kimi gürcü çarı II İrakli çıxış edirdi. Elə XVIII yüzillikdə Azərbaycanın ən böyük şairlərindən və dövlət xadimlərindən biri Vaqif də bu meylin tərəfdarı olmuşdur.

Rusiya ilə sıx əlaqələrin yaradılması və Zaqafqaziya xalqlarının rus xalqı ilə dostluğunun möhkəmlənməsi Zaqafqaziyada, xüsusən Azərbaycanda mədəniyyətin və elmin daha da inkişaf etməsinə güclü yardım göstərmişdir. Rus xalqının qabaqcıl mütərəqqi adamları əldə bilik məşəli gəzdirərək Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin inkişafına faydalı təsir göstərmişlər.

* * *

Məlum olduğu kimi, keçən yüzilliyin əvvəlində parçalanmış feodal Azərbaycanı Türkiyə, İran və Rusiya arasında mübarizə obyektinə çevrilmişdi. Rusiya müqayisə olunmaz dərəcədə daha qabaqcıl bir ölkə idi və Engelsin qeyd etdiyi kimi, Şərqli münasibətdə mütərəqqi rol oynayırdı. Elə buna görə də Azərbaycanın qabaqcıl adamları olan A.Bakıxanov, M.F.Axundov və başqaları Azərbaycanın ölkə üçün ən az bəla gətirən Rusiyaya birləşməsinə hərarətlə alqışlayırdılar.

Azərbaycanın bu mütərəqqi xadimləri ölkədə feodal istismarının ən amansız formalarının bərqərar olmasına və onun iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafının yubanmasına gətirib çıxara biləcək istilanın necə təhlükəli olduğunu yaxşı başa düşürdülər.

* * *

Azərbaycan xalqının rus xalqı ilə tarixən təşəkkül tapmış mədəni və siyasi əlaqələri, onların arasında ən qədim zamanlardan dostluq əlaqələrinin yaranması Azərbaycanda, xüsusən Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətinin əvvəlki yüzilliklərdə yaratdığı bütün yaxşı cəhətləri özünə hopdurmuş, XIX əsrdə özünəməxsus ictimai və fəlsəfi fikrin inkişafına çox təsir göstərmişdir.

XIX əsr rus inqilabi-demokratik ideologiyasının və materialist fəlsəfəsinin bilavasitə təsiri altında Azərbaycanda qabaqcıl ictimai fikrin formalaşması və inkişafı prosesi baş vermişdir.

Gördüyümüz kimi, XIX əsr qabaqcıl Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikrinin öncül xadimləri arasında Abbasqulu Bakıxanov, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Şəfi, Həsən bəy Zərdabi xüsusilə fərqlənirdilər.

Bu mütərəqqi mütəfəkkirlərdən daha əvvəl yaşayıb-yaradanları (Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Kazım bəy) zadəganların o hissəsinin ideologiyasının ifadəçisi olmuşlar ki, o köhnə feodal-təhkimçi münasibətlərin geriliyini və məhvini zəruriliyini başa düşmüş və yeni doğulmaqda olan burjua mədəniyyəti mövqeyində olmuşdur. Onlar mütərəqqi rus mədəniyyəti ilə yaxınlaşmağa can atmış, başqa dirlərdən olanları “kafirler” adlandırıb, onlardan uzaq dolanmağa çağıraraq qapalıq əleyhinə, dini fanatizm, Şərqi sxiolastikası və i.a. əleyhinə mübarizə aparmışlar. Onlar Azərbaycanda ilk maarifçilər, xalq maarifi və təhsilinin alovlu təbliğatçıları olmuşlar.

Onlardan sonra gələn nəsill demokratik yola qədəm qoyaraq ictimai-siyasi baxışlarında daha da irəliyə getmiş raznoçin ziyalıları (Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Şəfi Vazeh və Həsən bəy Zərdabi) irəli çəkmişdir. Onlar mövcud quruluş əleyhinə çar müstəmləkəçiləri, yerli zülmkar feodallar, ruhanilər əleyhinə çıxış etmişlər. Onlar xalqı əbədi yuxudan oyanmağa səsləmişlər.

XIX əsr Azərbaycanının qabaqcıl ictimai və fəlsəfi fikrinin səciyyəvi xüsusiyyəti xalqa məhəbbətdən, maarifi müdafiə etməkdən, gerilik və ətalətə qarşı mübarizədən ibarətdir. V.İ.Leninin XIX yüzilliyin 60-cı illərinin rus maarifçiləri haqqında dedikləri müəyyən dərəcədə XIX əsr Azərbaycanının əksər ziyalılarına da aid edilə bilər. V.İ.Lenin 60-cı illərin maarifçilərinin birinci səciyyəvi əlaməti kimi onların təhkimçilik hüququna qarşı, onun ictimai-iqtisadi və hüquqi sahələrdə doğurduğu nəticələri ilə birlikdə mübarizə aparmalarını göstərir. İkinci səciyyəvi xüsusiyyət maarifin, özünüidarənin, azadlığın qızgın müdafiəsindən ibarətdir. Nəhayət, üçüncü səciyyəvi xüsusiyyət, xalq kütlələrinin, başlıca olaraq kəndlilərin maraqlarının müdafiə olunmasıdır. Lenin yazır: “Bizdə “60-cı illərin irsi” adlandırılan irsin mahiyyəti bu üç xüsusiyyətdən ibarətdir, burasını da qeyd etmək əhəmiyyətlidir ki, bu irsdə xalqçılığa məxsus heç bir şey yoxdur”¹.

¹ В.И.Ленин. Сочинения, т. II, изд. 4-ое, стр. 528.

XIX əsr Azərbaycanının qabaqcıl ictimai-fəlsəfi fikir nümayəndələri yalnız Azərbaycan xalqının yerli feodallar tərəfindən amansızcasına istismar edilməsi əleyhinə deyil, habelə çarizmin müstəmləkəçi siyasəti əleyhinə çıxış etmişlər. Məlum olduğu kimi, çar hökuməti Azərbaycana öz müstəmləkəsi kimi baxırdı. O, ölkədə müstəmləkə münasibətlərini saxlayır, iqtisadiyyatın inkişafını ləngidir və Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin artmasına mane olurdu.

XIX əsr Azərbaycanında ictimai fikrin inkişaf tarixi göstərir ki, Azərbaycan xalqının qabaqcıl insanları, zülmkarlar, istismarçılar Rusiyası ilə yanaşı, başqa bir – Belinski, Gertsen, Çernişevski, Dobrolyubov və digərləri kimi ictimai və fəlsəfi fikir nəbəngləri olan Rusiyanı da görürdülər. Bu qabaqcıl, nəcib Rusiya onda yaşayan bütün xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının inkişafına kömək etmişdir.

* * *

XIX əsr Azərbaycanının alimləri və mütəfəkkirləri dünya mədəniyyətinin ümumi xəzinəsinə öz qiymətli töhfələrini vermişlər. Ədəbiyyat tənqidçisi A.V.Drujinin 1852-ci ildə Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığında danışarkən göstərmişdir ki, M.F.Axundovun pyesləri orijinaldır, özünəməxsusdur: “...onlardan ən yaxşısı “Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadüküni-məşhur” bu günlərdə Peterburqda, ...teatrlardan birində oynanmış və həm tamaşaçıların, həm də həvəskar artistlərin olmasın dərəcədə xoşuna gəlmişdir”¹.

Sonra A.V.Drujinin yazırdı: “Mirzə Fətəli Axundovun istedadı daha çox maraqlı hadisələrlə dolu bir məmləkətdə uzun müddət yaşamağın nəticəsində, adət-ənənəni müşahidə etmək nəticəsində inkişaf etmiş tam özünəməxsus istedadıdır...”²

A.V.Drujinin M.F.Axundovu çox gözəl və orijinal bir yazıçı kimi səciyyələndirərək göstərirdi:

“Müəllifin Zaqafqaziya adət-ənənələrini təsvir etmək qabiliyyətinə heç bir şübhə ola bilməz: onun sonuncu əsərlərində özünü göstərən rəngarənglik və bir növ xüsusi fundamentallıq bizi “Xırs quldur-

¹ А.В.Дружинин. Собрание сочинений, т. VI, СПб, 1865 г., стр. 642.

² Учене огада, səh. 643.

basan”ın müəllifində tezliklə özünü göstərəcək daha böyük istedadın olduğunu təxmin etməyə məcbur edir”¹.

Professor Mirzə Kazım bəyin şərqşünaslıq üzrə əsərləri dünya şərqşünaslıq ədəbiyyatına ciddi töhfədir.

XIX əsr Azərbaycanının mədəniyyət sərvətləri A.Bakıxanovun, M.Kazım bəyin, M.F.Axundovun, Mirzə Şəfinin, H.Zərdəbinin irsi ilə tükənmir.

Bu mədəniyyətin görkəmli nümayəndələrindən biri Azərbaycan qəzeti “Əkinçi”də fəal iştirak etmiş, böyük Azərbaycan şairi və maarifçisi, rus mədəniyyəti ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsinin qızgın tərəfdarı Seyid Əzim Şirvani (1842-1907) olmuşdur. O, Azərbaycanın böyük satirik şairi Sabirin müəllimi və ustası olmuşdur.

Rus mütərəqqi ictimai-demokrat fikrinin güclü təsiri sayəsində Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan realist ədəbiyyatının qabaqcıl nümayəndələrindən biri olur. Onun “Əkinçi” qəzetində nəşr olunmuş əsərləri (“Qafqaz müsəlmanlarına xitab” və s.) feodal-patriarxal münasibətlərin, geriliyin və fanatizmin öleyhinə yönəlmişdir.

Şair elmi və maarifi ehtirash təbliğ edərək, rus dilinin və mədəniyyətinin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət vermişdir. O öz şeirlərində rus ədəbiyyatının böyük əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmişdir.

Moskvada Puşkinin abidəsinin açılışına həsr olunmuş şeirində Seyid Əzim Şirvani rus xalqının böyük şairinin, yeni rus ədəbi dilinin banisinin ölməz əsərlərindən böyük ruh yüksəkliyi ilə yazırdı:

“Zəbani-rusi asan etməyə təqirü təhrirə,
Əgərçi xeyli zəhmətlər çəkib hər arifü dana.

Vəli bu axırıncı dəfədə bir əsfəhü əkməl
Lisanü-həm lüğati-rusi etdi tazədən ehyə.

Aleksandr kim oldur Sergeyeviç Puşkin ləqəb şair,
Neçə nafe kitab etmişdi ol şirinsüxən inşa”.

Başqa bir şeirində Seyid Əzim rus dilinin böyük əhəmiyyətindən danışaraq yazırdı:

“Ey oğul, hər lisanə ol rağib,
Xassə ol rus elminə talib.
Onlara ehtiyacımız çoxdur,
Bilməsək dil əlacımız yoxdur”.

Azərbaycan xalqının rus mədəniyyətinə və ədəbiyyatına məhəbbət bəsləməsinin çoxsaylı faktlarından biri də 1899-cu ildə dəhi rus şairi A.S.Puşkinin anadan olmasının Bakıda və Azərbaycanın bir çox başqa şəhərlərində, o cümlədən Naxçıvanda bayram edilməsi olmuşdur. Orada xalq müəllimi Məmmədağlı Sıdqi Puşkinə həsr olunmuş xüsusi məruzə ilə çıxış etmişdir. O demişdir:

“Nə ki bu gün məhz bir Rusiya məmləkətində Puşkinin adı zikr olunur, xeyr! Ümumi-məğribənin və məşriqənin ruznamələri bu günlərdə Puşkinin inşaatından və əhvalatından qeyri bir özgə əmrə məşğul degildir.

Fəlihəza biz Naxçıvan camaatının müsəlmanları da “Məktəbi-tərbiyə”mizdə Rusiyanın əzəmətli şairi Puşkin naminə bu məcməi tərtib edib və bu məclisdə hazır olmaqda özümüzü xoşvaxt və xoşbəxt hesab edirik...

...Puşkin rus dilini gözəl surətdə dirilti. Guya ki, rus ədəbiyyatına bir tazə ruh verdi və rus qövminin tərbiyə-əxlaqına və tövsi-əfkarına çox xidmət göstərdi. Zülmətdə gün tülu edən kimi inqilabati-ziyadü cəhlü fəsad ilə dolu olan əsrində asayişü rahətdən, elmü mərifətdən və adabi-insaniyyətdən dəm vurub sözünü dərəcəyi-nübuvvətə yetirdi. Və bunu da nəzərdə tutmaq lazımdır ki, Puşkin bu qədər şöhrəti və bu dərəcədə səadəti sadə və aşkar yazmaq sayəsində qazandı. Belə ki, kənd əhləri də onun nəzmlərini və yazdığı hekayələri oxuyub qissədən hissə hasil edər”¹.

* * *

Moskvada Petrovski Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında ali təhsil almış dramaturq Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926) Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi olmuşdur. Orada o, tanınmış rus yazıçısı V.Q.Korolenko ilə çox yaxından tanış olmuşdur. Hələ Bakı gimnaziyasında oxuyarkən Nəcəf bəy, Həsən bəy

¹ А.В.Дружинин. Собрание сочинений, т. VI, СПб, 1865 г., стр. 643.

¹ Мəmməдағлы Сıдқи. “Пушкін”. Bakı, 1914, səh. 12, 16.

Zərdabinin rəhbərliyi altında rus klassiklərinin əsərlərini öyrənmişdir.

Nəcəf bəy Vəzirov, M.F.Axundov tərəfindən yaradılmış ədəbi məktəbə mənsub idi.

Özünün ən yaxşı komediyaları: “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, “Adı var, özü yox”, “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” və b. komediyalarında Vəzirov feodal-patriarxal münasibətlərinə, tacir və mülkədar məişətinə və adət-ənənəsinə qarşı çıxırdı. Bu komediyalarda rus dramaturqu A.N.Ostrovskinin təsiri duyulur. Nəcəf bəyi təsadüfən Azərbaycanın Ostrovskisi adlandırılmırdılar.

Vəzirovun 1905-ci il inqilabından sonra yazılmış komediyaları: “Ağa Kərim xan Ərdəbili”, “Pul düşkünü Hacı Fərəc” və b. komediyalarında, “Həyat”, “İrşad” qəzetlərində çap olunmuş felyetonlarında neft sənayeçilərinin acgözlüyü tənqid edilmişdir.

Vəzirovun əsərlərində Azərbaycan və rus xalqlarının dostluğu parlaq şəkildə göstərilmişdir.

XLX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyət xadimləri arasında ən görkəmli yer Azərbaycanın görkəmli demokrat yazıçısı, Azərbaycanda və bütün Yaxın Şərqdə ictimai fikrin inkişafına böyük təsir göstərmiş “Molla Nəsrəddin” jurnalının banisi və redaktoru Cəlil Məmmədquluzadəyə məxsusdur.

1903-cü ildə Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan dilində çıxan “Şərqi-Rus” (“Rus Şərqi”) qəzetində əməkdaşlıq edirdi. O, rus klassiklərindən öyrənir, Qoqol, Saltıkov-Şedrin və Tolstoy kimi dahi realistlərin əsərlərini heyranlıqla oxuyurdu. O, L.N.Tolstoyun “Əmək, ölüm və xəstəlik” hekayəsini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə leqal bolşevik qəzeti “Kavkazskiy raboçiy listok” (1905) qəzetində iştirak etmişdir. Bu qəzetdə onun fəhlələrin ağır və hüquqsuz vəziyyəti haqqında iki məqaləsi – “Binəsisblər” və “Xeyir-dua” məqalələri çap olunmuşdur. Sonuncu məqalədə Cəlil Məmmədquluzadə Bakının neft mədənlərindən öz vətənlərinə qayıdan cənubi azərbaycanlı fəhlələrə müraciətlə yazırdı:

“...Öz vətəninizə qayıdandan sonra siz özünüz kimi çırm-cıdırıl, ac və məzlum əməkçi xalqı öz başınıza toplayın və onlara bu xoş xəbəri yetirin. Onlara nağıl edin ki, burada, bütün Rusiyada, bütün

əməkçi xalq ayağa qalxmış və böyük bir qüvvə halında toplaşaraq, bu günə kimi altında zardığı zülmü öz üzərindən atmışdır. Orada öz yerli fəhlələrinizə yetirin ki, onların Rusiyadakı yoldaşları onlara salam göndərirlər. Əgər orada onlar buradakı öz yoldaşlarının yolu ilə getmək istəsələr, əgər onlar İran zalımları, xanları, ağaları, mol-laları, dövlətliləri, şahzadələri və sairələri tərəfindən onların boy-nuna salınmış boyunduruqdan azad olmaq istəsələr, o zaman onların Rusiyadakı yoldaşları, yadigar olaraq onlara öz bayrağını və bu bayraqda yazılmış müqəddəs şüarını verərlər. Qoy məzlum, bədbəxt İran zəhmətkeş xalqı bu şüarı oxusun:

Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!
Qoy oxusunlar və birləşsinlər!”

Məmmədquluzadə bir sıra əsərlərin (“Ölümlər”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Anamın kitabı” və s.) müəllifidir. Onun qələminə ustalıqla yazılmış məişət hekayələri də məxsusdur. Öz bədii əsərlərində Məmmədquluzadə feodal-patriarxal münasibətlər, ətalət, cəhəlet və fanatizm əleyhinə çıxış etmişdir.

Məmmədquluzadənin ən mühüm komediyalarından biri – “Ölümlər” Qoqolun “Müfəttiş”i ruhunda yazılmışdır. “Ölümlər” komediyası bütün Yaxın Şərqdə tanınmış və məşhurdur, indiyədək səhnələrdə tamaşaya qoyulur.

Məmmədquluzadə dram əsərlərində olduğu kimi, özünün dərin realist bədii nəşrində də rus ədəbiyyatının ən yaxşı nailiyyətlərinə əsaslanırdı. Doğruçuluq, xəlqilik, sadəlik, demokratizm onun lakonik novellalarının səciyyəvi cizgiləridir.

Bir jurnalist kimi Məmmədquluzadə bütün Yaxın Şərqdə tanınmışdır. Onun “Molla Nəsrəddin” jurnalı öz demokratik istiqaməti ilə Azərbaycanda xüsusən birinci rus inqilabı illərində məşhur idi. Onun jurnalı ətrafında mütərəqqi yazıçılar və şairlər (M.Ə.Sabir, Ə.Haq-verdiyev, M.S.Ordubadi və b.) toplaşmışdılar. 1905-ci il inqilabının təsiri altında jurnal zəhmətkeşlərin istismarı və qul halına salınması əleyhinə qızgın mübarizə aparırdı. O, mütərəqqi yazıçıların despotizmə qarşı mübarizəsinə rəhbərlik edirdi.

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan dilini zibilləməyə cəhd edənlər əleyhinə çıxış edərək, aydın, anlaşılıqlı, ədəbi Azərbaycan

dili uğrunda mübarizə aparırdı. O bu məsələdə rus xalqının qabaqcıl yazıçılara əsaslanırdı. Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı:

“Katolik papaları deyərmişlər ki, “dil sadə və açıq olsa – fəsih olmaz”. ...Amma aylar və günlər dolandı, – axırda nə bilim Puşkinlər, Jukovskilər ...elə sözlər yazdılar ki, kəndlilər də başa düşsünlər!”¹

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan xalqı üçün anlaşılmaz olan musiqini təbliğ edən mürtəcə ünsürləri ifşa edərək, musiqidə xəlqiliyin lehinə çıxış edirdi. Bu məsələdə o, gözəl bir nümunə kimi böyük bəstəkarı Qlinkanın yaradıcılığını göstərirdi.

Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı: “Rusiyada Qlinkalar rus... milli məqamatlarını elə bir məhəret ilə gözəlləndiriblər ki, bütün yer üzündə musiqi söhbəti düşəndə rusların Qlinkasına rəhmət oxuyurlar”².

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf etdirilməsi işində böyük xalqın mədəniyyətinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, Puşkinin, Jukovskinin, Qoqolun, Tolstoyun və b. yaradıcılığına dəfələrlə istinad etmişdir. Qadın azadlığı və onların əsil vətəndaş şüurluğu səviyyəsinə qaldırılmasından danışarkən Məmmədquluzadə dekabristlərin şərəfli qadınlarını (Volkonskayanı, Trubetskayanı) misal gətirirdi.

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı və ictimai xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870–1933) rus ictimai fikrinin onun dünyagörüşünün formalaşmasına təsiri haqqında, rus xalqının teatr sənətinin onun yaradıcılığına təsiri haqqında danışarkən öz tərcümeyi-halında göstərirdi ki, o (Haqverdiyev), 1901-ci ildə Peterburqda birinci dəfə mükəmməl teatr görmüş, ən böyük aktyorlarının, xüsusilə Peterburq Aleksandrinski Teatrının aktyorlarının oyununa heyran qalmışdır. Onun sözlərinə görə, özünün “Dağılan tifaq” faciəsini o, böyük dramaturq A.N.Ostrovskinin bilavasitə təsiri altında yazmışdır³.

Bakıya gələndən sonra Ə.Haqverdiyev, eyni zamanda Azərbaycan teatrının həyatında fəal iştirak etməklə, pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatına istedadlı bir dramaturq kimi daxil olan Ə.Haqverdiyev həm də novella ustası kimi tanınmışdır. Ə.Haqverdiyev M.F.Axundov ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndəsidir.

¹ C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, III cild. Bakı, 1947, səh. 266.

² Yene orada, səh. 262–263.

³ Ə.Haqverdiyevin tərcümeyi-halı. Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, inv. 3638.

Özünün ilk böyük əsərini – “Dağılan tifaq”ı o, 1896-cı ildə Peterburqda yazmışdır. Haqverdiyevin qələminə həmçinin “Bəxtsiz cavan”, “Pəri-cadu”, “Ağa Məhəmməd şah Qacar” və s. kimi əsərlər məxsusdur.

1907-ci ildən o, “Molla Nəsrəddin” jurnalında fəal əməkdaşlıq etməyə başladı və orada özünün məşhur satirik əsərləri: “Xortdanın cəhənnəm məktubları”, “Mozalan bəyin səyahətnaməsi”, “Marallarım” və b. nəşr etdirdi. Ə.Haqverdiyev həmçinin publisistik məqalələr yazır, onlarda “Füyuzat” və “Şələlə” kimi pantürkist jurnallar tərəfindən Azərbaycan xalqına münasibətdə yürüdülmən alçaq, satqın siyasəti ifşa edirdi.

Ə.Haqverdiyev özünün əla tərcümələri ilə də məşhurdur. Rus yazıçılara böyük məhəbbətlə yanaşan, onların yaradıcılıq nümunələrindən öyrənən Haqverdiyev şəxsən tanış olduğu böyük yazıçısı Maksim Qorki haqqında bir məqalə yazmışdır. O, Maksim Qorkinin və A.P.Çexovun bir sıra hekayələrini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

XX əsrin əvvəlində Azərbaycanın böyük realist yazıçısı və ictimai xadimi Süleyman Sani Axundov (1875–1939) olmuşdur. O öz ədəbi fəaliyyətinə 1899-cu ildə “Tamahkar” pyesi ilə başlamışdır.

1905-ci il inqilabı onun yaradıcılığına güclü təsir göstərmişdir. S.S.Axundovun “Qonaqlıq”, “Kövkəbi-hürriyyət” (“Azadlıq ulduzu”), “Qaraca qız” və s. hekayələrində burjua cəmiyyətinin ziddiyyətləri açılır, müəllifin zəhmətkeşlərə məhəbbəti və rəğbəti, istismarçılara nifrəti aşkara çıxır. “Qonaqlıq” hekayəsində o, fəhlələri və kəndliləri cəmiyyətin dayağı adlandırır.

Qabaqcıl rus ədəbiyyatı S.S.Axundovun əsərlərində demokratik ideyaların və ictimai motivlərin möhkəmlənməsində böyük rol oynamışdır. O özünün erkən yaradıcılığını xatırlayaraq yazırdı: “Gəncliyimdə iki böyük sima təsiri altında xeyli zaman qaldım. Onlardan biri Lev Tolstoy, digəri Maksim Qorki idi. Tolstoyun allahpərəstliyi ruhuma uymadığına görə, get-gedə ondan uzaqlaşdım. 1905-ci il inqilabı bilmərrə məni Tolstoydan uzaqlaşdırıb Maksim Qorkinin getdiyi yola saldı”¹.

Azərbaycanın opera sənətinin banisi Üzeyir Hacıbəyov (1885–1948) rus mədəniyyəti ilə yaxınlaşmanın qızğın tərəfdarı idi. Rus

¹ “Ədəbiyyat qəzeti”, 23 iyun 1936-cı il, № 16.

mədəniyyətinin, o cümlədən rus dilinin əhəmiyyətindən danışarkən o hələ 1909-cu ildə yazırdı: “İbtidai məktəbdə rus dili lazım deyil” – demək, biməna bir təəssübdür ki, onun zərre qədər mənfəəti olmayıb, bol-bol zərəri var. Binəva uşağı yalnız biz ibtidai məktəbdə oxumağa məhkum edib də ikmali-təhsil yolunu tutmağın nə mənası var?”¹

* * *

XIX əsr və XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikrinin inkişafı vahid bir axın şəklində getməmiş, əksinə, mütərəqqi, demokratik cərəyanın mürtəce cərəyanla amansız mübarizəsində, mütərəqqi rus mədəniyyətinə istiqamətlənmiş qabaqcıl Azərbaycan mədəniyyətinin geri qalmış mürtəce mədəniyyətlə mübarizəsində keçmişdir. Qabaqcıl Azərbaycan mədəniyyəti xadimləri xalq kütlələrinin maraqlarını müdafiə etmişlər.

XIX əsr Azərbaycanında ictimai və fəlsəfi fikrin bütün inkişaf tarixi doğrulmaqda olan yeni dünyagörüşünün köhnə, dövrünü sürüb qurtarmaqda olan baxışlarla, amansız mübarizəsi nümunəsidir.

* * *

XIX əsr Azərbaycanında ictimai və fəlsəfi fikrin özünəməxsusluğu, orijinallığı onun səciyyəvi cizgiləridir. XIX əsr Azərbaycanında ictimai və fəlsəfi fikir nümayəndələrinin dünyagörüşünün tarixi məhdudluğuna baxmayaraq, Azərbaycan xalqının bu mütərəqqi nümayəndələri Azərbaycan mədəniyyətinin milli ənənələrini inkişaf etdirmişlər. Onlar öz vətənlərini, öz xalqlarını qızğın məhəbbətlə sevmişlər. Bununla yanaşı, milli məhdudluq, qapalılıq onlara yad olmuşdur.

Biz XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir nümayəndələrinin irsindən qabaqcıl demokratik ideyalar əxz edirik.

Azərbaycan xalqının ictimai və fəlsəfi fikrinin mütərəqqi və demokratik ənənələri dərin köklərə malikdir. Azərbaycan xalqı öz keçmiş demokratik, mütərəqqi ənənələri ilə fəxr edir.

MÜNDƏRİCAT

<i>Heydər Hüseynovun “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” kitabı haqqında</i>	5
Giriş.....	13
Birinci fəsil	
XIX əsrdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət.....	27
İkinci fəsil	
Abbasqulu ağa Bakıxanov	70
Üçüncü fəsil	
Mirzə Şəfi Vazeh.....	107
Dördüncü fəsil	
Professor Mirzə Kazım bəy	124
Beşinci fəsil	
Mirzə Fətəli Axundov.....	171
Altıncı fəsil	
Həsən bəy Zərdabi	279
Nəticə.....	388

¹ Ü.Hacıbəyov. “Yeni üsuli-təbii haqqında bir neçə söz”. “Tərəqqi” qəzeti, 1909-cu il, № 5.

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Kompyuter səhifələyiciləri:	<i>Samir Qocayev</i> <i>Allahverdi Kərimov</i>
Korrektorlar:	<i>Pərinaz Musaqızı</i> <i>Fəridə Səmədova</i>

Yığılmağa verilmişdir 06.09.2006. Çapa imzalanmışdır 02.02.2007.
Formatı 60x90 ^{1/16}. Fiziki çap vərəqi 25. Ofset çap üsulu.
Tirajı 10000. Sifariş 13.

DÜST 5773-90, DÜST 4.482-87

Kitab "CBS-PP" MMC mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Şerifzadə küçəsi, 3.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İlham Əliyevin

“Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə
kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”

12 yanvar 2004-cü il
tarixli sərəncamı ilə nəşr olunur.